

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
"ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ"

На правах рукопису

ПРИЙМАК ОЛЕГ МИКОЛАЙОВИЧ

УДК:94:316.42-058.232.6(477.5/6) «18/19»

СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ СЕЛЯНСТВА ПІВДНЯ УКРАЇНИ
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертація

на здобуття наукового ступеня

доктора історичних наук

Науковий консультант

Васильчук Геннадій Миколайович

доктор історичних наук, професор

Запоріжжя – 2013

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ СЕЛЯНСТВА ПІВДНЯ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ.....	10
1.1 Стан наукової розробки теми.....	10
1.2 Джерельна база дослідження.....	29
1.3 Теоретико-методологічні засади дослідження соціальної історії південноукраїнського селянства.....	46
РОЗДІЛ 2. ДЕТЕРМІНАНТИ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СЕЛЯНСТВА СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	62
2.1 Роль та місце селянства в соціальному просторі регіону.....	62
2.2 Селянське питання в реалізації імперської аграрної політики	86
2.3 Соціальна допомога та освіта на селі	102
2.4 Соціальні експерименти в агрокультурній сфері	118
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНА СТАТИКА ТА ДИНАМІКА ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОЇ СЕЛЯНСЬКОЇ СПІЛЬНОСТІ	136
3.1 Соціальна поліструктурність селянства.....	136
3.2 Демографічна ситуація на селі	149
3.3 Соціальна стратифікація та мобільність селянства.....	160
РОЗДІЛ 4. ТИПИ ТА ФОРМИ СОЦІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СЕЛЯН ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ	178
4.1 Характер сільської общини.....	178
4.2 Асоціативні форми селянської соціальної самоорганізації.....	196
4.3 Класифікація та функції селянської родини	212
РОЗДІЛ 5. ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ЗАСАДИ СЕЛЯНСЬКОГО СОЦІАЛЬНОГО ПОВСЯКДЕННЯ.....	228
5.1 Регулятори атрактивного змісту.....	228
5.2 Цілераціональні основи господарської діяльності	248

5.3 Буденні соціально-ціннісні орієнтири	267
5.4 Соціальний образ та портрети селянства.....	284
ВИСНОВКИ.....	306
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	314
ДОДАТКИ	408

ВСТУП

Актуальність дослідження. Розуміння сутності соціальних явищ та процесів в українському селі кінця XIX – початку XX ст. неможливе без врахування регіонального аспекту. Увага до таких чинників, як рівень розвитку аграрного капіталізму, специфіка заселення та господарського освоєння краю, близькість ринків збуту сільськогосподарської продукції, стан промисловості, потужність залишків патримоніального суспільства виступає основою для визначення стану місцевого соціального простору. Селянська спільність Півдня України, в цьому відношенні, мала в соціальній сфері життя досить велику кількість особливостей. Дослідження останніх суттєво поповнить знання не лише з історії окремого регіону, а й держави.

Тема соціальної трансформації селянства Півдня України кінця XIX – початку XX ст. займає особливе місце в аграрній історії. Всебічне розкриття її неможливе без дослідження таких аспектів, як соціальна місія, громадська організація, структура, стратифікація, субкультура, світогляд, свідомість землеробів. Вивчення їх уможлиблює не лише виявлення загальних закономірностей розвитку соціуму, а й дозволяє знайти відповідь на питання сутності зв'язків, відносин, соціальної дистанції між селянами та представниками інших спільностей, спільнот, прошарків населення регіону. Дослідження теми покликане відтворити соціальний образ місцевого селянства, що стане в нагоді у ході реконструкції повсякденного життя сільського населення України доби ринково-капіталістичної трансформації.

До того ж соціальна буденність українського суспільства кінця XIX – початку XX ст. та сучасності має досить велику кількість схожих рис. Означена теза може бути застосована й відносно селянської спільності. Тому логічним є порівняння притаманних для них складових соціальної динаміки, а саме: поглиблення диференціації, еволюції штучних та природних форм самоорганізації, трансформації світогляду та поведінки. Гострота відчуття схожості останніх робить актуальним не лише пошук аналогій з минулим, а й

використання історичного досвіду управління соціальними системами на стадії трансформації.

У цьому контексті варто відзначити, що соціальна історія південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX ст. дотепер не отримала належної уваги з боку науковців. Тривалий час залишалися не розкритими питання селянської соціальної поліструктурності, мобільності, самоорганізації, свідомості, регуляторів поведінки. Концептуального перегляду та доповнення вимагають проблеми стратифікації, впливу аграрної політики, значущості експериментів, змісту відносин із представниками інших верств та прошарків.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконана в рамках наукових тем кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету «Дослідження з історії Запорізького краю в особистостях та подіях» (номер державної реєстрації 0103U007133) та «Історична пам'ять етносоціальних груп як складова формування толерантного суспільства Степової України» (номер державної реєстрації 0108U001330).

Об'єктом дослідження виступає селянство Півдня України кінця XIX – початку XX ст. як історична сільська соціальна спільність.

Предметом дослідження є соціальна трансформація, а саме розвиток соціального устрою, відносин, інститутів, форм самоорганізації, світогляду та свідомості селян.

Мета дисертаційної роботи полягає у дослідженні та теоретичній реконструкції розвитку соціальної сфери життя селянства Півдня України кінця XIX – початку XX ст. з урахуванням новітніх напрацювань вітчизняної та зарубіжної історіографії.

Досягнення мети дослідження передбачає вирішення таких **завдань**:

- проаналізувати стан наукової розробки теми дисертації у вітчизняній та зарубіжній історіографії, особливості її вивчення у різних

історіографічних періодах, визначити рівень її науково-теоретичного осмислення, проаналізувати джерельну базу;

- розкрити роль та місце селянства в соціальному просторі Півдня України, уточнити його статусний набір у головних сферах повсякденного життя регіону;

- висвітлити питання соціальної спрямованості аграрної політики імперських урядів кінця XIX – початку XX ст., встановити характер рефлексії на реалізацію її головних важелів з боку місцевого селянства, проаналізувати стан сільської освіти, соціальної допомоги, а також зміст експериментів в агрокультурній сфері;

- з'ясувати сутність поліструктурних зв'язків та соціально-демографічної ситуації в середовищі селянської спільності;

- виявити зміни в соціальній стратифікації південноукраїнського селянства, встановити чинники вибору ним векторів соціальної мобільності;

- дослідити трансформацію історичних форм селянської соціальної організації та самоорганізації, їх місії, функцій, простежити зміни у співвідношенні їх різновидів на території регіону;

- визначити сутність інституціональних засад регламентації повсякденної поведінки південноукраїнського селянства, реконструювати його соціальний образ та типові соціальні портрети.

Хронологічні рамки охоплюють 1893–1917 рр. Встановлення нижньої межі обумовлено прийняттям Законів 8 червня та 14 грудня 1893 р., що визначило початок наступного етапу в розвитку селянського законодавства в Російській імперії. Верхня хронологічна межа визначена як момент, після якого було припинено еволюційний розвиток суспільного, в тому числі й соціального, життя в Росії, Україні та її регіонах внаслідок революції та національно-визвольних змагань.

Географічні межі дослідження окреслені у відповідності з вітчизняною історіографічною традицією й охоплюють територію Катеринославської, Херсонської та материкових повітів Таврійської

губерній. По відношенню до сучасного адміністративно-територіального поділу України вони сходяться з кордонами Дніпропетровської, Запорізької, Миколаївської, Кіровоградської, Херсонської, Донецької та Луганської областей.

Наукова новизна дисертації полягає у постановці та розробці актуальної теми, що не знайшла системного, об'єктивного вивчення в історичній науці. Обґрунтована низка нових положень, виявлена упередженість деяких висновків попередніх дослідників, неточності, ідеологічні штампи, що мали місце в історичній літературі. На основі широкого кола джерел, значна частина яких вперше залучена до наукового обігу, досліджена соціальна історія селянства Півдня України кінця XIX – початку XX ст. У відповідності до особливостей регіонального розвитку уточнено визначення поняття «селянство», що уможливило встановлення ролі і місця останнього в місцевому соціальному просторі. Через аналіз співвідношення патримоніальних та цілераціональних чинників розкрито соціальну сутність макро- та мікрорівневих детермінант розвитку досліджуваної спільності. Виявлено закономірності трансформації соціальних структур та стратифікації селянства, зміни контурів яких уперше визначені не лише як наслідок впливу аграрної політики, а й як віддзеркалення схильності землеробів до різновекторної соціальної мобільності. Розширено наукове знання щодо існуючих на кінець XIX – початок XX ст. історичних форм соціальної організації та самоорганізації селянської спільності південноукраїнських губерній. Розроблено класифікацію інституціональних засад регламентації повсякденної поведінки та відносин селянства. Досліджено процес їх комбінаторних форм у статусно-рольовому, світоглядному, мотиваційному, когнітивному ракурсах. Уперше реконструйовано соціальний образ і портрети хліборобів Півдня України.

Теоретико-методологічною основою дисертації стали принципи та методи наукового пізнання, що ґрунтуються на вимогах об'єктивності і

всебічності дослідження процесів та явищ суспільного розвитку. До їх складу ввійшли принципи історизму, об'єктивності, неупередженості і науковості, які є підґрунтям для системного вивчення подій та явищ минулого. Мета та завдання роботи обумовили застосування таких **методів**: кваліметричного, матричного, спектрального, когнітивного аналізу, проблемно-хронологічного, порівняльного, періодизації, синхронного, актуалізації, ретроспективного, описового, конкретно-історичного.

Практичне значення роботи полягає в тому, що внаслідок відсутності системного дослідження соціальної історії південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX ст. існували певні інформативні вади в межах курсів лекцій та змісті підручників з таких навчальних дисциплін, як соціальна історія, аграрна історія, історія селянства, історичне краєзнавство, етнологія, історія культури. Використання матеріалів дослідження зробило б більш ґрунтовними знання з історичних демографії, соціології, психології, які входять до складу варіативних предметів у процесі підготовки фахівців суспільствознавчого та гуманітарного напрямків.

Апробація результатів і положень дослідження. Окремі аспекти й положення праці оприлюднювалися в Україні та Росії на таких наукових форумах: I Міжнародному конгресі “Національна перлина Запорозжя: впровадження інноваційно-інвестиційних технологій гармонізації біоекосистеми о. Велика Хортиця” (Запоріжжя, вересень 2004 р.), “III Новицьких читаннях” (Запоріжжя, жовтень 2008 р.), Міжнародних наукових конференціях “Історія Степової України XVII – початку XX століття” (Запоріжжя: травень 2009 р., травень 2010 р., травень 2011 р., травень 2012 р.), VII Дніпропетровській обласній історико-краєзнавчій конференції “Історія Дніпровського Надпоріжжя” (Дніпропетровськ, квітень 2011 р.), XI Міжнародній науковій конференції “Болгари Північного Причорномор'я” (Мелітополь, жовтень 2010 р.), III Міжнародній науковій конференції «Південь України: етно-історичний, мовний, культурний та релігійний виміри» (Одеса, квітень 2011 р.), X Міжнародній науковій конференції

«Ломоносовские чтения МГУ, 2011» (Севастополь, квітень 2011 р.), Міжнародній науковій конференції «П'яті Гуржіївські історичні читання» (Черкаси, вересень 2011 р.), X регіональній краєзнавчій конференції «Придніпров'я давнє і недавнє» (Дніпропетровськ, березень 2011 р.), VII Міжнародній науковій конференції «Знаки питання в історії України: парадигми соціальної історії» (Ніжин, травень 2011 р.), VIII та IX Міжнародних симпозіумах з проблем аграрної історії (Черкаси, вересень 2010 р., вересень 2012 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладено в монографії та 27 статтях у провідних наукових фахових виданнях, а також 3 публікаціях, які додатково відображають результати дослідження.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ СЕЛЯНСТВА ПІВДНЯ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

1.1 Стан наукової розробки теми

З кінця ХІХ ст. й до сьогодні по відношенню до теми дисертації накопичено значний пласт наукової літератури. Рівень її методологічної та інформативної цінності є неоднаковим, певна частина робіт, за фахом, не є суто історичним, ступінь уваги авторів саме до проявів соціального в устрої південноукраїнського селянства кінця ХІХ – початку ХХ ст. також відзначається неоднорідністю. Внаслідок такого стану речей аналіз останньої не дуже логічно називати історіографічним, що, у певній мірі, ускладнює виявлення стану наукової розробки теми.

Перетнути окреслену перепону цілком можливо у разі врахування міждисциплінарності предмету дисертації. Всебічне розкриття останнього логічне шляхом використання поряд з іншими методологічними складовими, когнітивного підходу. Саме тому класифікація, хронологізація та аналіз використаної під час написання літератури проведено виходячи із принципу приналежності кожної з робіт до окремого спектру когнітивної парасолі. Виокремленні, таким чином, шість груп праць умовно розташовані у площині двох – головного і другорядного – спектрів. При цьому, складовими першого з них стали роботи з соціальної історії, історії селянства та історичного краєзнавства. Елементи другого, в свою чергу, являють собою дослідження з етнології, історичної психології та соціальної статистики.

Слід також додати, що такий підхід до характеристики стану наукової розробки теми обумовлює близькість до визначених груп праць з суміжних суспільних чи гуманітарних наук. До останніх віднесені історичну соціологію, соціологію історії, аграрна історія, фольклористика, когнітивна

психологія, регіоналістика, історична демографія, історія Півдня України та історична інформатика. Дослідження з цих галузей наукового знання також входять до складу когнітивної парасолі і виступають предметом історіографічного аналізу.

Синхронність становлення означених наук дозволяє виокремити чотири етапи розвитку історіографії теми дослідження – кінець XIX ст. – перша чверть XX ст.; середина 20-х – середина 50-х рр. XX ст.; середина 50-х – середина 80-х рр. XX ст.; середина 80-х рр. XX ст. – до сьогодні. При цьому, не дивлячись на різноманіття методологічних підходів та детермінант впливу, запропонована періодизація є цілком валідною як по відношенню до вітчизняної та пострадянської літератури з теми, так і для іноземної.

Слід, в цьому контексті, підкреслити, що зародження соціально-історичних знань відбулося наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. Європейські мислителі того часу здійснили не лише спробу концептуального узагальнення історичного досвіду, а й виявили закономірності розвитку суспільства. В якості моделі, що пояснювала динамічний стан суспільства, ними була сформульована ідея соціального прогресу. За таких обставин вже на середину XIX ст. між соціальною історією та історичною соціологією утворилася методологічна прірва. Але протягом наступних ста років остання не стала перешкодою для синхронного розвитку означених дисциплін.

З середини XIX й до середини XX ст. у розвитку соціальної історії тривав класичний етап. Методологічні напрямки в ньому визначили Алексіс де Токвіль, Карл Маркс і Макс Вебер. Концептуальна відмінність у соціально-історичних поглядах останніх полягала саме у сфері доказовості виведень, отриманих в ході дослідження.

Перший етап розвитку історіографії історії селянства та аграрної історії характеризувався наявністю чотирьох методологічних напрямків – неонародницького, організаційно-виробничого, легального марксистського та революційного марксистського. Спільність перших двох полягала у відстоюванні прихильниками принципів некапіталістичного розвитку

сільського господарства в епоху капіталізму та стійкості натурального селянського господарства. Останні виводилися з ідеї протиставлення аграрного та індустріального виробництва, внаслідок чого особливість першого визначалася у неможливості синхронності й одночасності виконання усіх типів землеробських робіт. Все це, як правило, підкріплювалося роздумами про особливу природу селянського господарства, сутність якого полягала не в отриманні прибутку, а у задовільненні родинних споживчих потреб. Як неонародники так і прихильники організаційно-виробничої концепції дотримувалися думки про те, що особиста, а не наймана, праця й власна зацікавленість в результатах справи виступали основою селянського господарства. В наслідок цього стійке родинне господарство селянина визнавалося не менш конкурентоздатним, ніж велике приватновласницьке. При цьому, положення про перемогу дрібного виробництва над великим розглядалася в роботах І. Батюка [609], К.Р. Качаровського [741 – 743], А. Кулижного [783], Н.П. Огановського [849], як перемога натурального традиційного селянського господарства над товарним та визначалася у якості закону соціального розвитку. Але в дослідженнях А.Є. Лосицького [809], С. Маслова [828], Н.Н. Суханова [911], ця ж теза зводилася на рівень закону еволюції сільського господарства в умовах капіталізму. Слід також зазначити, що родинне селянське господарство розглядалося як головна перепона розвитку аграрного капіталізму лише з початку ХХ ст. В народницьких дослідженнях кінця ХІХ ст. нею виступала сільська община.

Відмінність організаційно-виробничого підходу від неонародницького полягала в характеристиці селянського господарства як родинно-споживчої соціальної одиниці. На цій тезі базувався аналіз внутрішніх закономірностей розвитку досліджуваної спільності. Устрій селянської родини визначався її розміром та складом. Такі представники означеного напрямку як Н.П. Макаров [823], А.В. Чаянов [941 – 945], А.А. Мануйлов [825] чітко вказували на те, що життя родини – це життя господарства. Цьому закону, на їх думку

підпорядковувалися і орендні відносини на селі, і операції купівлі-продажу землі, і використання найманої праці.

Комплекс марксистських робіт першого етапу розвитку історіографії досліджуваної проблеми поділявся на дві групи. Перша з них – легально-марксистська – була створена представниками фермерської школи аграрної історії, значна частина яких дотримувалася тези еволюційності соціально-історичних процесів на селі. Друга – революційно-марксистська – в концептуальному відношенні містила у собі синтез принципів засновника діалектичного матеріалізму та ідей В.І. Леніна [792 – 804]. Обидва напрямки мали декілька спільних рис. По-перше, аграрна еволюція розглядалася дослідниками як складова більш широкої проблеми розвитку капіталізму в Російській імперії. Вона, як правило, характеризувалася через призму аналізу аграрної політики та зростання революційного руху. По-друге, селянство розглядалося не як однорідна, в соціально-економічному відношенні, маса, а пролетаризація його визнавалася головним показником розвитку аграрного капіталізму. По-третє, значна частина висновків марксистських робіт першої чверті ХХ ст. була побудована на критиці народницьких, неонародницьких та організаційно-виробничих ідей. Відмінність виокремлених двох груп полягала у ставленні до питання визнання революції на селі як єдиного засобу вирішення аграрної проблеми.

Головними представниками фермерської школи у визначений період були Б.Д. Бруцкус [635], А.А. Кофод [771], Л.Н. Литошенко [808], П.Н. Першин [863], О. Погребинський [870]. Ними підкреслювався позитивний вплив аграрних перетворень 1906-1917 рр. на розвиток сільськогосподарського виробництва. Доведена була також теза життєздатності, економічної доцільності та державної підтримки індивідуального хуторського господарства.

На думку представників революційно-марксистського напрямку головна лінія розвитку капіталізованого землеробства полягає у тому, що дрібне селянське господарство, залишаючись незначним за площею землі,

перетворювалося у значне за розміром виробництво. Зворотнім боком розвитку товарно-ринкових відносин виступав процес розселення та пролетаризації, що призводило до загострення протиріч та до розгортання класової боротьби на селі. Протягом першої чверті ХХ ст. означені положення отримали розробки в роботах А.І. Хрящової [938], П.І. Попова, П.І. Лященко [820 – 822], В.І. Ленін, А.В. Шестакова [958], А.Н. Челинцева [946], Н. Карпова [733], И. Литвинова, Ю. Ларіна [789], С.М. Дубровського [690]. Єдиним можливим шляхом розв'язання аграрного питання вони вважали революцію на селі.

Серед робіт краєзнавчого характеру вже на першому етапі розвитку історіографії виокремлюється група предметом дослідження у якій виступало місцеве селянство. Авторами їх, переважно, були земські або урядові діячі увага яких до сільського населення мала тісний зв'язок з виконанням функціональних обов'язків професії. Праці носили прикладний характер створювалися за допомогою залучення широкого кола джерел, у тому числі й земських переписів, звітів агрономів, землемірів, власних спостережень. Відтак, розглянуті у їх змісті питання сільськогосподарського, земського, агрокультурного характеру зводилися до аналізу стану селянства й отримували соціального забарвлення.

Першою фундаментальною роботою, в цьому контексті, стала монографія В.Є. Постнікова [873]. Економіст за фахом та чиновник департаменту Державного майна він, поряд з господарськими та фінансовими, розкрив значну кількість соціальних питань життя південноукраїнського селянства 1880-х – початку 1890-х рр. Автор звернув увагу на поступове зростання в регіоні землеволодіння та капіталізованої оренди останнього, поступове поширення хуторської та асоціативної форми соціально-господарської організації праці, на завмерлий характер сільської общини, на значущість для значної кількості родин відхожих промислів. Важливою складовою праці стала характеристика бюджетів селянських родин, які автор порівнював із прибутками німецькомовних колоністів.

Методологічно схожим до праці В.Є. Постнікова є й дослідження земського чиновника, лікаря та статиста М.І. Тезякова [916]. Присвячені темі ринку найманої сільськогосподарської праці, вони є першими серед тих, що розкривають соціальність проблеми селянських низів регіону. Характеризуючи останні, автор коригував своє ставлення з офіційною державною позицією, що простежується в аналізі родинних наділів, демографічної ситуації, господарської потужності селянських дворів регіону. В руслі аналізу місцевого ліберального земства, М.І. Тезяков позитивно ставився до діяльності мережі санітарних пунктів для найманих робітників, для оптимізації функціонування якої ним були розроблені ґрунтовні рекомендації. Слід при цьому підкреслити, що саме праці В.Є. Постнікова та М.І. Тезяков використав В.І. Ленін під час написання окремих підрозділів «розвитку капіталізму в Росії». Близькими до висвітлених на сторінках монографій цих двох дослідників були погляди Б. Гуревича [678], М. Лямцева [817], А. Ярошка [972]. Останні характеризували соціальне повсякдення південноукраїнського селянства через призму вивчення стану медицини, призріння та освіти в окремих губерніях регіону.

Протягом першого етапу розвитку історіографії теми у сферах знань та дослідженнях вторинного спектру когнітивної парасолі чітко простежувалися тенденції до становлення науки. В етнології, соціальній статистиці, демографії відбувалися процеси вдосконалення програм та методик проведення польових досліджень, досить високого рівня досягла техніка обробки та первинної інтерпретації зібраного матеріалу, аналіз джерел отримав ознак комплексності.

Однією з найбільш репрезентативних, в цьому контексті, стала сукупність праць етнографічного, народознавчого та фольклористичного змісту. Внаслідок того, що домінуючою у суспільстві групою й головним носієм соціальної пам'яті було, у досліджуваний період, селянство воно стало головним суб'єктом надання інформації для науковців. Окремі його статеві-вікові групи виступили у якості об'єкта етнографічних нарисів В.

Борожковського [630], А. Боровиковського [632], О. Староженка, І.Тютрюмова [930]. Проблемні питання долі української селянської жінки, повсякдення сільської родини, сутності та ролі звичаєвого права розглядалися в роботах М. Дерлиці [683], П. Єфименко [699], Ф.С. Красильникова [774]. Монографії узагальнюючого характеру М. Костомарова [767 – 770], М. Грушевського [677] містять аналіз не лише фольклорної спадщини, а й системні висновки щодо особливостей менталітету українців.

Поряд з етнологією наприкінці XIX – першій чверті XX ст. відбулося й становлення соціальної статистики та демографії. Загальні питання народжуваності та смертності, писемності, співвідношення статевовікових груп, професійних, етнічних спільностей, міграції населення Російської імперії та регіонів України розкривали в своїх роботах, як правило, ті ж дослідники, які характеризували соціальну статистику та динаміку вітчизняного селянства. Серед них С. А. Новосельський [843 – 845], Н. А. та З. М. Савицькі, М. Турчанінов [924 – 926], І. А. Чалінцев [940], О. В. Чаянов [941 – 945], та інші. Саме з цих, а не з вузькоспеціалізованих монографій та публікацій можна отримати інформацію про відмінності соціальних структур й процесів у міській та сільській місцевостях, про частку селянства в основній масі підданих держави, про регіональні відмінності соціального розвитку. До цього слід додати, що у досліджуваний період історична психологія знаходилася як в Росії, так і в Україні, у зародковому стані.

Другий етап розвитку історіографії з теми відрізняється як звуженням проблематики, так і зменшенням кількості досліджень. Причини такого стану речей пов'язані, передусім, із складністю політичних, економічних та соціальних макропроцесів того часу. Вплив їх на стан радянської науки відбився, безпосередньо, на згортанні наукових шкіл, перетворенні марксизму та ленінізму на єдину методологічну основу історичних досліджень. Слід зазначити, що і в іноземній науці з середини 20-х і до середини 50-х рр. XX ст. також простежувався певний застій. Відносно

чисельною на другому етапі розвитку історіографії з теми була група робіт з аграрної історії та історії селянства.

Ця тенденція мала місце й у сфері аграрної історії та історії селянства. Тиск на представників неонародницького, організаційно-виробничого та інших дрібнобуржуазних напрямів став помітним у Радянському Союзі вже на початку 1920-х рр. Про неминучість його посилення засвідчило створення Інституту червоних професорів та концентрація уваги істориків на темах рівня розвитку аграрного капіталізму напередодні Жовтня 1917 р., критиці імперської аграрної політики та висвітленні питань соціальної диференціації й класової боротьби на селі початку ХХ ст. Перемога над альтернативними офіційній ідеології темами була визнана вже у 1929 р. на Першому Всесоюзному з'їзді аграрників-марксистів. Представники їх припинили свою наукову діяльність в СРСР, або, наприклад як О.Погребинський [870], П.М. Першин [863] та О.В. Чаянов [944] та інші змушені були визнати прогресивність марксистсько-ленінської методології.

Разом з цим, на тому ж з'їзді окреслилися тенденції, що стали характерними для радянської історико-аграрницької науки на протязі наступних 25 років. Матеріали його свідчать про формування серед науковців атмосфери взаємної недовіри та протистояння. Звинувачення у ревізіонізмі та дрібнобуржуазності поглядів, що розгорнулися з одного боку між М.І. Кубаніним, В.К. Засельською, А. Гайстером [664] й С.М. Дубровським [693], М.С. Симоною [899] з іншого, стали не лише боротьбою серед аграрників-марксистів, а й віддзеркалили процес догматизації історичної науки.

Чи не єдиною історико-краєзнавчою роботою в цей час була колективна праця А.Е. Аріної [602], Г.Г. Котова та К.В. Лосєва, предметом уваги у якій стали соціально-економічні зміни у сільській місцевості Мелітопольського району Запорізької області 1885-1938 років. Аграрна історія обраного відтинку часу поділена співавторами на два періоди – імперський та радянський. Критичний аналіз першого з них містить

позитивні відгуки лише у підрозділах, що присвячені зростанню класової боротьби та ходу революцій 1905-1907 й 1917 рр. на селі. Характеризуючи поглиблення диференціації селянства дослідники більшої уваги звернули на питання складності й злиденності життя сільського пролетаріату. Крах Столипінської аграрної реформи висвітлено в руслі опису зростання соціального напруження в середовищі досліджуваної спільності.

Протягом другої половини 50-х – першої половини 80-х рр. ХХ ст. тривав третій етап розвитку історіографії досліджуваної теми. По відношенню до суто соціальної історії, як науки його доцільно називати неокласичним. В західно-європейській соціально-історичній науці того часу панували два напрями – неовеберіанство і неомарксизм. Радянська наука, в цьому контексті, з середини 1950-х й до середини 80-х рр. продовжувала розвиток виключно в руслі неомарксизму.

Поряд з подальшою розробкою методологічних проблем радянські дослідники зосередилися на вивченні мікроісторичних процесів. В межах подальшого структурування історичних наук дискусійною стала тема сутності аграрного устрою в Російській імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Ключове місце в ній зайняла проблема співвідношення паростків капіталізму та залишків феодалізму в аграрному устрої передреволюційної Росії. Розв'язання її, в свою чергу, дозволило б розкрити питання характеру класової боротьби на селі.

Дискусія розгорнулася, головним чином, між двома групами науковців. З одного боку О.М. Анфімов [598 – 601], В.Г. Гарбатюк [665], І.О. Гуржій [680], М.Н. Лещенко [805], Ф.Є. Лось [810 – 812], М.О. Рубач [886 – 888] відстоювали тезу перемоги капіталістичних відносин в аграрному секторі, спрямування розвитку останнього за пруським шляхом. Докази валідності своєї позиції вони обґрунтовували на виявлених масових прикладах домінування товарних посівів над споживчими, переваги грошової ренти над натуральною, інтенсифікації селянських господарств, поширенні в останніх покращених знарядь праці, а також на аналізі процесів поглиблення

соціальної диференціації сільського населення. З іншого боку А.Я. Грунт [676], С.М. Дубровський [693], Л.М. Іванов [715], М.С. Симонова [899], В.Н. Фирстова, відстоювали ідею домінування в сільському господарстві Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. залишків кріпосництва. При цьому, означена думка базувалася на багатому фактичному матеріалі щодо збереження поміщицькими маєтностями латифундіального характеру, розповсюдженні в середовищі селянства общинного устрою, а також на визначенні пропоміщицьким змісту аграрної політики царизму.

Дискусія розгорнулася наприкінці 1950-х рр. й тривалий час мала полемічний характер на сторінках наукової періодики і відбилася на змісті монографій третього етапу розвитку історіографії аграрної історії та історії селянства. Але у відкритий диспут вона переросла лише у 1962 р. на Всесоюзній конференції з проблем аграрного устрою Росії доби імперіалізму. Почергово на ній виступали представники обох течій. Головними висновками зборів стало остаточне визначення прусського характеру аграрного капіталізму, закономірності зростання антагонізму та класових протиріч на селі, антиобщинного характеру Столипінської реформи. Наслідки конференції чітко простежувалися в усіх роботах 1960-80-х рр. як дисертаційного (А.В. Опря [1042], М.А. Якименко [1050]), монографічного (Я.І. Кучумова [785], Ф. Склярів [902], П.Г. Риндзюньський [889], Є.І. Соловйова [906], М.О. Косвен [765]), енциклопедичного («Історія Української РСР» [727], «Історія народного господарства Української РСР» [725], «Історії селянства Української РСР» [726]) змісту.

Вплив охарактеризованої дискусії в дослідженнях з історії Півдня України став помітним з середини 1960-х рр. При цьому, краєзнавці оминали в своїх роботах найбільш гострі питання про співвідношення в аграрному устрої Росії залишків кріпосництва та зародків капіталізму. Такі дослідники як В.П. Ващенко [1028], Ю.І. Кір'янов [744], О.І. Лугова [814], Є.В. Сизоненко [897], І.А. Сабадирєв [1045], найбільш часто, відштовхувались від вже доведених або усталених на попередніх етапах розвитку історіографії

тез. Серед останніх обов'язковими стали позиції про порівняно вищий рівень проникнення буржуазних відносин у сільське господарство регіону, збереження латифундіального поміщицького землеволодіння, пригноблений статус селянства та загострення класових протиріч на селі напередодні Жовтня 1917 р. У порівнянні з попереднім етапом, в роботах з історії Півдня України відбулося як розширення досліджуваної тематики, так і впровадження нового кола джерел, недогматичної інтерпретації фактів, відхід від принципу статистичності досліджуваних процесів. Слід також додати, що пов'язані з темою дисертації роботи того часу можна чітко поділити на дві групи. Перша з них була присвячена окремим аспектам аграрної історії, а друга мала енциклопедичний характер – вона являла собою частку загальноукраїнського наукового проекту з написання історії міст і сіл. Але жодна з них не мала на меті розкриття соціальної проблематики у житті південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX ст.

Помітний методологічний та теоретичний розвиток мав місце у 1960-80-х рр. і серед наук вторинного спектру окресленої когнітивної парасолі. В галузі статистики були написані перші радянські підручники. В окремий сигмент кристалізувалася соціальна та демографічна статистика. Етап становлення проходила вітчизняна психологія. Але історичні складові цих дисциплін ще не стали предметом наукової розробки.

Поряд з цим, синхронно з третім етапом розвитку історіографії соціальної історії південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX ст. відбулося відродження етнології. Зміна статусу останньої – від допоміжної до самостійної історичної науки – проходила паралельно з фольклористикою й перебувала під впливом громадovedення та суспільствознавства. Показовими, в цьому контексті, стали дослідження О.Ф. Кувеньової [779] та О.М. Кравця [772], об'єктом яких були громадський та родинний побут українців, а також їх звичаї.

З середини 1980-х рр. в європейській та спочатку 1990-х рр. у вітчизняній та російській науці розпочався четвертий – сучасний – етап

розвитку історіографії соціальної історії. Поряд з продовженням неомарксистської та неовеберіанської дослідницької традицій в літературі визначальну роль почав відігравати новий напрямок. Сутність його полягає у поєднанні вище окреслених методологій наукового пошуку у єдину синтетичну парадигму соціально-історичного пізнання. Саме вона дозволяє враховувати вплив і матеріальних, і соціокультурних, і інституціональних чинників на історичний процес.

Апробація іноземними науковцями синтетичного підходу дозволила переглянути деякі сторінки російської історії імперської доби. Уваги в цьому контексті заслуговують роботи Дж. Мейсі [830], К. Ейні [1026], Дж. Валтона, М. Тейлора, Г. Тензбрука [662]. Значна частина їх публікацій прямо або опосередковано пов'язана з соціальною історією селянства кінця XIX - початку XX ст.

Демократизація та лібералізація суспільного життя в Російській Федерації також спричинила зростання кількості прихильників синтетичного підходу. Провідне місце серед них, безумовно, належить Б.М. Миронову [832 – 835], який за допомогою використання системного, структурно-функціонального, міждисциплінарного принципів наукового пізнання дослідив у двотомній фундаментальній роботі соціальну історію Росії періоду імперії. Не менш вагомими є також праці В.Б. Безгіна [611], П.Н. Зирянова [711], М.П. Крилова [778], А.А. Нуждіної [846 – 848], О.А. Сухової [913], М.В. Фірсова [933].

Протягом кінця 1980-х - 1990-х рр. серед вітчизняних соціальних істориків досить популярним залишався неомарксистський методологічний доробок. Класичними, в цьому контексті, стали монографії І.Д. Ковальченко [751 – 753], що присвячувалися проблемам соціально-економічного устрою в Росії періоду капіталізму та методам історичного дослідження. Не менш вагомими стали й праці А.Я. Авреха [595], в яких з позицій історичного матеріалізму розкрито зміст комплексу реформ в Російській імперії кінця XIX – початку XX ст. Як структурно, так і концептуально роботи цих

науковців та значного пласту істориків-аграрників й краєзнавців сучасності схожі з дослідженнями радянської доби з політекономічної та соціально-історичної тематики.

Слід також підкреслити, що традиції попереднього етапу розвитку суспільствознавчих та гуманітарних наук спричинили певні відмінності в методології соціально-історичних досліджень синтетичного типу. Останні полягають у взаємопроникненні та взаємовпливі принципів не неомарксизму та неовеберіанства, як у змісті праць значної кількості європейських науковців, а в гармонійному поєднанні неомарксизму та неогегеліанства. Отримавши назву етнометодології, цей напрям базується на деакцентуації уваги на революційному (стрибковидному) характері суспільного розвитку, формаційному тлумаченні періодизації історії, поясненні прогресивного характеру еволюції людства за допомогою принципів як діалектичного матеріалізму так і ідеалізму, на пошуку у мікрорівневих історичних дослідженнях як об'єктивних, так і суб'єктивних детермінант соціальної трансформації. Фундаментальними в цьому напрямку слід вважати узагальнюючі соціально-історичні та філософсько-історичні праці Г.І. Зверевої [704], В.Н. Лексіна [791], І.І. Колесник [754 – 756], М.П. Крилова [778], О.П. Ресента [883], В.Ф. Солдатенко [905], А.Н. Швецова. Етнометодологія найбільш часто використовується для розкриття тем етнонаціональної динаміки, співвідношення реалізму та історичного наративу в соціальній рефлексії, регіональної історії, феномену національної та регіональної ідентичності, реформаційної динаміки в житті суспільства. При цьому, сучасні дослідники аграрної історії, історії селянства та історичного краєзнавства дуже часто вдаються до поєднання основ етнометодології з принципами соціокультурного, структурно-функціонального, синергетичного та соціально-організаційного підходів.

Лібералізація суспільного життя в останні роки існування СРСР, зникнення його з геополітичної арени, розбудова державності в Україні та інших країнах пострадянського простору в напрямку ринково-

капіталістичної трансформації вплинули на розвиток історичної науки. Реформування аграрного сектору економіки в нашій державі обумовило не лише підвищення інтересу до історичного досвіду, а й змусило переглянути спадщину тих істориків-аграрників, які вивчали методологічні засади дослідження минулого життя на селі. Позитивну роль, в цьому відношенні, відіграло становлення соціальної історії як мультипарадигмальної науки. Тому головними рисами досліджень сучасного історіографічного доробку з теми стали комбінації синтетичного підходу та відмова від застарілих ідеологем. На зміну дискусії про співвідношення капіталістичних та феодальних рис в суспільному господарстві, про характер класової боротьби та протиріч на селі напередодні 1917 рр., прийшов етап змагання валідності між декількома методологемами, етап співіснування історико-аграрницьких макро та мікродосліджень, етап використання у вивченні історії селянства нових комплексів та видів джерел, досягнень неісторичних дисциплін.

В ґрунтовних монографіях з аграрної історії російських авторів П.М. Зирянова [711], В.Г. Тюкаліна [929], Е.М. Шагіна [929], українських – П.П. Панченка [860]., Д.А. Селіхова [1046], М.А. Якименка [964 – 968], чітко простежуються риси етнометодології. Захищена в галузі історії права дисертація останнього містить елементи неовеберіанського підходу. Соціокультурний підхід ліг в основу концепції праць з історії українського селянства кінця XIX – початку XX ст. О.В. Михайлюка [836]. Неонародницькі ідеї були використані Ю.І. Вовком [1029] при характеристиці етносоціального та соціально-економічного спектрів буденного життя українського й російського сільського населення. На методологічну спадщину неомарксистів та представників організаційно-виробничої школи в аграрній історії початку XX ст. спираються сьогодні учні й послідовники російського науковця В.С. Дякіна [694], а також фахівці історії вітчизняної економіки й фермерського господарства В.В. Нечитайло та О.М. Краснікова [775].

Слід також додати, що на сучасному етапі простежується зростання уваги дослідників до теми соціальної організації селянства. Сільська община (П.Н. Зирянов [711]), українська селянська громада (Г. Горинь [672]), селянські артільні спілки (В.І. Марочко [826]), товариства (А.О. Пантелеймоненко [1043]) отримують характеристики, переважно, з позицій структурно-функціонального підходу. Історики зазначають, що як традиційні, так і товарно-ринкові історичні форми адміністративної організації та самоорганізації на селі зазнали суттєвих змін під впливом Столипінської реформи. Темпи їх трансформації в окремих регіонах протягом досліджуваної доби були різними. Південь України, в цьому відношенні, визнається районом інтенсивного виходу з общини, швидкими темпами зростання товаристського землеволодіння, з вагомою часткою селянських капіталізованих господарств.

Ще однією особливістю сучасної історіографії історії селянства є актуалізація дослідницької уваги на темпах еволюції структури світогляду означеної соціальної спільності. Значний внесок у розробку її здійснили такі історики як В.Б. Безгін [611], А.А. Нуждіна [846 – 848], О.А. Сухова [913], Т.В. Шатковська [953], та інші. Світогляд та свідомість селянства кристалізувалися, на їх думку, шляхом чіткого позиціонування по відношенню до соціальних контрагентів. Складовими буденного світогляду сільського населення визначено фаталізм, утопічність, догматизм. Особливу увагу звертають вчені й на питання впливу рутинної, циклічної землеробської праці та самоідентифікацію й самоусвідомлення селянства. Разом з цим, до питання сутності світогляду сільського населення такі моменти як мотивація, схильність до певних форм соціальної організації, складові свідомості ще не отримали належної уваги з боку вчених.

На сучасному етапі суттєві зміни відбулися й в історії Півдня України. Окремі аспекти соціальної історії місцевого селянства отримали уваги в контексті дослідження етноментальної проблематики (проф. Ю. Присяжнюк [878]), модернізаційних процесів на Півдні України (проф. Ф.Г. Турченко

[927]), історії Запорізького краю (проф. А.І. Карагодін [729 – 731]), урбанізаційної динаміки (проф. В.М. Константинова [760]), історії православної церкви (проф. І.І. Лиман [807]), діяльності Катеринославського земства (доцент А.І. Лохматова [813]), Столипінської аграрної реформи (доцент О.М. Приймак [876]), функціонування земств Південної та Лівобережної України (доцент О.А. Редькіна [882]) та інших. Крім того, зміни у південноукраїнському селі кінця XIX – початку XX ст. частково були висвітлені на сторінках дисертацій І.І. Бутенко [1027], Ю.І. Вовк [1029], М.В. Герасименко, В.М. Константинової, К.С. Лях [1037], Р.Р. Марутян [1040], С.М. Пачева, О.О. Петрова [1044], Ю. Присяжнюка [878], Н.Р. Темірової [1047], Р.Б. Шиханова [1048], В.М. Філаса.

Досягнення історії повсякдення, соціокультурного та комунікативного підходів були покладені в основу концепцій А.В. Бойка [615], В.М. Константинової [760], К.С. Лях [818], С.М. Пачева. Південноукраїнське селянство розглянуте в дослідженнях останніх через призму сутності соціальної візії, внутрішньої регіональної мобільності й процесів урбанізації, також відносин з німецькомовними та болгарськими колоністами. Слід також додати, що серед істориків-краєзнавців отримали популярності етнометодологічний, структурно-функціональний та соціально організаційний підходи. Найбільш часто вони використовуються в дослідженнях регіональної історії земської медицини, освіти (М.В. Герасименко [667], М.О. Мінц [1041], О. Люта [816], Т.М. Моїсеєва [837], О.В. Черемісін [947], О.А. Майстренко [1038]), благодійності (Ю.І. Гузенко [1031], К.Л. Шихов [1049]), фінансових та торговельних установ (В.М. Стойчев [909], Р.Б. Шиханов [1048], І.С. Дружкова [1032]).

На сучасному етапі розвитку історіографії теми соціальної історії південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX ст. дослідження вторинного спектру когнітивної парасолі стали не лише багаточисельними, а й виваженими у методологічному відношенні. Внаслідок проходження в 1960-80-х рр. стадії становлення понятійно-категоріальної бази, методики

конкретно наукового пошуку, критеріальної основи аналізу соціальних фактів та першоджерел вони, на сьогодні, мають статус окремих самостійних суспільствознавчих або гуманітарних дисциплін. Потенціал методологічних, теоретичних, праксеологічних, засад етнології, соціальної статистики, історичних демографії та психології вже наприкінці ХХ ст. став широко використовуватись під час проведення міждисциплінарних досліджень. Вплив їх, як видно з попереднього тексту, є досить відчутним у змісті робіт з історії російського чи українського селянства.

Роботи з етнології, фольклористики та народознавства, що вийшли у світ протягом останніх 25-30 років, поділяються на узагальнюючі та вузькоспеціалізовані. До перших належать монографії О. Воропая [659], Д.К. Зеленіна [705], В.І. Наулка [841]. Центром, або стрижнем концепцій їх, як правило, виступають проблеми ментальності, соціальної психіки, національної свідомості, соціальної й етносоціальної пам'яті. Виявлення зв'язків між ними й встановлення внутрішньої структури дозволило авторам формулювати висновки про сутність ментальності українців ХІХ – початку ХХ ст.

Формування теоретичних пластів у узагальнюючих етнологічних працях проведено за класичною схемою – навколо розкритих концептуальних проблем розташовуються аналітичні комплекси, що присвячені питанням змісту та особливостей національних свідомості, обрядовості, світогляду, звичаїв, традицій, норм, цінностей, повсякденної поведінки, побуту, господарського й громадського життя. Показово, що поряд із розширенням емпіричної бази, в узагальнюючих монографіях має місце тенденція відродження етнографічної традиції і повернення до наукового обігу дослідницької спадщини В. Антоновича, М. Драгоманова, М. Костомарова, І. Франка та інших.

Весільна та господарська обрядовість, народна медицина, традиції виховання, повсякденна етика є найбільш поширеними темами серед вузькоспеціалізованих етнологічних праць сучасності. В їх змісті, як і на

сторінках узагальнюючих монографій, прототипом етносоціального образу виступає селянство. За таких умов буденні норми та цінності останнього ставали складовими менталітету, а складові соціетальної психіки етноса-гегемона набули соціального забарвлення для досліджуваної в дисертації спільності.

Серед тематичних етнологічних праць особливе місце належить роботам А.П. Пономарьова [871] та Р.П. Чмелик [950]. Предметом їх виступає українська, в тому числі й селянська, родина другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Соціальна місія, історичні форми, господарське життя, статуси та ролі членів останньої охарактеризовані в роботах означених авторів не лише за допомогою доробку етнографів і фольклористів ХІХ ст., а й через призму популярних в сучасній історичній соціології й соціальній історії соціокультурного й структурно-функціонального підходів. Складові передостаннього у поєднанні з надбанням гендерної соціології були використані й сучасною дослідницею О. Кісь [745 – 747, 1035] для аналізу ролі жінки в українській селянській сім'ї. Слід підкреслити той факт, що в сучасній вітчизняній етнології та фольклористиці вибудовано монолітний образ українського народу.

Сучасні праці з історичної та когнітивної психології також не містять аналітичної інформації з теми соціальної історії південноукраїнського селянства кінця ХІХ - початку ХХ ст. Але наявність до них уваги з нашого боку обумовлена необхідністю пошуку методик побудови історичних образів, психологічних портретів, реконструкції світогляду та свідомості соціальних спільностей, груп, представників класів минулого. Деякі розробки, в цьому контексті, знаходяться в роботах В.А. Кольцової [757], В.А. Шкуратова [959], М.Г. Ярошевського [971] та інших російських науковців. Внаслідок відсутності чіткого розмежування між феноменологічними видоспецифічними рисами особистості у цих авторів, їх доробок може бути охарактеризований скоріше як соціально-психологічний,

а не вузькопсихологічний. Це уможливило часткове використання наукових технологій розроблених визначеними фахівцями при написанні дисертації.

З позиції історіографічної значущості щодо теми дисертації вагомість сучасних вітчизняних та російських підручників з соціальної та демографічної статистики, а також з історичної демографії є суттєвою. З одного боку, у працях К.Є. Бабич [605], Е.Б. Белова М.Р. Єфимової [698], [612], М.Ю. Огай , Г.С. Столярова [910], містяться підрозділи, що розкривають питання розвитку статистичної справи в Російській імперії та дорадянській Україні. Це дозволяє не лише розкрити принципи та механізми збирання й обробки масових соціальних даних наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., а й усвідомити причини недоліків у репрезентації масових цифрових показників того часу. З іншого, підручники відповідають на питання про долю матеріалів сільськогосподарських, поземельних та подвірних переписів, невід’ємним сегментом в яких була й інформація про соціальну статистику й динаміку в середовищі південноукраїнського селянства.

Крім того, окрема увага у сучасних підручниках з соціальної статистики та історичної демографії приділена характеристиці методів вторинної обробки цифрових показників. Саме їх використання – методів математичного, кваліметричного та матричного аналізу – уможливило не тільки уточнення, а й перегляд деяких усталених в історичній науці тез щодо соціально-економічного устрою демографічної ситуації та значущості окремих груп соціальних регуляторів у південноукраїнському селі кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Таким чином, пошук і аналіз історіографічних фактів з теми дисертаційного дослідження був проведений за допомогою використання методу когнітивної парасолі. У відповідності до змісту останнього роботи з соціальної історії, історії селянства, історичного краєзнавства, а також з етнології, історичної демографії та історичної психології, в яких прямо або опосередковано можна знайти інформацію відносно предмету теми, об’єдналися автором у два комплекси. Такий підхід дозволив виокремити

чотири етапи розвитку історіографії з досліджуваної проблематики й виявити синхронність динаміки її вітчизняного та іноземного доробків. Серед більш ніж чотирьох з половиною сотень близьких до теми дисертації робіт системного дослідження з соціальної історії південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX ст. виявлено не було, що лише підсилює актуальність його проведення.

1.2 Джерельна база дослідження

Створення наукового історичного дослідження завжди проходить під впливом цілої сукупності об'єктивних чинників. Одне з найважливіших місць серед останніх належить обізнаності автора у питанні стану наукової розробки теми, володінню ним сучасними методологією, принципами та методикою пізнання, а також репрезентативності зібраної джерельної бази. Не є виключенням, в цьому відношенні, й тема соціальної історії селянства Півдня України кінця XIX – початку XX ст.

Досягнення дослідницьких завдань дисертації стало можливим не тільки за допомогою повторної обробки використаних у попередніх роботах джерел, а й шляхом залучення до наукового обігу нових. Неоднаковий рівень інформативності, репрезентативності, об'єктивності їх змісту обумовили критичність позиції автора, застосування ним джерелознавчих методів дослідження, спираючись виключно на принципи історичного пізнання при порівнянні доказової тези концептів історіографічних фактів та текстів первинних документів.

За формальною ознакою використані під час написання роботи джерела поділяються на опубліковані та неопубліковані. Застосування методу видового групування уможливорює виокремлення серед них документальних (законодавчих, актових, справочинних, описово-статистичних, картографічних, періодичних) та наративних (записок мандрівників, мемуарів, спогадів, щоденників, епістолярій, промов).

До складу джерельної бази дисертації ввійшли зібрання з фондів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Російської Державної бібліотеки, Російської Центральної історичної бібліотеки, бібліотеки Академії наук Російської Федерації, Російської публічної бібліотеки ім. М.Є. Салтикова-Щедрина, Республіканської бібліотеки Автономної Республіки Крим, Запорізької, Херсонської, Дніпропетровської обласних універсальних бібліотек, а також бібліотечних зібрань краєзнавчих, історико-краєзнавчих музеїв областей Півдня України, Російського етнографічного й Кримського Республіканського музеїв.

Не менш потужним є використаний при написанні роботи комплекс архівних джерел. До нього ввійшли документи з фондів Російського Державного історичного архіву, Державного архіву Автономної Республіки Крим, Центрального державного історичного архіву м. Москви, державних архівів Запорізької, Дніпропетровської, Херсонської, областей.

В ході написання дисертації були використані джерела з таких фондів останніх як Катеринославсько-Таврійського відділення селянського поземельного банку (ДААРК, ф. 71), Таврійського губернського Присутствія (ДААРК, ф. 41), канцелярії Катеринославського Губернатора (ДАДО, ф. 11), Катеринославської (ДАДО, ф. 654), Бердянської (ДАЗО, ф. 251), Мелітопольської (ДАЗО, ф. 252), Олександрівської (ДАЗО, ф. 192) повітових землевпорядних комісій, Бердянського (ДАЗО, ф. 254), Дніпровського (ДАЗО, ф. 253), Мелітопольського (ДАЗО, ф. 255) повітових статистичних бюро, Миколаївського волосного правління (ДАЗО, ф. 59), Херсонської губернської (ДАХО, ф. 5) та Олександрівської (ДАЗО, ф. 56) й Дніпровської (ДАХО, ф. 240) повітових земських управ, Таврійської губернської креслярні (ДАХО, ф. 14), Відомства установ імператриці Марії Федорівни (РДІА, ф. 759), Департаменту державного майна (РДІА, ф. 396), Департаменту загальних справ (РДІА, ф. 1284), земського відділу МВС (РДІА, ф. 1291), Комітету землевпорядних справ (РДІА, ф. 408), Переселенського Управління

(РДІА, ф. 391), Московського Імператорського Товариства сільського господарства (ЦДІАМ, ф. 419).

Законодавчі джерела з соціальної історії південноукраїнського селянства кінця ХІХ – початку ХХ ст. вміщені у виданнях декількох типів. По-перше, основний їх масив знаходиться у третьому зібранні «Полного собрания законов Российской империи» [454 - 491]. Видане протягом 1881-1916 рр., воно складається з 33 томів, містить понад 40 000 документів і охоплює епоху царювання Олександра ІІІ та Миколи ІІ. По-друге, під час написання дисертації використовувалися тематичні законодавчі видання, що вийшли у світ у попередній період. До них відносяться, головним чином, «Своды законов Российской империи» та «Своды законов и распоряжений правительства», окремі томи яких містять відповідні джерела по регламентації сільського господарства, побуту селян, положення суспільних станів. По-третє, з початку ХХ ст., у практиці адміністративних установ почали використовуватися «Сборники законов и распоряжений правительства». Вони зберігали певну спадковість по відношенню до зводів, але торкалися, переважно, питань регламентації діяльності державних відомств, організацій та структур. Важливу роль у розкритті досліджуваної теми відіграли, в цьому контексті, збірники законів пов'язаних з функціонуванням Селянського поземельного банку [518], землевпорядних комісій [516 – 517] та інших. У зв'язку з цілераціоналізацією виконавчої гілки влади документи з цих збірок публікувалися й розсилалися по відповідних установах й тому, хоча й не у повному обсязі, збереглися в архівних фондах губернських канцелярій, земських присутствій, землевпорядних комісій, відділеннях Державного й Селянського банків. По-четверте, в роботі були використані хрестоматійні видання наукового призначення. Надруковані протягом останніх 50-60-ти років вони, поряд з іншими типами джерел, містять тексти найбільш знакових прикладів аграрного законодавства Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Такими, наприклад, стали збірки «Россия. 1913» [512], «Динамика

землевладення в Росії в началі ХХ століття», а також збірник документів і матеріалів присвячених Столипінській аграрній реформі упорядкований С.М. Сідельниковим.

Слід зазначити, що законодавчі джерела розкривають лише формальний бік соціального життя селянства досліджуваної доби. Рівень їх інформативності, безумовно високий в таких складових теми як соціально-правовий статус селянства, еволюція та напрямки аграрної політики, правові основи функціонування соціально-організаційних форм на селі. Але слід враховувати, що лише закони на той час не могли регламентувати значний сегмент повсякденних практик сільського населення. Деякі закони та розпорядження навіть відставали у часі виходу у світ від процесу фактичної інституціоналізації соціальних норм на селі. Порівняння їх змісту з текстами інших типів джерел дозволяє побачити не лише складні комбінації кодифікованого й звичаєвого права в світоглядній регламентації життя селян, а й наявність значної соціальної дистанції між ними владою та іншими контрагентами комунікативного простору.

Соціальний устрій та відносини у південноукраїнському селі кінця ХІХ – початку ХХ ст. були досить детально відображені у джерелах справочинного характеру. Раціоналізація функцій та обов'язків установ виконавчої вертикалі державної влади та органів місцевого самоврядування в досліджуваній період визначила поділ їх документації на висхідну та низхідну. До першої відносилися циркуляри, розпорядження, накази, до другої – доповіді, звіти, повідомлення, рапорти, доповідні записки тощо. Не менш інформативними були також протоколи, постанови, вирoki, журнали засідань, прохання, значним є масив поточного ділового листування. Суб'єктами продукування справочинних документів виступали МВС, ГУЗіЗ, Переселенське Управління, Казенне відомство, Селянський поземельний банк, приватні й акціонерні фінансові установи, Міністерство освіти, Російське географічне товариство, Товариство імператриці Марії Федорівни, Московське імператорське товариство сільського господарства, губернські

канцелярії, губернські й повітові земські установи, волосні сільські управи, сходи сільських общин, збори різноманітних селянських товариств, землевпорядні комісії, дискретні групи сільських мешканців та окремі представники досліджуваної соціальної спільності.

Слід підкреслити той факт, що специфіка теми дисертації обумовила підвищену увагу автора до справочинних джерел місцевого походження. Прояви соціального у буденному житті південноукраїнського селянства висвітлені у змісті останніх більш яскраво та колоритно, ніж в матеріалах центральних державних установ. Звіти та доповідні записки по відрядженням до сільської місцевості південноукраїнських губерній окремих ревізорів столичних відомств й членів загальноросійських наукових товариств, інколи є не менш інформативними. Серед них значуще місце належить матеріалам під авторством О. Клопова [314], Т.С. Зайончковського, Сверхбинського [315], М.В. С.І. Кассакіна-Симбірського [321], Д.А. Столипіна [372 – 374], Я.П. Новицького, Д.І. Яворницького.

Невідомою складовою функціонування адміністративних установ виступала юридична фіксація за допомогою актових документів, переліку статусів підданих. Селяни, виступаючи у якості об'єкта адміністративних процедур, позиціонувалося як отримувачі засвідчувальних актів. Серед останніх метричні виписки, відкріпні, переселенські та ходацькі посвідчення, паспорти, межові виписки і посвідчувальні акти на землю, акти купівлі-продажу майна, прийому землевпорядних робіт виступають найбільш поширеними для досліджуваного періоду. Інформативна цінність їх, в межах теми і завдань нашої роботи, полягає у документальному підтвердженні участі окремих селян чи їх груп у певному масовому соціальному процесі. Але, при цьому, слід враховувати наявність упорядкованої статистики з питань надання означених документів. Репрезентативність останньої є, безумовно, вищою, оскільки її цифрові показники віддзеркалюють макро, а не міні соціальну аналітику.

Одним з найбільш чисельних використаних в ході написання дисертації став комплекс статистичних джерел. Визначення критерієм типологічного аналізу статусу замовника, упорядника й друкаря в адміністративній ієрархії дозволило виокремити в ньому дві групи – матеріалів центральної (урядової чи відомчої) та місцевої (губернської чи повітової) статистики. Кожна, з останніх, в свою чергу, за функціональним призначенням та частотою виходу у світ, поділялася на основну й поточну.

Попри різноманітність, можливості статистичних джерел стосовно теми соціальної історії південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX ст. є дещо обмеженими. За допомогою їх змісту не можна розкрити питання сутності інституціональних засад буденних практик, регуляторів поведінки, образу чи портретів досліджуваної спільності. Лише в деяких епізодах їх логічно залучати при характеристиці форм соціальної організації сільського населення. Натомість таблиці статистичних збірок є незаміними при вивченні масових соціальних явищ, процесів, при виявленні тенденцій і закономірностей розвитку. Відносно предмету нашого дослідження, їх інформативний потенціал розкрився в ході аналізу таких складових як поліструктурність, стратифікація, мобільність селянства, роль і місце його в соціальному просторі Півдня України та вплив на його повсякдення важелів аграрної політики. У зв'язку з цим, джерела означеної групи були використані переважно під час написання другого та третього розділів дисертації.

Матеріали ЦСК МВС займають особливе місце у групі джерел центральної статистики. До основної підгрупи їх належать збірки результатів всеросійських переписів. Слід зазначити, що на їх прикладі можна не лише простежити еволюцію методики збору й обробки масових соціально-статистичних даних, а й виявити загальні тенденції й порівняти регіональні особливості розвитку села кінця XIX - початку XX ст.

Перший Всеросійський перепис населення 1897 р., в цьому контексті, не мав єдиної технології та методики проведення [446]. Внаслідок такого стану речей, зміст і структура таблиць у виданнях по Катеринославській,

Таврійській і Херсонській губерніях дещо відрізняються від аналогів по інших адміністративно-територіальних одиницях Російської імперії. У відповідності до загальних вимог вони містять детальну інформацію про етнічну, статево-вікову, релігійну, внутрішньостанову структури місцевого селянства, про рівень його писемності, здоров'я, забезпечення реманентом та худобою, про місце серед інших прошарків населення регіону. Цікавим є також те, що у деяких тематичних блоках у збірках надаються відомості попередніх регіональних чи вибіркового підвірних переписів.

Зібрані на 1905 р. ЦСК матеріали із статистики землеволодіння були опубліковані у низці погубернських та узагальнюючій збірці [542]. Їх формування проходило за єдиною схемою, що дозволило виявити співвідношення приватного, надільного та казенного земельних фондів, визначити частку у першому селянського індивідуального, товариського й общинного видів власності. Погубернські томи дозволяють побачити різницю у рівні забезпечення земельною площею колишніх поміщицьких та державних селян, а також відтворити, за критерієм площі загальну картину класифікації маєтностей в усіх повітах.

Динаміку селянського землеволодіння, землекористування і зміни у забезпеченні реманентом, худобою, найманою і власною робочою силами мали б відобразити матеріали Всеросійського сільськогосподарського та поземельного перепису 1916-17 рр. По різних регіонах держави рівень їх репрезентативності є неоднаковим. Інформативний потенціал забезпечених в РДІА відповідних справ фонду ЦСК є навіть нижчим, ніж друкованих збірок. Такий стан речей пов'язаний з декількома чинниками. По-перше, упорядкування первинних матеріалів відбувалося в умовах участі Росії у Першій світовій війні, що зменшило увагу урядових кіл до питань систематизації й публікації матеріалів перепису. По-друге, протягом 1930-х рр. значна частина його первинних джерел була цілеспрямовано знищена.

Разом з цим, до нашого часу збереглися декілька видань, зміст яких уможливило б відтворення картини стану в українському та

південноукраїнському селі на 1917 р. Серед них «Підсумки вибіркового аналізу Всеросійського сільськогосподарського та поземельного перепису» [452], видані у 1931 р. та знайдений М.О. Рубачем «Статистический справочник по землевладению и землепользованию Екатеринославской губернии» [558] оригінали яких дотепер знаходяться у Харківській сільськогосподарській бібліотеці. Перше з них містить статистичну інформацію по Бердянсько-Мелітопольському району вибірки, а друга – відомості по Катеринославській губернії.

Зі збірок поточної статистики ЦСК інформативністю, щодо досліджуваної теми, відрізняються «Статистичні щорічники Росії» [562]. Вміщені в них таблиці відбивають динаміку прямого і зворотнього переселенського та ходацького рухів, хід землевпорядних робіт, накопичення й ліквідації земельного фонду Селянського банку по губерніям та районам держави. Крім того, в них є відомості про кількість освітніх, медичних, агрокультурних закладів у сільській місцевості.

Слід також додати, що протягом кінця ХІХ – початку ХХ ст. статистичні збірки ЦСК використовувалися для створення тематичних видань. Так, наприклад, на основі подвірних переписів й Всеросійського перепису 1897 р. були сформовані «Земские подворные переписи 1880-1913 гг., поездные итоги» [388], «Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897г» [590], «Обзор Таврической губернии за 1913 год» [431], «Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий. По данным первой всеобщей переписи населения 1897 г.» [423]. Використання матеріалів зі статистики землеволодіння 1905 р. призвело до випуску «Статистического справочника по Югу России» [560], «Земледельческого Центра и Юга Европейской России» [383], «Материалов к оценке земель Херсонской губернии» [416], «Государственного земельного фонда Таврической губернии», «Очерка поземельных отношений в

Таврической губернии», «К вопросу о судьбах землевладения в России (Статистика мобилизации земельной собственности)», «Статистических сведений по земельному вопросу в Европейской России» [555]. Систематизація джерел перепису 1916-17 рр., дозволила упорядникам надрукувати «Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России иностранных государств» [520 – 521], «Статистический справочник по аграрному вопросу. Сведения статистических отделов Всероссийского Земского Союза». До того ж, деякі статистичні таблиці з означених збірок вміщені у додатках монографій П.Н. Першина, А.Я. Авреха, С.М. Сидельникова, С.М. Дубровського, А.П. Кареліна, О.М. Анфімова та інших.

Поряд з ЦСК статистичні збірки випускали також більшість міністерств та відомств. Цифрова інформація про масові процеси та явища у соціальній сфері життя південноукраїнського селянства міститься у збірках таких центральних установ Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. як Міністерство юстиції, Земський відділ МВС, ГУЗіЗ, Переселенське управління, Міністерство державного майна, Міністерство освіти.

Але на відміну від видань ЦСК статистичні збірки імперських міністерств і відомств містять таблиці та аналітичний матеріал, що торкаються вузької проблематики. З них можна отримати інформацію, наприклад, про причини продажу селянами закріпленої в індивідуальну приватну власність наділів, про процес їх концентрації в руках сільської верхівки та середняцтва, про кількість і соціальний склад переселенців з регіону та вподобання їх під час вибору нового місця проживання в областях колонізації, про рівень матеріального забезпечення клієнтів відділень Селянського поземельного банку, про надання свідоцтв та паспортів бажаним переїхати до інших переселенських пунктів європейської Росії селянам, про кількість і обсяги діяльності позикових товариств на селі тощо. Саме така вузькоспрямована соціально-статистична інформація дозволила зробити уточнення щодо питань стратегії поведінки, контурів мотиваційної

моделі, векторів мобільності, підприємницької свідомості селян Півдня України.

Разом з цим, наприкінці XIX – на початку XX ст. в урядових установах Російської імперії досить поширеною була практика публікацій ювілейних видань. Під час досягнення окремих дослідницьких завдань автору стали у нагоді фоліанти, присвячені 100-річчю діяльності Міністерства освіти, 25-річчю функціонування благодійних установ на Катеринославщині, 10-річчю роботи Комітету землевпорядних справ, 5-річчю справ землевпорядкування та з нагоди 50-річчя селянської реформи.

За головними ознаками вони відносяться до описово-статистичних джерел. Як правило зміст цих видань складався із типових розділів – історії династії Романових, історії відповідної установи, характеристиці діяльності відділень останньої в губерніях. Найбільш цікавими, на нашу думку, є додатки, бо вони складаються з статистичних таблиць, карт, графічних планів, фотокарток селянських господарств, прикладів успішної реалізації справи на селі. Фотокартки південноукраїнських хуторів, сільських шкіл, розверстаних общинних наділів, плани землевпорядних показових робіт, хоча й не дуже часто зустрічаються на сторінках ювілейних видань слугують яскравими прикладами офіційного бачення сільського повсякдення.

Під час написання дисертації був використаний чисельний комплекс місцевих статистичних джерел. Систематичний друк їх розпочався з середини 1880-х рр. й тривав до початку Першої світової війни. Збір, обробка та публікація статистичних матеріалів в цей період були покладені на губернські та повітові статистичні бюро. При цьому, внаслідок відсутності в державі єдиної нормативної бази, означені підрозділи на території Півдня України використовували методику проведення статистичних досліджень, як Московського так і Чернігівського бюро.

Можна виокремити три групи цих джерел – первинних матеріалів, збірок основної та поточної статистики. Але слід додати, що вже у досліджуваний період їх окремі тематичні блоки стали широко

використовуватись та інтерпретуватись діячами місцевих земств при складенні чисельних доповідей, в тому числі із селянського питання.

Матеріали з теми дисертації містяться в збірках із основної статистики місцевого походження – зводах статистичних даних по Таврійській і Катеринославській губерніях, а також у декількох «Матеріалах з оцінки земель Херсонської губернії» [416]. Вони розпорошені по таких тематичних розділах як заселення краю, адміністративно-територіальний поділ, господарський устрій, історія окремих населених пунктів, розподіл земельного фонду по типам власності, якість ґрунтів, стан сільськогосподарської промисловості, відхожі промисли, кредитно-ощадні та промислові союзи. В деяких блоках – селянське землеволодіння та землекористування, розподіл сільського населення по колишнім розрядам та групам, селянські посівні площі, врожайність і торгівля збіжжям – соціально-статистичні відомості із статистики та динаміки досліджуваної спільності розміщені компактно. Наведення упорядниками збірок не лише статистичних таблиць, а й пояснень до останніх робить можливим виявлення деяких тенденцій і закономірностей розвитку південноукраїнського села на повітовому й волосному рівнях.

Разом з цим, питання трансформації етносоціальної, соціальної, релігійної, соціальноорганізаційної, демографічної структур селянства, впливу на його життя важелів аграрної політики й розвитку аграрного **капіталізму** були розкриті за допомогою таблиць не основної, а поточної місцевої статистики. надруковані у погубернських «Статистико-економічних оглядах» [544 – 554] протягом 1906-14 рр., вони лише частково дублювали матеріали «Статистических ежегодников...» ЦСК. Деталізація інформації на сторінках місцевих поточних статистичних видань, в цьому контексті, була цілком природньою – прямо чи опосередковано складання таблиць виступало складовою реалізації фіскальної функції місцевої адміністрації. Селянство, як одна з головних податних категорій населення, привертало до себе особливу увагу статистиків.

Первинні матеріали, на основі яких створювалися статистичні збірки не лише місцевого, а й загальнодержавного рівня є джерелами виключно архівного зберігання. Серед них картки опису селянських господарств, пообщинні бланки-характеристики, бланки-описи подвірних переписів отримали значної інформативної ваги в межах розкриття питань соціальної мікродинаміки, поліструктурності та стратифікації досліджуваної спільності. Як правило, вони являють собою заповнені статистами, розташовані на декількох аркушах таблиці, аналіз яких дозволяє побачити рівень забезпечення власною чи орендованою землею, худобою, реманентом, родинною чи найманою робочою силою окремого селянського господарства. В деяких бланках додавалися ще й відомості про наявність у господаря позики, входження його до кредитної спілки, також про використання певної системи сівозміну, добрив, аретзіанських скважин, про характер і стан житлових і допоміжних споруд. Але якщо об'єктом вивчення виступала сільська община чи товариство, то формат бланка чи картки суттєво ускладнювався – до нього могли входити до чотирьох десятків питань і критеріїв, відповіді на які відбивали такі аспекти як географічне розташування й адміністративну підпорядкованість населеного пункту, якість ґрунтів навколо нього, площину общинного наділу, принципи розкладки, кількість населення в ньому. Часто однією з вимог виступало надання інформації про історію села, приналежність її мешканців до колишніх розрядів селян, етнічну та статево-вікову структуру.

Слід підкреслити той факт, що первинні статистичні матеріали на сьогодні не збереглися у повному обсязі. Вони, переважно, є рештками тих комплексів, що відносилися до переписів 1883, 1893, 1897, 1905, 1913 та 1916-17 років. На нашу думку, їх використання при розкритті теми соціальної історії південноукраїнського селянства логічне у поєднанні з експлікаціями до планів межових та землевпорядних робіт.

До комплексу використаних під час написання дисертації наративних джерел ввійшли публікації з періодичних видань, мемуари, щоденники,

записки мандрівників, епістолярії, археографічні збірки. Хоча час їх написання припадає на досліджуваний період, вихід їх з друку варюється від кінця ХХ ст. і до сьогодні.

Специфіка досліджуваної теми обумовила вибірковість у підході до пошуку і аналізу інформації в періодичних виданнях. На сторінках центральної, губернської або партійної преси відомості про соціальний бік життя південноукраїнського селянства кінця ХІХ – початку ХХ ст. знайдені не були. Натомість вони присутні у відомчій та повітовій земській періодиці. Найбільш чисельними, в цьому контексті, згадки про буденне життя досліджуваної спільноти є в таких журналах та газетах як «Новоросійський календар», «Дніпровський край», «Хуторянин», «Хуторське господарство», «Сільськогосподарська хроніка Херсонського повіту», «Відомості Ананіївського повітового земства» та інших.

Слід підкреслити, що авторами публікацій в означених виданнях, як правило, були місцеві агрономи, землеміри, землевпорядники, сільські вчителі, фельдшери, співробітники земських статистичних бюро. Інколи трапляють й кореспонденції від селян, яких товариства чи общини висували на виборні посади до волосних управ, ходацьких груп, повірених у справах у тимчасових комітетах чи комісіях при повітових адміністративних і земських установах.

Комплекс пов'язаних з темою дисертації статей у тогочасних періодичних виданнях поділено на чотири групи:

- 1) короткі нариси про громадський устрій та побут місцевого сільського населення;
  - 2) відомості про сільську медицину, освіту та агрономію;
  - 3) аналітичні кореспонденції про земельне питання в окремих волостях і селах регіону;
  - 4) листи в редакції про реалізацію важелів аграрної політики на місцях.
- Безпосереднє знайомство їх авторів з повсякденними практиками і відносинами на селі дозволило виявити та проаналізувати зафіксовані в їх

статтях факти, що відзеркалювали стратагеми поведінки селян у вирішенні поземельних спорів, справ із розмежування, розподілу громадських обов'язків. Зміст кореспонденцій також розкриває питання ставлення селян до землевпорядних робіт, мотивів залучення до переселенського руху чи внутрішньорегіональної міграції, до можливості закріплення та продажу наділів. У повідомленнях, що були надруковані в місцевій періодиці, часто зустрічається інформація про світоглядні стереотипи мешканців села – про відношення до пияцтва, гультяїв, нероб, про ставлення до землеробської праці, міського способу життя, традицій громадського призріння і догляду. Попри офіційність стилю викладення матеріали періодичних джерел дозволяють досліднику побачити прояви соціального на мікрорівні не лише очима представників селянської спільності, а й її контрагентів по комунікативному простору.

Авторами чи упорядниками надрукованих у дорадянський час наративних джерел, як правило, стали кореспонденти або члени "Вольного Российского географического общества", "Одесского общества истории и древностей", "Этнографического бюро князя Тёнышева", наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка тощо. Вихід цих матеріалів у світ був, таким чином, водночас і кінцевим етапом і форматом наукової звітності чисельних експедицій, що проводилися на території південноукраїнських губерній на замовлення означених установ. Саме в такому ракурсі логічно характеризувати значну частину археографічних збірок і творів Я.П. Новицького [456 – 458], Д.І. Яворницького [594], О.С. Афанасьєва-Чужбинського [346], І.Я. Рудченка [514], В.М. Харузіна [486], А. Кашенка [402], Є. Августиновича [339], П.П. Чубинського [591] та інших.

У будь-якому разі, цілі експедицій прив'язувалися до історико-краєзнавчої чи історико-географічної проблематики. Внаслідок такого стану речей у полі зору дослідників опинялися питання щодо збереження у народній пам'яті згадок про козацькі часи, щодо сутності та особливостей місцевих, звичаїв, традицій, обрядовості, господарської діяльності,

громадського і сімейного побуту, щодо історії і тогочасного стану поселень регіону, а також рівня збереження на території останніх старожитностей. Пошук відповідей на них невпинно орієнтував увагу членів експедицій на головного носія народної пам'яті та зберігача історичних артефактів – тобто на місцеве селянство.

Відтак, прямо чи опосередковано, останнє стало одним з головних соціальних об'єктів археографічних збірок та мандрівних записок по Півдню України кінця XIX – початку XX ст. Зміст їх насичений прикладами буденного життя досліджуваної спільності. Характеристика селищ і хуторів по Дніпру, його притоках, інших місцевих річках, території колишнього Великого Луга, опис зразків поведінки, соціальних норм і цінностей, складових світогляду у місцевих мешканців, спроби відображення архитипових рис селян завжди виступали принаймні нарративним фоном в тексті означеної групи джерел. Інформативний потенціал їх, не дивлячись на певний, притаманний часу, романтизм, є високим.

Разом з цим, внаслідок того, що соціальне життя досліджуваної в дисертації спільності не було складовою першочергового предмету опису характеризуваної частини нарративних матеріалів, поза увагою їх авторів чи упорядників залишився цілий комплекс питань. В їх змісті складно знайти інформацію про диференціацію чи статево-вікову структуру селян; відсутні згадки про вплив на життя його важилів аграрної політики та інших детермінант розвитку; майже відсутня увага до форм соціальної організації сільського населення. Слід додати, що аналогічна ситуація простежується й у змісті використаних епістолярних джерел. Якісно відрізняються, в цьому контексті, лише листи Енгельгарда [593].

За часів існування Радянського Союзу головним критерієм дозволу до друку історичних джерел була відповідність державній ідеології та принципам марксизму та ленінізму. Тому серед опублікованих у той період нарративних джерел з історії південноукраїнського селянства панівне місце займали ті, зміст яких присвячувався темам злиденності життя, поступового

збідніння, зростання економічної експлуатації, поглиблення антагоністичних протиріч, посилення класової боротьби, поширення більшовицьких ідей та збільшенню кількості їх прихильників між 1905 та 1917 рр. Окремими збірками виходили у світ мемуари та спомини про хід революції та громадянської війни на селі. Слід зазначити, що окремих видань, зміст яких відбивав би означену проблематику, на прикладі виключно південноукраїнського регіону надруковано не було. До того ж, у загально тематичних збірках, поряд із наративними джерелами по всіх губерніях і областях Російської імперії, матеріали місцевого походження зустрічають зрідка. Їх текст, переважно, містить інформацію про ситуацію на селі в Херсонщині та Катеринославщині.

З середини 1990-х рр. на рівні студентських етнографічних практик у вишах із 2000 р. в межах щорічних експедицій було відновлено систематичне збирання наративних джерел на території Півдня України. Фундаторами останніх стали Запорізьке відділення Інституту української археографії та джерелознавства НАН України, Запорізька філія Східного інституту українознавства ім. Ковальських та Запорізьке наукове товариство ім. Я.П. Новицького. Результати їх діяльності вміщені натеper, у трьох циклах збірок – багатотомних виданнях «Творів» Я.П. Новицького [456 – 458], «Джерелах з історії Південної України» [419 – 422] та «Усній історії Степової України» [576 – 583].

Відносно теми нашого дослідження, у першому зібранні найбільш цікавими є ті томи, що містять у собі тексти записаних Я.П. Новицьким зі слів місцевого селянства легенд, переказів, прислів'їв, історико-географічних й топонімічних описів, пісень, приказок, випадків із буденного життя. Ретрансляція їх через покоління в межах механізму соціальної пам'яті визначальним чином впливала на формування атрактивних соціально-ціннісних орієнтирів сільського населення регіону. Заслужують уваги також ті документи, які доповнюють та розкривають нові сторінки з історії заселення та господарського освоєння краю.

Разом з цим, найбільш інформативними, на нашу думку, є мемуари та щоденники місцевих селян, тексти яких надруковані у другому багатотомному виданні. Серед них творіння В. Рубеля, Д. Ляха, М. Молодика, О. Замрія, І. Ярошенка, М. Алексєєва, Є Ціпка. Вони являють собою мультиінформативні наративні пам'ятки, що присвячувалися авторами, насамперед, історії свого роду. Але в контексті останніх вплетені й яскраві нариси буденного господарського та громадського життя, звичаїв, традицій, обрядовості, виникнення рідних селищ, ходу Столипінської реформи, діяльності освітніх, земських установ, відлуння Першої світової війни тощо. Викладені з позицій досліджуваної спільності інтерпретації проявів соціального дозволяють відтворити не лише структуру свідомості, світогляду, мотиваційної моделі, а й загальні риси образу й портретів селянства.

Упорядковані збірки з усної історії Степової України є результатами експедиційних соціально-історичних досліджень. Складені у відповідності до змісту тематичних блоків розробленого фахівцями запитальника, вони являють собою структуровані відповіді респондентів-селян з таких селищ Запорізької області як Новогупалівка, Антонівка, Петро-Михайлівка, Водяне, Скельки, Велика Білозерка, Верхня Терса, Іванівка, Дніпровка, Матвіївка, Петро-Свистунове та інших. Інформація стосовно досліджуваної теми розпорошена й набуває значущості виключно за умов використання ретроспективного методу. Внаслідок певного розриву пам'яті поколінь, що виник під впливом важелів аграрної політики та ідеології радянської доби, занотовані інтерв'ю хронологічно охоплюють період минулих 80-100 років. Фрагментарність, викривлений характер відомостей про соціальний бік життя південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX ст. пояснюється ще й інтенсифікацією урбанізаційних процесів, маргіналізацією сільського населення, поширеннями цінностей перехідного суспільства.

Врахування означених факторів лише підсилює наукову цінність зафіксованих у матеріалах з усної історії згадок. За допомогою останніх

можна, хоча й частково, реконструювати елементи традиційного світогляду й самосвідомості досліджуваної спільності. Дотого ж, аналіз текстів більшості опублікованих й дешифрованих інтерв'ю нащадків її дозволяє висунути гіпотезу про випробовану часом стійкість соціетальної психіки українців.

Таким чином, список використаних під час написання дисертації джерел складається з 594 позицій. До його складу ввійшли лише ті документи й матеріали, що містять у собі інформацію про найбільш типові прояви соціального у буденному житті південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX ст. Використані історичні джерела за формальною ознакою поділяються на опубліковані та неопубліковані й зібрані з фондів 6 архівів та 14 бібліотек України та Російської Федерації. При цьому, інформативність статистичних, нарративних та законодавчих джерел, у порівнянні з іншими різновидами, може бути визначена як порівняно вища, що цілком відповідає специфіці предмету дослідження.

1.3 Теоретико-методологічні засади дослідження соціальної історії південноукраїнського селянства

Аналіз історіографії досліджуваної теми дозволяє стверджувати, що у своєму розвитку соціальна історія пройшла шлях від міжгалузевої сфери суспільних та гуманітарних знань до самостійної мультипарадигмальної історичної науки. Багаторівневність, складноструктурованість, багатоспектральність, мінливість, динамічність соціальної сфери минулого життя людства обумовили необхідність використання при її дослідженні не одного, чи двох, а декількох методологічних підходів. Надзвичайно велике різноманіття проявів соціального в історичному процесі призвели до визначення еволюції соціальної сфери об'єктами пізнання в декількох галузях науки та філософії.

Однак, попри використання схожого комплексу методологій, спільності об'єкту наукового пізнання, мультипредметності дослідницького пошуку філософія історії, соціологія історії, історична соціологія та соціальна історія мають свої дослідницькі сектори, позиції в структурі наук, принципи та методи інтерпретації фактів, явищ, процесів, а також джерельну базу. В межах першої увага зосереджується на пошуку законів соціально-історичного розвитку. Фахівці з другої спрямовують дослідницький пошук на виявлення та характеристику проявів соціального в інших – політичній, економічній, культурній, правовій – сферах суспільного життя. Представники галузевої – історичної соціології – зорієнтовані на використання історичного фактологічного багажу для підтвердження конкретної концептуальної матриці.

Соціальна історія, таким чином, є мультипарадигмальною історичною наукою, об'єктом пізнання якої виступають закони та закономірності еволюції соціальної сфери життя суспільства. Вона досліджує сутність властивостей, особливостей соціальних відносин, інститутів, форм організацій та самоорганізацій, генерованих історичними соціальними групами, спільностями, спільнотами, класами, станами в процесі спільної діяльності в межах конкретної епохи та території.

Фахівці з соціальної історії вивчають історичні соціальні системи, структури, цілісності, в межах яких існувала специфічна, обумовлена часом, суспільною свідомістю, світоглядом та мораллю, сукупність статусно-рольових взаємин.

Відтак, соціальна сфера життя південноукраїнського селянства кінця XIX - початку XX ст., як предмет соціальної історії, вмщує у собі мультигегемонну сукупність проявів соціального, соціально-економічного, соціально-правового, соціально-політичного та соціально-культурного. Об'єктивне її дослідження має бути спрямоване на виявлення і вивчення детермінант розвитку, статички та динаміки, форм організації та самоорганізації, інституціональних регуляторних основ поведінки спільності.

Це обумовлює використання в ході виконання дисертаційної роботи як системного, так і структурно-функціонального, когнітивного, соціокультурного, біхевіористського, синергетичного та комунікативного підходів. Разом з цим, концептуальним стрижнем, навколо якого вони розташовані став синтетичний підхід, в основу якого автором покладені методологічні доробки неомарксизму та неовеберіанства.

Використання досягнень вітчизняних та російських неомарксистів і неовеберіанців дозволило автору визначити кінець XIX – початок XX ст. в Російській імперії як період, в якому відбулося прискорення темпів ринково-капіталістичної трансформації. Спираючись на доробок О.М. Анфімова, М.О. Рубача, С.М. Сидельникова, І.Д. Ковальченка аграрний сектор економіки цієї держави отримав характеристику як такий, в якому товарне виробництво сільськогосподарської продукції почало домінувати над натурально-споживчим. При цьому, Південь України, як регіон з порівняно вищим рівнем розвитку аграрного капіталізму, з дотриманням ідей В.С. Дякіна, П.Н. Зирянова, А.Я. Авреха, позиціонувався як територія із співіснуючими латифундіальною та фермерською системами аграрного устрою.

Вплив концепцій Р. Тенсбрука, Г. Пінчота, Е. Гіденса, М.Л. Захарова позначився на визначенні південноукраїнського селянства, як соціальної спільності глибоковтягнутої в сферу ринково-капіталістичних аграрних відносин. Воно отримало риси головного виробника сільськогосподарської продукції, постачальника робочої сили на ринок праці, соціального донора міст, носія дрібнопідприємницької свідомості, диференційованого та дистанційованого полісуб'єкта соціального простору регіону.

Спираючись на синтетичний підхід автор охарактеризував аграрну політику імперських урядів кінця XIX - початку XX ст. як систему цілеспрямованих заходів, в якій риси традиціоналізму та патримоніальності поступово замінювалися раціоналізмом, в межах якого селянство стало позиціонуватися як головна соціальна опора на селі. Соціальні світогляд, свідомість, мотивація досліджуваної спільності, в цьому відношенні,

сутнісно співпали із завданнями імперських урядів, що позначилося на високих темпах і проміжних показниках Столипінської реформи. Співвідношення атрактивних, цілераціональних та соціально-ціннісних інституціональних засад у повсякденних практиках останньої уможлилювали, таким чином, подальший еволюційний, а не революційний варіант розвитку країни.

Поряд з характеристикою впливу на південноукраїнське селянство аграрних перетворень, в межах синтетичного підходу, заходи уряду та місцевої адміністрації в сферах соціальної допомоги та освіти на селі були визначені як переважно патримоніальні й спрямовані на збереження спокою. Соціальні експерименти в агрокультурній сфері, по впровадженню нових форм господарювання та організації праці серед селянства охарактеризовані в роботі з близьких до неомарксизму позицій класової приналежності і політичних вподобань їх авторів.

Сформульований А. Фон. Берталанфі та розвинутий Е. Дюркгеймом системний підхід був також широко використаний під час написання дисертації. Спираючись на визначення суспільства як об'єктивної соціальної мегацілістності, що складається з макро-, мікро-, міні- та іншого рівня систем автор відштовхнувся від ідеї можливості дослідження соціального життя селянства південноукраїнських губерній кінця XIX - початку XX ст. як соціальної системи. Відтак, у якості різновидів останньої були охарактеризовані сама досліджувана спільність, зовнішні детермінанти її розвитку, оточуючий соціальний простір, форми соціальної організації, соціальні організації окремих населених пунктів сільської місцевості регіону. Алгоритм вивчення соціальних систем розроблений Р.Л. Акоффом, дозволив виявити загальний зміст зв'язків між елементами господарських, громадських, родинних, релігійних практик землеробів. Пошук явищ емерджентності, в цьому контексті, став передумовою для висновку про зміни в ієрархії класичних функцій селянської патріархальної та нуклеарної

сімей традиційних капіталізованих асоціативних організмів, механізмів соціальної пам'яті та пошуку альтернатив у буденній свідомості.

В свою чергу складність соціальної трансформації селянства, як і інших спільностей, спільнот, груп Степової України зокрема, і Російської імперії взагалі, стала причиною вибору серед різновидів прикладного системного підходу методологічного доробку В. Ульріха. На відміну від У. Черчмена та П. Чекленда, які обґрунтовували ідею статистичності й «жорсткості» соціальних систем, він обґрунтував тези про домінування в умовах перехідного суспільства «м'яких» соціальних цілісностей. Такі риси останніх як можливість пристосування до умов мінливого зовнішнього оточення, мінливість темпів реалізації соціальної місії, варіативність структури і тиску групи на носіїв девіантної поведінки чітко простежувалися автором в ході дослідження сутності життєдіяльності історичних форм соціальної самоорганізації на селі.

Деякі усталені в історико-аграрній літературі положення були переглянуті автором внаслідок використання комплексу теорій соціокультурного підходу. Уточнення вимагало, на нашу думку, саме визначення поняття «селянство» та понятійної номінації «південноукраїнське селянство». Сформульовані в межах теорії соціальних субкультур, вони, найбільш часто, відображали зміст, на перший погляд ідеально-протилежного протиставлення «село-місто». Але на період ХІХ - початку ХХ ст., по відношенню до Півдня України, як і для більшої території України, ця діада не була абсолютно валідною бо в значній частині міст, містечок населення займалося не промисловими чи торгівельними заняттями. Значну роль у повсякденні його відігравало сільське господарство. До того ж, домінуюча частка міського населення мала селянське коріння.

Використання протиставлення «місто-село» при визначенні означеного поняття є доцільним для типового індустріального суспільства, а не перехідного, яким воно було в Російській імперії в період ринково-капіталістичної трансформації. Крім того, в межах теорії субкультур

критеріальна основа формулювання визначення поняття «селянство» складається не лише з контрурбаністичних елементів. Важливими чинниками її виступають ще й соціальне положення, спосіб та стиль життя, прийнятність інституціоналізованих норм спільнісного світогляду, свідомості, мотивації до праці, входження до типових соціальних організацій. Для Півдня України кінця XIX - початку XX ст., визначення поняття «селянство» мало й додаткові критерії та індикатори, а саме – релігійної, розрядної, етнічної приналежності. За таких умов, логіка конструкту визначення полягає у встановленні лише часткової, а не абсолютної синонімічності термінів «селянство», «сільське населення»; соціокультурне та субкультурне позиціонування першого логічне не по відношенню до образу міста, а до соціальних контрагентів – колоністів, дворян, духовенства, інтелігенції, чиновництва, промислових виробників, міщан, купецтва тощо.

Слід також додати, що деякі концепти соціокультурного підходу були використані автором під час перегляду поширених серед дослідників історії селянства принципів поділу спільності на три соціально-економічні класи. Це, неомарксистське за змістом, положення не дає й відповіді на питання про динаміку й тенденції поглиблення соціальної диференціації на селі кінця XIX - початку XX ст. Разом з цим, відповідь може бути отримана на нього внаслідок використання положень теорій соціальної стратифікації Л. Уорнера та У. Уотсона й соціальної мобільності П. Сорокіна й соціальних змін В.Штомпки.

Під впливом означеного методологічного доробку в середовищі південноукраїнського селянства кінця XIX - початку XX ст. було виокремлено шість соціальних страт. При цьому, аналіз цифрових показників різночасових подвірних, сільськогосподарських й поземельних переписів уможливив бачення змін у співвідношенні між ними. Виокремлення і вивчення стратагем соціальної поведінки, вибору векторів і ліфтів соціальної мобільності, а також змін у буденній свідомості і світогляді

досліджуваної спільності сприяло розумінню закономірностей «розмивання» зростання або зменшення ваги окремих страт.

Поряд із соціокультурним, при дослідженні масових процесів і явищ в середовищі селянства відіграли важливу роль синергетичний, комунікативний та структурно-функціональний підходи. У першому з них окремо слід відмітити теорію соціальної самоорганізації І. Пригожина. Виявлення і визначення самоуправлінської активності формальних (община, спілка, товариства, родина) та неформальних (кумпанія, артіль) селянських соціальних організмів стало можливим саме завдяки положенням цієї теорії. Твердження І. Пригожина про те, що самоуправлінська активність являє собою прояв громадянськості, на нашу думку, не є слушним по відношенню до історичних форм соціальної самоорганізації досліджуваної спільності. Дистанційована в правовому та соціальному відношеннях, територіально-локалізована межами сільських населених пунктів вона виступала ретранслятором виокремленого феномену в контексті захисту господарських, економічних інтересів. Запорукою ефективного відстоювання останніх виступав на зламі ХІХ – ХХ ст. громадський традиціоналізм, інколи дивіантна стихійність, а не громадська світоглядна активність. Тим більше суспільство Російської імперії, складовою якого було й південноукраїнське селянство, важко назвати громадянським; на кінець ХІХ ст. в країні набирала оберти лише процес лібералізації та раціоналізації держави, що вважається тільки підґрунтям для побудови невід’ємного супутника громадянського суспільства – правової держави.

Характеристика соціальної дистанції між селянством та контрагентами, а також в середині спільності проведена автором за допомогою теорії засновника комунікативного підходу Ю. Хабермаса.

Через призму методологічного доробку останнього в роботі розглянуті відносини селянства з іншими акторами соціального простору Півдня України. Характеристика предметів обміну між цими полісуб’єктами дала можливість зробити висновок не лише про домінування прагматичних

взаємин, а й про ситуативний раціоналізм наповнення існуючих між ними комунікативних каналів. При цьому, соціальна дистанція між ними визначалася протягом досліджуваного періоду як статусно-рольовими параметрами так і становими, господарськими, світоглядними й ресурсними обмеженнями. Стиль комунікації, в свою чергу, залежав від сутності тієї сфери суспільного життя, в якому позиціонувалися селяни й представники інших груп у якості суб'єктів та полісуб'єктів взаємодії. Виявлено коливання його від псевдопатримоніального до агресивно підприємницького.

Відносини в середині досліджуваної спільності, на думку автора дисертації, логічно розглядати за допомогою теорії Т. Лукмана. Застосування складових останньої дозволили побачити всі вектори внутрішньогрупової взаємодії, підтвердити тезу про стійкість комунікативних мереж в родинному, територіально-громадівському, корпоративно-общинному та асоціативному селянських соціальних організаціях.

Усталеність контуру та наповнення комунікативних зв'язків, в цьому відношенні, забезпечувалося не тільки цілераціональними, а й соціально-ціннісними і атрактивними регуляторами. Виходячи з цього факту, положення теорії Т. Лукмана були використані й в ході реконструкції окремих складових соціального образу селянства південноукраїнських губерній.

Разом з цим, в досліджуваній темі є комплекс питань, розкриття яких можливе лише за умов використання структурно-функціонального підходу. В теоріях, що входять до його складу головна увага приділена таким аспектам соціального як сутність та багатоспекторність зв'язків у виокремленій групі, місця її в суспільстві, вектори та сектори реалізації покладених на спільноту чи корпоративну спільність завдань, ієрархія елементів в інститутах чи статусно-рольових комплексах. Саме тому, беручи за основу теорію Т.Парсонса, автор використав складові означеного підходу для аналізу демографічної ситуації у південноукраїнському селі, характеристики поліструкторності його мешканців, опису функцій й статусно-рольових

позицій в сільській общині, самоорганізованих асоціативних формах, в різновидах селянської сім'ї. Крім того, уточнення отримав такий аспект як місце досліджуваної спільності в соціальній структурі сільського населення Степової України. Виокремлення та вивчення проявів соціального в селянських повсякденних практиках на індивідуальному чи мікрогруповому рівні зроблено за допомогою використання методологічної матриці сучасної теорії структури особистості. Але слід зробити наголос на те, що специфіка теми нашої дисертації обумовлює використання структурно-функціонального підходу у комплексі з соціокультурним, синергетичним, комунікативним і в деяких випадках елементами біхевіористського.

Визнання останнього у якості ефективної методології наукового пізнання відбулося ще в 1930-х рр. і пов'язується із функціонуванням школи людських відносин. Біхевіористський напрямок на сьогодні є досить популярним серед фахівців у галузі соціології, політології, психології, теорії управління тощо. Як один з валідних він використовується у дослідженнях з історичних біографістики, андроніміки, краєзнавства. Потужним є його потенціал і в межах дисертаційної проблематики. Через призму теорії феномену та сутності особистості Д. МакГрегора, М.П. Фоллет розглянуто вплив господарських, правових, субкультурних, політико-адміністративних чинників на групову й індивідуальну соціальну поведінку селянства. За допомогою сучасних концепцій соціальної психіки П. Херсея, К. Бланшарда, Р.О. Додонова проаналізовано роль ментальності у повсякденних практиках та світосприйнятті окремих етнічних груп досліджуваної спільності.

Разом з цим, характеристика мотиваційної моделі селянських груп та прототипів соціальних портретів здійснена в роботі на основі положень теорії придбаних потреб Д. МакКлелланда. Вибір її пов'язано з тим, що в класичних концепціях змісту мотивації А. Маслоу, К. Альдерфера чи Ф. Герцберга головна увага приділена класифікації потреб та аналізу їх вітальної складової. В теорії Д.Мак-Клелланда групи потреб позиційовані як

рівностатусні; визначена можливість порівняння їх значущості в залежності від ситуації; виокремлено загальні образи носіїв комбінаторних груп потреб; наголос припадає на придбання у процесі соціалізації потреби, а також характеристику мотивів і стимулів до діяльності. В досліджуваний період задовільнення запитів суспільства, в тому числі і селянства Півдня України, в цьому контексті корелювалося переважно із статусно-рольовим набором, а не повсякденною необхідністю фізичного чи фізіологічного виживання. До того ж, у першоджерелах з теми опису фактів прояву й задовільнення соціальних потреб сільських мешканців відведено набагато більша увага ніж для базових чи вітальних.

Охарактеризовані вище підходи сьогодні широко використовуються в суспільствознавчих та гуманітарних дослідженнях. Вхідження до методологічної основи вивчення теми соціальної історії південноукраїнського селянства кінця XIX — початку XX ст. є наступним кроком в їх інституціоналізації у сучасному науковому просторі. Цілком логічним, в цьому контексті, є не лише використання у процесі досягнення дисертаційної мети методологічного, а й теоретичного, праксеологічного доробку й фактологічного багажу близьких до нашої теми наук. Означені міркування, таким чином, виступають обґрунтуванням доцільності застосування когнітивного підходу.

В межах його, у відповідності до ступеня близькості об'єкту наукового пізнання, дисциплінарний комплекс логічно поділити на шість груп:

- 1) соціальної історії, історичної соціології, соціології історії, філософії історії;
- 2) аграрної історії, історії селянства, історії сільського господарства;
- 3) історичного краєзнавства, регіоналістики, історії Півдня України;
- 4) етнографії, фольклористики, етнології України;
- 5) історичної та когнітивної психології, персонології;
- 6) історичної демографії, історичної інформатики, соціальної статистики.

При цьому, потенціал такої класифікації суттєво зростає при застосуванні у процесі розкриття окремих складових теми дисертації досягнень когнітології.

Відтак, інституціоналізований в Європі у сфері суспільствознавства наприкінці ХХ ст. когнітивний підхід базується на принципі поділу шести використаних в дослідницькому проекті наук на два рівні — первинний, вторинний (по відношенню до предмету дисертації цим рівням відповідають об'єднання груп дисциплін «1+2+3» та «4+5+6»). Об'єднання означених груп у трикутники й складення їх у стандартну когнітивну парасоллю уможливило використання комбінаторних форм останньої для вивчення аспектів соціального життя південноукраїнського селянства кінця ХІХ - початку ХХ ст. Так, наприклад, трикутник «1+2+3» став у нагоді при розкритті питань сутності детермінант соціального розвитку досліджуваної спільності, а також її макростатики і макродинаміки. Комбінація «1+2+4» уможливила розкриття питання внутрішнього змісту історичних форм соціальної організації селян Півдня України. За допомогою тріади «1+3+5» стало можливим вивчення інституціональних засад регулювання повсякденної поведінки селян регіону, а також моделювання соціального образу його та реконструкція соціальних портретів. При цьому, в межах останнього об'єднання високий рівень валідності показало застосування теорій когнітивного нормування Р.Л. Акоффа та когнітивної стилістики К. Маруями.

Валідність використання охарактеризованих вище підходів та теорій не потребує, на нашу думку, детального доказу. Аналіз історіографії з теми дозволяє стверджувати, що вона була доведена у змісті багатьох попередніх досліджень. Крім того, легітимізація означених підходів пройшла в ході написання дисертації і монографії додаткового випробування через призму принципів наукового історичного пізнання. Головний з них — принцип історизму — дозволив побачити соціальне життя селянства Півдня України у якості складової суспільної динаміки українського соціуму кінця ХІХ - початку ХХ ст. Дослідження його генези стало ще одним підтвердженням

існуючих законів і закономірностей історичного розвитку. Вага принципу об'єктивності позначилася на баченні і вивченні соціальної історії південноукраїнського селянства кінця XIX — початку XX ст. як складноструктурованої, багаторівневої, багатоспектральної цілісності суспільноісторичного буття. Вимога дослідницької неупередженості стала причиною застосування принципу багатофакторності. Останній дозволив виявити у соціальному повсякденні досліджуваної спільності не тільки закономірне та об'єктивне, а й випадкове та суб'єктивне.

Реалізація принципів стала можливою внаслідок використання в ході написання дисертації методів наукового пізнання.

Застосовані в ході написання дисертації загальнонаукові методи дослідження є емпірико-теоретичними та теоретичними. Серед першої групи найбільшої значущості отримали історичний та логічний підхід, аналіз, синтез, індукція, дедукція, а серед другої — ідеалізація та абстрагування.

Історичний та логічний підходи були використані в комплексі для виявлення сутності складових, явищ та процесів у соціальному житті південноукраїнського селянства кінця XIX — початку XX ст. Метод аналізу став у нагоді при поділі на елементи соціального простору Півдня України, імперської аграрної політики, технологій соціальної допомоги та освіти на селі, соціальної місії досліджуваної спільності та функцій історичних форм її організації. Протилежність аналізу – метод синтезу — став потрібним при написанні проміжних та кінцевих висновків по всьому тексту дисертації. Володіння ним допомогло також під час виявлення ролі селянства в окремих секторах господарського життя регіону, місця його в соціальній стратифікації місцевого населення, у відтворенні загальної картини повсякденного життя землеробів півдня.

Метод індукції, як загальний алгоритм дослідницького пошуку від окремого до загального, допоміг автору визначити такі невід'ємні тематичні аспекти як соціальні експерименти в агрокультурній сфері, асоціативні соціальні організації, селянські соціальні страти, потужність вертикальної та

горизонтальної мобільності в них. Натомість, внаслідок використання дедуктивного методу були уточнені не лише межі прояву соціального у буденних практиках південноукраїнського селянства, а й елементи соціальності в його світоглядних та когнітивних орієнтирах.

Плідним стало використання загальнонаукових теоретичних методів пізнання. З одного боку, вони стали у нагоді під час уточнення дефініцій понятійно-категоріальної бази дослідження. З іншого - без них було б неможливим створення соціального образу та соціальних портретів досліджувальної спільності.

У тісному зв'язку з загальнонауковими під час написання дисертації були застосовані й спеціально-історичні методи дослідження. Історико-системний метод став у нагоді при виокремленні різномірівних соціальних цілісностей південноукраїнського селянства та визначенні їх місця і ролі в регіональних та загальносоціумних системах. За допомогою історико-порівняльного методу виявлені відмінності соціального розвитку досліджуваної спільності Півдня та інших регіонів України і Росії. Характеристика проявів соціального у буденному житті місцевих землеробів в межах застосування історико-типологічного методу дозволила, у часовому та просторовому континуумах, виділити групи фактів, явищ та процесів, що мали спільні риси у відповідності до комплексу сформульованих критеріїв. Позитивним, в цьому контексті, є результат типологізації соціальних структур, векторів мобільності, асоціативних організмів, різновидів родин, регуляторів поведінки селян.

Не менш важливу роль при розв'язанні дослідницьких завдань відіграли хронологічний, синхронічний та діахронний спеціальний історичний методи. За допомогою алгоритму першого з них була доведена валідність встановлення часових меж предмету роботи, виокремлені причинно-наслідкові зв'язки між етапами аграрної політики, етапами трансформації сільської общини, циклами господарських практик на селі. Бачення синхронності у розвитку європейської, радянської і вітчизняної

історіографії з теми стало можливим шляхом застосування другого методу. У свою чергу, потенціал третього був спрямований на виявлення хронологічних відставань або випереджень у таких єдностях як курс аграрної політики та соціальна рефлексія на неї з боку місцевого селянства, державної та селянської соціальної допомоги, приватновласницьких експериментів й державного курсу в сфері використання і впровадження ділянкової системи ведення господарства.

Комплекс досліджених проблем був розв'язаний за допомогою впровадження історико-генетичного та ретроспективного методів. При цьому, якщо останній використовувався в роботі переважно як допоміжний в ході реконструкції деяких елементів селянського світогляду, свідомості та родинного повсякдення, то кордони застосування другого є більш широкими. Останній знадобився автору під час вивчення динаміки в різних соціальних структурах селянства, в демографічній ситуації на селі, реакцій спільності на аграрні перетворення. Корисність його простежувалася й при вивченні сутності механізмів соціальної пам'яті та пошуку інновацій в окресленні їх співвідношення у когнитивній карті мешканців сільської місцевості. При цьому, слід також додати, що специфіка теми обумовила використання автором таких джерелознавчих методів як евристичний, порівняльний, кількісний, герменевтичний та інших.

Застосовані міждисциплінарні методи, за сутністю, є квантитативними. Апробація більшості з них вже відбулася в межах чисельних історичних, соціологічних, психологічних досліджень. Важливу роль в цьому контексті під час написання дисертації відіграли такі методи соціальної статистики як метод статистичних групувань та таблиць, метод аналізу за допомогою узагальнюючих — абсолютних, середніх, відносних, варіативних, рядів динаміки — показників величин. За їх допомогою автору вдалося розкрити питання статичності і динаміки соціальної стратифікації, поліструктурності південноукраїнського селянства, діяльності земств, адміністрації та інших детермінант.

Валідні результати були також отримані в роботі під час застосування означених соціально-статистичних методів в комплексі з методами історичної демографії, історичної інформатики та історичної соціології. Їх поєднання з методом кореляційно-регресійного аналізу уможливило розкриття питання демографічної динаміки в середовищі досліджуваної спільності. Поєднання їх з методом матричного аналізу стало у нагоді при характеристиці векторів соціальної мобільності. При цьому в купі з методами ідеалізації, абстрагування та історико-типологічним, останній був застосований при побудові матриці класифікації соціальних портретів мешканців селищ Півдня України. До цього слід додати й приклад ефективного, на наш погляд, залучення єдності методів соціальної статистики з кваліметричним аналізом. Саме воно дозволило у повній мірі відтворити картину співвідношення всіх соціальних регуляторів поведінки селянства, а також реконструювати соціальний образ останнього. Розкриття деяких аспектів теми було неможливим без застосування методів правових наук. Так, наприклад, аналіз еволюції аграрного законодавства кінця XIX — початку XX ст. здійснювався автором за допомогою порівняльно-юридичного методу. Формально юридичний метод, у свою чергу, став у нагоді при уточненні правового статусу й соціального статусно-рольового набору означеної спільності.

Таким чином, багатоманітність проявів соціального в історії південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX ст. обумовили використання для їх всебічного дослідження синтетичного та когнітивного підходів. Допоміжну роль у розкритті теми поряд з ними також відіграли комплексний, системний, структурно-функціональний, синергетичний, комунікативний та біхевіористський підходи. При цьому, теоретичні доробки представників останніх, у поєднанні з положеннями неовеберіанства та неомарксизму, стали концептуальною основою роботи. Мета та завдання дисертації вплинули як на використання у процесі наукового пошуку комбінаторних форм когнітивної парасолі принципів історичного пізнання

так і загальнонаукових сутоісторичних та міждисциплінарних методів. Окреслені теоретико-методологічні засади дозволили неупереджено об'єктивно системно розкрити питання сутності детермінант соціального розвитку, змісту статичної та динамічної, форм організації та самоорганізації, співвідношення типів інституціональних засад повсякденної поведінки селян Півдня України доби кінця XIX - початку XX ст.

РОЗДІЛ 2

ДЕТЕРМІНАНТИ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СЕЛЯНСТВА СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЯ

2.1 Роль та місце селянства в соціальному просторі регіону

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. соціальний простір Півдня України, як і в цілому по Україні та європейській частині Російської імперії, мав переважно православний та слов'яномовний характер. Існуючі в його структурі іншokonфесійні та іншонаціональні сегменти не відносилися, за сутністю до радикальних чи тоталітарних сект. Хоча релігійні переконання виступали для мусульман, іудеїв, католиків, лютеран та менонітів стрижнем самоідентифікації, їх роль в поліструктурній багаторівневій багатовекторній комунікації була невирішальною. Національна та релігійна терпимість в регіоні належали до тих принципів, що забезпечували стійкість його соціального простору. Підтримка державою ще й становості його принципів також додавала традиціональної стійкості. Особливості заселення та господарського освоєння стали причиною наявності відносно вищого рівня розвитку аграрного капіталізму, що визначило комплекс специфічних рис соціального простору Півдня України.

Виходячи з цього, позиціонування селянства в соціальному просторі Півдня України визначалося сферою професійної діяльності, національною приналежністю та віросповіданням. Його можна охарактеризувати як домінуючу серед сільського населення соціальну спільність, яка виступала головним виробником сільськогосподарської продукції, мала українське чи російське коріння та була православною. До цього визначення слід додати й такий чинник як соціальне походження, що лише підтверджувало статус вихідця з родини колишніх державних чи поміщицьких селян. Але, цей критерій в регіоні міг стати альтернативою приналежності до сільгоспвиробництва.

До цього слід додати й обмеженість мобільності селянства в соціальному просторі патримоніальними правовими нормами. Останні були зафіксовані у змісті царського маніфесту, законоположенні від 19 лютого 1861 р., а також указів 1863, 1866 рр. Згідно з ними, селянство залишалось нижчим станом з обмеженим правом пересування, зобов'язаним через інституціоналізовану сільську общину виконувати повинності і сплачувати платежі. Для одержання документів про вихід з общини селянину потрібно було отримати згоду про прийняття останньою не лише його наділу, а й залишків викупних платежів. Крім того, він мав розраховатися з усіма податками станом на 1 січня наступного року й не перебувати під судом чи слідством. Обов'язковою також була відсутність будь-яких перепон з боку батьків, матеріальна забезпеченість малолітніх членів сім'ї та осіб похилого віку, й наявність приймального приговору від іншої общини. Проте, разом з особистою свободою селяни отримали й економічні права, що відкривало шлях до входження у сферу ринково-капіталістичних відносин. Представники цього стану могли з 1861 р. займатися торгівлею і промислом, купувати нерухомість, зводити фабрики, відкривати ремісничі заклади, брати підряди на виконання певних замовлень, продавати свої вироби, укладати угоди, вступати до гільдій та інших об'єднань, самостійно вирішувати свої господарські справи. Така специфіка правового статусу селянства існувала до останніх днів Російської імперії [686, 52].

Разом з цим, статусний набір південноукраїнського селянства визначався в досліджуваний період не лише правовими ознаками та протиставленням вторинним за кількістю елементам загального соціального простору. Він формувався завдяки ролям цієї спільності в соціальній основі секторів економіки регіону.

Аграрний сектор економіки південноукраїнських губерній наприкінці XIX – початку XX ст. являв собою складову аграрного сектору економіки Російської імперії. Глибоке проникнення в нього капіталістичних відносин визначило сутність землі як головного ресурсу для створення

сільськогосподарської продукції, як предмету конкурентної боротьби серед сільського населення, як одного з головних критеріїв матеріального статку. Концентрація земельного масиву у власності чи оренді окремого соціального стану була також безпосередньо пов'язана з розміром наявних у нього посівних площ та обсягами виробленої сільськогосподарської продукції.

Наприкінці XIX – початку XX ст. сільське населення Півдня України, як в інших українських губерніях, було кількісно домінуючою соціальною спільністю. В 1897 р. його чисельність дорівнювала 5223 тисячі (83% від всієї кількості) осіб. При цьому, щорічне зростання цієї верстви в 17 передвоєнних років склало 242,2 тисячі, а статистичний індикатор збільшення дорівнював 4,7%. В 1910 р. в сільському господарстві було зайнято 79,4% населення, в 1914 р. – 77,1%, а в 1916 р. – 63,1%. [522, 28-47].

Поглиблення товарно-ринкових відносин в аграрному секторі, розвиток промисловості й сировинно-видобувної галузі стали причиною зменшення частки сільського населення в соціальному просторі Півдня України [757, 259]. Але абсолютні показники кількості та щільності сільських мешканців зростали на території регіону у декілька разів більш інтенсивними темпами ніж в інших губерніях України чи Європейської частини Російської імперії. Останній факт пов'язаний з відносно пізнім заселенням та господарським освоєнням краю. Навіть на початок XX ст., за густотою та чисельністю населення сільської місцевості регіону ще не досягло загальнодержавного рівня [897, 53].

Селянство на Півдні України складало в 1897 р. близько 4975 тисяч осіб, що коливалося між 80-85% сільського населення в окремих губерніях. Частка його дещо зменшувалася в тих волосних центрах, які являли собою великі селища. Демографічні процеси в середовищі селянства мали аналогічну сільському населенню інтенсивність. Це призвело до зростання досліджуваної соціальної спільності майже у 2,5 рази на 1 р. [520, 2].

Землеволодіння та землекористування в аграрному капіталі відігравали першочергову роль, що позначалося на прибутку селянства з продажу

сільськогосподарської продукції. Не менше значення, при цьому, мало забезпечення реманентом та худобою.

На 1905 р. землеволодіння південноукраїнського селянства складалося з надільного (70%), приватного общинного (4%), товариського (8,5%) та індивідуального (17,5%). З 1897 по 1917 рр. воно зросло в 1,1 рази, і дорівнювало 9914720 десятинам. У порівнянні з іншими верствами сільського населення селяни в регіоні мали порівняно більшу площу земельної власності – відповідно 51% в 1897 р. та 56% - в 1917 р. [452, 39-41].

Протягом досліджуваного періоду площа общинного землеволодіння залишалася майже незмінною. На 1905 р. вона складала 6322 десятин, що становило 40% земель регіону. Визначений відсоток був нижчим аналогічного середнього показника по Європейській частині Російської імперії на 9% [381, 33].

Разом з цим, площа і частка общинного землеволодіння в окремих південноукраїнських повітах була різною. У Катеринославському вона дорівнювала - 242897 десятинам (або 37% від загальної); Херсонському – 601004 десятинам (31%); у Бердянському - 715206 десятинам (88%); у Дніпровському - 369881 десятин (35%); в Олександрівському - 308455 десятинам (42%); у Мелітопольському - 131908 десятинам (53%).

Слід також додати, що південноукраїнські общини здійснювали систематичні операції з придбання земель. Останні носили споживчий характер, але рахувалися за окремою статтею – як приватні общинні. В 1905р. їх площа в регіоні дорівнювала 357917 десятин, й дещо зросла протягом Столипінської аграрної реформи. Виходячи з цього, загальне землеволодіння общин на 1905 р. сягало 74% селянського або 43% від абсолютного показника в регіоні [542, 68-69].

В той же час, на території південноукраїнських губерній у приватній власності 2077 селянських товариств знаходилося 787 десятин та у 1778 селян-односібників – 1608504 десятин. Тобто, якщо в середньому по Росії співвідношення цих форм селянської приватної власності визначалося як 1:2,

то на Півдні України воно становило 1:5. Відтак, на зламі XIX – XX ст. особливість селянського землеволодіння регіону полягала в наявності значної частки одноосібних селянських маєтностей, середня площа яких коливалася від 910 до 960 десятин. При цьому, найбільшою частка селянського одноосібного землеволодіння в регіоні, у порівнянні з іншими типами приватновласницьких земель, була в Бердянському повіті. Вона складала 51% й, арифметично, перевищувала суму дворянських, купецьких та міщанських земель [384, 28].

Поряд із землеволодінням в господарстві південноукраїнського селянства важливу роль відігравала земельна оренда. Площа останньої протягом досліджуваного періоду дорівнювала 2430 тисяч десятин, що складало 60% селянських орендних площ в Україні. За рахунок тимчасового користування ділянками з дворянських, купецьких, банківських та казенних маєтностей селяни регіону збільшували площу своєї, корисної для сільськогосподарського виробництва, землі. Площа якої на 1917 р. складала 13899260 десятин. Напередодні національно-визвольної революції селянські власні та орендні площі, таким чином, сягали 70% корисного земельного фонду Півдня України [558, 41-43].

Селянська оренда в регіоні, носила як товарний так і споживчий характер, що було цілком закономірно в умовах прискорення темпів ринково-капіталістичної трансформації для всіх районів держави. У визначеній операції Південь України відрізнявся лише порівняно вищою вартістю однієї десятини землі, яка до того ж, зростала із зменшенням терміну та площі пропонованої господарю ділянки. Остання тенденція також мала широке розповсюдження в сільській місцевості південноукраїнських губерній, породжуючи явище не лише довгострокової кількасот десятинної селянської оренди, а також дрібної однорічної суборенди. Комерційний взиск з дрібнення ділянки доходив, при цьому, в окремих повітах до 23-27%. Зайняття селянством одного з провідних місць в сфері орендних земельних

відносин було, таким чином, свідченням набуття їх господарствами рис товарності та актуалізації проблеми земельного голоду [873, 57].

Рухомий капітал південноукраїнського селянства був протягом досліджуваного періоду достатньо потужним. У порівнянні з 1905 роком напередодні революції в селянських господарствах регіону кількість реманенту зросла на 6%, а робочої худоби зменшилась на 4%. В руках цієї соціальної спільності на 1917 р. знаходилося 2164 тисячі (82%) голів крупної та 2531 тисяча (45%) голів дрібної худоби, 1398 тисяч (53%) коней. Для обробки землі вони утримували 1079 тисяч (88%) борін, 716 тисяч (91%) плугів, 1031 тисячу (82%) молотарок та 6128 тисяч (77%) сівалок. Внаслідок подальшої концентрації в руках селянства значної площі власних та орендованих земель, тяглової худоби та сільськогосподарського реманенту воно поступово перетворилося на головного виробника збіжжя в регіоні. Вже на 1915 р. з 400 млн. пудів зерна, що були зібрані на території південноукраїнських губерній, 2/3 припадали на селянські господарства [452; 62, 73-74].

Близько 15% сільського населення Півдня України були не селянами. Критерії їх відмінності базувалися на різниці у кількості, щільності правовому статусі, освіті, матеріальному забезпеченні, якості та стилі життя. За соціальною приналежністю ця частка сільських мешканців належала до дворян, міщан, купців, духовенства та колишніх колоністів [249, 118]. В селянському соціальному оточенні вони позиціонувалися як сусіди з різним ступенем контрагентності.

Найбільша соціальна дистанція в регіоні, як і по всій території імперії, існувала між селянами та дворянами. Останні, як правило, мали вищу освіту, користувалися прямим впливом на адміністрацію, несли набагато менший податковий тягар, отримували прибутки у сотні разів вищі ніж пересічний сільський мешканець. Дворяни мали привілейований становий статус [598, 64], а також ідентифікувалися у соціальній пам'яті як нещодавні власники значної частини селянства.

У кількісному відношенні у сільській місцевості Півдня України дворянство являло собою найменшу (близько 1,5%) соціальну спільність. На 1905 р. йому належало 3594689 десятин, що складало 58% приватного або 24% всього землеволодіння в регіоні [512, 49-50]. До того ж, 75% дворянських земель були сконцентровані в маєтностях з площею понад 500 десятин, а середній розмір одного маєтку представників цього прошарку суспільства коливався від 1236 десятин в Олександрівському до 3037 десятин у Мелітопольському повіті. Але, поряд з існуванням дійсно латифундіальних володінь більша частина дворянства (76%) належала до категорії дрібнопомісних [1047, 75]. За показником орної площі та якістю управління маєтності останніх майже нічим не відрізнялися, а в деяких випадках знаходилися в гіршому стані, у порівнянні з оточуючими господарствами селянської верхівки.

Як економічна та соціальна опора держави на селі дворянство втрачало позиції на Півдні України. Частка зібраного в його економіях збіжжя у валовому обсязі зменшилася з 1897 по 1917 рр. на 10%, і становила напередодні революції лише третину від загального обсягу [919, 138]. Понад дві третини земель в маєтностях представників цього прошарку повністю або частково віддавалися в оренду. До того ж, закладеними та перезакладеними в банках були 74% дворянської земельної власності, не повернений борг за які дорівнював 91% від отриманих сум. Все більша частина цієї категорії приватних власників передавала функції по управлінню господарством прикажчикам [1047, 169-170]. Відходячи від прямого втручання в господарську діяльність вона перетворювалася, таким чином, у прошарок земельних рантьє.

Південноукраїнські дворянські економії, в контексті цікавості їх для селянства, поділялися на три типи. Перший складали капіталізовані маєтності поліпродуктивного характеру, переважно, орієнтовані на вирощування збіжжя. Господарство їх вимагало значної кількості робочих рук, яку з надлишком пропонувало населення навколишніх сіл. До другого

входили депресивні дворянські господарства, лани яких селянство експлуатувало на правах оренди. Маєтності-банкрути формували третій тип, інтерес селян до якого був пов'язаний з можливістю придбання нових ділянок.

Міщани та купці складали близько 6% сільського населення Півдня України. На відміну від дворян, які були територіально дистанційовані від селянства фактом окремого проживання в економіях, перші переважно постійно мешкали в селах. На відміну від інших губерній ці верстви в регіоні мали право купувати землю, будинки, об'єкти сільськогосподарського характеру. При цьому, головними заняттями міщан та купців на селі виступали торгівля, шинкарство, риболовний промисел, посередництво. Але значна їх частина займалася землеробством й господарювала на власних чи орендованих землях, площа яких в регіоні дорівнювала 15% приватновласницького фонду. Ні купці, ні міщани не мали права входити до складу сільської общини. Тому господарство їх на Півдні було індивідуальним, товарним, поліпродуктивним й схожим на фермерське. Відповідно до існуючого законодавства представники цих верств в сільській місцевості знаходилися під подвійним оподаткуванням й мали сплачувати гроші і як селяни, і як жителі міст [832, 281].

До складу сільського населення Півдня України кінця XIX – початку XX ст. входила чисельна соціальна група, яка в офіційній документації визначалася як колишні колоністи. Представники цієї категорії складали близько 6% сільського населення та володіли 1652603 (24,5%) десятинами надільної землі. За національною належністю вони були болгарами, молдаванами, сербами, євреями, німцями, а за конфесійною – католиками, православними, лютеранами, менонітами, іудеями. Внаслідок специфіки державної політики в регіоні кінця XVIII – XIX ст. розмір наділу представників різних національностей був неоднаковим - болгари, молдавани, серби отримували по 25-50 десятин на двір, євреї – 30, німці – 40-65 десятин [726, 43].

В окремих повітах регіону національний склад колоністів і частка їх надільного землеволодіння на початку ХХ ст. були різними. Так, наприклад, в Олександрівському повіті 11546 десятин (або 2% надільного фонду) знаходилося у користуванні єврейських общин і 10804 (2%) – у власності німецькомовних поселенців, серед яких переважала група менонітів голландського походження. У Бердянському колишні колоністи, головним чином німці і болгар, господарювали на 303248 десятинах (42%) наділеної землі; а на території Дніпровського повіту землеволодіння даної категорії сільських мешканців не існувало [875, 23].

Ця частина сільського населення мешкала в компактних колоніях, що звужувало її комунікативний простір. Показовим в цьому відношенні був, наприклад, Олександрівський повіт, де поряд з колоніями Хортицького менонітського округу (Розенталь, Ейнлаге, Кронсвейде, Нейендорф та інші) розташувалися поселення євреїв-землеробів (Веселе, Красноселки, Межиріччя, Трудолобівка, Нечаївка). В Мелітопольському повіті компактно жили греки (с. Новокерменчик та Нові Каракуби), болгар (Димитровка, Воканешти, Болград, Інзовка, Діановка, Мар'янівка та ін.) та німці (колонії Ейгенфельдської та Пришибінської волостей Молочанського менонітського округу) [873, 68-70].

Відмінність колишніх колоністів від оточуючого селянства полягала в регіоні не лише у мовному та релігійному аспектах. Якщо соціальна організація останнього була переважно общинною та, частково товариською, то у перших широкого розповсюдження отримала подвірна громада. Як природний соціальний інститут вона існувала у 100% німців, 60% болгар та 85% євреїв. При цьому, для німців-колоністів цей вид землеволодіння був традиційною основою для ведення господарства. На надільних і на куплених землях вони застосовували ділянкову систему, виробничі потужності якої зберігалися за допомогою такого суспільного принципу як право майорату.

В єврейських колоніях подвірне землекористування було запроваджене урядом як експеримент. Поряд з єврейськими господарствами, для їх культурного збагачення селили німців. Але на початку ХХ ст. внаслідок непристосованості євреїв до землеробства, кількість колоній значно скоротилася, наділи в них зазнали дрібнення й переплуталися з полосами німців-кустарівців [321, 47].

Разом з цим, слід підкреслити, що на початку ХХ ст. колонії на території Півдня України перестали бути тими моноконфесійними та моноетнічними утвореннями, якими вони були протягом кількох десятиліть після їх заснування. Поступово в них зростала кількість чужинців, значну частину серед яких займали й місцеві селяни. Найбільш часто останні мешкали серед колоністів у статусі найманих сільгоспробітників. Але, як правило, колоністи уникали зайвий раз вступати у міжетнічний або міжконфесійний діалог. Комунікація їх з оточуючим селянством відбувалася лише у разі перетинання господарських інтересів або життєвих практик [818, 93].

Відтак, соціальне наповнення аграрного сектору економіки південноукраїнських губерній, як і в більшості інших районах, було наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. переважно селянським. В умовах прискорення темпів ринково-капіталістичної трансформації в регіоні продовжувався процес концентрації у селянства аграрного капіталу, що позначилося на зростанні його землеволодіння, землекористування, посівної площі тощо. Досліджувана соціальна спільність виступала не лише головним виробником сільськогосподарської продукції, а й постачальником робочих рук на ринок праці. Селянство, з притаманним йому господарським прагматизмом та раціональністю повсякденного життя, не було соціально монолітним, чим забезпечувалася багатовекторність зростання його ролі та місця в аграрному секторі. Контрагентні станові, етносоціальні та соціально релігійні вкраплення, які існували поміж південноукраїнського селянства, зберігали протягом досліджуваного періоду певну дистанційованість, що

виступало чинником самоідентифікації всіх полісуб'єктів сільської місцевості. Поміркований характер комунікації між ними забезпечував стабільність, поступовість та прогресивність розвитку регіону.

Селянство відіграло важливу роль і в інших секторах економіки регіону. Але на відміну від аграрного, де досліджувана спільність мала можливість соціального саморозгортання та самоорганізації, в промисловому, фінансовому та торговельному секторах її позиція визначалася іншими детермінантами. Головне місце серед останніх посідала утилітарність, з якою ставилися до селянства власники промислових підприємств, фінансових та торговельних установ.

Переважна більшість елементів неаграрних секторів економіки знаходилася не в сільській місцевості, а в містах, що територіально, статусно та субкультурно підкреслювало місце селянства в соціальному просторі Півдня України. Слід зазначити, що протиставлення «сільська місцевість – місто» мало цілком органічну сутність, основою якої виступав не лише товарообмін. Південноукраїнські міста мали порівняно незначний термін існування, внаслідок чого частка корінного економічно самодостатнього та природно відтворюваного населення в них була незначною. Тому селянство виступало соціальним донором як губернських та повітових центрів, так і волосних містечок. За даними лише офіційної статистики в досліджуваний період населення південноукраїнських міст на 72% складалося з селянства [889, 154]. Але внаслідок широкого розповсюдження в регіоні внутрішньої територіальної мобільності та маятникової міграції цей показник був дещо вищим.

Наприкінці XIX – початку XX ст. промисловість у Півдні України знаходилася на стадії становлення. Але вже тоді в ній викристалізувалися ті галузі, під впливом яких регіон з часом перетворився з аграрного на аграрно-промисловий. Визначальне місце серед останніх відігравали гірничо-видобувний, металургійний, машинобудівний та борошномельний сегменти. При цьому, видобуток залізної руди, виплавка чавуну і виробництво сталі та

заліза в Донбасі, Нікопольщині та Криворіжжі швидко зростали. Аграрний характер економіки Півдня України обумовив спеціалізацію машинобудівних підприємств. Робота останніх була спрямована переважно на виготовлення сільськогосподарського реманенту та машин. Власники промислових підприємств Півдня України розглядали селянство не лише як покупців продукції, а й як джерело дешевої робочої сили. Внаслідок достатньо інтенсивного процесу обезземелення нижчих прошарків сільського населення в регіоні відчувався надлишок останньої. Такий стан речей дозволяв промисловцям використовувати не лише диференційований підхід до відбору робітників, а й відноситись до пропонуючих свою працю місцевих селян з високою долею утилітарності. Як правило на заводах не існувало належних умов праці, а повсякденне життя чорноробочого нічим не відрізнялося від буденності сільгоспробітника.

Не дивлячись на порівняно вищу, ніж в аграрному секторі заробітну плату представники сільських низів, згідно із спостереженнями південноукраїнських статистів, не мали великого бажання переходити до лав промислового пролетаріату [416, 49]. Слушність такої позиції пояснювалася декількома моментами. Розрив з традиційним для сільської місцевості способом та стилем життя являв для селянина перехід через складний психологічний бар'єр; отримання роботи на підприємстві чи шахті призводило до інтенсифікації повсякденності, але не до підвищення власного статусу. Частка робітників селянського походження в регіоні, в цьому контексті, сягала на початку ХХ ст. 63%, але вони переважно працювали різно- чи чорноробочими. Виходець із села, таким чином, перетворювався на подвійного маргінала – вже не селянина, і ще не повноцінного мешканця міста. Така позиція, за умов насунення промислової кризи, наприклад, у 1906-1910 рр., ставала для південноукраїнських напівселян-напівробітників не лише соціально, а й економічно ризиковою. Тому більш прийнятним для членів тих селянських родин, які втрачали економічну самостійність був найм до кустарів-односельців або приєднання до місцевої промислової артілі.

Запорукою особистого спокою, в цьому варіанті, залишалася можливість збереження сільського стилю життя та повернення до традиційних сільськогосподарських робіт.

Фінансовий сектор економіки на Півдні України, як і промисловість, знаходився у досліджуваний період на стадії становлення. Основу його складали акціонерні іпотечні установи та губернські відділення державних поземельних банків. При цьому, якщо для перших селянство виступало як багаточисельна спільність клієнтів, при обслуговуванні яких слід було отримати комерційну користь, то для других – як реалізаторів аграрної політики та регуляторів земельного ринку на місцях – воно мало подвійний статус. З огляду збереження в діяльності державних іпотечних установ принципу становості Державний та Селянський поземельний банки в основі соціальної місії мали надання фінансової допомоги сільському населенню. Їх операції в регіоні дуже часто носили некомерційний характер, що викликало нарікання з боку Міністерства фінансів та великих землевласників. Для співробітників південноукраїнських відділень Дворянського поземельного банку селянство не могло бути клієнтом, але буденне ставлення до нього, як до головного покупця дворянських земель не визначалося як нейтральне [701, 127].

Серед акціонерних Херсонський земський банк був найстарішим не лише в регіоні, а й в Російській імперії. Його засновано в 1871 р. на основі функціонуючого з 1864 р. Товариства поземельного кредиту для Херсонської губернії. Але на Півдні України крім нього працювали відділення Московського, Азово-Донського, Таврійсько-Бесарабського, Кримського, Харківського та Полтавського земельних банків.

Разом з цим, слід підкреслити, що представництва державних та акціонерних банків розташовувалися не в населених пунктах сільської місцевості, а, переважно, в губернських центрах. Агенти та клерки їх не завжди вважали доцільним виїжджати на значні від останніх відстані. Територіальна віддаленість та певна складність оформлення документації по

фінансовій операції, з одного боку, та завантаження щоденною працею з іншого, обмежували бажання селян у користуванні банківськими послугами. До того ж, сфера дрібної короткострокової позики не отримала належної інституціоналізації на Півдні України до початку ХХ ст. Тому селянство при виникненні потреби у грошах, як правило, зверталось до односельців-лихварів, якими були шинкарі, куркулі, представники купецтва чи міщанства, тощо. Повсякденною практикою на півдні виступало отримання лихварської позики від колишнього поміщика за відробіток. При цьому, відсотки за таким боргом можна охарактеризувати як кабальні, оскільки вони коливалися від 30% до 50% від отриманої суми. Вже з другої половини 1890-х років лихварський капітал у південноукраїнських селах почав поступово втрачати свої позиції, що було безпосередньо пов'язане з поширенням серед селянства таких асоціативних форм самоорганізації як сільськогосподарські, позикові та кредитні товариства.

Торгівля, як і аграрний сектор перебувала на Півдні України протягом досліджуваного періоду на стадії трансформації. Існуючі в ньому форми та інфраструктура поступово втрачали ознаки традиціоналізму й набували ринково-капіталістичних рис. Зростання кількості населення, вимог його до якості задовільнення потреб, не лише стимулювали товарообмін, а й виводили торгівлю в регіоні на новий рівень. Попри те, що соціальне наповнення торгівлі залишалося переважно купецьким, останнє втратило в ньому монопольну позицію. Комерційна привабливість отримання значного прибутку без участі у безпосередньому виробництві сприяла залученню до торгівлі міщанства та селян. При цьому, останні відігравали у товарообміні між містом та селом дуалістичну роль, виступаючи полісуб'єктом і споживання і збуту.

В межах традиційного товарообміну південноукраїнське селянство виступало безпосереднім продавцем та покупцем. У встановленні звичаєм або адміністративною нормою дні представники його вивозили на постійно діючі у волосних, повітових та губернських центрах торжки, торги та

ярмарки продукцію сільськогосподарського виробництва. Продаж м'яса, молока, яєць, овочів, фруктів, меду та іншого дозволяв отримати кошти на задовільнення повсякденних потреб та відкласти певну суму на значну покупку. Таких постійно діючих місць для торгівлі в кожному повіті нараховувалося до двох сотень [602, 178]. Але отримання разової значної суми з продажу продукції власного виробництва можливе було для селянина лише на сезонних ярмарках, яких налічувалося по 3-4 на рік в кожному повітовому місті. Як правило, останні діяли протягом тижня, у часовому відношенні пов'язувалися із православним святом та являли собою тимчасові центри оптової торгівлі. Сільське населення спродувало на них худобу, птицю, й, головним чином, збіжжя.

На сезонних ярмарках південноукраїнські селяни отримували можливість придбання промислової продукції безпосередньо у виробників. Предметами купівлі, в цьому відношенні, виступали сільськогосподарські машини та реманент, одяг, взуття, посуд, шкіряні, металеві вироби тощо. На деяких з ярмарків діяли й виставки-продажи племінних коней, рогатої худоби, нових сортів дерев та насіння. Промислова та кустарна продукція повсякденного вжитку купувалася не на ярмарках, а в стаціонарних лавках поблизу торжків [726, 144-145]. Важливу роль у південноукраїнському селі відігравала також роздрібно-розвозна торгівля.

Слід також додати, що у порівнянні з попереднім періодом товарообмін сезонних ярмарок на кінець XIX ст. на Півдні України суттєво знизився. Цей факт тісно пов'язувався з раціоналізацією та ускладненням інфраструктури ринку, генезою аграрного капіталізму, внаслідок виникнення вузькоспеціалізованих торгівельних установ, а також відмежуванням посередниками виробників сільськогосподарської та промислової продукції від можливості прямої комунікації з покупцями. На початку XX ст. через цю форму торгівлі проходило вже тільки 40% від всього відведеного на продаж збіжжя. Більшість осінніх ярмарок в повітових містечках регіону

перетворилася на центри акумуляції ярової та озимої пшениці. Селяни звозили на них зерно перекупщикам [589, 29].

Зростання попиту на збіжжя в європейських країнах, близькість Чорноморських та Азовських портів сприяли не лише звууженню сільськогосподарської спеціалізації Півдня України, а й стимулювали на його території інституціоналізацію купівельної інфраструктури зернових. В Бердянську, Маріуполі, Одесі протягом досліджуваного періоду відкрилися та інтенсивно працювали не лише вітчизняні, а й іноземні компанії, головна стаття прибутку яких складалася з перепродажу ярової та озимої пшениці, ячменю, рапсу тощо. Найпотужнішими серед останніх стали фірми Куппа, Сангвінетті, Габріелі, братів Дрейфус та інші [934, 239]. Крім того, в губернських центрах широку діяльність розгорнули 9 товарних бірж, через які проходило 60% від загального обсягу експортованих зернових [1048, 15].

Селянство, як і інші виробники сільськогосподарської продукції на Півдні України, було майже позбавлене можливості приймати участь в комерційних операціях із збіжжям. Воно знаходилося тільки на вході до тих мережових едхократичних торгівельних компаній, що мали багатоступеневі посередницькі канали, де проходила акумуляція потоків зерна та зростала його ціна. Лише представники заможних прошарків цієї спільності, об'єднуючись в кумпанії чи товариства, гідно репрезентували себе як продавці ярової та озимої пшениці на сезонних ярмарках.

В момент продажу врожаю хліба селяни контактували з акторами найнижчої щаблини посередницьких комерційних структур. До них відносилися, як правило, дрібні ділки селянського походження, баршники-поселяни, сільські лавочники, волосні писарі, шинкарі-євреї, у власності яких знаходилися амбри для збереження зернових. За родом занять ці покупці були схожі на вільних маклерів, які купували пшеницю наприкінці літа за низько ціною та спродували її хлібним конторам чи представництвам торгівельних кампаній взимку за 200-300% її первинної вартості. Але найбільшого поширення в регіоні отримала діяльність прикажчиків хлібних

контор, для яких скупка зерна у селян була професійним обов'язком, а не операцією з подальшим отриманням баришу [726, 142].

Умови збуту збіжжя для переважної більшості південноукраїнського селянства наприкінці XIX – початку XX ст. не можна охарактеризувати як задовільні. Такий стан речей був пов'язаний не лише з існуючою на той час великою пропозицією пшениці, порівняно гіршою якістю селянських посівів, а й низькою кредитоспроможністю власників дрібних господарств. Тому врожай збіжжя у останніх ділки купували, головним чином, за трьома схемами - "на уступку", "серединною", "на корню".

Розкриття питання місця та ролі селянства в соціальному просторі Півдня України не можливе без характеристики специфічного комунікативного поля, акторами якого були досліджувана спільність та влада. Адміністративна структура Російської імперії кінця XIX – початку XX ст., за умов існування унітарної форми устрою, виступала ретранслятором принципів внутрішньої, аграрної та соціальної політики на селі, що розроблялася урядами з монаршого дозволу. Збереження в ній переважно станового характеру кадрового комплектування обумовлювало присутність селянства лише на найнижчих – общинному, волосному й, зрідка, повітовому – посадових рівнях [603, 54]. Наявність територіальної, соціальної та світоглядної дистанцій між цими поліакторами обумовлювала специфіку не лише контактів між ними, а й майже відокремлені статусні позиції. Внаслідок такого стану речей існуючі в свідомості селянства та бюрократії взаємопротилежні образи один одного відігравали визначальну роль як в ході інституціоналізації комунікативних каналів, так і під час досягнення особистісних інтересів.

Функціонуючи як чітка соціальна вертикаль, бюрократія, наприкінці XIX – початку XX ст., вміщувала у собі два сегменти – державно-апаратний та земський. Але безпосередні контакти з сільським населенням мали лише чиновники установ нижчого місцевого рівня. За таких умов межа між державним та земським службовцем в колективній свідомості селянства була

нечіткою. Але місцеве начальство було лише першою безпосередньою частиною образу влади, поряд з якою співіснувала ще й абстракція – туманне уявлення про владу центральну. При цьому, такий дуалізм простежувався не лише в свідомості селянства, а й самої бюрократії [953, 99].

На зламі XIX – XX ст. на території південноукраїнських губерній процеси цілераціоналізації бюрократії були помітні лише в деяких повітах та на волосному рівні. Проявом цього стала втрата в деяких адміністративно-територіальних одиницях регіону, риси монопольного кадрового заповнення державних та земських установ дворянами. До того ж, посади у волосних правліннях та сільських общинах, залишаючись формально виборними, займалися вихідцями з селянства.

Означені тенденції сприяли професіоналізації місцевого чиновництва, а також скороченню соціальної дистанції між ним та селянством. Разом з цим, вони чітко простежувалися лише в двох з 18 повітах регіону – Бердянському та Олександрівському. Активність, професіоналізм, відповідальне відношення до справи, якісність результатів діяльності членів земських управ та землевпорядних комісій останніх підкреслювалися як урядовими ревізорами, так і місцевим сільським населенням [321, 12].

В усіх інших повітах та на губернському рівні південноукраїнське чиновництво зберігало головні риси патримоніальності. Формування цієї професійної групи відбувалося переважно за становим принципом, внаслідок чого одна й та сама особа могла займати декілька посад в державній, земській та представницькій установах [314, 22]. Визначена риса робила бюрократичний апарат губерній Півдня України інструментом в руках помісного дворянства. Характерними рисами його діяльності наприкінці XIX – початку XX ст. стала персоніфікація відносин, клієнтизм, сакралізація процедурних механізмів адміністрування, охорона та дія в інтересах місцевих представників привілейованих станів, що перетворювало чиновництво на замкнуту професійну спільноту корпоративного типу.

Відкриття Селянського поземельного банку, стимулювання переселенської політики, відмова від підтримки сільської общини та курс на індивідуалізацію селянського господарства актуалізували у чиновництва південноукраїнських губерній потребу захисту особистих приватновласницьких інтересів та використання адміністративного ресурсу для опору урядовим інноваціям. Найбільш часто від імені губернських та повітових дворянських зборів, з відповідним ходотайством губернаторів до Санкт-Петербургу надсилалися вірнопідданіші листи з проханням припинення означених заходів [315, 40]. Крім того, помісне чиновництво вдавалося до спроб послаблення контролюючої функції держуправління – звітувало про кількісні, а не якісні досягнення з реалізації курсу аграрної політики, штучно ускладнювало роботу столичних ревізорів, губило інструкції, циркуляри з селянських питань тощо [9, 22]. Спроби раціоналізації діяльності структури держуправління «згори» шляхом створення інституту земських начальників та землевпорядних комісій не отримали в регіоні бажаного ефекту – закладена в їх сутність ідея відокремленої від місцевої патримоніальної бюрократії організаційної роботи була зведена нанівець технологією кадрового комплектування.

Внаслідок різниці у рівні освіти, адміністративному статусі та ролі, стилі та способі життя, співвідношенні за критерієм концентрації повноважень між місцевою владою та селянством існувала значна соціальна дистанція. Відчутність останньої підсилювалась також чисельними випадками корупції та хабарництва. Не можна стверджувати, що останні ознаки патримоніальності були характерними лише для чиновництва південноукраїнських губерній. Не об'єктивним стало б і твердження про те, що тільки селянство зазнавало фінансових втрат від домагань посадовців на «дохідних місцях» [299, 16]. Але саме від першого чиновники на Півдні України отримували грошові та натуральні «подяки», що слугували суттєвим додатком до заробітної плати. Хабарі від селян отримували за складання прохань чи офіційних паперів [302, 22], роз'яснення можливого алгоритму

подальших дій по справах [317, 189], отримання пільгових документів на переїзд до переселенських районів, продовження терміну користування казенним промислом чи оброчною статтею [320, 48]. В Мелітопольському повіті, на початку ХХ ст., був випадок, коли прикажчик переданої до фонду Селянського банку казенної маєтності Попелаки більше полутора років отримував від мешканців навколишніх сіл гроші ніби то за оренду землі, в той же час остання в звітних паперах проходила як незаймана [321, 14].

Подвійний, об'єкт-суб'єктний статус Південноукраїнського селянства по відношенню до місцевої бюрократії визначався декількома детермінантами. Перша його складова в умовах існування перехідної, від патримоніальної до раціональної, моделі взаємодії держави та суспільства була цілком природною. Селянство, в цьому контексті, виступало головним платником податків та орендарем казенних земель. До того ж, від атрибуту в об'єкт аграрної політики воно почало перетворюватися в Російській імперії лише з останніх років ХІХ ст.

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. південноукраїнське селянство відчувало суттєвий податковий тиск. Сутність його полягала в нерівномірному розподілі платежів за землю серед представників різних станів. Так, наприклад, щороку місцевий селянин повинен був сплачувати 2 крб. 47 коп. за десятину. В той же час аналогічний податок крупних землевласників дворянського або купецького походження в регіоні дорівнював 34 коп. за десятину. До того ж, перший, до 1905 р. повинен був сплачувати ще й викупні платежі, розмір яких визначався місцевими положеннями Маніфесту 19 лютого 1861 р. Слід також додати, що у порівнянні з сільським населенням інших регіонів Російської імперії селянство південноукраїнських губерній сплачувало земельний податок більшого розміру [873, 274]. Для порівняння на Правобережжі він складав 2 крб. 06 коп. за десятину, Лівобережжі – 1 крб. 80 коп. за десятину, а в середньому по країні – 51 коп.

Крім державного поземельного податку селяни щороку сплачували земські та мирські збори, а також виконували шляхову, гужову та інші повинності. До останніх на Півдні України додавався ще й обов'язковий відлов ховрахів квота якого для сільського населення щорічно сягала 6-7 млн. штук. В цілому розмір селянських платежів був майже у сім разів більшим ніж у землевласників дворянського або купецького походження [873, 317].

Поліоб'єктний статус південноукраїнського селянства по відношенню до місцевої влади визначався ще й притаманною для першого соціальною роллю орендаря казенних земель. В цілому на 1905 р. площа її в регіоні складала 1166864 десятин землі, що дорівнювало 8% загального земельного фонду. Але в окремих повітах визначена частка була неоднаковою й коливалася від 4% (27601) в Катеринославському до 19% (300371 дес.) в Херсонському.

Як правило казенні землі орендували колишні державні селяни, наділи яких прилягали до оброчної статті. При цьому прикажчики віддавали перевагу не одинакам, а кумпаніям – традиційним товариствам селян, які склалися з представників заможних та середняцьких верств. До специфічних рис оренди казенних земель в регіоні, в цьому контексті, слід віднести наявність суборенди. Сутність її полягала в дрібненні кумпанійонами частки орендованої ділянки з переданням останньої, за плату, незаможним однообщинникам або вихідцям з інших сел. [873, 263].

Крім поліоб'єктної в комунікативній площині соціального простору селянство по відношенню до влади займало ще й полісуб'єктну позицію. Передумовою для існування останньої була наявність як територіальної, так і соціальної дистанції між цими акторами.

Штучне впровадження реформою 1861 р. інституту сільської общини легітимізувало на Півдні України діяльність такого традиційного соціального організму як селянська громада. Невтручання місцевої адміністрації в її внутрішнє життя уможливило розгортання в територіальних спільнотах окремого села самоорганізаційних процесів. Останні, при цьому, мали ознаки

і патріархальності, і капіталістичності, що наприкінці ХІХ - початку ХХ ст. надавало «миру» стійкості та дозволяло функціонувати як самодостатньому організму.

Самоорганізація, як прояв самоуправлінської активності, дозволяла позиціонуватися селянським громадам у вигляді автономного полісуб'єкту. В багатоспектральному соціальному просторі Півдня України визначення, в цьому контексті, місцевої влади як одного з багатьох контрагентів селянства було цілком природнім. Глибоко диференційоване, функціонуюче у повсякденні у вигляді сукупності розрізнених родинних господарств, воно, у разі зовнішнього адміністративного тиску чи втручання, перетворювалося в межах окремого села на монолітну корпорацію для відстоювання спільних інтересів. При цьому, дуалістичний статус членів общинного правління – виборних старости та писаря – тяжів в регіоні не до віддаленого чиновництва, а до односельців [674, 79].

Частота навідувань посадовців волосного, повітового чи губерньського рівнів в будь-яке окреме село була незначною, внаслідок чого останні розглядалися населенням як іншородні елементи. Термін перебування їх, під час відрядження, серед селян також був нетривалим. Про прибуття чиновника староста, як правило, попереджався, що давало можливість підготуватися до зустрічі – проінформувати односельців, привести до ладу показові місця, приховати недоліки. Тобто, хоча комунікативний канал між місцевою владою та селянством мав вертикальний низхідний вектор останнє позиціонувало себе не лише як дистанційований поліоб'єкт, а як зайнятий повсякденними справами, переважно байдужий до процедур адміністрування полісуб'єкт.

Формування у найбільш прогресивних прошарків південноукраїнського селянства дрібнопідприємницької свідомості обумовлювало наявність зворотної комунікації з місцевою владою. Представники заможних та середняцьких страт, у разі виникнення господарської необхідності, контактували з місцевою бюрократією,

використовуючи її адміністративні можливості для досягнення власних цілей. Узвичаєння корупції у їх відносинах перетворювало чиновника, в таких випадках, на соціальний інструмент селянина на шляху до отримання казенної оброчної статті, пільгових документів, дозволу на відходництво чи промисел [320, 32]. Клієнтизм і господарський прагматизм, в цьому контексті, урівнював статуси селянина та місцевого посадовця та робив їх відносини суб'єкт-суб'єктними.

В стратифікаційному відношенні наприкінці XIX – початку XX ст. досліджувана соціальна спільність входила до складу середнього та нижчого класів. При цьому, ми виходимо з принципу поділу кожного з них на три страти (або підкласи) – верхню, середню та нижчу. Критеріальний аналіз, за таких умов, дозволяє синхронізувати соціальну стратифікацію південноукраїнського селянства з аналогічними прошарками всієї регіональної соціальної спільності. Куркульство, таким чином, протягом досліджуваного періоду входило до вищої страти середнього класу населення південноукраїнських губерній. Заможне селянство займало середній підклас того ж класу, а стійке середняцтво – нижчу страту. До вищого, середнього та нижчого підкласів нижчого класу входили, відповідно, потенційні середняки, бідняцтво та сільський пролетаріат. Збереження у селянства особливостей в правовому та економічному статусах робили неможливим проникнення окремих його представників до страт вищого класу.

Таким чином, наприкінці XIX – початку XX ст. селянство було домінуючою спільністю в соціальному просторі Півдня України. Частка його складала 85% сільського та 72% міського населення регіону. Православність, українська та російська національна приналежність, селянське походження, сільський стиль та спосіб життя були тими критеріями, що позиціонували цю спільність серед інших соціальних груп південноукраїнських губерній. Разом з цим, наявність залишків становості та нерівний економічний старт виступали тими детермінантами, що визначали якісну специфіку селянства в соціальному просторі. Попри порівняно вищі темпи розвитку аграрного

капіталізму останнє в регіоні, як і в цілому по території країни, в стратифікаційному контексті, заповнювало лише нижчий та середній класи.

Соціальний статус різних страт південноукраїнського селянства визначався передусім роллю та місцем в окремих секторах економіки. Виокремлена сільська соціальна спільність протягом досліджуваного періоду зберігала в останніх загальні риси. В аграрному секторі Півдня України вона виступала як домінуюча категорія дрібних землевласників та землекористувачів, які були головними виробниками сільськогосподарської продукції та збіжжя. Але в торгівельному, південноукраїнське селянство стабільно займало позицію тільки первинного постачальника продукту, що, в цілому, був позбавлений участі в комерційних операціях. У промисловості та фінансовій сфері регіону селяни зберігали подвійний статус – покупця і постачальника робочої сили в першому та клієнта і конкурента в другому.

Дуалістичністю характеризувалися також відносини селянства та місцевого чиновництва. Вони визначалися як рисами патримоніальності, так і цілераціональності, що обумовило суб'єкт-суб'єкт-об'єктний характер комунікацій. Внаслідок такого стану речей функціонування адміністративної вертикалі в повітах та волостях південних степових губерній України хоча й було підкорене місії ретрансляції аграрної та внутрішньої політики імперії, але відбувалося під значним впливом вузькокорпоративних інтересів місцевого дворянства й чиновництва. Натомість селянство додержувалося принципу зберігання значної соціальної дистанції до влади. Лише прагматично орієнтовані представники його вищих страт ставилися до останньої як до інструменту досягнення особистісних, господарських й підприємницьких цілей. За таких умов, першочерговість економічного, по відношенню до особистого статусу, виступала для окремого селянина у вигляді не лише повсякденної норми, а й критерієм позиціонування у соціальному просторі.

2.2 Селянське питання в реалізації імперської аграрної політики

Соціальний аспект аграрної політики полягає в циклічності динаміки, наявності суспільної рефлексії на імпульси держави, пошуку або створенні останньою на селі таких прошарків, які б виступали гарантами стабільності.

Увага до соціальних аспектів в імперській аграрній політиці кінця ХІХ – початку ХХ ст., навіть при виникненні обов'язкових для умов ринково-капіталістичної трансформації перманентних передкризових та кризових явищ на селі, дозволяла державі зберігати еволюційний характер розвитку. Співіснування в ході реалізації аграрної політики як патримоніальних, так і раціонально-капіталістичних важелів було для досліджуваного періоду не еkleктичним, а абсолютно закономірним, оскільки підпорядковувалося загальній меті збереження монархічної форми правління. Відповідність сутності означених важелів з очікуваннями та потребами селянства окремого регіону, таким чином, була не лише запорукою соціальної ефективності аграрної політики, а й додавала існуючому державному організму запасу міцності.

Реформою 1861 р. розвиток аграрного сектору економіки Російської імперії був спрямований за пруським варіантом, в межах якого кількісно домінуючий стан селянства виступав у якості робочої сили дворянських маєтностей [751, 96]. До кінця 80-х рр. ХІХ ст. саме помісне дворянство являло собою політичну, економічну та соціальну опору монархії в сільській місцевості. Тому в урядових колах всі складові аграрної політики, навіть до подій 1917 р., розглядалися через призму інтересів та потреб останніх. Ставлення до перспектив соціально-економічного розвитку держави визначалося можливими наслідками цього розвитку для економічних та політичних позицій дворянства [857, 148].

Разом з цим, на початку 1880-х рр. в країні виникли й поширилися ознаки кризи приватновласницького землеволодіння, що ставило під сумнів тотожність інтересів дворянства та держави. Вже в середині 1890-х рр., в

кабінеті С.Ю. Вітте, навіть існували думки про необхідність чіткого розмежування між «сільським населенням» та «господарями», між «землеробством» та «землеволодінням». Такий підхід давав можливість його чільнику підкреслювати, що пільги, які надавалися дворянству витікали з політичних міркувань та мали на меті підтримати неспроможних боржників Дворянського банку, але не були економічними заходами загальнодержавного значення. Каральні експедиції на селі в деяких регіонах країни, розпуск I та II Дум, посилення політичної позиції октябристів та Об'єднаного дворянства в перші роки перебування П.А. Столипіна на чолі МВС та уряду стабілізували статус цієї верстви суспільства, як опори царизму у сільській місцевості [839, 19]. У вигляді останньої Столипінський уряд розглядав вже переважно володарів великих капіталізованих, товарних маєтностей, а не тих власників депресивних господарств, які мали дворянське походження.

В той же час, найбільше змін зазнало ставлення імперської управлінської еліти не до дворянства, а до селянства. Протягом 80-90-х рр. XIX ст. в бюрократичній свідомості останнє поступово перетворювалося з дистанційованого об'єкта підданства та оподаткування на найбільш вірогідний суб'єкт соціальної опори [896, 132]. Але розв'язання селянського питання в межах аграрної політики характеризувалося не впровадженням радикальних заходів, а помірністю – поступовим переходом від патерналістської підтримки общини до поширення на сільське населення норм і цінностей соціальних інститутів цілераціонального ринково-капіталістичного характеру. Трансформація «зверху» такого роду, з метою запобігання виникнення соціальної напруги, супроводжувалася цілою низкою стримуючих чинників. Тому вже після вбивства Олександра II, за чверть ст. до реформи П.А. Столипіна, уряд почав реалізацію екстенсивної складової аграрної політики. Вона містила у собі чотири компоненти – зменшення податкового тиску, створення умов для виникнення асоціативних форм селянської самоорганізації без втручання в життя общини, полегшення

придбання земель за допомогою створеного Селянського банку та адміністративне регулювання переселенського руху на Схід [860, 231].

Додання до екстенсивних заходів інтенсивної складової стало можливим лише після припинення аграрних хвилювань та очолення уряду П.А. Столипіним. В ідеологічній та пропагандистській площині воно синхронізувалося із закликм голови Ради міністрів робити ставку в сільській місцевості на «міцних та тверезих» [570, 88]. В алегоричній формі в змісті цих слів було викладено стратегічну соціальну мету аграрної та внутрішньої політики в Російській імперії початку ХХ ст. Вона полягала у створенні на селі багаточисельної соціальної опори монархії, яка б складалася з заможних та середняцьких, економічно самостійних прошарків селянства, світогляд та господарська поведінка яких базувалися б на принципах ринкової раціональності.

Елементами екстенсивного напрямку розв'язання селянського питання в регіоні, як і в цілому на території Російської імперії, були діяльність місцевих відділень Селянського поземельного банку та регулювання переселенського руху. Близькою до них за сутністю протягом досліджуваної фази слід також вважати, на нашу думку, й політику спонукання створенню асоціативних форм селянської самоорганізації.

Селянський поземельний банк був створений у 1882 р. [640, 12]. Майже відразу були відкриті його південноукраїнські відділення – Таврійське (початок 1884 р.), Катеринославське (10 травня 1883 р.) та Херсонське (28 травня 1883 р.). При цьому, внаслідок відсутності значного обсягу робіт, перші два відділення у 1891 р. об'єдналися в Таврійсько-Катеринославське з розташуванням у м. Сімферополі [875, 94].

У поєднанні з Державним та Дворянським поземельним банками ця фінансова установа діяла як складний регулятор земельного ринку Російської імперії. Соціальна місія Селянського банку, в цьому контексті, зберігала станом сутність й полягала в наданні селянам допомоги у придбанні земельних ділянок [457, 379]. Виходячи з останньої характер функцій

купівлі, утримання, продажу землі та надання позик банку змінювався паралельно з еволюцією курсу аграрної політики, а також, в деяких випадках, не носив ознаки комерційності [518, 214].

По мірі розгортання ринково-капіталістичної трансформації та актуалізації селянського питання отримували змін принципи функціонування банку. Патерналізм серед них поступався раціональності. При цьому перевага першого була відчутною в роботі досліджуваної фінансової установи до 1905 р.. Вона мала прояв в таких принципах як сприяння в купівлі землі общинам та товариствам, перевага оренди банківських земель над продажем селянам одноосібникам, блокування можливостей купівлі ґрунтів сільськогосподарського призначення особами недворянського та неселянського походження [608, 47].

Але вже з середини 80-х рр. XIX ст. у діяльності Селянського поземельного банку став відчуватися вплив ринково-раціональних детермінант. У 1985 р., з прийняттям нового Статуту, місцеві відділення Селянського поземельного банку отримали можливість придбання маєтностей за власний рахунок. Згодом, в журналі Державної ради від 30 травня 1889 р. керівництву банку вже прямо вказувалося на необхідність зосередження уваги на благоустрої заможних селян, які виходили зі складу общин. Тим самим банк мав сприяти створенню прошарку дрібних власників, які б слугували джерелом економічного розквіту країни та опорою громадянського порядку [640, 57].

Після підписання Закону від 3 листопада 1905 р. Селянський поземельний банк був включений до складу важелів Столипінської аграрної реформи, внаслідок чого він отримав право на ведення посередницької діяльності, на використання замість грошей власних цінних паперів, на застосування широкого спектру позик під заставу земель. До того ж, фонд його був поповнений маєтностями, що надійшли від казенного та удільного відомств [689, 198].

Разом з цим, внаслідок порівняно вищого рівня розвитку аграрного капіталізму на Півдні України місцеві відділення Селянського поземельного банку не мали високих результатів діяльності. Попри той факт, що купівельні та посередницькі операції цієї установи з землею проходили за ринковими цінами (від 153 крб. за дес. в Олександрівському до 239 крб. за дес. в Херсонському повітах, наприклад на 1908 р.) [6, 41], селяни змогли покращити своє землеволодіння лише на 525995 десятин, або всього на 7,5% [562, 119]. Але ця площа складала лише половину від тієї, що перейшла до рук південноукраїнських селян протягом досліджуваного періоду. Як і в цілому по Росії, попередніми власниками таких маєтностей були в регіоні казна (15%), дворяни (65%), купці (15%) та селяни (5%) [761, 85]. Більшість з останніх трьох попередньо заклали свої землі під заставу у місцевих відділеннях Херсонського Земського, Дворянського та Азово-Донського банків, а також у приватних осіб й позикових акціонерних товариствах, а головною причиною продажу виступали значні грошові борги. Слід також додати, що на початку 1917 р. на балансі південноукраїнських відділень цієї фінансової установи знаходилося 177437 десятин (або 51% фонду), що були отримані від неспроможних власників та придбані у колоністів [1042, 74].

Протягом 1882-1914 рр. селяни Півдня України придбали з маєтків банку 12314 ділянок. Внаслідок домінування до 1905 р. в його роботі патримоніальних принципів третина цих ділянок перейшла у власність общин та товариств [430, 146]. Раціоналізація курсу аграрної політики обумовила перехід досліджуваної фінансової установи до роботи переважно з одноосібними клієнтами. При цьому, із загальної кількості проданих в регіоні в роки Столипінської реформи банківських ділянок 2595 (33%) були хуторами. Загальна площа останніх сягала 33005 десятинам [6, 186].

Банківські хутори, які перейшли на Півдні України до рук селянства поділялися, за площею, на три групи: від 7 до 15 десятин; від 16 до 30 десятин; від 31 десятини й більше. До складу першої групи належало 1827 (68%) хуторів, до другої – 634 (26%) й до третьої – 47 (6%). Наприклад, в

досліджуваних повітах співвідношення їх було неоднаковим й дорівнювало в Катеринославському та Олександрівському – 78:20:2, в Дніпровському та Мелітопольському – 75:22:3, в Херсонському – 89:9:2 [6, 197-198].

Внаслідок специфіки місцевих природно-географічних умов, традицій господарювання та рівня матеріального забезпечення клієнтів, переважна більшість – 66% - проданих банківських ділянок мали на Півдні України вигляд відрубів. З них 2473 (47%) мали розмір від 7 до 15 десятин, 1882 (36%) – від 16 до 30 десятин, 862 (17%) – від 31 десятини й більше [403, 202].

Якщо розглядати заходи щодо створення хуторів та відрубів на землях, які перейшли до селян Півдня України при посередництві банку, то побачимо, що вони також не мали значних результатів. З 8832 ділянок лише 2211 (46%) були куплені селянами-одноосібниками. Але переважна більшість останніх мала розмір понад 30 десятин [386, 257].

Натомість землі приватних власників, що були придбані південноукраїнськими селянами за посередництвом банку перейшли переважно у власність общин та товариств. Площа їх, в цілому, за весь період, складала 142816 десятин. З них третина припадала на общини Катеринославського, Херсонського та Бердянського повітів [558, 6-7].

Аналізуючи соціальний аспект ліквідаційної та посередницької діяльності південноукраїнських відділень Селянського поземельного банку слід додати, що вона не мала масового характеру [831, 37]. В її межах потреби у збільшенні розміру орної площі задовольнили тільки 12064 (1,7%) місцевих селян. Але в тогочасних економічних умовах півдня, на території якого землі сільськогосподарського призначення були предметом ринкових відносин та операцій багатьох банків, це був один з найкращих результатів.

Раціоналізація курсу аграрної політики й розв'язання селянського питання призвели на початку ХХ ст. до зміни пріоритетів при виборі клієнтів. Якщо на попередньому етапі перевага віддавалася колективному суб'єкту купівлі землі, то з 1907 р. його змінив одноосібний власник [486, 269]. Образ останнього, згідно із змістом інструкцій керівництва банку до

місцевих відділень, пов'язувався з господарюванням за рахунок землеробства і існування потреби у збільшенні власної ділянки [387, 327]. Тобто бажаним клієнтом цієї фінансової установи став не заможний селянин, а потенційний середняк. Цей факт підтверджується й показниками забезпечення клієнтів банку худобою, реманентом, а також розміром площі не стільки власної, скільки орендованої землі.

Переважна більшість селян-клієнтів банку на Півдні України належали до прошарку потенційних середняків. З тих, наприклад, хто у 1910 р. придбав за допомогою іпотеки земельні ділянки 59% були безземельними, 29% – з розміром земельної власності від 1,5 до 15 десятин, й 12% – мали від 16 до 25 десятин. Разом з цим, 61% з них мали в оренді 15784 десятини. Тобто на господарство кожного з таких селян припадало ще по 8,7 десятин орної площі. Цей показник був у 1,2 рази вищим ніж у клієнтів Селянського банку в губерніях Правобережної України та у 4 рази вищим загальноросійських показників [875, 52].

Крім того, селяни-покупці банківських ділянок на Півдні України худобою були забезпечені також краще. У 35% з них у господарстві налічувалося 2-3 коня [512, 235]. На кожне з них припадало по одному волу, дві корови та чотири голови дрібної рогатої худоби. Лише в 7,2% випадках у клієнтів банку існувала нестача тяглової сили.

Відтак, координація принципів діяльності Селянського поземельного банку на початку ХХ ст. уможливила прискорення висхідної вертикальної мобільності серед сільського населення. Внаслідок ліквідаційної та посередницької роботи його відділень на Півдні України 68% клієнтів підвищили розмір власного земельного володіння до рівня заможних селян, а 31% – до рівня селян-середняків. Але, в абсолютному контексті, послугами банку, як каналом для підвищення економічного та соціального статусу скористалися, в досліджуваній період, 1,7% селян регіону.

Другою складовою екстенсивного напрямку аграрної політики протягом досліджуваного періоду було переселення. Стимулюючи

територіальну мобільність селянства уряд переслідував дві мети – заселення та господарське освоєння окраїн імперії, а також зменшення щільності сільського населення в губерніях її Європейської частини [485, 839]. В межах останнього санкціонувалася можливість збільшення односельцями власних ділянок землі за рахунок отримання наділів відбулих.

Формування концепції переселенської політики проходило в руслі фази зростання актуалізації аграрного питання, що призводило до інституціоналізації її нормативної бази за раціональним вектором. З 80-х рр. XIX й до початку XX ст. остання ще мала ознаки патримоніальності – уряд встановлював лише адміністративні перепони переселенцям. Останні, у поєднанні з територіальною віддаленістю регіонів заселення та нестачею коштів у селян, обумовлювали наявність незначних обсягів цього типу соціального руху. Але з 1906 р. переїзд селян з європейських губерній до Сибіру та Зауралля отримав якісно нового рівня організації. Сутність його полягала не лише у концентрації функцій адміністрування переселенським рухом в руках землевпорядних комісій та земських начальників, а й у наданні державної допомоги та пільг від'їжджаючим [517, 354].

З прийняттям 11 січня 1909 р. «Правил про введення механізму обмеженого ходацтва та переселення» відбулася зміна головного принципу відбору бажаючих оселитися на новому місці. Категорія масовості, або кількості колонізації окраїн була замінена в Правилах якісністю. Відповідно до їх змісту органи місцевої адміністрації в регіонах від'їзду селян повинні були формувати переселенські партії, від яких до областей колонізації відправлялися групи ходаків. На останніх покладалося завдання закріплення необхідної кількості ділянок. Тільки після повернення ходаків переселенські групи отримували необхідні документи та дозвіл на від'їзд. Такими заходами створювалися перепони для заселення окраїн бідняками. Натомість чиновникам в регіонах від'їзду пропонувалося при формуванні переселенських партій віддавати перевагу середнякам та заможним селянам [450, 18].

Рефлексія південноукраїнського селянства на зміну курсу переселенської політики була достатньо потужною. На початку ХХ ст. з Півдня України до областей колонізації від'їхало 490323 особи, що дорівнювало 17% від загального числа переселенців та 6,03% від кількості сільського населення в регіоні. Разом з цим, внаслідок неврахування урядом місцевих особливостей розвитку, частка нелегалів серед переселенців та ходеків з Півдня України була в 1,2 рази більшою, ніж в інших регіонах Європейської Росії, й сягала 50,6% загальної їх кількості [448, 34].

Зазначені вище чинники обумовили той факт, що обсяги невдалого ходацтва та зворотного переселення у вихідців з Півдня України були в 1,5 рази більшими середнього показника по Європейській Росії. Всього за весь період Столипінських аграрних перетворень до Півдня України повернулося 95123 особи, що складало 19,4% загальної кількості переселенців [562, 198]. Головними причинами цього явища стали відсутність в областях колонізації необхідних для господарювання природно-кліматичних умов та вільних ділянок казенної землі. До того ж, специфіка переселенського руху селянства Півдня України полягала у наявності феномену маятникової територіальної міграції.

З 80-х рр. ХІХ ст. у переселенців з південноукраїнських губерній сформувалася стійка тенденція оселятися переважно лише в трьох з дев'ятнадцяти областях – Семиріченській, Тобольській та Акмолінській [396, 81]. Причини такого вибору полягали у схожості природно-кліматичних умов, ландшафту, господарської спеціалізації, етнічного та релігійного складу населення останніх.

В соціально-стратифікаційному відношенні вихідці з губерній степової України якісно відрізнялися від переселенців з інших регіонів європейської частини імперії. Ще наприкінці ХІХ ст. в областях колонізації за ними закріпилася слава енергійних та заможних господарів. Такий стан речей був пов'язаний із суттєвою розбіжністю у співвідношенні загальноросійських та південноукраїнських показників майнового забезпечення від'їжджаючих.

Серед переселенців з Півдня України частка незаможних, у порівнянні з середніми показниками Європейської Росії, була набагато меншою, що можна відобразити у відносній пропорції як 56%:92%. Натомість, відсоток від'їжджаючих з регіону середняків був в 4,5 рази більшим та дорівнював 27,7%. Активну участь в переселенському русі з Півдня України приймали заможні селяни, частка яких перевищувала середні показники в 10 раз й сягала 15,9% (77961 осіб) [924, 257].

Залучення до переселенського руху та сприйняття його як своєрідного ліфту висхідної мобільності перетворювало від'їжджаючих з Півдня України селян на пошукачів кращої долі [397, 72]. Завдяки створеним державою умовам, власним якостям та накопиченням вони в областях колонізації ставали з часом більш заможними й входили до складу тих, кого уряд бачив майбутньою опорою імперії. Але активізація переселенської політики уможливила лише тимчасове покращення соціальної ситуації в місцях відбуття.

В межах третього екстенсивного напрямку розв'язання селянського питання в досліджуваний період уряд вжив заходи щодо розповсюдження асоціативних форм самоорганізації на селі. До складу останніх входили селянські позиково-ощадні, кредитні та поземельні товариства. Впровадженням їх визнавався факт необхідності допомоги сільським мешканцям в обігових коштах, з одного боку, а також валідності створення альтернативних обшині соціальних організацій. До того ж, правова база функціонування товариств була дуже розмитою, що надавало можливість її членам достатньо вільно використовувати кошти статутного фонду чи каси.

Тенденція до зростання кількості селянських спільностей асоціативного типу стала помітною вже на початку фази актуалізації аграрного питання. Відправним моментом в інституціоналізації першої був дозвіл Селянському поземельному банку сприяти купівлі земель товариствам для створення хуторів-виселків. Разом з цим, суттєвим стимулом для перетворення тенденції в масове явище стало прийняття Закону від 1 червня

1895 р. про створення установ дрібної позики, а також затвердження в 1897 р. типових статутів кредитних товариств [467, 127]. Не дивлячись на те, що розповсюдженню асоціативних форм самоорганізації перешкождали незначний обсяг субсидій Держбанку, правові обмеження та консерватизм свідомості селянства, штучне стримування мобілізації надільних земель, вже напередодні Першої світової війни до складу товариств різного типу на території південноукраїнських губерній входило більше двох третин сільського населення [505, 28].

Слід підкреслити, що на Півдні України діяльність усіх типів асоціативних форм селянської самоорганізації отримала екстенсивного характеру, бо у 80% їх операцій предметом купівлі-продажу були земельні ділянки. Лише незначна частина коштів спрямовувалась на придбання покращеного реманенту, сортів посівного матеріалу чи нових порід худоби [1027, 19]. До того ж, дистанційованість місцевої адміністрації від діяльності селянських товариств створювала для їх членів умови вільного подальшого розвитку, що сприяло поширенню на селі підприємницької свідомості та посиленню конкурентної боротьби за землю. В умовах урядової підтримки сільської общини селянська рефлексія в регіоні на Закон 1 червня 1895р. являла собою прагматичний крок до інституціоналізації асоційованих форм господарювання на селі [452].

Виходячи з інтересів дворянства влада наприкінці XIX – початку XX ст. відмовилася від ідеї часткового примусового відшкодування їх земель на користь селянства та генерувала тезу про інтенсифікацію землеробства останніх [689, 42]. На фазі зростання актуальності аграрного питання цей інтенсивний напрямок був реалізований за допомогою відмови від підтримки сільської общини, впровадження індивідуальної приватної власності на надільні землі та розповсюдження ділянкової системи господарювання. Важливу роль мало відіграти й підвищення агрокультури.

Відхід від патримоніальної підтримки общини до раціонально-капіталістичної індивідуалізації селянського господарювання відбувся з

виходом у світ Указу від 9 листопада 1906 р. Згідно з його змістом кожен общинник отримував право на закріплення наділу у приватну власність. Члени безпередільних общин могли закріпити не лише орні площі, а й присадибні ділянки. При цьому, у разі наявності лишків при виході з общини селянин мав сплатити їх вартість, яка визначалася початковою викупною ціною [489, 653]. Відтак, Указом 9. 11. 1906 р. на все общинне селянство поширилися норми соціального інституту земельної приватної власності. У повсякденній практиці, відповідно до останніх, бідняки повинні були визначитися з питанням продажу наділів, а заможні селяни – залучитися до конкурентної боротьби за цей головний сільськогосподарський ресурс. Крім того один з принципів цього соціального інституту полягав у необхідності збереження спокою під час перерозподілу земельної власності. Останній, у вигляді заборони продажу закріплених у власність общинних земель особам неселянського походження та концентрації в одних руках більш ніж 6 наділів, знайшов відображення в Правилах від 6 серпня 1907 р. [357, 3].

Інтенсифікація індивідуалізації селянського господарювання мала продовження в нормах Закону від 14.06.1910 р. Цілерациональність останнього полягала в автоматичному переводі безпередільних общин на індивідуально-приватне або подвірне право володіння [490, 372]. Але внаслідок початку Першої світової війни та необхідності збереження в її ході соціальної стабільності на селі курс на індивідуалізацію селянського господарювання був припинений Законом від 29 травня 1915 р. [908, 23].

Раціоналізація аграрної політики та курс на індивідуалізацію селянського господарювання викликали позитивну соціальну реакцію в регіонах товарного землеробства. Протягом 1906-1915 рр. 255 тисяч (41,3%) селян-общинників Півдня України закріпили в індивідуальну приватну власність 2157500 (36,6%) десятин надільної землі. При врахуванні факту закріплення 49456 наділів шляхом отримання посвідчувальних актів можемо відзначити, що частка відокремлених від общини господарств зростала на 1915 р. до 54,3% [392, 94]. Політика розповсюдження приватної власності на

надільні землі мала найбільш потужні результати в тих повітах регіону, де показники диференціації селянства були найвищими.

Курс на індивідуалізацію господарювання надав право виходу з общини всім соціальним прошаркам села. На Півдні України, як і в цілому в Російській імперії, останнім скористалися переважно дві групи – заможні та бідняки. Регіональна відмінність, в цьому контексті, полягала лише у співвідношенні страт, а також середньому розмірі закріплених їх представниками наділів. Щодо першого показника, то заможних вихідців на Півдні було у 2 рази більше ніж в середньому по Росії, а бідняків – на третину менше. В той же час, другий показник дорівнював 8,4 десятин землі й перевищував середній по державі в 1,2 рази [384, 78].

Разом з цим, саме по собі закріплення наділу не призводило до інтенсифікації окремого селянського господарства. Розповсюдженням на общинні землі норм соціального інституту приватної власності було вимогою часу. В умовах прискорення темпів ринково-капіталістичної трансформації влада, відмовляючись від патримоніальної підтримки общини та ідеологеми соціальної рівності селянства, складала з себе значну частку відповідальності та опіки над останнім. Зафіксований в Указі 9.11.1906 р. дозвіл продажу закріплених у приватну власність общинних наділів стимулював, таким чином, формування закритого внутрішньостанового сегменту земельного ринку. Тобто, цілераціональність зазначеного Указу полягала ще й в створенні на селі умов для довготривалого процесу внутрішньостанової соціальної селекції. Слід підкреслити, що протягом 1906-1917 рр. остання знаходилася лише на стадії розгортання.

Південь України був одним з регіонів де темпи мобілізації надільної землі мали найвищі показники. В роки Столипінських аграрних перетворень загальна площа проданої сільським населенням регіону закріпленої землі складала 199796 (15%) десятин, що перевищувало середні показники у півтора рази. Кількість продавців, при цьому, дорівнювала 46932, або чверті господарів, які вийшли зі складу общин [523, 38].

Другою складовою інтенсивного напрямку аграрної політики в досліджуваний період стало розповсюдження покращеної ділянкової системи селянського господарювання. При цьому слід підкреслити, що на рівні селянської самоорганізації широка практика життя на хуторах існувала на території південноукраїнських губерній ще з початку XIX ст. [873, 74].

Інтенсивне розповсюдження ділянкової системи господарювання мало місце протягом 1906-1915 рр. До 1909 р. аграрна політика в цьому напрямку визначалася третім розділом Указу від 9 листопада 1906 р. та Тимчасовими Правилами про землевпорядкування від 15 жовтня 1908 р. Разом з цим, максимуму практика розповсюдження відрубної та хуторської системи досягла після 1910 р. Зміст останньої визначили Правила про землевпорядкування від 10 жовтня 1910 р., Закони від 14 червня 1910 р. та від 29 травня 1911 р.

Рефлексія південноукраїнського селянства на початок та розгортання землевпорядних робіт мала високий рівень потужності, що було пов'язано з декількома чинниками. Головні серед них, на нашу думку, полягали не лише у відносно вищому рівні розвитку капіталізму аграрного сектору економіки регіону, а й у співпадінні рівня раціональності інтересів влади та місцевого селянства. Крім того, важливу роль відіграла й соціальна пам'ять сільського населення, що припускала тотожність вільного заможного життя на хуторах доби господарського освоєння регіону з покращенням майнового положення та соціального статусу у повсякденні початку XX ст. Вона підкріплювалася ще й існуванням у міжреформенний період чисельних хуторів на казенних чи приватновласницьких, в тому числі й селянських землях. Слід також додати, що з кінця XIX ст. в сільській місцевості Півдня України розгорнулися межові роботи, які, у певній мірі, можна вважати прототипом землевпорядкування. Тому соціальне неприйняття останнього не мав міцного світоглядного підґрунтя.

Протягом 1906-1917 років від південноукраїнських селян до землевпорядних комісій надійшло 451212 заяв з проханням допомоги у

створенні хуторів та відрубів [562, 93]. Тобто, бажання господарювати в покращених умовах охопило 3/5 общинників регіону. Задовільнене воно було лише на п'ятдесят відсотків. Головна причина такого стану речей полягала в тому, що попит селян значно перевищував можливості місцевих землевпорядних комісій. Зростання кількості ділянкових господарств гальмувалося на території південноукраїнській губернії недостатньо високим рівнем професійної підготовки та малочисельністю штату членів цих державних організацій. Важливу роль відіграли також недостатність обсягів меліоративної позики, та агрономічної допомоги з боку земств [875, 104].

Внаслідок наявності позитивної соціальної рефлексії селянства, Південь України, в роки Столипінської аграрної реформи, увійшов до складу регіонів інтенсивного землевпорядкування [433, 12]. Хутори та відруби на його території були створені на 2154594 десятинах [562, 79], що дорівнювало четвертій частині загальної площі селянського землеволодіння. Темпи землевпорядних робіт на території південноукраїнських губерній перевищували середні показники по російській імперії в 1,7 рази.

На відміну від губерній Лівобережжя та Поволжя, де переважна більшість ділянкових господарств була створена на банківських й казенних землях, Південь України став центром інтенсивного внутрішньонадільного землевпорядкування [863, 324]. На общинних землях в регіоні виникло 204055 (89,5%) відрубів та хуторів. При цьому, 80% з них були створені на закріплених в індивідуальну приватну власність наділах. Лише п'ята частина з них виникла на землях подвірних громад [875, 121].

Таким чином, визначальна риса соціальної паралелі аграрної політики імперських урядів Росії кінця XIX – початку XX ст. полягала у поступовому переході від підтримки патримоніальності та традиціоналізму до інституціоналізації раціонально-капіталістичних принципів. При цьому, урядова законотворча та адміністративна активність в аграрному секторі економіки мала циклічний характер, що відбилося на хвилях актуалізації

дворянського та селянського питань. З 80-х рр. XIX ст. останнє стало першочерговим. Розв'язання його містило як екстенсивну так і інтенсивну складові, а саме спрямовувалося в бік зростання селянського землеволодіння і землекористування, індивідуалізації господарювання та підтримки асоціативних форм самоорганізації на селі. Цими заходами, в контексті реалізації аграрної політики, імперська бюрократична еліта намагалася забезпечити соціальний спокій, повернути довіру до влади, розширити пласт соціальної опори в сільській місцевості. Хоча останній, у часовій перспективі, й міг втратити ознаки становості, але з початку XX ст. поповнювався переважно за рахунок зростаючих заможного та середняцького прошарків селянства. За таких умов соціальна рефлексія на зміни в курсі аграрної політики відзначалася відмінностями на місцевому рівні. Щодо селянства, то вона була більш позитивною та потужною в тих регіонах, де темпи ринково-капіталістичної трансформації мали більш інтенсивні показники.

В цілому проміжні результати реалізації екстенсивного напрямку аграрної політики на Півдні України можна охарактеризувати як позитивні. Вони відобразили соціальну раціоналізацію дій уряду по прискоренню функціонування механізмів збільшення селянського землеволодіння, яке напередодні Першої світової війни стало на території регіону домінуючим. Позитивну роль в цьому контексті відіграло й зниження податкового тиску на селян та скасування у 1905 р. викупних платежів. Але на досліджуваний момент владі були невідомі механізми соціального та економічного управління демографічною ситуацією на селі, що стало однією з головних причин актуалізації проблеми земельного голоду та періодичного зростання очікувань переділу головного ресурсу аграрного сектора.

Поширення ділянкової системи господарювання, як і впровадження індивідуальної приватної власності на общинні землі, в межах інтенсивної складової аграрної політики, спрямовувалося владою на створення для існуючої форми державного правління чисельної міцної соціальної опори на

селі. Уряд, при цьому, не виключав, того що визначений процес мав бути довготривалим та міг корегуватися. Разом з цим, внаслідок реалізації цього напрямку аграрної політики у більшості регіонів Російської імперії власниками покращених ділянок стали виключно малоземельні селяни та середняки. Але на території південноукраїнських губерній порівняно високою, а саме 26%, серед хуторян та відрубників була частка представників заможного прошарку. Господарство останніх мало товарний вигляд й спрямовувалося, переважно, на виробництво збіжжя. Внаслідок існування в регіоні стійкої традиції екстенсивного землеробства, прибутки заможних хуторян та відрубників зросли лише завдяки збільшенню розмірів посівів. Слід також додати, що третина ділянкових господарств на Півдні України була поліпродуктивною, оскільки вагому роль в останніх відігравали допоміжні сільськогосподарські промисли.

2.3 Соціальна допомога та освіта на селі

Нормативно-правова регламентація сфери соціальної допомоги у сільській місцевості Півдня України являла собою регіональне відображення загальнодержавного кодифікованого поля. Дії надавачів та отримувачів соціальної допомоги, в цьому контексті, регулювалися Статутом про громадське призріння, що був затверджений за часів правління імператриці Катерини II, й на кінець XIX ст. вичерпав свій потенціал. Внаслідок чого справа благодійності була позбавлена загального плану розвитку й мала, на думку сучасників, випадковий характер. Крім того, на всіх адміністративних рівнях соціальної допомоги розглядалося не як обов'язок, а як право державних, відомчих чи земських установ. Останні, в свою чергу, фінансували визначену сферу виходячи із залишкового принципу – не більш ніж 1,5-2,5% від свого бюджету [1036, 392-393].

В досліджуваний період, з 1892 й до 1910 рр., існував лише проект закону про суспільне призріння, який перебував у стадії обговорення та

доробки в комісії під керівництвом К.К.Грота, на з'їздах лікарів, земських діячів та освітян. Тобто, надання соціальної допомоги відбувалося не на основі цілераціональних норм, а виходячи з відчуття здорового глузду, інтуїції тощо.

Відносини у комунікативному просторі соціальної допомоги сільської місцевості Півдня України носили суб'єкт-об'єктний характер. Депривовані групи селянства регіону виступали як поліоб'єкт допомоги. Умовно серед них можна виокремити дві типові спільності – постійно та тимчасово нужденних. До першої відносилися такі категорії сільських мешканців як фізично, психічно хворі, каліки, люди похилого віку, сироти, вдови з дітьми та жінки з незаконнонародженими дітьми. Другу групу склали селяни (та члени їх родин), які з певних причин не мали роботи та достатнього заробітку, постраждали від природних чи епідемічних надзвичайних ситуацій, а також працездатні особи, які знаходилися у виключних або ускладнених обставинах (переселенці, відходники). Поряд з депривованими спільностями селянства помітними стали й групи соціально-паталогічного характеру – хронічні п'яниці, жінки легкої поведінки та особи звільнені з місць ув'язнення [377, 5-7].

Слід також звернути увагу на той факт, що до складу функцій патронімічної моделі соціальної роботи та соціальної педагогіки входить забезпечення та підвищення не лише фізичного, а й соціального здоров'я суспільства. Невід'ємною складовою останньої виступає ліквідація не писемності й допомога дітям. Тому з кінця XIX ст. сільське населення південноукраїнських губерній дошкільного та шкільного віку також розглядалося як об'єкт соціальної допомоги.

Щороку аграрний сектор Півдня України приймав від 500 до 700 тисяч місцевих та прибулих сільськогосподарських робітників. Відходництво в регіоні мало масовий й сезонний характер [815, 41-42]. Учасники цього типу територіальної мобільності належали до найнижчих прошарків селянства, мешкали у злиденних умовах й нехтували санітарно-гігієнічними нормами

життя. Дуже часто відходники були носіями різноманітних інфекційних хвороб [441, 4-6]. Близькою до відходників за характером виникнення була й група невдалих переселенців. Чисельність її зроста в роки Столипінської аграрної реформи. Внаслідок відсутності земельних ділянок в регіонах заселення, втрат на шляху до них, нестачі коштів при створенні господарства на новому місці протягом 1906-1917 рр. до південноукраїнських губерній повернулися близько 83 тисяч селян [396, 64]. При цьому, до Катеринославщини повернулося 19%, до Херсонщини – 24% та до Таврійської губернії – 18% прямих переселенців [562, 110]. Такі селяни, згідно із звітами земських кореспондентів, являли собою гіркий приклад зuboжіння й людської біди [309, 8].

Одним з наслідків розвитку аграрного капіталізму на Півдні України стала криза традиційної сім'ї. Найбільш широко це соціальне явище охопило нижчі прошарки сільського населення. У зв'язку з цим крайні вікові групи сільської бідноти регіону – діти (близько 9%) та літні люди (близько 4%) [522, 46] – опинилися на межі ексклюзії та потребували догляду [555, 118, 122, 126]. До них слід також додати ще й 29820 (0,4%) фізично та психічно хворих представників південноукраїнського селянства, серед яких найбільш часто зустрічалися сліпі (12,3 осіб на 10 тисяч), глухонімі та німі (12 осіб на 10 тисяч), а також психічно хворі (10 осіб на 10 тисяч) [560, 9].

Полісуб'єкт надання соціальної допомоги на Півдні України, як і в інших регіонах Російської імперії, мав складну структуру, декілька центрів підпорядкування. На зламі XIX – XX ст. в регіоні існувало декілька інституціоналізованих організаційних структур, до складу соціальної місії яких входило призріння. Найбільш чисельною серед них було земство, що адміністративно підпорядковувалося Міністерству внутрішніх справ [647, 267]; в регіоні також діяли органи Імператорського Человеколюбивого товариства та заклади товариства імператриці Марії Федорівни [933, 203]. Всі установи, що діяли в регіоні під егідою цих трьох підсистем умовно поділялися на дві групи. Соціальна допомога для дорослих надавалася в

богадільнях, притулках, фельдшерських пунктах, безкоштовних та дешевих лікарнях, лікарнях для прибулих відхідників, безкоштовних аптеках, народних кухнях, столових. Для дітей та підлітків були відкриті виховні будинки, виправно-виховні притулки, притулки для дітей-калік, ясла, елементарні, початкові, приходські, ремісничі, професійні, рукодільні школи та училища, спеціалізовані освітньо-медичні заклади [353, 14]. Всього в сільській місцевості Півдня України існувало близько шести тисяч установ, діяльність яких була прямо чи опосередковано пов'язана з соціальною допомогою.

На території Катеринославщини на початку ХХ ст. у досліджуваній сфері функціонувало 266 санітарно-профілактичних та 1717 освітніх й освітньо-виховних закладів. Хоча більша частина установ першої підгрупи була розташована в містах, відсоток селян, що отримали в них медичну, санітарну, соціальну, профілактичну допомогу був достатньо високий. До того ж, із 103 аптек в сільській місцевості губернії знаходилося 25, а із 4578 лікарняних ліжок 3376 були розташовані у сільських медичних пунктах [562, 18]. Останні мали незначну площу, бо в середньому на одну сільську лікарню припадало від 18 до 25 місць. Ареал обслуговування однієї такої лікарні чи фельдшерського пункту охоплював площу 346 квадратних верст [367, 24], що ускладнювало діяльність її персоналу. Освітні та освітньо-виховні заклади на Катеринославщині організаційно підпорядковувалися Святійшому Синоду (635), Відомству імператриці Марії Федорівни (4) та Міністерству народної освіти (1078). Провідна роль в останніх щодо питання опіки відводилася місцевому земству [1030, 16]. Слід також додати, що щільність установ, до функцій яких входило соціальне призріння сільського населення в різних повітах Катеринославщини була неоднаковою. Позитивно, в цьому контексті, від інших адміністративно-територіальних одиниць губернії відрізнялися Катеринославський, Олександрівський, Верхньодніпровський та Бахмутський повіти [814, 100-116].

З 2208 установ Херсонської губернії, до функцій яких входило соціальне призріння, 1882 (85,2%) були освітньо-виховними, а 326 (14,8%) – санітарно-профілактичними. При цьому, 1201 (54,3%) установа першої групи підпорядковувалися Міністерству народної освіти й заходилися під прямим патронатом земства [429, 74], (29,8%) були структурно підлеглими Святейшому Синоду [817, 98] й 6 (0,2%) Маріїнському відомству [295, 9]. Як і на Катеринославщині кількість санітарно-профілактичних установ з функцією соціальної допомоги була в Херсонській губернії набагато меншою ніж освітньо-виховних закладів. З них у сільській місцевості знаходилося 33 аптеки, й 105 сільських лікарень з 2647 ліжками для хворих [947, 241]. Але якщо на Катеринославщині знаходилося лише 2 притулки для психічно хворих, то на Херсонщині їх було 5. До того ж, на території обох цих південноукраїнських адміністративних одиниць функціонували ще й лікувально-продовольчі пункти для сезонних сільськогосподарських робітників, кількістю, відповідно, 18 та 22 [668, 49].

На території Таврійської губернії з функцією соціального призріння на початку ХХ ст. діяло 1682 організації. З них 1496 були освітньо-виховними й підпорядковувалися Відомству імператриці Марії Федорівни (1) [296, 33], Святейшому Синоду (480), Міністерству народної освіти (1017) [1041, 8]. Разом з цим, із 186 санітарно-профілактичних установ у сільській місцевості знаходилося лише 4 з 83 аптек, жодної лікарні для психічно хворих та 6 зі 102 лікарень із загальною кількістю 139 ліжок [400, 231]. Така відмінність Таврійської губернії від інших південноукраїнських пояснюється входженням до її складу півострова Крим, на території якого й знаходилася більша частина медичних та санітарно-профілактичних закладів. Тобто, визначені лікарні та аптеки знаходилися переважно у сільській місцевості Бердянського та Мелітопольського повітів.

Відтак, організаційна структура полісуб'єкта соціальної допомоги була у сільській місцевості Півдня України, у досліджуваний період, достатньо складною й мала декілька центрів підпорядкування. Домінування в ній

освітньо-виховних закладів над санітарно-профілактичними відображало загальну тенденцію розвитку опіки та соціальної допомоги в державі. Особливість регіону полягала в наявності серед соціально-орієнтованих закладів порівняно меншої частки богаділень та лікарень для психічно хворих, а також функціонуванні лікарняно-продовольчих пунктів для відходників. Разом з цим, інституціоналізація системи соціальної допомоги на території південноукраїнських губерній відбувалася уповільнено, без стратегічного плану розвитку та збереженням значної дистанції щодо об'єкту допомоги, тобто селянства.

З кінця XIX ст. санітарно-профілактична сфера соціальної допомоги перебувала на Півдні України у процесі трансформації. Відбувався перехід від роз'їзної до стаціонарної системи медичного та санітарного обслуговування сільського населення [406, 22], що сприяло позитивним змінам у співвідношенні лікарського, фельдшерського та акушерського персоналу. Вже на початку XX ст. в середньому по регіону на кожні 10 тисяч мешканців сільської місцевості припадало 2 лікаря, 2 фельдшера та 2 акушера [667, 57].

Всього на 1907 р. на Півдні України працювало 1734 лікаря, 1524 фельдшера та 842 акушери. Якщо брати ці показники за абсолютні, то співвідношення визначених професійних груп в окремих губерніях регіону мало наступний вигляд: в Херсонській – 54:36:44, Катеринославській – 24:42:33, Таврійській – 22:22:23. Разом з цим, посада земського лікаря чи молодшого медичного працівника не була у досліджуваний період високо престижною. Як правило, фахівці визначеної сфери мешкали у прибудованих до головного будинку лікарні чи фельдшерського пункту кімнатах, мали ненормований робочий день, недостатньо високий рівень соціально-професійного захисту. Заробітна плата, наприклад лікаря коливалася від 1500 крб. на рік у Маріупольському повіті й до 2000 крб. у Херсонському [406, 15].

Не менш важливу роль у кадровому складі системи опіки та призріння відігравали співробітники освітніх та освітньо-виховних установ. З середини 80-х рр. XIX ст. й до 1913 р. їх кількість зросла на Півдні України в 1,6 раза й дорівнювала близько 3,5 тисячам осіб. Один вчитель в регіоні припадав, у досліджуваній період, на 2 тисячі мешканців сільської місцевості, що майже співпадало із загальними середніми показниками по 34 земським губерніям Російської імперії [512, 296].

Якісний склад вчителів в регіоні мав певні особливості. Серед цієї соціально-професійної групи на початку XX ст. одна третина були земськими вчителями, друга – вчителями одноштатних сільських шкіл, які знаходилися на утриманні селянських громад, а всі останні мали найнижчий духовний сан й викладали у церковно-приходських сільських школах [404, 8]. Їх рівень педагогічної освіти викликав достатньо велику кількість питань з боку чиновників губернських земств.

Не можна стверджувати, що умови праці сільських вчителів були комфортними. Заробітна плата цієї професійної групи коливалася в регіоні від 150 до 300 крб., й могла отримуватися у комбінованому вигляді. Частку грошей, як правило, сплачувало земство, а від однієї до двох третин заробітку – сільська община [432, 38]. Мешкали сільські вчителі у окремих кімнатах при школах; зрідка громада пропонувала їм будинок. Самі школи інколи розташовувалися у не зовсім придатних для викладання приміщеннях – під одним дахом з етапною арештантською кімнатою, сільським правлінням, складом [439, 7].

Суб'єкт-об'єктний, патримоніальний, характер досліджуваного комунікативного простору обумовив наявність особливостей у напрямках та технологіях діяльності установ соціальної допомоги. У сільській місцевості Півдня України на зламі XIX – XX ст. домінуючими стали освітньо-виховний та санітарно-профілактичний вектори розвитку опіки, що було пов'язано з необхідністю підвищення рівня життя та культури селянства.

Гене́за ринкових відносин в аграрному секторі, розвиток видобувної промисловості, диференціація населення, трансформація його морально-етичних норм актуалізували на Півдні України питання необхідності підвищення соціального здоров'я селянства. Повітові земства, поліція, волосні правління неодноразово звертали на нього увагу у своїх звітах до керівників губерній. Так, наприклад, показовим у цьому відношенні був звіт Слов'яносербського повітового земства за 1905 р. [814, 137]. Перетворення останніх десятиліть, на думку його співробітників, захопили зненацька сільське населення краю, яке жило тривалий час розміреним патріархальним життям. Попит на робочі руки в промисловості та сільському господарстві спричинив зростання заробітної платні, але, разом з цим, змінив традиційний уклад селянського життя. За словами земців, він познайомив населення не лише з досягненнями цивілізації, а й з її вадами на які «так падка некультурна маса» [414, 7-8]. У зв'язку з цим, освітньо-виховний напрямок став одним з найбільш важливих у комплексі робіт південноукраїнських установ соціальної допомоги. Реалізація його, в соціально-технологічному відношенні, відбувалася у сільській місцевості регіону шляхом розбудови системи ясел, початкових народних шкіл, ремісничих училищ, спеціалізованих навчальних закладів.

Задля зниження показників смертності немовлят у літню страду, запобігання шлунково-кишкових інфекцій у дітей, уникнення пожеж від дитячих підпалів, а також для звільнення селянських родин від зайвого клопоту під час інтенсивних сільськогосподарських робіт з середини 90-х рр. XIX ст. на Півдні України починається розповсюдження ясел та сезонних дитячих притулків. Крім надання селянським дітям належних для їх віку їжі, питва, одягу, сну, нагляду ці заклади створювалися ще й для прищеплення новим режимом культурних звичок [351, 367]. Створення ясел в регіоні відбувалося переважно за рахунок страхових земських кас й, інколи, незначних благодійних дарунків Маріїнського відомства. Щороку на їх побудову, комплектацію та утримання у південноукраїнських губерніях

відводилося близько 10 тисяч крб. [512, 302]. Перші ясла для селянських дітей відкрилися на Півдні України протягом 1896-1899 рр. в Херсонському, Мелітопольському, Бахмутському та Верхньодніпровському повітах [678, 1179]. На 1909 р. в регіоні функціонувало 217 ясел та сезонних притулків, в яких виховувалося понад 12 тисяч селянських дітей віком від 1 до 10 років. Виховні установи цього типу існували лише у 6% селищ регіону, й опікувалися лише 3% селянських дітей [351, 367].

Не менш важливою у південноукраїнських соціально-орієнтованих закладах вважалася й опіка справою освіти селянської молоді. Хоча покажчики писемності в регіоні на зламі XIX – XX ст. були дещо вищими середніх по Російській імперії, інтенсифікація аграрного сектору та розвиток промисловості вимагав від населення зростання рівня не лише загальних, а й спеціалізованих знань. Тому у сфері опіки селянською освітою головними завданнями, у досліджуваний період, були не лише збільшення кількості народних шкіл та ремісничих чи сільськогосподарських училищ, а й заохочення селянських дітей до навчання й популяризація ідей освіченості, культури, цивілізованості [405, 29].

З кінця 80-х рр. XIX ст. й до 1905 р. кількість учнів у сільських навчальних закладах Півдня України зросла майже в два рази й дорівнювала 387910 особам. З них близько 80% навчалися у школах, а інші – в ремісничих та сільськогосподарських училищах. При цьому, серед учнів їх достатньо сильно простежувався гендерний дисбаланс – хлопчиків навчалось у школах у 2 рази більше ніж дівчат [562, 213-221], хоча в абсолютному відношенні ці статеві групи молодшої вікової категорії були кількісно однаковими [562, 216-221].

Необхідність переходу від екстенсивного до інтенсивного господарювання стали причиною того, що агрономічна та агротехнічна освіта селянства також виступили предметом уваги місцевої адміністрації в регіоні. Подальший розвиток капіталізму в аграрному секторі вимагав впровадження не лише складних систем сівозміну, збільшення кількості

культур рослин та порід тварин, а й широкого використання сільськогосподарських машин чи агрегатів. Тому на Півдні України з другої половини 80-х рр. починають розповсюджуватися ремісничі та сільськогосподарські училища. Напередодні Першої світової війни вони існували у багатьох волосних центрах регіону, а губернська влада та земства щороку витрачали на їх утримання понад 200 тисяч крб. Опіка якістю спеціалізованої середньої освіти була справою не лише волосних, повітових чи губернських владних установ; до неї залучалися члени Російського імператорського товариства сільського господарства, викладачі столичних вищих навчальних закладів [827, 28].

В таких училищах, крім ремесел, викладалися російська мова та історія, арифметика, фізика, механіка, геометрія, чистописання, Закон Божий, технологія металів та дерева, існувала система спеціалізованих практик. Переважна більшість учнів цих закладів були дітьми місцевого селянства, які закінчили початкову народну школу ті, хто мав значні успіхи у навчанні могли стати земськими стипендіатами [656, 167].

Не можна стверджувати, що спеціалізована реміснича та агротехнічна освіта селянства отримала на Півдні України масовий характер. Так, наприклад, Гнедінському училищі на початку ХХ ст. навчалося всього 90 осіб [1040, 16], а в інших – від 15 до 30 [384, 74]. Але ці заклади стали в регіоні тими фокусуючими центрами, через які відбувався контакт найбільш прогресивних представників селянства з земством, місцевою адміністрацією, та діячами просвітницького руху й через які відбувалася ретрансляція патримоніальної концепції соціальної опіки, а саме її освітньо-виховного напрямку.

Якщо в межах першого напрямку технології були спрямовані на підтримку та підвищення рівня соціального здоров'я південноукраїнського селянства, то другий – санітарно-профілактичний – мав забезпечити умови для покращення фізичного здоров'я досліджуваної верстви населення. Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. в регіоні проходив процес трансформації

цієї підсистеми соціального призріння. Поряд із розширенням масштабів діяльності фельдшерсько-медичних закладів у сільській місцевості поступово відбувався перехід від роз'їздного до ділянкового типів обслуговування. Лікування, як головна функція таких закладів, перестало бути територіально обмеженим, осередки його реалізації розповсюдилися як по повітових, так і волосних центрах регіону. Паралельно з ними у південноукраїнське село з середини 80-х рр. XIX ст. почала проникати закрита система призріння, інституціоналізація якої розпочалася у перші десятиріччя XX ст.

В санітарно-профілактичному напрямі функції та принципи соціального призріння реалізувалися у досліджуваній період за допомогою декількох видів соціальних технологій. У сільській місцевості Півдня України найбільш розповсюдженими серед них були дві групи. По-перше, це соціальні технології, що забезпечували життєвий мінімум особам з обмеженими, внаслідок незадовільного стану здоров'я, можливостями. По-друге – ті, що були спрямовані на задоволення вітальних потреб селян, які опинилися у складних життєвих обставинах. Об'єктом реалізації технології призріння першої групи стали у сільській місцевості регіону особи з вадами зору, слуху, психіки, яких налічувалося близько 0,4 відсотка від всієї кількості населення. У відповідності до їх вад та специфіки вітальних потреб з кінця XIX ст. на території південноукраїнських губерній стали створюватись спеціалізовані заклади.

У відповідь на звернення директорів народних училищ у Катеринославській та Херсонській губерніях повітові земства, наприкінці XIX ст., спрямували свою роботу на вивчення проблем глухонімих та сліпих дітей. Існуючі на той момент методики навчання та лікування таких осіб вже набули розповсюдження у відомчих закладах призріння Москви та Санкт-Петербургу. В основу навчання глухонімих дітей були покладені наукові доробки французького абата Лепе та відставного німецького офіцера Гейнеке, які стали засновниками мимічного та усного методів [519, 215]. Саме їх почали застосовувати у створеному у 1899 р. спеціалізованому

школі-хуторі, що був заснований в Олександрівському повіті й знаходився під патронатом Катеринославського губернського земства й Маріїнського відомства [296, 34]. Подібний заклад, але для дітей з вадами зору, був створений в Одеському повіті [294, 64]. Разом з цим, інші вікові групи фізично депривованих селян також могли виступати об'єктом призріння. Але, як правило, перебували лише на обліковому контролі у повітових та волосних лікарнях й утримувалися родичами.

Разом з цим, соціально-орієнтовані заклади не могли охопити своєю діяльністю всі контактні цільові групи південноукраїнського селянства, які були у досліджуваній період полісубе'ктом опіки. Тому, в межах надання допомоги особам з особливими потребами, вони використовували соціальну технологію *Patronage familial*. При цьому, остання використовувалася у південноукраїнських установах призріння відносно трьох категорій населення – сиріт, підкидьків та психічно хворих.

Передання представників цих соціально депривованих груп на кормління, виховання чи догляд не було на кінець XIX ст. чимось новим у практиці соціальної опіки. *Patronage familial* завжди являв собою і є складовою патримоніальної моделі соціальної допомоги, характерної для традиційних чи транзитарних суспільств. Використання цієї технології на Півдні України, хоча й зустрічало як прихильників так і критиків, було цілком закономірним.

Рішення про передачу спокійних душевнохворих на догляд селянам прилеглих до губернських та повітових центрів населених пунктів приймалися земствами регіону протягом 1892 р. У фінансовому відношенні такий крок був дуже вигідним, оскільки утримання такої людини у селянській родині обходилося у 2 рази дешевше ніж у лікарні й складало від 80 до 100 крб. на рік. До того ж, перебування у природніх, відомих з дитинства умовах пробуджувало у психічнохворих дрімотні залишки свідомості та розширювало, на думку лікарів, розумовий кругозір. Селянський прагматизм мав деякий негативний вплив на якість реалізації цієї

технології. Так, наприклад, у прилеглих до Катеринослава селах достатньо чисельними були випадки використання психічнохворих як майже безоплатних наймитів, що викликало у лікарів порівняння лікарні з «неморальною біржею праці» [506, 4].

Схожим до попереднього був і механізм догляду за сиротами, підкидьками та безпритульними дітьми. Пунктами їх тимчасового утримання виступали дитячі відділення, що були розташовані у богадільнях губернських лікарень. Після оформлення необхідної документації таких дітей передавали годувальницям в селянські родини. До 10-ти річного віку за їх утримання із земської страхової каси сім'ям сплачувалася невелика грошова допомога. При цьому, обов'язковою умовою було отримання з часом таким підлітком статусу повноцінного члена родини [493, 16]. На 1900 р. у сільській місцевості Катеринославської губернії на основі *Patronage familial* виховувалося 216 дітей, на утримання яких земство виділило 10 тис. крб. Всього по регіону відповідні показники були у 3,5 рази більшими.

Відтак, з усієї маси осіб з особливими потребами соціальною опікою на Півдні України була охоплена лише третина, що відповідає середнім показникам по іншим регіонам європейської частини Російської імперії. Переважна більшість з них були за походженням селянами, й це обумовило доцільність широкого використання в регіоні у досліджуваний період технології *Patronage familial*. Але якість визначеного напрямку соціальної опіки, особливо така її складова як контроль за виконанням, викликала критику з боку лікарів та земських діячів.

Переважно землеробський характер економіки Півдня України, основу виробничих сил якої складала прийшла наймана робоча сила, обумовив виникнення такої специфічної соціально-управлінської інфраструктури як мережа лікувально-продовольчих пунктів. Створенням її місцеві установи сфери соціальної допомоги переслідували декілька завдань. З одного боку ці пункти, як фокусуючі центри, повинні були виконувати функції соціального контролю та координації потоків сільгоспробітників, що мали щорічну

потужність близько 750 тисяч осіб. З іншого, внаслідок реальної загрози виникнення в сільській місцевості регіону епідемій холери, черевного тифу, дизентерії, а також розповсюдження трахоми й сифілісу, носіями яких найбільш часто виступали прийшли особи, вони повинні були відіграти роль санітарних карантинів та лікувальних ізоляторів [916, 104].

Крім того, на наш погляд, з початку ХХ ст. лікувально-продовольчі пункти на території південноукраїнських губерній почали виконувати неінституціоналізовану функцію соціальної допомоги та захисту сільгоспролетаріату. Реалізація останньої була цілком природною, оскільки правове поле відносин між наймитами та власниками крупних товарних господарств, тобто працівниками та роботодавцями, не було кодифікованим. Останні ставилися до сільгоспробітників з притаманною для того часу утилітарністю й не визнавали необхідності грошової компенсації чи лікування у разі хвороби, каліцтва, загибелі під час роботи перших [375, 248]. У разі виникнення складної ситуації наймити зверталися до працівників пунктів розраховуючи, таким чином, на задовільнення хоча б мінімальних потреб. До того ж, прийшли робітники користувалися послугами лікувально-продовольчих пунктів ще й з прагматичних міркувань. Спеціально затримуючись в них в період інтенсивних сільськогосподарських робіт останні створювали штучний попит на труд й стимулювали власників крупних товарних господарств до підвищення заробітної платні [442, 3].

Справа розбудови інфраструктури лікувально-продовольчих пунктів була покладена в регіоні на декілька відомчих установ. Хоча МВС та Міністерство землеробства неодноразово висловлювалися про підтримку визначених заходів, головними виконавцями стали губернські та повітові земства Півдня України. Саме вони не лише зводили будівлі пунктів, формували кадровий склад, а й фінансували діяльність останніх. Так, наприклад, лише Катеринославське губернське земство протягом п'ятнадцяти передвоєнних років витратило на утримання та роботу лікувально-продовольчих пунктів від 18 до 28 тисяч крб. щороку [442, 3]. Як

правило, земствам в регіоні з цього питання допомагали ще й благочинні комітети Червоного Хреста та місцеві органи влади. Цікавим також є той факт, що у 1892 р. імператор Микола II на створення лікувально-продовольчих пунктів в Херсонській губернії особисто виділив 20 тисяч крб. [668, 50].

Всього наприкінці XIX – початку XX ст. на території південноукраїнських губерній діяло понад чотири десятки лікувально-продовольчих пунктів для сезонних сільськогосподарських робітників. Перші з них були відкриті у 1892 р. в містечках Березівці, Бобринцях і Вознесенську Херсонської губернії. На Катеринославщині зведення цих установ розпочалося дещо пізніше – з 1898 р. в Маріупольському повіті також у декількох населених пунктах. При цьому, розташовувалися визначені установи в місцях найбільшого скупчення прийшлих селян, якими традиційно виступали сезонні літні ярмарки та станції південної залізниці [407, 49]. Так, наприклад, найбільшими в Таврійській губернії були лікувально-продовольчі пункти вздовж Джанкой-Феодосійської та Сюзово-Севастопольської залізниць, на Катеринославщині – в Бахмуті, Маріуполі, Луганську, Алмазній, на Херсонщині – в губернському центрі, Олександрії, Каховці. Але постійно діючими стали лише пункти Слов'яносербського та Бахмутського повітів, тобто ті, що знаходилися в місцях розвитку гірничодобувної галузі. Діяльність переважної більшості цих соціально орієнтованих установ мала сезонний характер й тривала з травня до серпня [916, 52-57].

Умовно лікувально-продовольчі пункти можна поділити на три типи. Протягом першої половини 90-х рр. XIX ст. земства та благодійні установи створювали найбільш прості, в архітектурному відношенні, споруди. Переважна більшість пунктів Херсонщини цього періоду складалися з амбулаторії, їдальні та розташованого поблизу них навісу. Останній, як правило, зводився з підручних матеріалів. Будівлі хоча й були стаціонарними, найбільш часто орендувалися у приватних осіб [954, 379]. В

останні роки XIX ст. в регіоні почали засновувати лікувально-продовольчі пункти другого типу – поряд з трьома вищеназваними спорудами зводилися бараки й інколи лазні [954, 386]. На початку XX ст. по території Катеринославської губернії достатньо широкого розповсюдження отримав третій різновид цих закладів. До складу приміщень останнього входили стаціонарні нічліжки, в яких розташовувалися не лише спальні помешкання, а й душові й кімнати для дезінфекції. Поряд зводилася амбулаторія та кухня з їдальнею [814, 152].

Перелік послуг, що надавалися у південноукраїнських лікувально-продовольчих пунктах забезпечував задовільнення вітальних потреб прийшлих сільгоспробітників. В них можна було пройти первинне обстеження стану здоров'я, отримати необхідну медичну допомогу, віддати одяг та власні речі на дезінфекцію, й головне – вгамувати відчуття голоду. При цьому, надання їжі, в залежності від рівня фінансування могло бути як безкоштовним, так і за реальну ціну. Але в середньому, обід в такому соціальному закладі коштував для клієнта від 3 до 6 копійок [917, 98].

Досвід функціонування лікувально-продовольчих пунктів на Півдні України отримав від сучасників позитивну оцінку. Під час реалізації переселенського напрямку Столипінської аграрної реформи уряд використав його в регіонах заселення [925, 967]. Безпосередньо на території Степової України соціальна місія цими закладами була виконана лише частково. Щороку їх послугами в регіоні користувалися від 60 до 170 тисяч осіб, що складало 10-15% від усієї маси прийшлих та місцевих сільськогосподарських робітників [995, 189]. З часом, особливо у передвоєнні роки, поступово зменшилася й кількість самих пунктів. Цей факт знизив не лише пропускну спроможність всієї мережі, а й ефективність діяльності окремих її суб'єктів.

Таким чином, наприкінці XIX – початку XX ст. система соціальної допомоги та відповідний їй патронімічний комунікативний простір перебували в Російській імперії в цілому, й, на Півдні України зокрема, на первинній стадії інституціоналізації. Порівняно вищий ніж в інших регіонах

рівень розвитку аграрного капіталізму та набуття селянством ознак класовості стали на території степових українських губерній головними причинами зростання кількості соціально незахищених та депривованих груп. Останні, як об'єкт соціальної допомоги, мали різний рівень дисперсності й потребували, з позиції суб'єкта, забезпечення й підвищення соціального та фізичного здоров'я. Найбільш чисельними, в цьому контексті, у сільській місцевості регіону були групи відходників, невдалих переселенців, фізично та психічно хворих. Особливу групу складали сільські діти, які залишалися без належного догляду та первинної освіти.

Децентралізована сукупність соціальноорієнтованих установ виступала у південноукраїнському селі полісуб'єктом соціальної допомоги. Функціональний та кадровий склад їх знаходився на стадії формування. Освітньо-виховна та санітарно-профілактична діяльність виступали головними напрямками роботи полісуб'єкта соціальної допомоги. Разом з цим, умови праці сільських вчителів та медичних працівників, в регіоні, могли бути охарактеризовані як задовільні. Цей факт впливав на поточність кадрового складу освітньо-виховних і санітарно-профілактичних установ та виконання покладеної на них соціальної місії. Визначені чинники стали причиною того, що до складу патронімічного комунікативного простору, який утворився у південноукраїнському селі на зламі XIX – XX ст., ввійшла лише п'ята частина досліджуваного поліоб'єкту. Переважна більшість соціально депривованих та незахищених селян, а також їх дітей, які потребували більш якісної соціалізації, знаходилися поза сферою державної опіки.

2.4 Соціальні експерименти в агрокультурній сфері

Ліберальні реформи 60-70-х рр. XIX ст. прискорили розвиток в Російській імперії ринково-капіталістичної трансформації. Разом з цим, решткам патріархальності в суспільстві належала вагома роль, що суттєво

гальмувало раціоналізацію життя різних верств та прошарків. У повсякденні південноукраїнського селянства ці залишки мали прояв не лише в господарській та агрокультурній, а й в соціальній сфері.

Поєднання таких чинників як традиційний спосіб відтворення, патріархальність родинного побуту, триваючий процес освоєння ґрунтів, екстенсивний характер господарювання в певну систему стало причиною виникнення в сільській місцевості Півдня України таких об'єктивних явищ як перенаселення та земельний голод. Неврожай початку 90-х рр. XIX ст. лише підсилив значущість цих моментів й став приводом для пошуку ефективних шляхів з передкризової ситуації. Останній в регіоні мав місце як на рівні самоорганізації селянства так і серед провідних громадських діячів того часу, які вдалися до реалізації низки соціальних експериментів.

Соціальні експерименти, що мали місце на території південноукраїнських губерній протягом кінця XIX – початку XX ст., й об'єктом яких прямо або опосередковано були селяни поділялися на три різновиди. Перші проводилися в маєтностях колишніх поміщиків (Д. Столипіна, Вассала, Гранта) й мали на меті довести перевагу хуторської індивідуальної форми господарювання над общинною корпоративною. Діяльність суб'єктів цих дослідів підкріплювалася, як правило, сучасними на той момент соціологічними знаннями з використанням методу анкетного опитування. Об'єктом експерименту другого типу були не міцні, а незаможні селяни, з яких на надільних землях створювалися артілі напівкомунного зразку. Ці заходи втілювалися в життя представниками місцевої інтелігенції (М.В. Левицьким, Андрієвським), важливе місце в соціальній свідомості яких займали ідеї народництва. Полісуб'єктом третього різновиду соціальних експериментів в агрокультурній сфері було місцеве земство. Передові діячі останнього (Сомов) також шукали і створювали альтернативні селянській общині форми соціально-господарської організації. Експерименти останніх, переважним чином, були спрямовані на доведення життєздатності сільськогосподарських спілок.

Протягом 70-90-х рр. ХІХ ст. приклади створення орендних хуторів для селян на приватновласницьких землях мали місце в декількох маєтностях материкових повітів Таврійської губернії. Але найбільш вдалими серед них були соціальні експерименти голови хуторської комісії Московського Імператорського товариства сільського господарства, члена Московського психологічного товариства, місцевого поміщика, двоюрідного дядька відомого реформатора Дмитра Аркадійовича Столипіна.

Соціальний експеримент зі створення орендних ділянкових селянських господарств, що проводився Д.А. Столипіним поблизу с. Мордвинівки умовно можна поділити на три етапи – 1874 – 1877 рр., 1878 – 1888 рр., 1889 – 1893 рр. Протягом кожного з них дослідник корегував умови контракту, збільшував орендну плату, зводив нову групу хуторів.

Слід підкреслити, що Д.А. Столипін на першому етапі соціального експерименту витратив певний час на пошук орендарів для створених хуторів, бо селяни зустрічали пропозиції пана з насторогою. В доповідях до Московського Імператорського товариства сільського господарства, в цьому відношенні, дослідник неодноразово зазначав про консерватизм селян в питаннях сільськогосподарського та агрокультурного покращення. Хутір та общину останні часто порівнювали з перчаткою та рукавицею – «у приватного власника окрема «комірка» для кожного пальця, а в общинній рукавиці вони всі разом і в мороз не мерзнуть, гріють один одного» [372, 7]. До того ж, патріархальна віра в те, що настане час і по розпорядженню верховної влади вся земля буде передана до рук селян, виявлялася будь-яким неупередженим дослідником села [565, 6].

Але вигляд зручних будинків, переваги компактного розташування полів і угідь, сприятливі умови оренди зробили свою справу. Позитивну роль відіграв також той факт, що на третьому році існування кожен з восьми хуторів першої партії дав їх господарям мінімум по 450 крб. чистого прибутку [565, 14]. В сільській общині с. Мордвинівки також помітили

переваги використання агрокультурних досягнень на орних ділянках хуторян. Тому майбутні орендарі вистроїлися в чергу [565, 16].

Поширення серед місцевого сільського населення цікавості до ділянкової системи господарювання спонукало Дмитра Аркадійовича на зведення ще однієї партії хуторів. Будівництво їх тривало протягом 1878 р., наприкінці якого з новими вісьмома орендарями були заключені контракти. Термін дії, останніх як і на попередньому етапі, дорівнював шести рокам. Згідно із змістом угоди орендар повинен був внести третину пайової плати, остання частина давалася йому в позику на декілька років. До того ж, Д.А.Столипін збільшив вартість оренди однієї десятини, в середньому, до 4,5 крб. [334, 72]. Хоча первинний грошовий пай із-за зростання цін на землю ставав все більшим селян це вже не лякало.

У 1884 р. угоди з орендарями другої партії хуторів зазнали змін, що дозволяє виокремити другий етап соціального експерименту Д.А. Столипіна в маєтку при с. Мордвинівці. Як і в попередній період орендарями стали місцеві селяни серед яких четверо були українцями, троє – росіянами та один – німець (див. додаток А). Слід також підкреслити, що Дмитро Аркадійович в ході другого етапу вдався до змін, ще й у питанні відбору претендентів на статус орендаря. Якщо у 1874 р. останніми стали виключно представники куркульства та заможного селянства, то серед хуторян другої партії зустрічалися типові середняки.

Але наявність достатньої кількості землі, реманенту та худоби, а також відмова від поділу родини оптимізували останніх до висхідної вертикальної мобільності. На момент переукладення контракту у 1884 р. спостерігалася чітка тенденція майнового зрівняння попередніх хуторян-середняків з більш заможними сусідами. Це дало можливість Д.А. Столипіну дещо підняти орендну плату, яка в 1885 р. коливалася від 6 до 7,5 крб. [567, 54] При цьому слід додати, що хуторські господарства все більше показували свою прогресивність. На середину 1880-х рр., наприклад, обов'язковість дотримання складної системи сівозміну та агрокультури призвела до того, що

рівень врожайності зернових на їх землях був у 2,5 рази вищим ніж на сусідніх общинних наділах мордвинівських селян [565, 12]. Не дивлячись на зростання серед останніх попиту на покращені орендні ділянки Д.А. Столипін не продовжив створення хуторів в Бердянському повіті. Натомість в 80-ті рр. він переніс соціальний експеримент в свої маєтності, що розташовувались на території Саратовської та Пензенської губерній.

Третій етап соціального дослідження Дмитра Аркадійовича в мордвинівському маєтку розпочався 1 березня 1889 р. Саме тоді він віддав наказ про заселення третьої, й останньої, партії хуторів. Кількість останніх дорівнювала шести, а форма розташування залишилася традиційною – парною. Всі орендарі були місцевими селянами української та російської національностей (див. додаток А). Співвідношення серед них середняків та заможних можна охарактеризувати пропорцією 50:50. До того ж, звертає на себе увагу й факт зменшення середнього віку орендарів.

Розвиток ринкових відносин в аграрному секторі поступово перетворив землю із засобу для задоволення первинних людських потреб в об'єкт купівлі-продажу. Тому через декілька років хутори перестали бути власністю Д.А. Столипіна. Їх викупили орендарі [26, 14]. Колишні общинники із села Мордвинівки не тільки зберегли хуторську форму господарювання після смерті Д.А. Столипіна, а й суттєво розширили розміри своїх ділянок [25, 37].

Відтак, соціальні експерименти, що проводилися на Півдні України власниками великих приватних земельних маєтностей були цілком закономірним явищем, оскільки являли собою відображення процесу становлення серед провідних кіл суспільства підприємницької свідомості. Ні Вассал, ні Грант під час спроб впровадження ділянкової системи господарювання серед селянства не змогли обрати ту контактну цільову групу, яка б сприйняла прогресивні на той час пропозиції. Інтуїтивно відчувши економічний дисбаланс у дворянських маєтностях та ознаки дестабілізації селянської общини ці поміщики без належного попереднього аналізу та доцільної адаптації застосували в ході експериментів іноземний

досвід індивідуалізації селянського господарювання. Разом з цим, соціальні дослідження Д.А. Столипіна не лише призвели до позитивних результатів, а й отримали перспективи соціальної проєкції. Використання ним наукового доробку О. Конта, А. Сміта, Г. Спенсера, а також іноземного досвіду аграрних перетворень та знань місцевих традицій господарювання надали ідеї хуторського розселення сформованого вигляду. Створені Д.А. Столипіним, в ході соціального експерименту, орендні хутори стали прототипами ділянкових господарств, що спродувалися Селянським поземельним банком на Півдні України протягом 1906 – 1917 рр. Спільними рисами цих двох типів хуторів були не лише одноосібний характер господарювання і розмір орної площі ділянки, а й платня, що розраховувалася за допомогою коефіцієнта прибутковості ґрунту.

Абсолютно протилежними за сутністю, технологією реалізації та метою були на Півдні України соціальні експерименти представників народницького руху. В основу їх покладені не науково теоретичний доробок та емпіричний досвід, а ідеологеми Ж.-Ж. Руссо, Плеханова, С. Кропоткіна щодо визнання колективізму як єдиного соціального базису держави, реалізації останнього серед селянства у вигляді общини, сприйняття майнової рівності сільського населення як єдиного вірного принципу громадського життя [505, 31]. Визнаючи індивідуальну приватну власність на землю не доречною й декларуючи ідею «чорного переділу» народники, принаймні ті, що вдалися до соціальних дослідів у сільській місцевості степових губерній, мусили визнати наявність кризи общинного ладу. Така еkleктика змусила їх в 90-ті рр. XIX ст. до пошуку альтернативних форм колективістського господарювання [938, 94]. Ідеологічно вірною, життєздатною формою соціально-господарської організації на селі була визнана селянська артіль [790, 79]. На доведення валідності та життєздатності останньої й спрямовувалися соціальні експерименти таких південноукраїнських народників як М.В. Левитського, С.Х. Чикаленка, В.П. Андріївського та інших.

Підтвердження права на існування артільей суб'єкти досліджу шукали не в покажчиках соціальної статистики, а в традиційних формах самоорганізації селянства. Супруга та толока, на їх думку, зведені до рівня принципу і технології існування значного за кількістю колективу повинні були стати дієвою та прогресивною альтернативою общині, з одного боку, й звичаєвою правонаступницею її ж, з іншого [1027, 74]. Саме тому артілі М.В. Левитського та В.П. Андріївського створювалися на підставах спільної праці селянських родин. Розподіл результатів колективного натурального господарства повинен був здійснюватися не за чисельністю домогосподарів, а відповідно з робочою силою та потребами сімей. Осуспільнені земля, худоба та реманент переходили, таким чином, в користування артілі, мораль членів якої мала базуватися на відчутті соціального конформізму та відмови від особистісних інтересів [614, 12].

Оскільки Південь України в досліджуваний період являв собою регіон екстенсивного землеробства, то покращена агрокультура повинна була стати тією обов'язковою складовою, що підкреслювала б прогресивність селянської артілі народницького зразку. Тому, наприклад, Левитський, приділяв великої уваги популяризації ідеї інтенсифікації господарювання, а саме впровадженню травосіяння та покращених сортів збіжжя та інших злаків [412, 9]. У цьому відношенні посильну допомогу артілям надавав Департамент хліборобства, який надіслав близько 120 пудів різного насіння (кормових буряків, люцерни, еспарцету, тощо). Крім того, М.В. Левитський придбав у Єлісаветградському земському сільськогосподарському бюро 50 пудів кукурудзи, 30 пудів льону, 2 пуди сочевиці, 5 фунтів сафлору. Всього, за його посередництвом, до зазначених південноукраїнських артілей надійшло 201 пуд 15 фунтів насіння різних кормових та інших рослин. [411, 16].

Значну увагу суб'єкти соціального експерименту приділяли й питанню впровадження у господарську діяльність артілей покращеного реманенту. Той самий М.В. Левитський у своєму помешканні влаштував виставку

недорогих знарядь та машин для селян. Він також особисто випробував та передав артільникам у користування ручну сівалку американської системи [614, 19].

Оскільки відсутність знань та невігластво були серйозним гальмом успішного розвитку господарства, то не на останньому місці серед напрямків діяльності народників була просвітницька робота серед артільників. Останні робили спроби розповсюдження серед селян сільськогосподарських та загальних знань. У межах власного рівня теоретичної та практичної освіти у визначеній галузі М.В. Левитський, С.Х. Чикаленко та В.П. Андріївський особисто проводили з цього приводу бесіди та роз'яснення серед селян. Крім того вони купували книжки з сільськогосподарської тематики для розповсюдження останніх в артілях; здійснювалася також передплата на сільськогосподарські періодичні видання [653, 328].

Переважно артілі створювалися народниками в Херсонській та Катеринославській губерніях, де частка малоземельних селян та потенційних середняків була порівняно більшою. При цьому, найвища концентрація визначених соціально-господарських організацій мала місце в Олександрійському та Єлісаветградському повітах. На 1896 р. загальна їх кількість в регіоні дорівнювала восьмидесяти п'яти. Найстарішими в цьому відношенні були артілі створені М.В. Левитським в селах Федварі, Сентово, Волково, Демешково, Аджамка [412, 21].

На 1898 р. кількість артілей створених народниками на Півдні України зросла ще у 1,5 рази й дорівнювала сто двадцяти п'яти. При цьому, для доведення ефективності обраної експериментальної форми організації праці засновники вказували на динаміку господарських покращень у селян. Так, наприклад, узагальнені показники забезпечення артільників робочою худобою зросли на 300%, реманенту – на 400%, власною орною землею – на 200%, орендованими ділянками – на 650% [745, 9]. До того ж, прибуток із заробітків в артілях в рік підведення попередніх підсумків склав 6760 крб. [609, 22]. На наш погляд, об'єктивність таких досягнень була дещо

сумнівною. Причини такого ставлення виникли після аналізу середніх показників господарської потужності, джерел фінансової підтримки артілей та соціального складу останніх.

В господарському відношенні створювані М.В. Левитським, С.Х. Чикаленком та В.П. Андріївським селянські артілі були нетоварними, а натуральними. В середньому на одну таку соціальну одиницю припадало в регіоні по 7 голів робочої худоби, 24 десятини власної та 9 десятин орендної паші й річного заробітку 54 карбованці [633, 79]. За рівнем прибутковості колектив артільників далеко відставав від аналогічних показників господарства південноукраїнського середняка, й, ні у якому разі не міг конкурувати із заможною селянською родиною навіть у площині забезпечення засобами виробництва. Артіль, як соціальний винахід, була споживчим організмом, потужностей якої вистачало на задовільнення прожиткового мінімуму членів.

У фінансовому відношенні створені, наприклад, М.В. Левитським селянські артілі хоча й не були депресивними, але й не завжди мали ознаки самодостатності. Розмір коштів у вигляді допомоги або позики селянам Херсонщини на придбання реманенту та робочої худоби, що були видані за посередництвом або участю «артільного батька» від приватних осіб (72% суми), Вільного економічного товариства (16%), Держбанку (7%), Єлисаветградського земства (5%) дорівнював у 1895-1897 рр. 23317 крб. 88 коп. [614, 24]. Ці кошти були розподілені між 118 товариствами, які знаходилися у 26 селах. Тобто, кожна артіль, в середньому, отримала близько 200 карбованців. Таким чином, 500 родин до складу яких входило 2500 осіб отримали по 50 крб. кожна [963, 114]. Якщо, в цьому контексті, порівнювати показники капіталовкладень та продуктивності артілі, то визначене сальдо було далеко не позитивним. Виходячи з цього, реалізований соціальний експеримент переслідував не комерційну, а, ймовірно, політичну мету – він повинен був довести ідеологему спадкоємності артілі щодо общини та

утворити серед південноукраїнського селянства острівки соціальної опори народництва.

Окремо слід звернути увагу, на об'єкт соціального експерименту народників. Створені ними на Півдні України артїлі склалися, як правило, з 2-5 родин родичів, які внаслідок розпаду великої патріархальної сім'ї втратили можливість одноосібного обробітку землі через нестачу реманенту та робочої худоби. При цьому, рівень забезпечення артільників засобами виробництва був вкрай незадовільний, оскільки близько половина з них були безкінними. Внаслідок такого стану речей останні віддавали в оренду односельцям свої наділи [416, 48]. Слід зазначити, що артїлі на Херсонщині створювалися переважно у населених пунктах колишніх військових поселенців, рівень забезпечення яких землею був на 5-10% вищим, ніж у колишніх поміщицьких та казенних селян. В середньому розмір орної ділянки артільників сягав 5,4 десятини. До того ж, до складу артїлі входили не всією родиною, бо значна частина родичів мусила шукати заробітку у наймах, або на промислах [969, 7].

Разом з цим, обрання народниками об'єкта соціального експерименту, на нашу думку, було як теоретично, так і емпірично не виправдане. З одного боку, необхідність доказу валідності ідеологеми майнової рівності перемогла над визнанням закономірності соціального розшарування селянства під час обґрунтування мети дослідження. Членами артїлей, на Півдні України, ставали представники потенційного середняцтва, нестача тягла у яких, за М.В.Левитським, спричиняла виникнення духу колективізму. Але визначений за об'єкт прошарок, як і більшість селян регіону, були вже носіями дрібнопідприємницької свідомості. В діях останніх чітко простежувалася не потреба зміцнення соціальної рівності, а мотив стати більш заможними. З іншого боку, селяни розглядали пропозицію народників вступу до артїлі як шанс покращення майнового стану і власного господарства. Останнє розглядалося членами артїлі не як частка колективного майна, а саме як одноосібне, приватновласницьке. Придбання

колишніми військовими поселенцями землі, коней або знарядь праці за рахунок артілі відбувалося, головним чином, з метою зміцнення власного господарства. Колективні посіви, що існували у більшості випадків на орендованій землі, являли собою немов би зовнішню прикмету існування артільного господарства, а також засіб найбільш вигідної та найбільш зручної сплати боргу за позикою. Але такі ділянки паші існували навіть не в усіх створених народниками артілях. Супруга тягловою худобою, навіть за визнанням М.В. Левитського, використовувалася лише при оранці й майже ніколи під час молотьби та возовиці [412, 17], що також підтверджувало потяг до одноосібності господарювання. До того ж, чисельними були випадки розпаду таких артілей після виплати боргів та набуття їх членами господарської самостійності.

Відтак, визначення селянської артілі як похідної, спадкоємної від общини зрівняльно-колективістської форми організації праці та побуту на селі стало базисною ідеологією соціальних експериментів, що проводилися народниками на Півдні України протягом 90-х рр. XIX ст. Політичні переконання, а не теоретичні методи або гіпотези, спричинили обрання у якості об'єкта дослідження колишніх військових поселенців, господарства яких, внаслідок дрібнення, втратили економічну самостійність. Але запропонована народниками форма організації праці, життєздатність якої підтримувалася субсидіями, розглядалася південноукраїнськими селянами як тимчасовий засіб для покращення майнової основи власного одноосібного господарства. До того ж, артілі отримали негативну оцінку з боку урядовців. Засновники їх знаходилися під постійним контролем місцевої поліції та адміністрації. Ці чинники обумовили наявність у створених народниками на Півдні України селянських артілей короткого життєвого циклу. Результативність соціальних експериментів М.В. Левитського, С.Х. Чикаленка та В.П. Андріївського була, таким чином, низькою.

Проаналізовані вище соціальні експерименти були спрямовані на доведення валідності двох радикально протилежних ідей – індивідуалізації та

колективізації селянського господарювання. Разом з цим, на початку ХХ ст. у сільській місцевості південноукраїнських губерній мав місце ще й третій тип соціального досліду, безпосереднє завдання якого полягало в створенні та розповсюдженні сільськогосподарських спілок. Суб'єктами дії, в цьому контексті, найбільш часто виступали представники ліберальних кіл земства [882, 64]. Вони дотримувалися думки про доцільність багатокладності селянського життя. Тому теоретичним підґрунтям пошуку стали популярні на той час тези про розподіл праці та суспільну кооперацію, засновником яких був представник французької класичної школи соціології Е. Дюркгейм. Ідеї останнього знайшли подальший розвиток в роботах російських дослідників селянського побуту О.М. Челінцева, С.М. Прокоповича, О. Погребинського, Т.І. Осадчого, О.М. Огановського та інших [826, 154].

Організаційні, фінансові, маркетингові потужності південноукраїнських земств були на багато вищими ніж у попередніх суб'єктів соціальних дослідів. Співробітники їх мали можливість обґрунтування попередніх гіпотез на основі результатів масових соціально-статистичних досліджень. До того ж, залучення на початку ХХ ст. цієї організаційної структури до складу установ, що відповідали на місцях за реалізацію аграрної політики [646, 165], розкривала перед її членами широкі перспективи в сфері соціального проектування.

Збиранню соціально-статистичної інформації південноукраїнські земства відводили одне з найважливіших місць. Першочергове призначення цього напрямку діяльності було пов'язане з фінансовою стороною життя визначеної організаційної структури, оскільки дозволяло побачити обсяги податків, що стягувалися з місцевого населення [1044, 83]. Інформативний потенціал статистичних відомостей дозволяв провідним діячам земства провести детальний аналіз багатьох сфер суспільного життя, в тому числі ефективності форм організації, рівня освіти та агрокультури, сутності демографічної ситуації й соціальної стратифікації селянства.

З кінця 80-х рр. XIX ст. серед працівників статистичних бюро, що функціонували при губернських земствах, не існувало єдиного погляду на проблему валідності методики збору первинної інформації. Тому на Півдні паралельно використовувалося два її варіанта – чернігівський (на Катеринославщині та Херсонщині) й московський (в Таврійській губернії). Цей факт обумовив використання південноукраїнськими земствами як експедиційної, так і бланкової форм збирання статистичної інформації на селі [1044, 61]. В межах першої, збирання даних відбувалося під час особистого відвідування статистиками сільських населених пунктів [707, 77]. Під час другого, опитувальні бланки розсилалися поштою попередньо визначеним респондентам – приватним власникам, працівникам волосних правлінь, сільським старостам, вчителям, тощо [707, 79]. Систематизація первинної інформації, таким чином, проходила за допомогою використання загальних списків чи складних карток.

Внаслідок відсутності належного досвіду та спрямованості державної політики на системну підтримку общини у вигляді одиниць соціально-статистичного дослідження земськими діячами Півдня України у 80-х рр. XIX ст. обиралися окремі села. Але незабаром такий підхід був визнаний помилковим, оскільки сільська община в регіоні не являла собою господарську корпорацію й у багатьох випадках мала ознаки штучності та застигності. Визнання цього факту стало причиною пошуку земськими діячами реальних економічних (податних) цілісностей. Тому неподільним об'єктом дослідження став селянський двір, а статистики зосередили увагу на пошуку критеріїв діагностики та класифікації останніх. Головними індикаторами, в цьому контексті, стали площа надільної та орендованої землі, кількість власних та найманих робочих рук, кількість худоби та сільськогосподарського реманенту [695, 56]. Тому замість пообщинних переписів статистичні земські бюро в регіоні стали проводити подвірні. Саме останні були визнані на Півдні України як найбільш ефективний різновид соціально-статистичного дослідження життя селянства. Угрупування

селянських дворів за соціально-економічними ознаками, в цьому відношенні, стало головним методом первинної обробки статистичної інформації. Всі інші показники – адміністративна, територіальна, етнічна приналежність тощо – відійшли на другий план [1044, 104].

Разом з цим, на губернському рівні, увага статистиків концентрувалася на різних аспектах соціальної та господарської сфер життя сільського населення. Вивчення питань землеволодіння, землекористування та агрокультури виступали одними із першочергових завдань соціально-статистичних експедицій, що проводилися земствами Катеринославщини та Херсонщини. При цьому, дослідницький пошук працівників статистичних бюро був спрямований переважно на визначення характеру поземельних відносин у селянських общинах. Форми володіння та користування землею в останній підлягали аналізу поряд з системою розподілу податків, громадською рільлею тощо. Лише, наприклад, в опитувальному бланку, що використовувався у подвірному переписі 1897 р. у сільській місцевості Слов'яносербського повіту, общинному життю присвячувалося понад 300 питань [708, 14].

На території Таврійської губернії соціально-статистичні дослідження проводилися не за експедиційною, а за картковою методикою. Визначений факт був пов'язаний з тим, що сільське населення цієї адміністративної одиниці було надзвичайно строкате. Тому не община, а селянський двір були обрані у якості найнижчого об'єкта виміру. Оскільки, у порівнянні з іншими губерніями регіону, життя місцевого селянства відрізнялося своєю складністю та багатокладністю, то кількість питань в подвірних переписах була суттєво збільшена. Крім основних, до таврійської земсько-статистичної програми входили ще й додаткові пункти, серед яких історія заселення місцевості, оренда землі общиною, загальний розмір земельного наділу на господаря або душу населення, існуюча система сівозміну, рівень урожайності сільськогосподарських культур тощо [1044, 107].

Результати соціально-статистичних досліджень та особисті спостереження стали для ліберальних земських діячів тим емпіричним базисом, що дозволив теоретично обґрунтувати необхідність заснування у південноукраїнському селі кооперативного руху. Визнання економічної багатоукладності, достатньо глибокої соціальної диференціації селянства, неспроможності общини задовольнити господарські потреби, екстенсивності характеру землекористування, співіснування традиційних й ринково-капіталістичних форм асоціативної самоорганізації призвело до формування у якості гіпотези земського соціального експерименту формули про необхідність залучення до сільськогосподарської кооперації не окремих прошарків, а широких кіл сільського населення [904, 51]. Каталізатором соціальних дослідів, в цьому напрямку, стала інституціоналізація правової бази створення сільськогосподарських об'єднань та залучення земств у якості суб'єктів агрокультурної допомоги до реалізації аграрної політики уряду [248, 27]. За визначених обставин дії південноукраїнських земств були спрямовані, в досліджуваний період, на створення у сільській місцевості сільськогосподарських спілок, що мали б стати центрами агрономічної допомоги, підвищення рівня селянської агрокультури, пільгового користування реманентом тощо [839, 33]. Відсутність попереднього досвіду, постійні непорозуміння з адміністрацією, патерналістський характер дій, недостатньо глибоке розуміння селянських потреб обумовили виникнення в ході земських соціальних експериментів непослідовностей та помилок.

Всього на протязі 1902-1915 рр. на Півдні України представниками земств було створено 276 сільськогосподарських спілок, з яких 113 (41%) в Катеринославській, 105 (38%) в Херсонській та 58 (21%) в материкових повітах Таврійської губернії [341, 89]. В середньому до складу кожного такого об'єднання входило від 30 до 50 селян. Формально радіус діяльності таких спілок охоплював не менше волості, або навіть кілька волостей, але насправді, за невеликим винятком, членами спілки були мешканці одного селища [505, 74].

Однією з головних функцій створюваних земствами сільськогосподарських громад було підвищення агрокультури місцевого селянства. Реалізація її стала найбільш інтенсивною лише в короткий період 1906-1910 рр., коли належного оформлення отримав інститут агрономічної допомоги [363, 97]. Сутність діяльності сільськогосподарських спілок полягала в популяризації агрономічних знань шляхом улаштування зразкових ланів та ділянок, прокатних пунктів, зерносховищ. При цьому визначені об'єкти повністю знаходилися на утриманні земств.

Крім того, південноукраїнські сільськогосподарські спілки безкоштовно обслуговувалися чисельним штатом земських агрономів, агрономічних старост (помічників агрономів). У разі нестачі або некомпетентності останніх до справи підвищення агрокультури запрошувалися фахівці вищої кваліфікації. Так, наприклад, Катеринославські губернські земські збори 17 грудня 1907 р. ухвалили рішення про надання земській управі субсидіальної позики на 1908 р. у розмірі 1500 крб., що повинна була надійти до сільськогосподарських спілок для оплати праці секретарям із сільськогосподарською освітою [563, 967].

При цьому слід підкреслити, той факт що всі сільськогосподарські спілки в регіоні були економічно несамостійними. Їх діяльність базувалася на безповоротних субсидіях місцевої адміністрації або земств. Як Таврійські, так і Херсонські та Катеринославські губернські земства щороку розглядали питання про сприяння організації сільськогосподарських спілок малого району діяльності. Так, наприклад, за клопотанням Новомосковської спілки сільських господарів Катеринославські губернські земські збори неодноразово, з 1896 по 1906 рр. та у 1909, 1911, 1913 рр., ухвалювали рішення про надання їй допомоги в розмірі щорічно по 100 карбованців [541, 71]. Аналогічні постанови приймалися і відносно Шолоховської, Покровської та Верхньодніпровської, спілок у 1903-1904 рр. Слав'яносербської та Саксаганської у 1904, 1906, 1907 та 1911 рр. [563; 624, 788, 890, 1129].

Внаслідок нестачі коштів, непоодинокими були і випадки відмови у допомозі.

Соціальна дистанція між суб'єктом та об'єктом експерименту була на Півдні України достатньо великою, внаслідок чого дії земств не завжди адекватно сприймалися селянами. Членство у спілці останні дуже часто розглядали як однобічний засіб покращення свого господарства. Згідно, в цьому контексті, із змістом пункту 4 параграфу 2 нормального статуту одним з головних завдань сільськогосподарських спілок було посередництво по забезпеченню господарів необхідним реманентом. Але, як правило, вхідні внески ніхто не сплачував, хоча прокатним пунктом користувались всі селяни, що були членами спілки. Деякі з них навіть не знали, що треба сплачувати певні кошти. Цікавість до сільськогосподарської спілки виникала лише тоді, коли з'являлася потреба у користуванні машинами. Члени цієї організації не думали про те, на які кошти вона існувала, хто був власником машин і таке інше, але кожен намагався користуватись ними на пільгових умовах, бо це – «общественне» [813, 99].

Відтак, пошуки південноукраїнським земством валідних форм організації праці сільського населення та реалізовані заходи у сфері підвищення агрокультури останнього не мали значних позитивних результатів. Селяни дивились на участь в створюваних в ході соціального експерименту сільськогосподарських спілках як на можливість вигідно отримати в оренду шматок землі та безкоштовно користуватись земським прокатним знаряддям. За словами самих земських статистиків лише в деяких із сільськогосподарських спілок діяли невеликі бібліотеки, існували склади сільськогосподарського реманенту, але справи їх були далеко не блискучі [780, 58].

Таким чином, реалізовані наприкінці XIX – початку XX ст. у південноукраїнському селі соціальні експерименти поділялися на три види. Різниця між ними полягала у меті, терміні, технологіях проведення, статусному наборі авторів та об'єктних груп, рівні наукового обґрунтування

та прийнятності для селянства. Першими, в цьому контексті, і найбільш тривалими були в регіоні досліді, що проводилися власниками крупних земельних маєтностей. Лише експерименти Д.А. Столипіна призвели до позитивних результатів й отримали перспективи соціальної проєкції. Створені ним протягом 1860-90-х рр. та віддані на викуп заможним селянам орендні хутори не тільки продовжували існувати на початку ХХ ст., а й стали прототипами банківських ділянкових господарств.

Другий вид соціальних експериментів у сільській місцевості Півдня України проводився народниками протягом 1890-х років. Найбільш відомими, в цьому відношенні, в регіоні стали досліді М.В. Левитського по створенню артілей комунного типу. Вони розглядалися місцевим селянством тільки як тимчасовий засіб для покращення майнової основи власного родинного господарства, внаслідок чого мали короткий термін існування. При цьому, малоефективним був визнаний і третій – реалізований земцями – соціальний експеримент, що мав на меті широке розповсюдження в сільській місцевості регіону позиково-ощадних та кредитних товариств.

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНА СТАТИКА ТА ДИНАМІКА ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОЇ СЕЛЯНСЬКОЇ СПІЛЬНОСТІ

3.1 Соціальна поліструктурність селянства

Наприкінці XIX - початку XX ст. внутрішньоселянський соціальний простір складався з великої кількості груп та спільнот, які мали різний рівень замкнутості та латентності, характеризувалися дифузійністю в різних вимірах повсякдення, мали не лише усталені прямі, а й скриті опосередковані зв'язки. Співіснування декількох, переплетених між собою, багаторівневих та різноякісних соціальних структур виступало наприкінці XIX – початку XX ст. специфічною рисою південноукраїнського селянства. Визначальну роль серед них відігравали внутрішньостанова, соціально-організаційна, соціально-професійна, етносоціальна, соціально-релігійна та освітньо-соціальна структури. Рівень значущості приналежності до кожної з них окремого селянина чи групи був мінливим і залежав від комунікативної інтенсивності у повсякденні.

Внаслідок проведення ліберальних реформ та поглиблення рівня аграрного капіталізму сільське населення України взагалі, та південних степових губерній зокрема, з останньої чверті XIX ст. стало набувати ознак класовості [832, 39]. Внаслідок зростання темпів соціальної мобільності селянство регіону достатньо швидко інтегрувалося до соціальної стратифікації територіальної спільноти. Разом з цим, навіть на початку XX ст. серед мешканців сільської місцевості південноукраїнських губерній достатньо чітко простежувалися риси становості, які в радянській історіографії характеризувалися як залишки феодально-кріпосницького устрою [401, 164]. Дві внутрішньостанові соціальні групи – колишніх поміщицьких та колишніх державних селян – хоча й були юридично рівними та адміністративно підпорядковувалися одному міністерству чітко

відокремлювалися одна від одної як на побутовому рівні, так і на сторінках місцевої земської статистики [542, 99].

Ознаки внутрішньостанової соціальної структури простежувалися, головним чином, не в правовому статусі селянина, а в наявності відмінностей у розмірі надільного землеволодіння. В середньому по регіону на початку ХХ ст. колишній поміщицький селянин користувався наділом у 6 десятин, а колишній державний – 10,2 [550, 68]. Співвідношення кількості общин, дворів та земельної площі у представників цих колишніх розрядів, також було у південноукраїнських повітах неоднаковим. На початку ХХ ст. воно визначило особливості у сільському господарстві Півдня України і вплинуло на хід Столипінської реформи в регіоні.

Землеволодіння колишніх державних селян на території південноукраїнських губерній займало в 1905 р. 3/5 усіх надільних земель [384, 38]. Це було особливістю Півдня, оскільки в інших регіонах Російської імперії ця частка коливалася від 2/5 на Правобережній Україні до 3/4 на Приураллі [417, 53]. Серед окремих повітів вона була найменшою у Мелітопольському (18%) і найвищою у Дніпровському (99%). Колишнім державним селянам в останньому належало 317139 десятин землі [560, 38].

Внаслідок специфіки процесу колонізації, поселення колишніх державних селян мали великий розмір. За показниками кількості дворів вони перевищували селища колишніх поміщицьких селян у 6-8 разів. Так, наприклад, у Бердянському повіті в середньому на одну общину представників цієї категорії припадало 307 дворів, у Дніпровському – 332, в Олександрівському – 657. До складу таких общин в останньому входили Покровське, площею 16825 десятин, Жеребець, площею 15432 десятин [423; 207, 398-405].

Колишні державні селяни мали більший розмір одного наділу, ніж колишні поміщицькі. Він коливався від 7 десятин у Херсонському і до 14 десятин у Бердянському повітах. Найбільшим в регіоні (59 десятин на один

двір) наділ цієї категорії селян був у с. Ново-Михайлівці Дніпровського повіту [873, 27].

Надільне землеволодіння колишніх поміщицьких селян на території Півдня України дорівнювало наприкінці XIX ст. 1288126 десятин, або 18,8% від усього общинного. Найменшою його частка була у Дніпровському та Бердянському повітах (приблизно 1%), а найбільшою – в Мелітопольському та Катеринославському (22%) [384, 59]. Переважна частка поселень селян цієї категорії мала невеликий розмір і складалася з 70-90 дворів. До того ж, після реформи 1861 р. площа одного наділу колишнього поміщицького селянина значно скоротилася. Вона дорівнювала, наприклад, в Олександрівському повіті 4, а у Мелітопольському приблизно 6 десятин [515, 124].

Критеріями виокремлення та опису груп соціально-організаційної структури селянства Півдня України виступають форма землеволодіння та землекористування, модель адміністративного підпорядкування, засіб господарювання та пов'язаний з ними соціальний статус. В цьому контексті наприкінці XIX – початку XX ст. серед сільського населення південноукраїнських губерній можна виокремити чотири соціальні групи – селян-общинників, селян-хуторян, власників подвірних господарств та селян-відрубників. При цьому, якщо перші три соціальні спільності існували в регіоні ще з середини XIX ст., й мали у своєму складі по декілька підгруп, то остання сформувалася лише в роки Столипінської аграрної реформи.

Протягом досліджуваного періоду колективне землеволодіння в регіоні існувало у селян-общинників та господарів подвірних наділів. На Півдні України общинна власність охоплювала 6071470 десятин (88%) та 665789 (96,5%) дворів. Подвірно 708346 (11,2%) десятинами землі володіло 32208 (4,5%) господарів [542, 79]. Тим часом по Україні частка останнього складала майже 2/3, а в середньому по Росії - 1/5 тобто особливістю південноукраїнських губерній було домінування в соціально-організаційній структурі сільського населення групи селян-общинників.

Випадки переходу селян з групи общинників до подвірників були на Півдні України винятковими. Вони траплялися переважно у селах колишніх поміщицьких селян. На території Таврійської губернії протягом другої половини XIX ст. їх було тільки два – у с. Мордвинівці Бердянського повіту та у с. Матвіївці Мелітопольського [502, 36]. В Олександрівському повіті у 1905 р. – існувало 8 поселень в яких проживали як селяни-общинники, так і господарі подвірних ділянок [413, 45]. Разом з цим, зміна курсу аграрної політики у 1906 р. призвела до суттєвого зменшення селян-общинників в соціально-організаційній структурі сільського населення Півдня України.

Внаслідок розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві Південь України наприкінці XIX ст. став регіоном широкого розповсюдження хуторської системи. Загальна кількість хуторів на його території дорівнювала 43 тисячам. Зазначимо, що до Столипінської аграрної реформи у соціальній групі селян-хуторян регіону виокремилися три групи – хуторян-власників, хуторян-орендарів та хуторян з виселків. При цьому, власниками перших двох типів були, переважно, заможні селяни та колоністи. Хутори-виселки засновувалися на надільних землях колишніми державними селянами із середнім розміром прибутку для наближення господарств до віддалених смуг надільної землі [873, 72]. Разом з цим, частка хуторян в соціально-організаційній структурі сільського населення Півдня України суттєво зросла з 1908 р. До 1915 р. до цієї соціальної спільності долучилися родини з дрібних приватновласницьких хуторів, що були створені на колишніх банківських, казенних та общинних землях. Загальна площа останніх дорівнювала 815832 десятин. У поєднанні з селянами відрубниками їх кількість становила 204055 родин [562, 184].

Тобто, як і внутрішньостанова, соціально-організаційна структура селянства південноукраїнських губерній не була протягом досліджуваного періоду статичною. Хоча особливість її в регіоні й полягала в домінанті селян-общинників серед інших соціальних груп, частка останніх, внаслідок зміни курсу аграрної політики, поступово зменшувалася. Крім того, важливе

місце в соціально-організаційній структурі досліджуваної спільноти належало родинам власників та користувачів ділянкових господарств. Достатньо широке розповсюдження останніх в регіоні розпочалося з 70-х рр. XIX ст. та отримало більш інтенсивних темпів в роки Столипінської реформи.

Характер повсякденної зайнятості може бути використаний як критерій аналізу соціально-професійної структури південноукраїнського селянства. За його допомогою в останній наприкінці XIX – початку XX ст. чітко виокремлювалися три різновиди груп. До першої належали економічно самостійні селянські родини, існування яких залежало від діяльності у традиційній сфері. Сутнісно протилежну сукупність груп складала індивіди селянського походження, які не мали власного господарства та отримували фіксовану заробітну плату від найму. До складу третього різновиду входили групи родин, які мали синтезні риси перших двох. Діяльність їх членів була поліпродуктивною, у зв'язку з чим споживчий родинний бюджет складався як з прибутку від власної землеробської діяльності, так і з отриманих від сільськогосподарського або промислового найму грошей. При цьому, комбінація форм професійної зайнятості в останніх могла бути різною. Її характер залежав від близькості приватновласницьких маєтностей, ділянок казенної землі, промислових чи торгівельних центрів тощо. Доречно також враховувати, в цьому контексті, такий допоміжний критерій як місце постійного проживання окремого селянина, бо межа соціально-професійного характеру між містом та селом на Півдні України не була жорстокою.

Зазначимо, що в сільській місцевості досліджуваного періоду не професія, а сфера зайнятості, станове походження, стиль життя та спосіб існування були визначальними критеріями приналежності індивіда до тієї чи іншої групи в соціально-професійній структурі населення. Тому остання, з погляду визначених у попередньому розділі детермінант, на території південноукраїнських губерній була строкатою. В її складі поряд з головною соціально-професійною групою – селянством – існувало декілька, а саме

міщан, купців, дворян та інших. Всі вони, в тій чи іншій мірі, мали відношення до аграрного сектору, але лише перші являли собою головних безпосередніх виробників сільськогосподарської продукції.

Спектральна позиція селянських соціально-професійних груп в сільській місцевості регіону дуже часто накладалася на простір елементів охарактеризованих вище внутрішньостанової та соціально-організаційної структур. Приналежність родини до тієї чи іншої соціально-професійної спільності була пов'язана з розміром отриманого від общини наділу, площі власної землі, кількості ревізьких чоловічих душ та осіб працездатного віку. Не менш важливу роль відігравала також топологія господарства. Внаслідок інституціоналізації економічної спеціалізації південноукраїнських губерній переважна більшість селян на їх території спрямували господарства на товарне виробництво збіжжя [615, 39]. Лише в Приазовських повітах та деяких місцевостях Херсонщини промислового значення набули садівництво, городництво та баштанництво [878, 421].

Крім того, рівень матеріального забезпечення окремого господарства виступав в середовищі селянства головним індикатором взаємозв'язку між його соціально-професійною структурою та стратифікаційним поділом. Частка середняцьких прошарків та верхівки його була, у кількісному та відсотковому відношеннях, в сільській місцевості Півдня України більшою ніж в інших регіонах України [937, 126]. Такий стан речей обумовив наявність в соціально-професійній структурі південноукраїнського селянства комплексу особливостей. З одного боку група економічно самостійних селянських родин охоплювала в регіоні представників кулацької, заможної та стійкої середняцької страт. На Півдні України, у пропорційному відношенні вона складала наприкінці XIX ст. 36%, а напередодні Першої Світової війни 46% від всієї кількості сільського населення. Родини цієї групи, як правило, жили за рахунок власного монопродуктивного, зорієнтованого на товарне виробництво збіжжя, господарства. Додаткові промисли в останньому мали також сільськогосподарський характер, що робило річний родинний бюджет

більш стійким та відкидало необхідність відходництва. З іншого боку місцевий сільський пролетаріат складав ту соціально-професійну групу, що існувала виключно за рахунок найму [815, 31]. В соціальному просторі Півдня України його частка зростає протягом досліджуваного періоду на 7% й дорівнювала у 1914 р. майже п'ятій частині від загальної кількості селянства. Але чисельність другої соціально-професійної групи суттєво зростала в регіоні в період сезонних сільськогосподарських робіт на 700-900 тисяч осіб за рахунок відходників з Лівобережжя та Правобережжя [954, 384].

Потенційно середняцькі та бідняцькі селянські родини складали економічно несамостійну соціально-професійну групу. В регіоні, на відміну від охарактеризованих вище прошарків, в останній протягом кінця ХІХ – початку ХХ ст. простежувалася чітка тенденція на зменшення. Неможливість існування за рахунок монопродуктивного господарства, в наслідок нестачі землі та інших засобів виробництва, обумовила життєву необхідність формування бюджету в цих родинах за рахунок відходництва. Маятникова міграція, в цьому контексті, дуже часто призводила до відриву представників визначеної соціально-професійної групи від сільського господарства, а також стала однією з головних передумов кризи та розпаду патріархальної селянської родини на Півдні України.

Разом з цим, характеристика соціально-професійних груп селянства була б неповною без розкриття питання статусу вихідців із цієї верстви в містах чи промислових центрах регіону. На території останніх селянство проживало у якості постійних та тимчасових мешканців [757, 67]. Частка його у південноукраїнських містах коливалася, згідно із показниками земської статистики, від 45% до 72% [515, 196].

Аналіз соціально-професійного статусу селян, що проживали в містах у другій половині ХІХ – початку ХХ ст., дозволив радянському історикові П.Риндзюньському виокремити серед них дві групи – міських селян та селян-відходників [889, 162]. Ми вважаємо можливим використати ці поняття й при характеристиці соціально-професійної структури селянства Півдня України з

декількох причин. По-перше, протягом досліджуваного періоду в регіоні проходив інтенсивний процес територіального зростання міст. Внаслідок чого до їх складу поступово входили прилеглі хутори, слободи й села, населення яких переважно займалося сільським господарством. По-друге, на Півдні України, особливо на Катеринославщині та материкових повітах Таврійської губернії, серед повітових центрів існували міста, не промислового чи торгівельного, а адміністративного характеру. Заняття переважної більшості їх населення були пов'язані з сільським господарством й, частково, різними кустарними промислами [865, 39]. В цих населених пунктах рівень розвитку складових специфічної міської субкультури міг бути охарактеризований як невисокий. По-третє, на волосному рівні існували селища, як правило колишніх державних селян, які за показником кількості населення та його заняттями могли претендувати на статус містечка. Відтак, міські селяни являли собою специфічну соціально-професійну спільність, що поділялася на дві групи. Одна з них компактно мешкала на території міста, мала власну надільну землю, общину та юридично, внаслідок станової приналежності до селянства, не входила до міської громади. Але в міську казну представники першої групи сплачували податок як власники нерухомості, а також інші збори на утримання пожежних команд, доріг, мостів, парків тощо [788, 114]. Як правило ця група міських селян займалася сільським господарством, а у разі нестачі прибутку від роботи на землі долучалася до торгівельного чи кустарного промислу [498, 41]. Друга група міських селян також жила у місті постійно, з власними родинами, але на підставі тимчасового паспорту, що отримувався від сільської общини – пункту постійної приписки. Представники її оселялися в місті для ведення торгівлі чи ремісництва на підставі придбаних промислових свідоцтв. Вони не входили до складу ні міських, ні сільських громад, якщо останні існували в місті, а також не мали права приймати участі в діяльності органів місцевого самоврядування [893, 157].

Селяни-відходники мешкали в містах тимчасово по короткотерміновому паспорту, як правило без родини. Частину року вони жили в місті, частину – в селі, а іноді по декілька років не поверталися до останнього. Більшість з них була зайнята сезонними роботами – будівництвом, розвантаженням суден, або працювали у видобувній галузі [590, 135]. Вони не мали ніякого відношення до міської спільноти та не сплачували ніяких податків до міської казни.

Відтак, протягом досліджуваного періоду специфіка соціально-професійної структури селянства Півдня України полягала у наявності в ній трьох груп, крайні з яких – економічно самостійних та найманих селян – були кількісно домінуючими. До того ж, особливість регіону полягала в наявності на території регіону чисельної групи міських селян, єдиним чи визначальним засобом існування яких також був сільськогосподарський промисел.

Наприкінці XIX – початку XX ст. етносоціальна структура, в наслідок наявності багатоспектральних зв'язків з іншими типами селянських соціальних структур, була двонаціональною й складалася з українців та росіян. Мовна та культурна близькість, господарська та релігійна ідентичність зменшували соціальну дистанцію між представниками цих національних груп південноукраїнського селянства.

В цілому, співвідношення представників української та російської національностей в етносоціальній структурі південноукраїнського селянства наприкінці XIX ст. визначалося пропорцією 3:1 [624, 49]. Цей чинник, навіть за умов домінування першої національної групи, виступав особливістю регіону, оскільки аналогічна пропорція в губерніях Лівобережжя та Правобережжя дорівнювала 9:1 [384, 98]. Така специфіка, при наявності незначних коливань була характерною для всіх південноукраїнських губерній. Так, наприклад, у Таврійській губернії українці складали 61% від загальної кількості селянства, на Катеринославщині цей показник дорівнював 80%, а на Херсонщині – 72% [878, 78]. В деяких повітах – Бердянському та Мелітопольському, кількісне співвідношення між україно-

та російськомовним селянством складало 3:2 [532, 85]. До того ж, на волосному рівні чітко простежувалася закономірність паралельного відносного зростання кількості селян-росіян із збільшенням частки іншомовного сільського населення.

На відміну від мешканців німецьких колоній, міжнаціональні стосунки в середині південноукраїнського селянства були більш інтенсивними та не стосувались лише господарських питань. Розвитку їх сприяли не тільки схожість світогляду, ідентичний стиль життя, а й така спільна риса повсякденної свідомості як схильність до територіальної мобільності. Кроскультурні контакти в середовищі селянства мали також позитивний вплив на слов'яномовне сільське населення південноукраїнських губерній. Відсутність непорозумінь на національному ґрунті відбилася навіть на побутовому рівні – з кінця XIX ст. серед селянства регіону помітною стала тенденція створення двонаціональних шлюбів. Внаслідок її вже на початку XX ст. в регіоні існувала чисельна група етнічно змішаного населення, частка якого дорівнювала 4,7% [1044, 119].

Безпосередньо пов'язаною з етносоціальною була на території Півдня України в досліджуваний період соціально-релігійна структура селянства. Формування останньої проходило протягом кінця XVIII – XIX ст. в контексті заселення та господарського освоєння регіону. Усталеного, інституціоналізованого вигляду вона отримала вже в 1880-х рр. й до революційних подій 1917 р. не мала суттєвих змін.

На початку XX ст. південноукраїнське селянство було виключно православним, що впливало як на світоглядну позицію, так і визначало його домінуючий конфесійний статус в регіоні [808, 122]. Православ'я виступало соціально ціннісною основою повсякдення селянина, що закономірно відбилося на інституціональних принципах комплексу атрактивних регуляторів поведінки всієї досліджуваної спільності. Слід враховувати той факт, що в сільській місцевості регіону, крім україно- та російськомовних селян, до цієї гілки християнства належали також представники етнічних

меншостей. Православні догмати сповідували ще й болгари, греки, білоруси [807, 30]. Якщо враховувати факт, приналежності до цієї гілки християнства 91% мешканців Катеринославщини, 81,5% Херсонщини та 74,7% Таврійської губернії [512, 271], то можна вважати селянство головним оплотом її в соціальному просторі Півдня України.

В деяких повітах південноукраїнських губерній серед православних селян існувало внутрішньо церковне різномаяття. Внаслідок особливостей заселення регіону в одноманітному православно-ніконіанському соціально-релігійному просторі селянства на початку ХХ ст. існували компактні поселення старовірів. Мешканці останніх переселилися на Південь України з Тамбовської, Воронежської, Астраханської та інших російських губерній, а також з Бакинської та Ленкоранської областей протягом кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. [726, 79]. На початок ХХ ст. вони зберегли не лише релігійну, а й культурну, господарську та мовну самобутність. Не зважаючи на етнічну ідентичність з більшістю оточуючого населення старообрядці, у певній мірі, позиціонували себе як соціальні контрагенти й вели майже замкнутий спосіб життя в своїх релігійних общинах.

Поселення старовірів наприкінці ХІХ ст. існували в Єлисаветградському, Анан'ївському, Дніпровському та Мелітопольському повітах [360, 309]. При цьому, селяни в них належали до різних течій некласичного православ'я. Так, наприклад, на території Мелітопольського повіту старовіри жили в селах Великій та Малій Знам'янці, Дніпровці, Водяному; общини молокан існували в повіті в селах Ново-Василівці, Новомиколаївці, Новоспаському, Астраханці, Новоолександрівці, Апостолівці; громади іконоборців мешкали в с. Якимівці та в деяких селах, що залишилися після уходу на Кавказ духоборів [401, 83]. Але на кінець ХІХ ст. кількість представників цих течій визначити дуже важко, оскільки в місцевій та центральній статистиці відомості про православних та старообрядців надавалися в єдиному контексті.

Рівень писемності та освіченості селянства південноукраїнських губерній, як і в інших регіонах, був порівняно невисоким, що цілком відповідало якості реалізації, сутності та обсягам соціальних технологій в аграрній політиці Російської імперії. Відповідні показники серед дворянства, купецтва або духовенства мали і в державі, і в регіоні набагато вищий рівень. Динаміка зростання кількості освічених селян на території південноукраїнських губерній була невисокою й складала з 1880 по 1906 рр. лише 2,45%, що відповідало загальним середньостатистичним цифрам [781, 136].

Соціальна група писемних та освічених мешканців сільської місцевості Півдня України на початок ХХ ст. була чисельно більшою й дорівнювала 25,1% від всієї кількості представників верстви. У порівнянні із загальноросійським коефіцієнтом освіченості всього населення (21,1%) стан речей в регіоні отримував певного позитиву. Картина рівня освіченості селянства на Півдні, в цьому контексті, була схожою з іншими районами України. При цьому, частка писемних селян в освітньо-соціальній структурі верстви була неоднаковою й дорівнювала на Катеринославщині 21,5%, Херсонщині – 25,9% та Таврійській губернії – 27,9% [384, 189].

Але якщо порівнювати показники освіченості селян та жителів міст регіону, то на початок ХХ ст. різниця між ними не була суттєвою. Відмінність у коефіцієнтах коливалася навіть на повітовому рівні від 32 до 41% [547, 129]. Визначений факт може бути охарактеризований як особливість Півдня України, оскільки в інших районах Європейської Росії різниця у рівні освіченості селян та міщан дорівнювала від 80 до 100% [889, 203]. Цей факт можна пояснити переважно аграрним економічним устроєм регіону, а також наявністю на його території значної частки селян серед мешканців міст. Слід також додати, що в сільські місцевості півдня на початку ХХ ст. існувала й порівняно чисельна соціальна група напівосвічених.

Разом з цим, характерною рисою освітньо-соціальної структури селянства Російської імперії, в тому числі й тих, які жили у губерніях Півдня України, була гендерна нерівність. Наприкінці XIX – початку XX ст. показник писемності серед чоловіків сільської місцевості характеризувався більш високим рівнем ніж у жінок. На 1000 перших припадало на Півдні України 345 освічених, в той же час як серед інших цей коефіцієнт дорівнював лише 150. На повітовому рівні простежувалася аналогічна тенденція [515, 247]. Хоча у земських та церковно-приходських школах в регіоні базові знання з арифметики та граматики отримували підлітки обох статей, на десять жінок з первиною освітою у сільській місцевості, наприклад Олександрівського повіту, припадало 27 писемних чоловіків. Відповідна пропорція в Катеринославському повіті складала 10:29, Новомосковському – 10:27, Маріупольському – 10:30, Бердянському – 10:23, Мелітопольському – 10:21, Дніпровському – 10:20, Херсонському – 10:22 [515, 247-249]. До цього слід додати наявність відповідного гендерного дисбалансу й серед різних вікових груп південноукраїнського селянства.

Відтак, наприкінці XIX – початку XX ст. освітньо-соціальна структура охоплювала весь соціальний простір сільського населення Півдня України незалежно від етнічної, станової, релігійної, вікової чи статевої приналежності його представників. Вона складалася з двох великих соціальних груп сільських мешканців – освічених та напівосвічених (близько 1750 тисяч осіб або 25%) з одного боку, а також неосвічених (близько 5250 тисяч або 75% осіб) з іншого. При цьому, лише третина представників першої групи були жінками, що вказує на притаманний традиційному суспільству гендерний дисбаланс.

Таким чином, особливість соціальної сфери життя селянства Півдня України кінця XIX – початку XX ст. полягала у поліструктурності. Ця риса виникла внаслідок специфіки заселення та господарського освоєння краю. Соціальний простір південноукраїнського села, у досліджуваний період, був поліетнічним, моноконфесійним, організаційно-асоціативним. В ньому чітко

простежувалися скасовані з кріпацтвом залишки внутрішньостанової системи. При цьому, найбільш пов'язаними та переплетеними були зв'язки між групами етносоціальної, соціально-релігійної, соціально-станової, соціально-господарської структур селянства.

У селянства Півдня простежувалися риси загальноспільнісного характеру, що були притаманні цій великій соціальній групі і в інших регіонах України. Серед них суттєве домінування автохтонного україномовного населення, значна кількісна перевага носіїв ніконіанства над представниками інших течій православ'я, общинний характер соціальної самоорганізації колишніх державних та поміщицьких селян й порівняно високий рівень писемності серед них. До цього слід додати також наявність в регіоні загальнодержавної тенденції зростання частки серед селянства соціально-депривованих груп, що може бути пояснене інтенсифікацією розвитку аграрного капіталізму.

3.2 Демографічна ситуація на селі

Аналіз соціально-демографічної динаміки є складовою розкриття питання поліструктурності південноукраїнського селянства досліджуваного періоду. Але автор виносить його в окремий підрозділ, що дозволяє акцентувати увагу на таких моментах як аграрне перенаселення, віковий та статевий дисбаланс, тривалість життя.

Якщо звернутися до результатів X ревізії, то побачимо, що в 1857 р. на території 50-ти губерній європейської частини Російської імперії проживало 63495 тисяч селян обох статей. В 1897 р. цей показник дорівнював вже 101570 тисячам [929, 29]. Тобто, у визначений період загальний приріст сільського населення склав 38075 тисяч, або 952 тисячі щорічно. Індикатор приросту селянства, таким чином, склав 1,53%; він був вищим у 2 рази за показник періоду 1815-1857 рр. [601, 10-11] Разом з цим, в наступний етап – з 1897 по 1914 рр. – сільське населення європейських губерній Російської

імперії збільшилося ще на 38045 тисяч [843, 88], а індикатор щорічного зростання сягнув 3,2%. Тобто, кількість селянства з 1858 по 1914 рр. збільшилася на 219,9% й дорівнювала, на передодні Першої світової війни, 139615 тисячам [562, 48]. Але інтенсивність зростання сільського населення в різних місцевостях імперії була не однаковою – нижчою за середні показники у нечорноземних районах й вищою в Середній Азії, Передкавказзі, Бессарабії [691, 33-35].

В той же час у 1858-1914 рр. сільське населення дев'яти українських губерній зросло з 10400 тисяч до 27600 тисяч [515, 252-253], тобто збільшилося у 2,6 рази. В кожен з 56 років воно збільшувалося на 307,1 тисячі, що було значно меншим (майже на 50%), ніж аналогічний середній показник у Російській імперії. Але статистичні індикатори зростання на відтинках 1857-1897 рр. та 1897-1914 рр. дорівнювали загальнодержавним показникам – відповідно 1,45% та 3,1%. Природно, що приріст населення був слабшим у староукраїнських лісостепових губерніях, досить густо заселених уже в середині XIX ст. і більш інтенсивним у степових [751, 273].

В досліджуваній період Південь України був регіоном із значно вищим коефіцієнтом зростання кількості сільського населення. З 1857 по 1914 рр. останнє зросло майже у 3,5 рази, тоді як на решті території України лише в 2,4 рази. Доцільною, при цьому, на нашу думку, є й характеристика демографічної динаміки окремих етапів. Так, наприклад, в 1858 р. в регіоні налічувалося 3117 тисяч сільських мешканців, а в 1897 р. вже 7221 тисяча [897, 5]. Тобто, щорічне зростання дорівнювало 102,6 тисячам осіб, що перебільшувало середній показник по одній губернії Європейської Росії в 1,8 рази (на 15,2 тисяч селян щороку). Індикатор росту кількості сільських мешканців в регіоні на першому етапі дорівнював, таким чином, 2,8%. Натомість у 1914 р. на території трьох південноукраїнських губерній проживало 10612 тисяч сільських мешканців [744, 4]. Щодо кількості селянства, то у 1897 р. вона дорівнювала 4975 тисяч, а в 1914 р. – 8680 тисяч осіб. Відповідно, щорічне зростання цієї верстви в 17 передвоєнних років

склало 240 тисяч, а статистичний індикатор збільшення сільського населення дорівнював 4,7%. Відтак, в соціальному просторі селянства Півдня України простежувалися процеси і тенденції, що були притаманними для абсолютної демографічної динаміки цієї верстви всіх регіонів європейської частини Російської імперії. Серед визначених закономірностей найбільш важливе місце займали такі як незмінне лінійне збільшення кількості селянства та перевага темпів зростання в 1897-1914 рр. над аналогічними показниками в 1857-1897 рр. Особливість полягала лише в інтенсивності темпів зростання кількості селянства – в цілому по регіону останні були вищими майже в 1,5 рази.

Разом з цим, відносно приросту сільського населення певні особливості достатньо помітними були на губернському та повітовому рівнях. Так, наприклад, на Катеринославщині кількість сільського населення у 1857 р. дорівнювала 915720, в 1897 р. 1872669, а в 1906 р. – 2419400 осіб [515, 52-261]. На Херсонщині відповідні показники дорівнювали 977450, 1944652 та 2357400 осіб [547, 37]. В сільській місцевості Таврійської губернії в ті ж роки мешкало 715000, 1158474 та 1392100 селян [561, 5]. Відтак, індикатори приросту сільського населення в перших двох губерніях дорівнювали загально регіональним показникам, а в останній були значно меншими. Особливо це простерігалось на етапі 1897-1906 рр.

Але тенденції зростання абсолютних показників кількості сільського населення в повітах не завжди співпадали з губернськими. В цьому контексті ми можемо виокремити дві групи повітів – в Катеринославському, Олександрівському, Одеському, Маріупольському індикатор росту в 1857-1897рр. сягав 2,4-2,6%, а в 1897-1913 рр. відповідно 4,6-4,8%; в Бердянському, Мелітопольському, Дніпровському, Павлоградському, Херсонському повітах визначені коефіцієнти дорівнювали 2,9-3,1% та 4,7-5% [515, 52-261]. За відомостями статистики простежується не лінійний, а логарифмічний характер динаміки приросту сільського населення [605, 34]. Цей факт пов'язаний з особливостями розвитку промисловості та

відмінностями в соціальній мобільності на території визначених адміністративних одиниць.

Зростання чисельності сільського населення призвело на Півдні України до змін у показниках щільності. На початку ХХ ст. останній досяг рівня 36,5 осіб на 1 квадратну версту [543, 22]. Порівняння цієї цифри із середнім показником щільності по Європейській Росії (22,2 особи на кв. версту) дало можливість деяким науковцям прийти до висновку, що південноукраїнські губернії на 1905р. були більш густо заселеними [897, 5]. Разом з цим, визначена теза потребує деякого уточнення. Тому, перед тим як перейти до аналізу темпів зростання щільності в досліджуваному регіоні, вважаємо необхідним надати коротку характеристику цього питання для Російської імперії та дев'яти українських губерній.

На наш погляд порівняння статистики по щільності сільського населення в регіоні із середніми цифрами по 50-ти європейським губерніям Російської імперії є не дуже слушним. За наявності достатньо великої кількості підданих територія останньої була заселена досить нерівно. Так, наприклад, на 1917 р. щільність населення у Поволжі дорівнювала 23 особам, в Петербурзькій губернії – 310, в польських губерніях – 122,8. В азійській частині імперії ці цифри були навпаки дуже низькими – від 0,2 осіб в середній Азії до 32,1 на Кавказі [521, 36, 54, 59, 61]. Навіть ці показники вимагають порівняння із статистикою щільності народонаселення в країнах Європи, серед яких на одному кв. км. В Бельгії мешкало 294,7 осіб, у Великобританії – 207,8, в Німеччині – 142,5, Франції – 83,9 [520, 2].

Середня густина сільського населення на Україні напередодні революції 1917 р. становила 60 душ на 1 кв. версту [521, 62]. Проте в ряді деяких губерній вона досягала цілком незвичайних у російських умовах розмірів. Так, наприклад, показник густоти населення в сільській місцевості у Київській губернії дорівнював 89,4 особи, у Подільській – 93,5, Полтавській – близько 70. При цьому, деяких повітах Київської та

Подільської губернії густота сільського населення досягала 100 осіб і навіть вище на 1 кв. версту [543, 34].

Тобто, у порівнянні з більшістю районів європейської частини Російської імперії та України Південь України мав меншу густоту заселення сільської місцевості. Цей факт обумовив наявність на його території високого рівня соціальної мобільності та імміграції. Але показник щільності сільських мешканців в окремих губерніях був неоднаковим. Так, наприклад, на 1906 р. на 1 кв. версту в Катеринославській губернії проживало 43,4 селянина, в Таврійській – 26,2, в Херсонській – 37,9 [512, 143]. До того ж, в окремих повітах він також мав свою специфіку. Аналогічний показник в Бердянському повіті дорівнював 29 особам, Мелітопольському – 23, Олександрівському – 27,4 [515, 164] (як бачимо показник густоти в останньому був менший за губернський майже у 2 рази). Якщо аналізувати статистичну інформацію на території того ж Олександрівського повіту можна також виявити певні особливості, які, на наш погляд, пов'язані із близькістю окремих селищ та волостей до міст чи промислових центрів. Високою була густота сільського населення в Покровській та Гаврилівській волостях (45,2), а найменшою в Андріївській, Наталівській та Павлівській [729, 120-121].

Разом з цим, Південь України другої половини XIX – початку XX ст. привертає увагу за показниками зростання щільності сільського населення. Останні були вищими ніж в середньому по Росії майже у три рази. Якщо порівняти їх з аналогічною інформацією з Правобережної чи Лівобережної України, то ця закономірність, також простежується. В окремих губерніях досліджуваного регіону зростання щільності сільських мешканців відбувалося за наступною динамікою. З 1863 по 1897 рр. кількість осіб на 1 кв. версту на Катеринославщині зросла на 238,4%, Херсонщині – 212,1% та Таврійській губернії – 241,6% [555, 118, 122, 126]. В наступний період, з 1897 по 1917 рр. відповідні показники по губерніям сягали 129,8%, 121,7% та 125,4% [452, 12, 16, 31]. В цілому, по регіону, ми маємо наступні показники

зростання густоти сільського населення: 1863 р. – 15,9, 1897 р. – 28,6, 1917 р. – 36,5 осіб на кв. версту [723, 187]. Збереження характеру росту густоти мешканців сільської місцевості в південноукраїнських губерніях в другій половині XIX – на початку XX ст. супроводжувалося, таким чином, певною деінтенсифікацією його в останнє 20-ти річчя перед національно-визвольними змаганнями.

В 1897 р. частка селянства серед населення Півдня України складала 83%. Найбільший відсоток сільського населення був у Катеринославській губернії (88%), найменший – в Херсонській (70,9%) [657, 10]. Проте в наступні роки в складі населення відбулися певні зміни. Так, в 1910 р. в сільському господарстві було зайнято 79,4% населення, в 1914 р. – 77,1%, а в 1916 р. – 63,1%. По губерніям відсоток населення зайнятого в сільському господарстві, становив у 1916 р. в Катеринославській губернії 59%, в Херсонській – 64%, в Таврійській – 66,4% [892, 21].

Відтак, поглиблення товарно-ринкових відносин в аграрному секторі, розвиток промисловості й сировинно-видобувної галузі стали причиною зменшення частки селянства в соціальній структурі населення Півдня України. Але абсолютні показники кількості та щільності сільських мешканців зростали на території регіону у декілька разів більш інтенсивними темпами ніж в інших губерніях України чи європейської частини Російської імперії. Останній факт пов'язаний з відносно пізнім заселенням та господарським освоєнням краю. Навіть на початок XX ст., за густотою та чисельністю населення сільської місцевості регіону ще не досягло загальнодержавного рівня.

Зростання сільського населення на європейській частині Російської імперії, Лівобережній та Правобережній Україні відбувалося внаслідок природного приросту. Півдня України, в цьому контексті, мав деякі відмінності. Збільшення кількості та густоти селянства були пов'язані ще й з імміграцією на його територію вихідців з Київської, Полтавської, Чернігівської, Подільської, Курської та Орловської губерній. Визначений

процес призвів не лише до виникнення нових селищ, а й до укрупнення раніше створених [873, 72]. Спрощення процедури отримання вихідних та приписних документів в 90-ті рр. XIX ст. дозволило переселятися на південь повноцінним родинам з дітьми, господарським реманентом, худобою та певними коштами. Так, наприклад, в 1892 р. прибулих й прийнятих сільськими громадами в Бахмутському повіті налічувалося 25490 осіб обох статей, в Словяносербському – 1021, в Бердянському – 10531, в Дніпровському – 6921, в Мелітопольському – 14752. В 1905 р. аналогічні показники по Олександрівському повіту дорівнювали 5554 особам, Катеринославському – 3786 [515, 158-159]. Всього з 1863 по 1917 рр. в сільській місцевості Півдня України осіло близько 1,5 млн. іммігрантів з інших губерній [601, 16]. До цієї кількості слід також додати й сезонну міжрегіональну міграцію сільгоспробітників, яка щорічно доходила в регіоні до 650-700 тисяч [958, 69]. (Але соціальна мобільність селянства в регіоні, хоча й мала вагомий вплив на демографічну ситуацію, безпосередньо не входить до предмету підрозділу. Це питання буде розглянуто нижче).

Визначальну роль у збільшенні сільського населення Півдня України, як і в цілому, відігравав природній приріст. Високий рівень шлюбності при психологічному настрої на багатодітність обумовлював наявність високого рівня народжуваності як в Україні, так і її південних губерніях. Заміжні селянки, які жили в шлюбі протягом всього репродуктивного періоду та мали міцне здоров'я, в середньому народжували від 8 до 10 немовлят [841, 64]. При цьому коефіцієнт народжуваності складав в сільській місцевості українських губерній, на початку XX ст., 44 дитини на тисячу [844, 36].

Відповідний показник для Півдня України був вищим. Він дорівнював 51 дитині на 1000 сільського населення. Разом з цим, по окремих губерніях простежуються певні коливання коефіцієнту. На початку XX ст. в Катеринославській губернії він дорівнював 59,3, Таврійській – 48,6, Херсонській – 45,2 дитини на тисячу [562, 49].

На внутрішньогубернському рівні, в цьому відношенні простежується певна закономірність – в сільськогосподарських повітах (Дніпровському, Херсонському, Бахмутському, Мелітопольському, Бердянському) він був нижчим, а в аграрно-промислових (Катеринославському, Олександрівському, Маріупольському, Одеському) вищим середніх цифр по регіону [384, 23]. Протягом кінця XIX – початку XX ст. щорічно на Півдні України народжувалося 340-350 тисяч немовлят, з яких на Катеринославщину припадало 39,1%, Херсонщину – 37,4%, Таврійську губернію – 23,5%. При цьому, в 15-ти річний передвоєнний період хлопчиків в регіоні народжувалося, як правило на 5-7% більше, ніж дівчаток [562, 118].

На рівень народжуваності серед селян Півдня України мали вплив декілька чинників. По-перше, до них відносилися коливання врожайності та цін на збіжжя й іншу сільськогосподарську продукцію в різні роки досліджуваного періоду. По-друге, важливу роль відігравав рівень матеріального забезпечення окремої селянської сім'ї, що відображалось на якості харчування, інтенсивності праці, фізіологічній зношеності жінок репродуктивного віку. Помітним також був зв'язок між розміром орної ділянки та кількістю дітей в родині [834, 164]. По-третє, відчутним був вплив відхожих промислів, що інтенсифікували в регіоні маятникову міграцію та внутрішню горизонтальну мобільність, з одного боку, а з іншого призвели до виникнення такого явища як «гостьовий шлюб». Останній чинник змінював стандарти традиційної демографічної поведінки. В селах з розвиненим відходництвом побутові умови в родинях були кращими, вік вступу до шлюбу вищим, а кількість дітей меншою [393, 49].

Рівень смертності на початку XX ст. був достатньо високий і складав серед селянства європейської частини Російської імперії, в тому числі на Лівобережній та Правобережній Україні, 32 особи на одну тисячу населення. У порівнянні з 60-ми рр. XIX ст. він знизився, в залежності від регіону, від 10 до 15%. Підвищення культурного рівня сільського населення та санітарного

обслуговування були, в цьому відношенні, головними загальнодержавними чинниками зменшення його коефіцієнту [834, 191].

На території південноукраїнських губерній показник смертності серед сільського населення був нижчим ніж середній в державі. Його коефіцієнт дорівнював у 1900 р. 25,7 осіб на 1 тисячу. По окремих губерніях він був наступним: в Катеринославській 27,6, Херсонській – 24, Таврійській – 25,6 [845, 79]. В середньому щороку на території цих адміністративних одиниць помирало 173537 селян, з яких 50,3% були особами чоловічої статі, а 49,7% - жіночої [845, 158].

При цьому, у смертності селянства в регіоні простежуються риси, що були притаманними для всієї країни. Різко домінувала смертність спричинена екзогенними факторами – інфекційними хворобами, отруєннями, травматизмом, нещасними випадками тощо. Крім того, показники її були високими в двох крайніх вікових групах, тобто у дітей та людей похилого віку.

Відтак, природний приріст сільського населення у південноукраїнських губерніях складав в середньому на рік 165-170 тисяч осіб. Коефіцієнт його був вищим ніж в інших регіонах України й дорівнював 25,3 особи на 1 тисячу селян [384, 71]. Такий стан речей обумовлений наявністю в досліджуваній період порівняно вищого показника народжуваності та нижчого коефіцієнта смертності. У поєднанні із процесами соціальної мобільності природний приріст став фактором формування на Півдні України не лише загальнодержавних рис, а й особливостей у статеві-віковій структурі селянства.

На 1897 р. в сільській місцевості Півдня України проживало 2552820 чоловіків та 2422975 жінок. Визначений невеликий статевий дисбаланс – перших було на 1,2% більше ніж других – простежувався й в окремих губерніях. Так, наприклад, співвідношення представників обох статей серед селян Херсонщини дорівнювало пропорції 50,6%:49,4%, на Катеринославщині – 51,5%:48,5%, Таврійській губернії – 52%:48% [561, 4-5].

На повітовому та волосному рівнях мали місце аналогічні тенденції. Визначена різниця, при цьому, була характерною не лише для Півдня, а й інших регіонів України. В умовах повсякдення вона не була критично відчутною й дозволяла повноцінно, без сильного дисбалансу, функціонувати селянським родинам, які існували виключно за умов комбінації чоловічої та жіночої праці. Разом з цим, схильність сільського населення регіону до традиціоналістського, патріархального типу репродукції стало причиною домінування у віковій соціальній структурі нижчих груп. В селянських родинах півдня діти до 9-ти років складали 27,3%, підлітки (від 10 до 19 років) – 21,1%, молодь (20-29) – 16,2%, зрілі (30-39) – 12,6% та (40-49) – 9,3%. Літні селяни були незначною, за кількістю та часткою, віковою групою. Віком від 50 до 59 останніх було 6,6%, від 60 до 69 – 4,3% та більше ніж 70 років – 2,6% [562, 69].

Як зазначали місцеві земські статисти, селянство, за умов розвитку санітарії та побутової культури, було тією соціальною групою, в якій збільшення народжуваності існувало поряд із зменшенням смертності [393, 21]. Наприкінці XIX – початку XX ст. середній вік мешканця сільського населення в регіоні дорівнював 29-31 рокам, а середня тривалість життя 57-59 років.

Разом з цим, більш детальним є аналіз статево-вікової структури селянства на повітовому рівні. Хоча методика соціально-статистичних досліджень того часу не може бути охарактеризована як досконала [859, 19], спробуємо виявити особливості у співвідношенні вікових груп у різних статей. Так, наприклад, на початку 90-х років XIX ст. в сільській місцевості Бердянського повіту представників чоловічої статі було 97898 осіб (51%), а жіночої – 93742 (49%). Але це співвідношення у різних вікових групах було не однаковим. Серед дітей до 6 років воно дорівнювало пропорції 24,9%:24,8%, в групі від 7 до 13 – 17,6%:17,2%, від 14 до 17 – 8,6%:8,9%, від 18 до 59 – 44,8%:46%, від 60 і більше – 3,9%:2,8% [515, 64-65]. Як бачимо, тенденція домінування представників чоловічої статі над жіночою була

характерною для крайніх вікових груп. Але в середніх прошарках (від 14-17 та 18-59) терези домінантності протилежні. Аналогічні тенденції простежуються й в інших повітах, сільське господарство в яких визначалося як головна галузь економіки (Олександрівському, Мелітопольському, Дніпровському). На території Катеринославського, Маріупольського, Херсонського повітів, що на зламі століть поступово перетворювалися на аграрно-промислові, в яких частка міського населення була більшою, різниця між чоловіками та жінками робочого віку сягала не 1-1,5%, а 7-11% [515, 160-161]. Інтенсифікація соціальної мобільності та наявність достатньо низького порогу смертності стали причиною переваги (близько 7%) [555, 118, 122, 126] жінок над чоловіками у працездатній, відповідальній за репродукцію віковій групі сільського населення Півдня України кінця XIX – початку XX ст.

Таким чином, наприкінці XIX – початку XX ст. серед територіальної спільноти Півдня України помітним був процес зменшення частки сільського населення, що відповідало поступовому переходу економіки регіону від аграрного до аграрно-промислового ладу. Напередодні Першої Світової війни мешканці сільської місцевості складали близько 3/4 населення південноукраїнських губерній. Особливості заселення та господарського освоєння останніх обумовили наявність на їх території порівняно меншої, ніж в інших районах, щільності селянства. Визначений факт сприяв тому, що кількість сільського населення на Півдні України зростала більш швидкими темпами ніж в густозаселених Лівобережжі та Правобережжі. Але інтенсивність цього процесу пов'язувалася не лише з природнім приростом.

Разом з цим, у статеві-віковій структурі сільського населення південноукраїнських губерній в досліджуваний період простежується певний дисбаланс. Ознаками його були непропорційність у співвідношенні крайніх вікових груп, неспівпадіння кількості чоловіків та жінок у групі репродуктивного працездатного віку, а також порівняно низький середній показник тривалості життя. Причини такого стану речей пов'язані із

збереженням серед селянства регіону традиційної моделі шлюбності з притаманним для неї дуже високим коефіцієнтом народжуваності, з одного боку, та достатньо високими коефіцієнтами смертності крайніх вікових груп з іншого. Крім того, слід враховувати також наявність в регіоні порівняно вищого рівня розвитку аграрного капіталізму, що призводило до виникнення такого явища як «маятникова міграція» та відходництво.

3.3 Соціальна стратифікація та мобільність селянства

Наприкінці XIX – початку XX ст. населення Російської імперії перебувало в процесі ринково-капіталістичної трансформації, що охопила всі сфери життя. Поступова втрата ознак становості та набуття рис класовості стали, в межах останньої, визначальною тенденцією розвитку суспільства як соціальної макросистеми [834, 63]. Хоча кристалізація трьох класів в останній почалася ще в середині XIX ст., лише в досліджуваній період межі між ними отримали соціальної усталеності та легітимізації в свідомості провідних верств.

Межі між нижчим, середнім та вищим класами населення Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. мали різний рівень відкритості. У кількісному та якісному відношеннях соціальна верхівка (вищий клас) в державі вже сформувалася і градація між промисловцями, крупними землевласниками, банкірами, купецтвом, бюрократичною елітою та вищим духовенством існувала виходячи з критеріїв знатності походження, близькості до влади та концентрації матеріальних багатств. Межа між вищим та середнім класами була майже закритою, а для селянства – не пропускною [686, 35]. Розмитість кордонів між стратами середнього та нижчого класів обумовлювала й відкритість межі між останніми. Транзитарний характер соціуму, до того ж, був причиною виокремлення в кожному з них не двох, а трьох підкласів. В кожному з них селянство, як соціальна спільність, мало свої місце та роль.

В умовах інтенсифікації ринково-капіталістичної трансформації українського суспільства традиційні станові спільності почали інтегруватися в нову модель соціально-ієрархічних відносин. Інституціоналізована за принципами класової ієрархії вона формувалася з чисельних страт, належність до яких обумовлювала стиль, якість та рівень життя [908, 289]. Ознак класовості набувало й південноукраїнське селянство.

Зазначимо, що близькою до досліджуваної в цьому підрозділі проблеми, є широко охарактеризована в радянській історико-аграрній літературі тема соціально-економічного структурування селянства [601, 697, 602, 741, 748, 722, 723, 724, 886, 897]. Критеріальна основа аналізу прошарків сільського населення в ній була нечіткою. Традиційно до складу останньої науковці відносили показники забезпечення власною та орендованою землею, реманентом, худобою. Така позиція, у певній мірі, спростила відповідь на питання соціальної диференціації селянства шляхом поділу останнього на три верстви – заможних, середняків та бідняків. На думку автора, до них також слід додати ще декілька критеріїв, а саме форма господарювання (покращений індивідуальний хутір або відруб, община, чи товариство); використання в господарстві (або участь) різновидів сільськогосподарських промислів; кількість членів сім'ї; грошовий чи натуральний баланс родини, чи окремого селянина. Важливим показником приналежності до тієї чи іншої страти є також індикатор сезонного або постійного використання (пропозиції) найманої робочої сили. До того ж, в умовах існування на території південноукраїнських губерній різноманітних форм селянського господарства допоміжними критеріями мають стати характер будівель та якість сільськогосподарського реманенту. Останні виступали наочним проявом статусності господаря у повсякденній діяльності та відносинах з односельцями. Визначений комплекс критеріїв створює умови для виокремлення в соціальній стратифікації південноукраїнського селянства не менш ніж шести страт.

Важливу роль в переході від квазістану до класовості відіграла зміна соціально-правового статусу сільського населення Російської імперії. Після реформ 1860-х років всі категорії селян консолідувалися в єдиний квазістан вільних сільських мешканців й поступово стали втрачати станові риси [832, 167]. Разом з цим, соціальне відображення визначеного процесу, внаслідок патронажно-клієнтельної моделі взаємодії держави та підданих й підтримки імперською адміністрацією патріархальної сільської общини, не було достатньо інтенсивним. Протилежний за сутністю напрям був остаточно інституціоналізований із виходом Указу 5 жовтня 1906 р., згідно із змістом якого селяни були зрівняні в правах з іншими станами Російської імперії щодо вступу на державну службу, навчальні заклади, духовні звання [679, 17]. Означений закон лише відкривав канал для соціальної мобільності, яка, до того ж, мала тільки горизонтальний вектор. Слід також враховувати той факт, що селянство в найближчій перспективі не могло стати вагомим соціальним донором, означених в змісті закону, професійних груп.

Більш значущим моментом у формуванні класових ознак селянства стала зміна у 1906 р. курсу аграрної політики. Реалізація його напрямків обумовила, на регіональному рівні, виникнення особливостей у соціальній сфері життя сільського населення. Системно останні визначилися в соціально-економічній, соціально-господарській, соціально-побутовій підсистемах повсякденності досліджуваної спільності.

Поряд з умовною статикою загальної економічної потужності в середовищі південноукраїнського селянства наприкінці XIX – початку XX ст. відбувався динамічний перерозподіл сільськогосподарських ресурсів та засобів виробництва. Особливо інтенсивними його показники стали в сфері мобілізації надільних, банківських та казенних земель [763, 361]. Ці чинники мали визначальну значущість для соціальної стратифікації селянства. Їх вплив змінив кількісне та відсоткове співвідношення підкласів спільності, а також змінив координати меж між ними.

Широка мобілізація надільних земель розпочалася після публікації Наказу від 9 листопада 1906 р. Розповсюдження на селянство норм та цінностей інституту приватної власності, у відповідності до змісту останнього, призвело до суттєвої еволюції у співвідношенні землеволодіння та землекористування. Але при цьому, слід підкреслити, що в господарському, економічному, побутовому, правовому відношеннях селянство Півдня України інтенсивно формувалося як регіональна частка тієї ж спільності Російської імперії.

В ході аграрних перетворень 1906-17 рр. у сфері селянського землеволодіння на Півдні України відбулися суттєві зміни – у 2,5 рази зросла площа земельної власності селян-одноосібників та у 1,5 рази зменшився розмір общинних ґрунтів. Але сама по собі зміна форми власності на селянські наділи не могла привести до підвищення ефективності їх виробничого використання. Головну роль відіграв її наслідок, сутність якого полягала в можливості купівлі-продажу ділянок з подальшою концентрацією їх в руках окремих страт досліджуваної сільської соціальної спільності.

Набуття південноукраїнським селянством ознак класовості відбувалося паралельно із інтенсивними процесами вертикальної та горизонтальної соціальної мобільності в його стратифікації.

В останній простежується кристалізація шести страт: куркулів та заможних селян (умовно ці страти об'єднані в соціальну спільність власників високорентабельних орієнтованих на ринок господарств або сільську верхівку); стійких й потенційних середняків (в індустріальному суспільстві ці страти сільського населення є дрібнотоварними та мають бути найбільш чисельними, але в перехідному – виступають соціальним донором вищих та нижчих підкласів); біднота та сільський пролетаріат (мають низький рівень життя, який забезпечують натуральним господарством або пропозицією власних робочих рук). Перші три страти на початку ХХ ст. входили до складу середнього класу суспільства й, у перспективі, повинні були стати гарантом економічної, соціальної, та політичної стабільності держави на селі.

Друга трійка страт південноукраїнського селянства належала до нижчого класу. При цьому, економічні та господарські реалії досліджуваного періоду стали причиною «розмиття» потенційного середняцтва та визначили тенденцію поступової кристалізації серед селянських низів двох підкласів. Під час аналізу соціальної стратифікації південноукраїнського селянства кінця ХІХ - початку ХХ ст. слід враховувати низку суб'єктивних чинників, вплив яких міг спричинити не лише низхідну мобільність, а й маргіналізацію членів селянської родини. Ними могли стати смерть або тяжка хвороба голови сім'ї, поділ батьківщини між синами, не раціональне використання позики, пияцтво, неврожай, падіж худоби тощо. Виокремлення та аналіз окремих страт південноукраїнського селянства ми проводимо за допомогою вищезначених в даному підрозділі критеріїв.

Узагальнена характеристика соціального образу власників високорентабельних товарних господарств може бути сформульована в наступних положеннях.

Напередодні революції 1917 р. на території південноукраїнських губерній їх налічувалося 215 тисяч, що дорівнювало 33% від загальної кількості дворів [562, 116]. Сільська буржуазія сконцентрувала у своїх руках 68% селянської посівної площі, 62% робочої худоби, 74% простого та 94% покращеного реманенту. В середньому на одне господарство заможного селянина припадало у 1917 р. 44 десятини посіву, 3 коня, 8 голів худоби, 11 одиниць реманенту [886, 197]. При цьому протягом реформи 1906-1917 рр. у земельному користуванні представників цієї групи сільського населення зменшилася частка орендованих земель. Якщо у 1905 р. вона складала 35%, то в 1917 р. – 29%. Зміни ці відбулися внаслідок зростання у сільській буржуазії площі куплених земель [452, 106].

Столипінська реформа надала заможним селянам можливість остаточного розриву зв'язків з общиною. Разом з цим, на Півдні України нею скористалися лише близько 70 тисяч, або третина від загальної кількості

сільської буржуазії. Інша її частина, хоча і формально, залишилася у складі общини [452, 97].

Слід також додати, що суттєвих відмінностей між господарствами заможного селянина-общинника й міцного самостійного хutorянина не було. Розмір посівної площі, кількість робочої худоби та сільськогосподарського реманенту, були в них майже однаковими. І перші, і другі, згідно із змістів звітів місцевих агрономів та столичних ревізорів, багатопільну систему сівозміну застосовували дуже рідко [962, 213]. Господарства їх кардинально відрізнялися по єдиному показнику, що полягав у праві розпоряджатися землею. Якщо заможний хutorянин міг вільно продавати, закладати, здавати в оренду свою ділянку, то багатій-общинник повинен був отримати для цього дозвіл мирського сходу. Крім того, хutorянину-одноосібнику було набагато легше, ніж заможному общиннику, запровадити у своєму господарстві покращення. Підкреслимо, що за період 1906-1917 років кількість власників високорентабельних господарств збільшилася на Півдні України в 1,5 рази [452, 198]. Але вони не були єдиною монолітною соціальною спільнотою та умовно поділялися, принаймні, на дві страти – куркулів та заможних селян (див. додаток Б).

Крім зазначених, вища страта селянства мала й специфічні риси. Вартість господарства її представника на Півдні України дорівнювала декільком тисячам карбованців. Розмір орної ділянки землі коливався від 80-100 до 300-400 десятин [444, 181]. Як правило власник господарства був головою великої патріархальної родини та постійно використовував наймитів, кількість яких зростала в період сільськогосподарських робіт. Крім того, куркульство традиційно займалося лихварством, й давало односельцям гроші під високі відсотки, що доходили в окремих повітах до третини наданої суми [788, 84].

Відображенням соціального статусу представників вищої страти південноукраїнського селянства у повсякденні були не лише покращений реманент чи худоба, а й садиба. В останній існувала значна кількість

господарських споруд для худоби та птиці, зберігання врожаю та реманенту тощо. Житлова будівля мала декілька кімнат з великими вікнами, дерев'яною підлогою та підбитою стелею; дах був вкритий залізом або черепицею. Подвір'я господаря символізувало господарську стійкість, добробут, велику, по селянським міркам, заможність [681, 71]. Частка представників цієї страти в різних повітах південноукраїнських губерній коливалася від 4% до 7% відносно всього сільського населення [452, 112].

Заможне селянство було другою стратою власників товарних ринкових господарств. У майновому відношенні воно суттєво відрізнялося від попередньої соціальної групи. На Півдні України розмір посівної площі селян цієї страти коливався від 30 до 60 десятин, чистий прибуток дорівнював 500-1000 карбованців на рік. Як правило, у власності заможного селянина знаходився невеликий сільськогосподарський промисел; він, як правило, був одним із засновників та членом кредитної спілки; під час сезонних сільськогосподарських робіт селянин наймав до десятка робітників [940, 1717]. Але в побутовому аспекті садиба заможного селянина від куркульської відрізнялася лише розмірами та більшою простотою внутрішнього убранства житла. Загальна частка заможних селян дорівнювала на Півдні України приблизно 25%-27% від загальної кількості сільського населення (див. додаток Б).

На початку ХХ ст. кількість двох середняцьких страт на Півдні України була більшою ніж 300 тисяч господарств. Внаслідок процесів вертикальної та горизонтальної мобільності вона суттєво зменшилася – у 2,4 рази. Напередодні революції їх налічувалося 123 тисячі, що дорівнювало 17% загальної кількості селянських дворів у регіоні [679, 37]. Посівна площа представників цього прошарку селянства складалася з 2501810 десятин. Тобто на один середняцький двір припадало 19,5 десятин, яких було достатньо для ведення самостійного господарства. Серед середняків можна виокремити дві страти – стійких та потенційних господарів (див. додаток Б).

Страта стійких середняцьких родин в різних повітах Півдня України коливалася на початку ХХ ст. від 14% до 16% всієї кількості сільського населення [559, 95-96]. Ми можемо виокремити наступні показники приналежності до неї: орна ділянка площею 20-30 десятин; добротна хата та господарські будівлі; 2-3 коня, 3-5 голів худоби; декілька сотень карбованців чистого прибутку на рік [873, 371]. Посівна земля могла бути виведена у хутір або відруб й складатися як з власних так і орендованих ділянок. Стійке середняцьке господарство було стабільним та дрібнотоварним. Разом з цим, в 1906-1917 рр., за рахунок висхідної вертикальної мобільності частка її зменшилася – селяни брали позики у Селянського поземельного банку, створювали господарсько-фінансові товариства й купували землю переходячи тим самим до страти заможних [873, 52]. Лише незначна частка представників цієї групи приєдналася до переселенського руху.

Найбільш чисельною серед середняцьких страт була на Півдні України група потенційно міцних селян. Частка її коливалася в різних повітах від 20% до 25% від всієї маси сільського населення. За показниками кількості худоби, реманенту, якості житла та господарських споруд ця страта була майже ідентичною до охарактеризованої вище групи стійких середняків. Разом з цим, її представники відчували нестачу в площі орної землі – ділянка потенційних середняків на території південноукраїнських повітів коливалася від 7 до 18 десятин [873, 367]. Розширення останньої навіть за допомогою послуг Селянського поземельного банку, оренди казенних, надільних чи приватновласницьких земель було вкрай ускладнене, що пов'язано з генезою капіталізму в аграрному секторі. На нашу думку, саме представники цієї страти відчували той земельний голод, про який писали земські та агрономічні періодичні видання як Півдня України, так і європейських губерній Російської імперії.

Абсолютне й відносне зменшення середняцтва на Півдні України відбулося за рахунок високої соціальної мобільності потенційно міцної страти. При цьому, вертикальний вектор просування не був характерним для

представників останньої. Потенційні середняки Півдня України використали можливість покращення рівня свого життя за допомогою приєднання до переселенського руху, тобто їх мобільність мала горизонтальне спрямування. Як зазначали статисти Сибіру та Зауралля, найбільш потужною переселенська хвиля була з губерній Таврійської, Катеринославської та Херсонської, й розпочалася вона ще з 90-х років XIX ст. Вихідці з Півдня України, як зазначали імперські ревізори, мали потужне господарство, добру худобу, реманент й виглядали справними господарями, але відчували нестачу землі [924, 957].

Протягом перших десятиліть XX ст. на Півдні України кількісно зросли страти бідняків та пролетаріату. Якщо у 1905 р. їх частка дорівнювала 39% загальної кількості дворів в регіоні, то у 1917 р. – 53% [888, 312].

Сільській бідноті належало 14% всієї посівної площі, яка на 64% складалася з орендованих земель [452, 109]. В середньому на одне господарство бідняка припадало 5,1 десятин посіву, яких не було достатньо навіть для забезпечення прожиткового рівня. Кількість реманенту та худоби також була недостатньою. Внаслідок цього представники бідноти вимушені були створювати комбінаторні форми господарювання – розповсюджену в сільських общинах «супрягу», а також періодично пропонувати свою фізичну силу на ринку сільськогосподарської праці [937, 124]. Крім того, для південноукраїнських міст початку XX ст. характерним було явище переходу міщан до стану селянства, що пов'язане з правовою можливістю закріплення у приватну власність присадибних земельних ділянок. Останні, таким чином, хоча й формально, поповнювали страту селянської бідноти (див. додаток Б).

Розвиток аграрного капіталізму та природний приріст селянства сприяли збільшенню страти сільського пролетаріату на Півдні України. До цієї групи належали безземельні селяни, які у кращому випадку мали власне житло. Крім них до складу страти входили декласовані елементи та соціальні маргінали, а саме ті вихідці з села, які постійно або сезонно працювали в місті, на промислах, шахтах тощо. Тобто, критерієм для виокремлення цієї

страсти є характер життя її представників – існування за рахунок продажу власних робочих рук, приблизно за 35-40 карбованців за місяць в період сільськогосподарських робіт. Якщо визначати співвідношення страт бідноти та пролетаріату, то його можна визначити у вигляді пропорції 3:2 [602, 193].

Слід підкреслити, що усталені в літературі тези про «розмивання» окремих страт потребують уточнення, а, іноді, й перегляду. Тому важливе місце у досягненні мети дисертації є дослідження соціальної мобільності селянства регіону через визначення чинників та векторів оптимізації останньої. Для цього ми виокремлюємо два критерії – сутності соціальної мобільності (дозволяє виявити стійкі, об'єктивні, постійно повторювані механізми й канали пересування селянства); спрямування соціальної мобільності (уможливорює характеристику напрямку інтенсивності та ліфтів пересування селянства). У кожного з них є допоміжні підкритерії. Так, критерій сутності розкривається через показники висхідної вертикальної, низхідної вертикальної та горизонтальної соціальної мобільності. Підкритеріями спрямування соціальної мобільності селянства виступають «пересування в межах регіону», «переселення за межі регіону», «імміграція на територію регіону». Комбінація критеріїв та підкритеріїв в межах двовимірної матриці дозволить виокремити дев'ять векторів соціальної мобільності південноукраїнського селянства: висхідної імміграції, горизонтальної імміграції, низхідної імміграції, висхідної внутрішньорегіональної мобільності, горизонтальної внутрішньорегіональної мобільності, низхідної внутрішньорегіональної мобільності, висхідної еміграції, горизонтальної еміграції, низхідної еміграції. При цьому, важливим є не лише визначення ієрархії в сутності та спрямуванні соціальної мобільності сільського населення регіону в цілому. Визначальну роль має відігравати аналіз соціальної мобільності різних страт селянства, що призведе до виявлення не лише загальнокласових тенденцій, а й створить можливість для характеристики когнітивної соціальної поведінки окремих спільностей та прошарків сільського населення південноукраїнських

губерній. Порівняно вищий ніж в інших європейських губерніях Російської імперії рівень генезису аграрного капіталізму, розвиток промисловості й гірничодобувної справи в регіоні, трансформацію свідомості селянства, зміну курсу аграрної політики на початку ХХ ст. стали, у цьому контексті, головними чинниками оптимізації соціальної мобільності місцевого селянства.

Найменш схильними до соціальної мобільності були дві верхні страти селянства регіону. Як куркулі, так і заможні господарі визначили для себе прийнятними лише два вектори руху – горизонтальний внутрішньо регіональний та висхідний внутрішньо регіональний (див. додаток В, мал. 1-2). Для представників цих верств не характерною була відмова від традиційного господарювання на землі. Голови протистояли поділу родинної власності, але намагалися зберегти статус дітей шляхом надання освіти, влаштування на престижну роботу в комерційно-торгівельну чи державну установу, або за допомогою заключення шлюбу [381, 36]. Спільною рисою для представників цих верств селянства був потяг до розриву з общинним типом життя. Вони купували або орендували землі у приватних власників чи казенного відомства, а після 1906 р. спродували свої закріпленні у приватну власність общинні наділи, які на той час складали лише частку господарства, з метою отримання коштів для придбання нових ділянок [11, 72]. Таким механізмом горизонтальної та вертикальної мобільності скористалися близько шести тисяч (13,5% від загальної кількості продавців общинних наділів) куркульських та заможних господарств регіону [897, 39]. Власники останніх (близько 80% від загальної кількості представників цих страт) активно включилися до процесу купівлі приватизованих наділів своїх односельців, зводячи їх наприкінці операції в єдиний хутір або відруб [875, 40].

Попри наявність спільних рис при виборі векторів, механізмів та каналів соціальної мобільності між представниками цих страт існували певні мотиваційні та когнітивні відмінності. Вища страта сільського населення

України на початок ХХ ст. набула ознак замкнутості. Частка її в соціальній стратифікації селянства в досліджуваний період зроста лише на 1%. Власники куркульських господарств, як верства, кристалізувалася головним чином за рахунок фрустрації – їх соціальний статус залишався незмінним; дещо зростала лише площа посівів, кількість худоби чи реманенту. Поповнення страти проходило за рахунок мінімального переходу до неї заможних господарів. Особливість полягала ще й в тому, що куркулі купували землі ділянками площею 50-100 десятин в сусідніх волостях і, навіть, повітах регіону [297, 54].

На відміну від куркулів страта заможних селян залишалася на Півдні України протягом досліджуваного періоду відкритою. Частка її в соціальній стратифікації сільського населення регіону з 1897 по 1917 рр. зроста в півтора рази, з 16% до 25% (див. додаток Б). Збільшення кількості заможних господарств проходило головним чином за рахунок висхідної внутрішньо регіональної соціальної мобільності стійких та потенційно стійких середняків (див. додаток В, мал. 3-4). Каналами переходу при цьому слугували мобілізація наділів [304, 7], купівля прилеглих приватновласницьких чи казенних земель [2, 81], землевпорядкування [14, 11], а також інтенсифікація господарювання [932, 74].

Страта стійких середняків на Півдні України, як куркулів так і заможних, орієнтувала своє господарство на товарне землеробство. Обрані нею вектори соціальної мобільності відрізнялися, за сутністю та спрямованістю. На перший погляд стійкі середняки мали стабільне міцне господарство, річний прибуток якого доходив до 1000 карбованців, але останнє знаходилося під впливом ризиків. Саме родини представників цієї страти, за інформацією місцевих земських статистів, були схильними до поділу [413, 46]. Ділянки орної землі у них знаходилися переважно на власних або орендованих общинних чи товариських наділах [313, 7]. Можливість купівлі банківської чи казенної землі, отримання державної позики була для цієї верстви юридично обмеженою. Тому стійкі середняки, у

переважній більшості своїй, обрали наступні вектори соціальної мобільності – висхідної внутрішньо регіональної та висхідної еміграції (див. додаток В, мал. 3). В межах першого, головним чином за рахунок купівлі приватизованих обцинних наділів у бідняків та оренди казенних земель вони переходили до страти заможних селян. Крім того, стійкі середняки Півдня України склали потужну соціальну спільність в переселенському русі. Частка стійких середняків серед переселенців з Півдня України складала 27,7% (близько 2,5% від всіх селян регіону або 18% страти) [925, 271]. Готуючись до переїзду, представники цієї групи селянства спродували свою частку земель від чого кожна родина отримувала від 500 до 800 карбованців [326, 56]. Внаслідок цього, 28% переселенців-середняків оселялася на куплених у приватних власників землях, а ще 4% - в общинах старожилів. Але, як і серед переселенців-бідняків, засобом збільшення розміру землеволодіння у середняків було отримання ділянок з казенних фондів [291, 389].

Тобто, в досліджуваний період, страта стійких середняків на Півдні України була однією з найбільш динамічних. За рахунок висхідної вертикальної мобільності вона зменшувалася майже у 2 рази. Але паралельно з цим йшов процес поповнення страти за рахунок потенційних середняків і навіть бідняків регіону (див. додаток В, мал. 4-5). Внаслідок чого частка третьої страти селянства, протягом двадцяти передвоєнних років, була кількісно незмінною й дорівнювала близько 14% від всього сільського населення південноукраїнських губерній (див. додаток Б).

Разом з цим, найбільш соціально мобільними в регіоні були страти потенційних середняків та бідних селян. В межах визначеної дев'ятисегментної матриці їх динаміка охоплювала чотири та п'ять векторів. Спільними у них були висхідна та низхідна внутрішньо регіональна мобільність, низхідна зворотна міграція та висхідна еміграція (див. додаток В, мал. 4-5). Представники визначених страт використали такі канали соціальної мобільності як переселенський рух (див. табл. 7), послуги Херсонського земського, Таврійсько-Бесарабського, Азово-Донського,

Селянського поземельного банків та землепорядних комісій. Вони склали близько 70% прямих (легальних і нелегальних) вихідців до областей заселення [1050, 114], 85% клієнтів іпотечних установ [608, 121], а також 40% клієнтів землепорядних комісій [385, 96]. Соціальна мобільність розглядалася потенційними середняками та сільською біднотою Півдня України як така, що є дуже необхідною або потрібною, а мета її усвідомлювалася у створенні стабільного землеробського господарства й переході до страти стійких середняків. Але зміст мотивації та когнітивна поведінка в її просторі мала у представників цих страт значні відмінності.

Протягом 1897-1917 рр. частка потенційних середняків в соціальній стратифікації південноукраїнського селянства зменшилася в 4 рази – з 25% до 6% (див. додаток Б). «Розмивання» відбулося за рахунок переходу її представників до прошарку місцевого та позарегіонального стійкого середняцтва з одного боку, а також низхідної вертикальної мобільності з іншого (див. додаток В, мал. 4). Внаслідок прискорення темпів генези аграрного капіталізму, нижчої конкурентності по відношенню до власників товарних господарств потенційні середняки змушені були користуватися тими ліфтами висхідної вертикальної соціальної мобільності, що їм пропонувала держава. Тому послугами Селянського поземельного банку скористалася чверть представників цієї верстви [834, 227], а близько 40% виїхали до Акмолінської, Томської та Семиріченської областей [970, 82].

При цьому, в першому випадку надільні землі віддавалися під заставу, а в іншому спродувалися [534, 94]. Разом з цим, в низхідній соціальній мобільності потенційних середняків можна виокремити два потоки. Перший з них – група невдалих переселенців, які поверталися на батьківщину з метою поновлення господарства [510, 36]. Другий – чисельні нуклеарні сім'ї, які виникали внаслідок розколу патріархальних родин характеризованої страти. Але в соціальному просторі регіону частка потенційних середняків з висхідною мобільністю була в декілька разів вищою ніж з низхідною.

Майже незмінною за кількістю на Півдні України в досліджуваний період була страта бідняків. Її частка в соціальній стратифікації зростає лише на два відсотки (див. додаток В, мал. 5). Але на відміну від потенційних середняків, вектори низхідної мобільності у бідняків регіону домінували над висхідними. Ця страта поповнювалася розореними потенційними середняками й паралельно зменшувалася завдяки пролетаризації. Хоча з двох нижчих прошарків південноукраїнського селянства вийшло понад 70% емігрантів до областей Сибіру та Зауралля, саме бідняки склали 80% зворотних переселенців [448, 43] (див. табл. 9). Крім того, бідняцтво складало три чверті продавців закріплених у приватну власність общинних наділів [391, 386].

Такий стан речей пояснюється господарчою мотивацією малоземельного прошарку. Представники страти в регіоні забезпечували існування своєї родини не лише за рахунок землеробства. Значну частку в бюджеті останньої відігравав прибуток отриманий від відхожих промислів – сільськогосподарського сезонного найму чи «маятникової мобільності». Відтак, під час вибору вектору соціальної мобільності представник бідняцької страти мав наступні альтернативи: отримання поземельної позики від банку або абсолютна продаж господарства та переселення (бажана але ймовірна висхідна мобільність); продовження існування за рахунок невеликого, іноді лише присадибного господарства та сезонного наймитування із платнею до 40 карбованців на місяць (горизонтальна внутрішньо регіональна мобільність); переїзд до промислового чи видобувного центру із щомісячним заробітком від 80 до 115 карбованців (можливо бажана та реальна внутрішньо регіональна горизонтальна мобільність) [831, 163]. Вибір між цими варіантами залежав від цілої низки як суб'єктивних так і об'єктивних моментів.

Чинники та складові оптимізації соціальної мобільності суттєво вплинули на процеси, що відбувалися в регіоні у страті сільського пролетаріату. Протягом 25 передвоєнних років частка його в соціальній

стратифікації південноукраїнського селянства зроста з 12% до 19%, тобто у 1,5 рази (див. додаток Б). Поповнення визначеної верстви проходило за рахунок переходу до його складу представників двох верхніх страт – потенційних середняків та бідняків. Крім того, близько 2/3 сільськогосподарського пролетаріату в південноукраїнських губерніях складали не місцеві, а прибулі особи (див. додаток В, мал. 6). Так, наприклад, у 1891 р. для відхожого промислу на територію Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній мешканцям інших адміністративних одиниць було видано 715 паспортів. Потоки відходників були спрямовані з Київської (191490 осіб), Полтавської (173020 осіб), Харківської (157280 осіб), Чернігівській (134140 осіб), Подільської (108285 осіб) губерній [333, 69].

Разом з цим, потреба у сільськогосподарському пролетаріаті в регіоні, як було визначено вище, дорівнювала 650-700 тисячам осіб, але в сезон робіт їх кількість зростала більш ніж до 1 мільйону. Тобто, пропозиція праці перевищувала попит, що призводило до зростання конкуренції на ринку робочих рук та могло сприяти зростанню соціальної напруженості в межах нижчої страти. Особливо складною, в цьому відношенні, була ситуація в Херсонській губернії, де кількість безземельних землеробів, які не могли знайти собі промисли, дорівнювала декільком тисячам [303, 4].

Охарактеризовані обставини визначили можливість вибору сільськогосподарським пролетаріатом на Півдні України лише векторів горизонтальної мобільності. З одного боку, вже на початку ХХ ст. в регіоні помітним став відтік пролетаризованої верстви з села до міста чи центрів гірничо-видобувної галузі [601, 142]. Формальна зміна, в цьому контексті, соціально-професійного статусу та більш відчутний рівень заробітної платні не підіймав таких вихідців із села до наступної в ієрархії страти. З іншого – сезонні відходники до території південноукраїнських губерній також були сільськогосподарськими пролетарями, які не мали власного господарства й поверталися «додому» тільки на період функціонування переробних підприємств. До того ж, в умовах певної перенасиченості

південноукраїнських губерній сільськогосподарською робочою силою, близько 14% відходників розглядали регіон як територію міграційного транзиту до Кубані, Дону чи Бессарабії [811, 82-83]. Тобто, соціальна мобільність представників нижчої страти селянства на території Півдня України мала наприкінці XIX – початку XX ст. виключно фрустраційний характер й поширювалася лише в межах територіальної площини.

Таким чином, наприкінці XIX – початку XX ст. в Російській імперії відбувалася статусна трансформація селянства від квазістану до класовості. Разом з цим, на території південноукраїнських губерній, внаслідок порівняно вищого рівня розвитку аграрного капіталізму, цей процес розпочався раніше й охопив на той момент як економічну, господарську, соціальну так і побутову сфери життя сільського населення. Тому протягом 1903-1906 років для селянства регіону значення набула тільки інституціоналізація соціально-правового статусу. Із зміною курсу аграрної політики у 1906 р. ознаки класовості у селянства Півдня України посилилися, що відобразилося на його соціальній стратифікації. В межах останньої поступово формувалися шість страт – куркулів, заможних, стійких середняків, потенційного середняцтва, бідняків та пролетаріату. Різниця між ними простежується за такими критеріями як площа орної ділянки, співвідношення в ній власних та орендованих земель, форма землекористування, забезпечення худобою та реманентом, наявність допоміжних промислів, економічна потужність або фінансовий баланс. При цьому, співвідношення між стратами, на кінець XIX ст. характеризується пропорцією 6:16:14:25:27:12, а напередодні національно-визвольних змагань вже 7:25:14:6:29:19. Зміни ці відбулися внаслідок відсутності між стратами усталених кордонів, а також наявності процесів вертикальної та горизонтальної соціальної мобільності .

Порівняно вищий ніж в інших європейських губерніях Російської імперії рівень генези аграрного капіталізму, розвиток промисловості й гірничодобувної справи, трансформація свідомості, зміна курсу аграрної політики були головними чинниками, що визначили сутність та характер

соціальної мобільності селянства Півдня України наприкінці XIX – початку XX ст. Вплив їх визначив наявність в досліджуваному соціальному явищі на території регіону таких особливостей як більш інтенсивний темп та масовість. До того ж, з дев'яти векторів соціальної мобільності південноукраїнське селянство обрало шість, й переважна більшість їх мала висхідний характер.

Разом з цим, мотивація до залучення селянства регіону до каналів соціальної мобільності були пов'язані у досліджуваній період з такими моментами як соціальний статус та рівень матеріального забезпечення окремих індивідів чи груп. Визначений факт обумовив схильність крайніх страт сільських мешканців до вибору внутрішньорегіональної мобільності, а середніх прошарків – ще й позарегіональної. При цьому, остання асоціювалася у селян-переселенців з південноукраїнських губерній з реальним або утопічним ліфтом соціальної мобільності.

Досліджуване явище мало визначальний вплив на стан соціальної стратифікації південноукраїнського селянства. В контексті його розгортання відбулося збільшення кількості крайніх підкласів сільського населення – куркулів, заможних та стійких середняків з одного боку, та бідноти й сільського пролетаріату з іншого. Наприкінці XIX – початку XX ст. суттєвого зменшення зазнала страта потенційних середняків. За таких обставин селянство Півдня України характеризувалося на початок XX ст., на відміну від інших регіонів, як більш заможне, хазяйновите та міцне.

РОЗДІЛ 4

ТИПИ ТА ФОРМИ СОЦІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СЕЛЯН ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ

4.1 Характер сільської общини

На початку ХХ ст. загальна площа надільного землеволодіння на Півдні України складала 6322 десятин що становило 40% земель регіону. В той же час аналогічний показник по Російській імперії дорівнював 49%. У регіоні налічувалося 4344 общини, що склалися з 697997 дворів [345;29].

Площа і частка надільного землеволодіння в різних повітах Півдня України була на початку ХХ ст. неоднаковою. У Херсонському вона дорівнювала 601004 десятинам (або 31% від загальної) [346;14]; у Дніпровському - 369881 десятин (35%) [289;41]; у Катеринославському - 242897 десятинам (37%); в Олександрівському - 308455 десятинам (42%) [440;9]; у Мелітопольському - 131908 десятинам (53%); у Бердянському - 715206 десятинам (88%) [289;41]. При цьому, слід враховувати, що на території регіону у приватній власності 370 общин знаходилося 357917 десятин землі [542, 57-61].

Сільська община Півдня України являла собою гнучкий, багаторівневий соціальний організм. За критеріями структурованості, наявності самоуправлінської активності та регуляції повсякденної діяльності, серед общин регіону можна виокремити декілька різновидів. Простими, або односільськими вважалися такі общини, кордони яких збігалися з наділом одного населеного пункту. Кількість мешканців в ній, як правило, не перевищувала півтисячі [423, 73]. У разі входження до складу общини двох чи більшої кількості поселень вона отримувала назву складеної. Разом з цим, широко розповсюдженим на Півдні України був третій тип досліджуваної селянської територіальної форми організації. Він може бути названий

розділеною общиною. Ознакою її було входження декількох сільських общин до складу одного великого населеного пункту [739, 36].

Більшість сільських поселень на Півдні України являли собою просту общину з населенням зайнятим, головним чином, в сільському господарстві. Наприкінці XIX – початку XX ст. на долю такої типової общини, до складу якої входило від 8 до 80 господарств, або від 51 до 500 чоловік населення, припадало близько 33% всіх общин регіону. В їх поселеннях мешкало близько 38% селян [384, 85]. Проте в досліджуваний період виокремилися і такі сільські поселення, мешканці яких були зайняті переважно в торгівлі, промисловому виробництві та інших неземлеробських промислах [401, 129].

Складені сільські общини, хоча і мали загальні органи управління, розпадалися на декілька, по кількості селищ, самостійних соціальних та господарських одиниць. Останні зберігали автономність життя, але офіційними общинами не вважалися. В одному з поселень, таким чином, розташовувалися органи общинного правління, що мали лише адміністративний вплив на оточуючі селища. Волосна влада мусила визнавати такий стан речей й залишала віддаленим поселенням складених общин право на самоорганізацію [566, 11].

Роздільні сільські общини на території південноукраїнських губерній утворювалися за двома варіантами. З одного боку, як і в більшості інших регіонів України чи Російської імперії, вони виникали у поселеннях, що до 1861 р. належали не одному, а декільком поміщикам. Як правило, вони утворювалися внаслідок того, що поселення ставало спадщиною декількох нащадків попереднього власника. Внаслідок такого стану речей кожна община була абсолютно самостійною. Після скасування кріпацтва умови звільнення для селян кожної такої общини, були неоднаковими. У зв'язку з цим відособленість їх збереглася і після 1861 р. [508, 94]. З іншого, роздільні общини на півдні виникали внаслідок злиття декількох простих общин в одне поселення. Такий процес був винятково регіональним. Алгоритм його був типовим і достатньо простим. Спочатку з общин-метрополій, які

розташовувалися вздовж тракту, шляху, або ріки та мали спільний кордон між наділом виокремлювалися хутори-виселки. Поступово територія між поселенням й хутором також забудовувалася, що призводило до виникнення єдиного величезного населеного пункту. Такі селища, відстань між окраїнами яких сягала 18-24 версти, тягнулися ланцюгом й викликали подив у мандрівників чи столичних ревізорів [873, 68]. Вже наприкінці ХІХ ст., не зважаючи на різновид, в роздільних общинах намітилася тенденція до об'єднання. У їх мешканців з'явилося багато спільних справ і обов'язків, сформувалася складна система родинних зв'язків, а інколи, вони мали загальних виборних. Такі поселення мали значну чисельність населення, що досягало інколи декількох тисяч осіб, різних за становим, національним походженням, родом занять, соціальним статусом їх мешканців. В них існував особливий громадський та приватний повсякденний побут, що відрізнявся від того, який спостерігався в простих землеробських общинах з більш менш однорідним селянським населенням [413, 17]. В сфері адміністрування та громадського життя великі роздільні общини з населенням понад 500 і особлива більше тисячі чоловік до деякої міри нагадували неземлеробські поселення. В їх управлінні важливе місце належало бюрократії, міжособові стосунки набували формального відтінку [423, 114].

У видовому відношенні сільські общини Півдня України доцільно поділити на дві групи, відповідно, за критерієм приналежності їх членів до колишніх категорій казенних чи поміщицьких селян. При цьому, в регіоні чітко простежувався зв'язок між видовою та типовою класифікаціями досліджуваного соціального організму – колишні казенні селяни були засновниками і мешкали, як правило, в роздільних або складених общинах, в той же час, переважна більшість общин колишніх поміщицьких селян була простими. Слід також додати, що в окремих повітах південноукраїнських губерній співвідношення між означеними видами сільських общин було неоднаковим, так, наприклад, у Бердянському, Мелітопольському та

Дніпровському повітах воно дорівнювало пропорції 198:67, а в сільській місцевості Херсонщини – 405:1522 [875, 27].

Разом з цим, специфіка південноукраїнської сільської общини полягала переважно у штучному характері її впровадження. Значна частина общин колишніх державних селян була створена в регіоні протягом реформи 1837 р. шляхом руйнування хуторів та переселення їх мешканців в компактні поселення з наданням адміністративної функції [564, 6]. У колишніх поміщицьких селян вона виникла також під впливом тиску з боку адміністрації й замінила владу поміщика [834, 129]. Внаслідок такого стану речей господарська функція сільської общини, що мала чіткі орієнтири селянської рівності та соціальної зрівняльності, також мала всі ознаки штучності. Останнє позначалося на безпередільному характері навіть тих общин, що у мирських вироках декларували себе, як передільні за наявними чи ревізькими душами [384, 48]. Відтак, на Півдні України, крім означених вище типів та видів, існували ще дві групи сільських общин. Вони ніяк не виокремлювалися в офіційній документації, але були предметом детального аналізу місцевих земських діячів та агрономів. До першої групи – класичної общини – входили поселення переважно колишніх державних селян, важлива частка серед яких складалася із селищ старовірів. В їх соціальному організмі збереглися риси традиційної російської селянської общини перенесеної під час заселення регіону колишніми мешканцями Оренбурзької, Тульської, Курської, Орловської та інших губерній [346, 138]. Друга група сільських общин існувала, фактично, лише на папері й не мала, або втратила господарсько-корпоративну функцію. Зберігаючи обов'язкові цілераціональні риси адміністративного організму вона у повсякденні являла собою типову українську громаду. Слушними, в цьому відношенні, виступали чисельні вказівки південноукраїнських статистів про те, що місцеві селяни у побутовій мові ніколи навіть не використовували слово «община», замінюючи його поняттям «громада» [873, 71].

Маніфест та місцеві положення 1861 р. затвердили єдиний для всіх колишніх поміщицьких селян общинний устрій. Наступні реформи Казенного та Удільного відомств розповсюдили останній на інші категорії селян. З того часу всі сільські мешканці знаходилися в рівних правових умовах і їх життя регулювалося єдиним комплексом державних законів. Опіка поміщика усувалася, опіка держави в колишньому казенному селі слабшала, а життя сільського населення, таким чином, у вирішальній мірі ставилося в залежність від нього самого [832, 167].

Основою єдиного для всіх селян общинного ладу, наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., був доповнений устрій казенних сільських поселень, інституціоналізований ще реформою 1837-1843 рр. Офіційно сільська община розглядалася владою як виключно господарська та адміністративна одиниця. Декілька сільських общин, що знаходилися в діаметрі 13 км і що складали один церковний приход, об'єднувалися в нижчу адміністративну одиницю – волость. При цьому, уряд відмовився від примусового і чисто формального об'єднання колишніх сільських громад в сільські общини, як це було в регіоні під час реформи казенного села. У 1899 р. автономія сільських общин була санкціонована законом, що інституціоналізував права мирського сходу і з тих пір вони офіційно отримали статус юридичної особи [471, 449]. При цьому, і общинне, і волостне управління ґрунтувалося на принципах повної селянської самоорганізації.

Важливу роль в життєдіяльності сільської общини відігравав мирський схід. До складу його входили всі господарі, родини яких користувалися часткою общинного наділу. Періодичність зборів «миру» не була визначена чіткою нормою, внаслідок чого вони скликалися за необхідністю. Рішення «миру» вважалось правомочним, у разі наявності на зборах не менше двох третин общинників. Легітимність його також визнавалася у разі схвального голосування двох третин з присутніх по важливим питанням й простої більшості з другорядних [527, 454]. Сільська поліція вибиралася общинниками, але мала подвійне підпорядкування – «миру» з одного боку та

поліцейському управлінню, з іншого. Питання, що не входили до компетенції «миру» повинні були виноситися на розгляд волосного суду. Останній, в свою чергу, став для селян судом першої інстанції [527, 382].

Прискорення темпів ринково-капіталістичної трансформації в досліджуваній період мала визначальний вплив на життєдіяльність общини. Не менш важливу роль, в цьому контексті, відіграли й демографічні процеси, сутність яких полягала в зростанні народжуваності та зменшені смертності серед селян. Тим часом надільний фонд, отриманий південноукраїнськими общинами після скасування кріпацтва, залишався майже незмінним, а придбання до приватного фонду носили переважно споживчий характер. Збільшення орної ділянки відбувалося виключно за рахунок внутрішньо або поза надільної оренди, що носила в регіоні капіталізований характер [601, 123]. Внаслідок такого стану речей вже наприкінці ХІХ ст. на Півдні України, як і в інших регіонах, стало відчуватись аграрне перенаселення. Для вищих соціальних страт, які були пов'язані з общиною, мали кошти але не відчували можливості у придбанні нових ґрунтів почали формуватись ознаки такого соціального феномену як земельний голод. Слід також підкреслити, що зростання малоземелля мотивувало селян-общинників регіону, з одного боку, капіталізувати своє господарство, а з іншого – шукати заробітки на стороні – в сферах торгівлі, кустарних та відхожих промислах, видобувній, металургійній та фабричній промисловості [602, 169]. Протягом досліджуваного часу на Півдні України суттєво зросла частка селянства, що не мала власного господарства або доповнювала його фінансовий баланс додатковими заробітками.

Внаслідок втягнення в сферу капіталістичних відносин південноукраїнське селянство на початку ХХ ст. було глибоко розшарованим. Значна його частина втратила залежність від общини – сільська буржуазія отримувала головну частину прибутків з посівів, на куплених та орендних землях, бідняки – від продажу в найми власної робочої

сили. Лише середняцтво господарювало переважно на власних та орендованих надільних землях.

Вищенаведені зміни були складовими природної соціальної трансформації, що відбувалася в південноукраїнській селянській общині. Інституціональні засади її не зазнали суттєвих змін внаслідок збереження до початку ХХ ст. патронажно-общинної моделі соціальної політики уряду. Трансформаційні процеси в самодостатньому соціальному організмі сільської громади торкнулися тільки норм та цінностей життя й лише частково змінили структуру соціальних принципів.

Аграрні перетворення спричинили неоднорідну реакцію з боку різних прошарків південноукраїнського селянства, в тому числі й общинників. Не зважаючи на суттєві втрати надільної землі община в регіоні продовжувала функціонувати як соціальний організм, зберігаючи свої функції, принципи, цінності та норми.

Але вона стала не формою колективного опору реформі, а корпоративною спільністю, яка пристосовувалася до нових правил взаємодії з позаобщинним соціальним простором – державною адміністрацією, землевпорядниками, агрономами, хуторянами та відрубниками. Тобто, вона не «зачаїлася», як писав С.М. Дубровський [691, 487], а поступово трансформувалася. На шляху від «соціальної спільноти» до «соціальної спільності» [559, 114].

У збереженні общинного землеволодіння був зацікавлений, головним чином, середній прошарок селянства, основна частина комерційних та споживчих посівів якого знаходилася на орендованих у односельців наділах. Закріплення у приватну власність і продаж останніх більш заможним селянам приводили до руйнування на Півдні України розвинутої системи внутрішньо надільної оренди. А це, в свою чергу, стало загрозою економічної стабільності середняцьких господарств [534, 94].

Як зазначалося у підрозділі 2.2, основою курсу аграрної політики до 1906 р. була підтримка сільської общини. Протягом 1861-1893 рр. вільний

вихід з общини дозволявся лише за умови повної виплати викупу за наділ. При несплаті викупу слід було отримати дозвіл мирського сходу. При цьому, внаслідок невисокого рівня якості життя та наявності вільних коштів внести всю викупну суму могли лише представники верхніх та середняцьких страт селянства. До того ж, з 1893 р. державна підтримка сільської общини стала ще більш сильною. Означений крок був відображений в кодифікації норми про можливість виходу з досліджуваної соціальної корпорації при сплаті викупного платежу або без неї лише з дозволу сходу і центральної влади в особі земського начальника [465, 527]. Оскільки останній погоджувався на цей крок неохоче, а «мир», як правило, був взагалі проти відокремлення односельця, то законом 1893 р. легальна можливість виходу з общини була майже заблокована. В цьому контексті, слід згадати вислів С.Ю. Вігте про те, що для держави в адміністративному і поліцейському відношеннях сільська община була більш зручним організмом, бо «легше пасти стадо, ніж кожного члена стада окремо» [362, 432].

Якісна переорієнтація курсу аграрної політики у 1906 р. суттєво прискорила соціальну трансформацію інституціональних засад та функцій селянської общини. Остання генерувала адаптивні принципи та технології, сутність яких зводилася до збереження надільного фонду. Найпоширенішим засобом, в цьому контексті, була відмова сільської общини у дозволі на вихід. Протягом аграрних перетворень добровільну згоду мирського сходу на закріплення наділу у приватну власність отримали лише 105289 (28%) селян. Всі інші бажаючі вести одноосібне господарство змушені були звернутися за допомогою до місцевої адміністрації [391, 306]. При цьому, серед створених на Півдні України індивідуальних господарств частка примусово виділених з общини була найменшою в Бердянському, Мелітопольському та Херсонському повітах, де вона коливалась від 63% до 67%. У той же час на території Катеринославщини цей показник дорівнював 83% і співпадав з середнім по Європейській Росії [875, 133].

Цікавим, наприклад, в означеному сенсі був випадок в сільській общині с. Водяного Мелітопольського повіту Таврійської губернії. «Мир» не дав згоди на виділ 73 бажаючим закріпити наділи у приватну власність, аргументуючи свій вирок наявністю заборгованості за общинні землі. За чотири роки, протягом яких проходило судове розслідування, представники повітової та губернської адміністрації виявили, що будь-які борги у Водянської сільської общини відсутні. Вихід з останньої відбувся лише у 1913 р. й за наказом найвищої контролюючої установи, тобто Земського відділу МВС [245, 28].

Не менш ефективним засобом збереження як надільного фонду так і соціального організму общини був перехід від передільного до подвірно-спадкового користування землею. Нормативно-правовою основою цього шляху соціальної трансформації стала ст. 40 Указу від 9 листопада 1906 р., згідно із змістом якої вихід з подвірно-спадкової общини міг здійснитися лише при згоді всіх членів мирського сходу. Хоча вона й була відмінена Законом від 14 червня 1910 р., але за чотири роки реформи площа подвірного землекористування на Півдні України зросла у сім разів, а на території Катеринославської губернії – у 36 разів [521, 171].

Слід зазначити, що перехід до подвірного користування мав в общинах регіону короткостроковий характер. Після отримання від банку або приватних осіб необхідних коштів, селяни скуповували наділи бажаючих відокремитися й знову переходили до общинного земле господарювання [307, 9].

Результативним у боротьбі общини за збереження земельного фонду було використання психологічного тиску. Бажаючим закріпити наділ у приватну власність «мир» забороняв користуватися місцями на сільському базарі, громадською касою, колодязями та дорогами. У с. Андріївці Бердянського повіту, наприклад, для впливу на бажаючих відокремитися общинники використали навіть слова з промови місцевого священика [321, 58].

Внаслідок психологічного тиску з боку «миру», селяни відмовлялися від заяв про закріплення наділів ще до обговорення їх питання на сході. Але, якщо в середньому на кожен регіон Європейської Росії припадало 8000 таких випадків, то на території південноукраїнських губерній за 1906-1915 рр. їх кількість дорівнювала 6700. При цьому, найбільше відмов від заяв про вихід, а саме 1861, було в сільських общинах материкових повітів Таврійської губернії [562, 174]. Такі випадки мали місце, переважно, в поселеннях колишніх державних селян, де община зберігала всі класичні функції.

Відтак, сільська община Півдня України зазнала значних втрат в ході Столипінської аграрної реформи. Частка її надільного землеволодіння скоротилася з 41% до 23%. При цьому слід додати, що в регіоні різко змінилось співвідношення між подвірно-спадковою та надільно-общинною формою земельної власності. Суттєве зростання першої, особливо на території Катеринославщини, сталося внаслідок реакції селянства на аграрні перетворення.

В період Столипінської реформи південноукраїнські общини втратили не лише 39,6% надільної, а й 37,4% купленої в попередній період землі. Найбільш відчутними втрати общин приватного земельного фонду були, при цьому, в Олександрівському, Дніпровському, Мелітопольському та Херсонському повітах.

Той факт, що на передодні революції 1917 р. общинне селянське землеволодіння в Російській імперії не було остаточно знищене, дав привід радянським історикам говорити про відсутність будь-яких вагомих результатів Столипінської аграрної політики [691, 497]. Але стверджувати про консервацію головних рис південноукраїнської общини, в абсолютному сенсі, можна лише умовно. Значна частина сільських общин у регіоні, що особливо цікаво, й після виходу до подвірно-спадкового чи без передільного землекористування продовжувала проводити часткові чи повні переділи. Надільні й куплені землі, як і в міжреформенний період, ділилися за зрівняльним принципом у вигляді черезсмужних ділянок. Разом з цим,

Столипінська реформа прискорила, принаймні на території південноукраїнських губерній, втягнення сільських общин до сфери капіталістичних відносин. Проявом цього була активна участь досліджуваних соціальних організмів в мобілізації надільної, казенної та приватновласницької землі, а також зростання кількості общинних кас взаємодопомоги. Внаслідок цього, в общинному землеволодінні змінилося співвідношення лише між частками купленої та надільної площ. Якщо у 1905 р. воно дорівнювало в пропорції 1:21 [542, 187], то у 1917 р. вже 1:18 [521, 173]. Земельні придбання сільських общин в регіоні, як і по всій території України чи Росії, були спрямовані на задовільнення не товарних, а споживчих потреб та інтересів їх членів. Тобто, в роки Столипінської реформи на Півдні України відбулося не завмирання, а пристосування сільської общини до нових умов життя.

Функції південноукраїнської сільської общини безумовно, мали соціальний характер та простежувалися не лише в межах соціального простору досліджуваного організму, а й в системі взаємодії його із суспільним та природнім оточенням.

До комплексу головних соціальних функцій селянської общини Півдня України входили адміністративно-регуляторна, соціально-управлінська, господарська, фінансово-податна, правотворча, судова, представницька, соціальної допомоги, соціалізуюча та релігійна.

Як адміністративна одиниця община виконувала фіскальну, регуляторну та соціально-управлінську функції. Основними органами її управління були сход, в який входили мешканці поселення та адміністрація, що складалася зі старости, соцького та десятників. На сході вирішувалися питання про переділ землі, розподіл повинностей та складання клопотань до вищих інстанцій. Регулювання внутрішньообщинних відносин відбувалося на засадах накопиченого досвіду, що знайшов відображення у звичаєвому праві [672, 365]. У таких умовах окремий селянин-общинник не мав права вільно розпоряджатися наділом. Продаж, заклад під заставу, здача в оренду

чи передання у спадщину останнього не могли бути виконанні селянином без дозволу мирського сходу.

Соціально-господарській функції в житті общини належала найважливіша роль. Змінення економічних умов життя, ріст малоземелля, збільшення цін на землю, зростання соціальної диференціації селянства, знайшло значне відображення на господарській діяльності общини. Характер цього відображення залежав від землеробської чи промислової орієнтації останньої. В тих повітах південноукраїнських губерній, де селяни отримували головний прибуток від сільського господарства, соціальна значущість общинної форми власності на землю, яка гарантувала всім хоча б який-небудь прожитковий мінімум, суттєво зросла. Але в Катеринославському, Маріупольському, та деяких інших повітах для селян, які отримували головний прибуток не від сільськогосподарських промислів, обтяжена викупними платежами общинна земля перетворювалася на тягар і викликала меншої уваги [394, 21].

На Півдні України в сільських общинах використовувалося декілька систем розподілу надільної землі. Але, в будь-якому випадку, зрівняльний характер наділення землею був одним із головних принципів реалізації соціально-господарської функції селянської громади. Головним чином, розподіл наділів відбувався двома засобами – за ревізькими та наявними душами [401, 336].

Наприкінці XIX – початку XX ст. у поселеннях колишніх поміщицьких селян Півдня України розкладка наділів проходила за ревізькими душами. У зв'язку із зростанням малоземелля та наближенням остаточної виплати викупних платежів, община намагалася обмежувати кількість повноправних своїх членів. При цьому, внаслідок того, що на мирських сходах домінували старожили, наділи першочергово надавалися представникам їх родин. У такий засіб реалізувалося бажання селян зберегти розмір наділу 1856 р. Община, таким чином, не брала на себе відповідальність за забезпечення землею новонароджених або новоприбулих чоловіків. Крім того, право на

отримання надільної землі втрачали позашлюбні діти, приймаки, особи, які перейшли в інші соціальні стани, а також ті селяни-общинники, які працювали на промислових підприємствах, шахтах приватних або державних установах у містах. Так, наприклад, у 1878 р. «миром» з Мордвинівки Бердянського повіту було відмовлено навіть сільському старості у проханні надати синові общинний наділ [564, 2].

Розподіл земель в общинах колишніх державних селян на Півдні України проходив за наявними душами. Внаслідок такої демократичної розкладки наділ колишніх державних селян зменшився протягом другої половини XIX – початку XX ст. на 36,7%. Тому на Півдні України напередодні Столипінської реформи в деяких общинах колишніх державних селян була введена змішана наявно-ревізька розкладка [413, 71].

Переділ наділів був другим принципом в реалізації соціально-господарської функції общини. При цьому часткові або повні переділи земель у другій половині XIX – початку XX ст. відбувалися на Півдні України виключно в общинах колишніх державних селян. На території Бердянського, Херсонського, Катеринославського, Дніпровського повітів майже всі общини колишніх поміщицьких селян були без передільними [384, 215]. В Олександрівському повіті в поселеннях селян цієї категорії переділи відбувалися у виняткових випадках – з причин переселення або смерті одного общинників. Але у 98% прикладів вони мали частковий характер [413, 64]. Взагалі, на 1905 р. на Півдні України у безпередільному общинному володінні знаходилося 1356800 десятин, що складало 21% від усієї надільної землі. В той же час по Росії ця частка складала 12,7% [521, 173].

Принцип зрівняльної справедливості був закладений общиною і в систему черезсмужжя. Мета останньої полягала у наданні окремим селянам однакової кількості різноякісної землі. На початку XX ст. черезсмужжя на Півдні України існувало як в общинах колишніх державних, так і в общинах колишніх поміщицьких селян. На початку XX ст. внаслідок зростання

кількості населення, переділів і дрібнення наділів черезсмужжя, особливо в поселеннях колишніх державних селян перетворилося в регіоні у багатосмужжя. За даними обстеження селян 1913 р., основна маса селян Бердянського повіту мала у наділі від 5 до 13 смуг, а близько 4% господарств складалося з 41-60 смуг [385, 98].

Недоліком общинного землеволодіння, особливо в селах колишніх державних селян, було дальнотемелля. Середня відстань від поселення до надільної межі на Півдні України наприкінці ХІХ ст. дорівнювало 6,5 верстам. В Олександрівському та Катеринославському повітах цей показник сягав 6,2 версти, у Херсонському – 8,6. В материкових повітах Таврійської губернії – 7,5 верст. В окремих селах він був набагато вищим.

Тісно пов'язаною із соціально-господарською була фінансово-податна функція селянської общини. Протягом 1860-70-х рр. в губерніях європейської частини Російської імперії було встановлено декілька соціальних механізмів її реалізації – розподіл податків між окремими общинниками відбувався за критеріями обсягу загального прибутку господарства, кількістю худоби, від прибутку з промислу та розміру площі наділу. В умовах проникнення капіталістичних відносин в селянські господарства в общинах Степової України найбільш розповсюдженим були перший та четвертий варіанти – земля надільна, орендована, купована товариством була головним ресурсом для товарного зернового господарства [602, 203]. Розверстання податків та громадських повинностей відбувалося паралельно із переділом общинних ґрунтів, після чого «мир» визначав пропорцію у співвідношенні розміру земельної ділянки та податного навантаження на господарство чи ревізьку душу. В цьому контексті в общинах Півдня України можна відстежити дві цікаві тенденції. По-перше, у більшості громад колишніх державних селян окремі общинники, з дозволу «миру», використовували механізм внутрішньонадільного обміну, що дозволяло звести власні та орендовані полоси в окрему ділянку для подальшого більш зручного господарювання [873, 79]. По-друге, заможні селяни та середняки в колишніх поміщицьких

селах намагалися отримати наділи на межі общинної землі. Цей факт дозволяв об'єднувати власні ділянки з орендованими, за межею, банківськими чи приватновласницькими [344, 82].

Слід зазначити, що характерний для російської общини принцип «кругової поруки» при розподілі податків отримав на Півдні України ознак штучності. Протягом 60-90-х років XIX ст. кількість прикладів тимчасового звільнення від виплат або перенесення терміну їх надання для селян, які потрапили у складну життєву ситуацію поступово зменшується. Заможні селяни відмовлялися від участі сплати общинного боргу, що виник через бідноту; середняки намагалися не показувати реальний рівень прибутків отриманих поза межами села. Тобто, наприкінці XIX – на початку XX ст. в селянській общині Півдня України, що поступово стає суб'єктом аграрних ринкових відносин, ми простежуємо трансформацію поняття «справедливість».

Не зважаючи на суттєві зміни у сутності охарактеризованих вищих функцій соціальна опіка у південноукраїнській общині зберігало стійкі узвичаєнні форми. Головними напрямками реалізації цієї соціальної функції наприкінці XIX ст. були почергове кормління та догляд зубожілих односельців, закріплення одного з нужденних за одним із общинних господарств в обмін на надання пільги, надання милостині.

У другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні чітко простежувалася тенденція переходу від відкритої до закритої системи соціальної опіки. Земські, маріїнські, філантропічні та інші відомчі установи, до функцій яких входив соціальний догляд, поступово розповсюджували свій вплив не лише у містах, а й сільській місцевості. На початку XX ст. вони втратили характер станової опіки й приймали до лав вихованців й вихідців із села. Інституціоналізація сфери соціального догляду, провідне місце в якій відігравала держава, співпадала із раціоналізацією свідомості тих груп південноукраїнських общинників, що були втягнуті в сферу товарних ринкових відносин. Тому реалізація функції соціальної опіки в общині була

тісно пов'язана або з прагматичними інтересами окремих господарів, або ситуативними проявами атрактивності.

Південноукраїнська община, як і загальноукраїнський чи російський її прототипи, виконувала функцію соціалізації. На неї було покладено завдання контролю, координації та оптимізації повноцінного входження індивіду у соціум. В умовах традиційного суспільства громада, поряд з родиною, виступали агентами первинної соціалізації – формувала та закріплювала у індивіда знання про соціальні норми, цінності, звичаї, традиції, вірування, принципи характерні для селянства [878, 229]. Разом з цим, сільська община Півдня України з середини 70-х років XIX ст. починає виступати достатньо активним суб'єктом аграрних ринкових відносин. Крім того, до соціального простору цієї територіальної спільноти починають інтенсивно входити іноземні елементи – співробітники земських шкіл, бібліотек, фельдшерських пунктів, освітніх клубів тощо. Трансформація інституціональних засад общини відбувалася також під впливом селян-відходників, які втратили господарський, але зберегли родинний та соціальний зв'язок з селом, й під час тимчасових повернень приносили до нього елементи міської культури та образу життя. На початку XX ст. визначені чинники набули для південноукраїнського селянина узвичаєних форм. Тому, поступово, сільська громада в регіоні змінює свій статус від агента первинної до агента вторинної соціалізації. По відношенню до окремого індивіда вона стала одним із багатьох суб'єктів, які пропонували до сприйняття норми та цінності суспільного життя та соціальної поведінки.

В досліджуваній період у статусі та сутності соціально-релігійної функції південноукраїнської общини змін не спостерігалось. До складу останньої традиційно входили такі напрямки як організація та проведення релігійних свят й календарних землеробських обрядів, піклування про стан церкви, приходу, цвинтаря. Як і у попередню добу збереження позитивної репутації селянина було пов'язане з постійним відвіданням церкви, акуратністю виконань всіх релігійних обрядів, контролером чого виступав

«мир» [841, 89]. Як зазначає сучасний дослідник Б.М. Миронов, бажання вважатися добрим християнином було таким великим, що з кінця XVIII ст. й до 1914 р. на Великдень до церкви на сповідання приходило 85-90% православного населення від 7 років [834, 362].

Репрезентативна, або представницька функція південноукраїнської селянської общини також мала стійкі високоінституціоналізовані норми. На початку XX ст. «мир», у більшості випадків, виступав обов'язковим посередником у контактах між окремим селянином та чиновником представником банківської установи, крупним землевласником. По відношенню до суб'єкта чи полісуб'єкта із зовнішнього середовища, який виявляв будь-які ознаки ворожості, громада поставала не як асоціація індивідів, а як монолітний, згуртований соціальний організм [321, 58]. Навіть за умов наявності відносно високого рівня розвитку капіталізму в аграрному секторі Півдня України, з притаманним йому духом індивідуалізму, селянська община у 1906-1917 рр. чинила суттєвий корпоративний опір політиці приватизації надільної землі, землевпорядкуванню та виходу з її складу окремих селян. Індивідуалізація господарювання, розвиток відходництва, зростання соціальної диференціації, що стали помітними в общині регіону після 1861 р. та інтенсифікувалися столипінською аграрною реформою, слід розцінювати як прояви стійкої тенденції формування транзитарної селянської спільності, роль репрезентативної функції в якій поступово зменшувалася.

Таким чином, наприкінці XIX ст. сільська община була найбільш масовою формою соціальної організації на території південноукраїнських губерній. До її складу входило 697997 селянських дворів, які господарювали на 6322 (40% від всієї площі регіону) дес. надільної та 357917 (6% від всієї в регіоні дес.) купленої землі. При цьому, співвідношення між трьома різновидами – простих, складених та роздільних – сільських общин в регіоні дорівнювало пропорції 33:42:25, що повністю пояснюється особливостями його заселення та господарського освоєння.

Штучний, протягом 30-60-х рр. XIX ст., характер впровадження сільської общини легітимізував, з одного боку, функціонування традиційної української селянської громади, а з іншого – став причиною відсутності у більшості общин в регіоні класичних рис їх російського аналога. Останні мали місце лише в поселеннях колишніх державних селян, які, переважно були росіянами-старовірами. Ця форма соціальної організації гальмувала подальший розвиток аграрного капіталізму в регіоні. У її збереженні були зацікавлені, головним чином, середняцький та бідняцький прошарки селянства, самодостатність господарств яких ґрунтувалася переважно на внутрішньонадільній оренді.

Разом з цим, слід підкреслити, що общинне законодавство припускало можливість існування в середовищі соціального організму механізмів самоуправлінської активності та саморегуляції. Південноукраїнські общинники активізували їх лише у критичні моменти, до яких належала й Столипінська аграрна реформа. Попри втрати в її роки 36,9% надільного фонду та 54,3% членів, сільська община в регіоні конструктивно пристосувалася до нових умов й виступила не лише активним учасником поземельних операцій, а й використала дієві технології свого захисту. Найбільш розповсюдженими в регіоні, в цьому контексті, стали відмова у виході, перехід до подвірної форми господарювання, купівля наділів переселенців, соціальний та моральний тиск на бажаючих вийти з її складу.

Не дивлячись на той факт, що південноукраїнська сільська община в останню чверть XIX – на початку XX ст. стала активним полісуб'єктом товарних ринкових відносин, в ній зберігалися класичні соціальні функції – адміністративно-регуляторна, правотворча, судова, соціально-управлінська, соціальної опіки, господарська, фінансово-податна, репрезентативна, соціалізуюча та релігійна. Але останні не мали ознак консервативності й органічно змінювалися пристосовуючись до реалій життя.

4.2 Асоціативні форми селянської соціальної самоорганізації

Асоціативні форми самоорганізації, що існували у південноукраїнському селі наприкінці XIX – початку XX ст. являли собою добровільні об'єднання селянства, які створювалися з метою взаємного співробітництва при збереженні самостійності і незалежності членів. Ці соціальні організації були найбільш м'якими формами об'єднання спільних дій взаємодопомоги сільських мешканців. Соціальна місія їх, переважно, полягала у задовільненні побутових, господарських та економічних потреб невеликих спільностей селян.

Існуючі на Півдні України наприкінці XIX – початку XX ст. асоціативні форми самоорганізації селянства поділялися на дві групи – традиційні та товарні. Життєздатність їх в умовах трансформації тогочасного суспільства була цілком природною.

До традиційних форм асоціативної діяльності південноукраїнського селянства досліджуваного періоду відносилися толока, супруга та артіль. Інституціональними засадами їх функціонування були звичаєві та традиційні норми, що склалися завдяки повсякденній побутовій чи господарській діяльності [1027, 22]. Створення та розпад цих тимчасових асоціацій, регуляторні основи відносин між їх членами базувалися саме на звичаєвому праві [841, 109]. Звернення до останнього логічно приводило в дію механізм статусно-рольового розподілу в селянській спільності або без коливань дозволяло вирішити спільні питання. Вплив адміністрації чи кодифікованого права на діяльність традиційних селянських асоціацій в регіоні не простежувався. Разом з цим, слід додати, що визначені форми існували не лише в сільській місцевості Півдня України; в умовах традиційного або транзитарного суспільств вони були дієвими й зустрічалися як в інших регіонах України, землеробських губерніях Росії, а також деяких державах Європи.

На зламі XIX – XX ст. толока була найбільш простою формою селянської асоціації. Її організовували на селі для виконання термінових робіт, що вимагали значної кількості осіб. Толока являла собою тимчасове, ситуативне соціальне об'єднання й, внаслідок домінування серед південноукраїнського селянства православного християнського світогляду, скликалася у вихідні та свята [659, 318]. Цей факт був пов'язаний з такою соціально-релігійною нормою як не гріховність спільної праці на громаду у визначені дні.

Існувало декілька причин скликання толоки. Перша з них – господарська – була пов'язана в регіоні з проведенням сезонних робіт в сільській місцевості. Толокою, в цьому контексті, збирали врожай хліба у серпні, шинкували капусту у вересні, м'яли льон у жовтні [419, 207]. Необхідність побутової взаємодопомоги між сусідами або родичами, як вкорінена соціальна норма, являла собою другу причину скликання толоки. Найбільш часто вона виникала під час зведення житла, господарських споруд [841, 114] тощо. Третя причина об'єднання в толоку мала громадське підґрунтя. Цю форму первинної асоціації використовували під час вирубування лісу, будування шкіл, читалень, церков, доріг, зведення греблі [420, 357].

Тобто спільною та значущою для селян в толоці була визначена ними господарська побутова чи громадська необхідність. Але досягнення цієї мети проходило на основі асоціативності – кожен з господарів працював своїм реманентом, отримував визначені звичаєм індивідуальні обов'язки, вступав до об'єднання виходячи з власних мотивів. Кількість членів толоки також визначалася виходячи з відчуття прагматизму. Традиціоналізм в толоці мав прояв у питанні отримання винагороди, якою, найбільш часто, слугував щедро накритий стіл або могорич [593, 51].

Супруга поряд з толокою також являла собою найбільш просту форму селянської асоціації. Первинна її сутність полягала у з'єднанні тяглової худоби, реманенту і робочої сили декількома господарствами для спільного

виконання окремих сільськогосподарських операцій. В період заселення та господарського освоєння Півдня України остання була майже єдиною формою обробки цілинних ґрунтів [727, 59]. Але наприкінці ХІХ ст. громадсько-господарські причини її застосування втратили в регіоні свою значущість. При цьому, чітко простежувалася закономірність – ніж вужче був захід, до якого прикладалася ця форма селянської асоціації, ніж менше в ньому приймало участь господарів, тим все більше супряга втрачала свій громадський характер і тим ближче вона наближалась до суто артільних форм праці. Виключенням в цьому відношенні слугували лише поодинокі випадки обробки супрягою сільських церковних ділянок на Херсонщині [509, 64].

В досліджуваний період причини застосування супряги у південноукраїнському селі набули соціального та соціально-економічного забарвлення. Як і в інших чорноземних регіонах, поряд з необхідністю застосування важких землеробських знарядь, на Півдні відчувалася нестача реманенту та робочої худоби, відсутність капіталу та нерівномірний розподіл робочих сил. Разом з цим, криза сільської общини, великої патріархальної селянської родини та поділ останньої на декілька нуклеарних призвели до виникнення у південноукраїнському селі великої чисельності неповноцінних, несамостійних господарств. За таких умов звичай спрягатися був єдиним засобом за допомогою якого окремі господарі-бідняки могли орати та обробляти свої землі [578, 126].

Третьою традиційною асоціативною формою самоорганізації селянства в досліджуваний період була артіль. На відміну від толоки чи супряги створення та обсяг робіт її скріплювалися угодою між роботодавцем та артільниками, або між останніми. Термін існування такого об'єднання залежав від інтенсивності досягнення встановленого перед ним завдання й міг тривати від тижня до декількох місяців, сезону польових робіт. Артільна форма самоорганізації селян на Півдні України була, як правило, пов'язана з відхожими промислами. Але, не дивлячись на набуття останніми ринково-

товарних рис вона залишалася для її членів натуральною, оскільки винагорода артільників за роботу витрачалася на утримання своїх родин. Слід при цьому зазначити, що серед південноукраїнського селянства найбільш розповсюдженими були лише три різновиди артільей.

Здобуток або заробіток в артілях першого типу розподілявся між її членами у відповідності до обсягу виконаної кожним селянином роботи. Знаряддя праці та продукти харчування надавалися кожним з артільників в однаковому обсязі і вважалися обов'язковою передумовою для асоційованої діяльності. При цьому, поділ здобутку відбувався виходячи з принципу абсолютної рівності членів артілі. Він міг бути натуральним або, після продажу результатів промислу, грошовим [505, 72].

Як правило, артілі першого типу зустрічалися у південноукраїнському селі лише в тих промислах, в яких цінність використаних знарядь праці була мінімальною. До того ж, виробничий процес такої артілі проходив без відходу від господарства чи основного місця проживання. Такий стан речей пов'язаний з тим, що артілі першого типу складалися переважно з нижчих та середніх прошарків селянства, для яких далекий відхід не мав вигоди [963, 33]. Внаслідок такого стану речей вкладені господарські цінності та праця артільників перетворювалася не в капітал, а в невід'ємну складову бюджету їх родин. Поширеним такий тип артільей був у плавневій зоні Дніпра. Селяни зверталися до нього під час збирання хмизу, верболозу, в'язання віників, корзин тощо [422, 297].

В артілях другого типу знаряддя праці вже отримували якості капіталу. Відносно висока вартість і значущість їх у виробничому процесі надавала власнику можливість отримання прибутку не лише від праці, а й від використання останніх у вигляді асоційованого паю. У зв'язку з цим, в артілі виникала диференціація засобів виробництва, що мала відображення у статусі та частці прибутку їх власників. Поширеними в регіоні були випадки, коли таке об'єднання селян займало або брало у найм необхідний йому реманент у заможного співартільника або у сторонньої особи.

Артілі третього типу, як і попередні традиційні асоціативні форми самоорганізації південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX ст. створювалися незаможними господарями або сільськогосподарським пролетаріатом. Особливість їх полягала у наявності внутрішньо-групової диференціації праці, при збереженні рівності винагороди, а також у наявності зовнішнього чинника – роботодавця. Останній, як правило, був власником великої маєтності або заможним селянином. І в першому і в другому випадку товарний характер їх господарства вимагав залучення найманої робочої сили. Внаслідок наявності в аграрному секторі Півдня України порівняно вищих показників розвитку капіталізму, визначена форма селянської самоорганізації отримала широкого розповсюдження. Домінуючою за цих умов була грошова форма винагороди, що в період сезонних польових робіт доходила до 45 крб. на місяць [814, 154]. Разом з цим, внаслідок розвитку в регіоні земельної оренди та суборенди, прямий найм артілі інколи замінювався «покрутою» [593, 58].

Розвиток аграрного капіталізму поставив перед селянством південноукраїнських губерній комплекс вимог щодо інтенсифікації та оптимізації господарювання. Обтяженість общини адміністративною, фіскальною, соціально-зрівняльною функціями, обмеженість земельних та фінансових ресурсів перешкоджали використанню її селянами як дієвої форми самоорганізації в конкурентному оточенні. Звичасві асоціації, могли забезпечити умови лише для виживання, а не підвищення добробуту. Визначені чинники, а також зростання запитів щодо якості життя, бачення соціальних та економічних перспектив спричинили пошук найбільш прогресивними селянами Півдня України нових форм самоорганізації. Відповідно до вимог часу останні повинні були функціонувати виходячи з принципів непорушності приватної власності, зростання зовнішньоорганізаційної конкурентоздатності та внутрішньогосподарської товарності, відповідності потребам їх членів щодо обсягів залучення чи вкладення капіталу.

Передумовами для виникнення таких нових форм на Півдні України були в досліджуваний період можливість щодо оренди чи купівлі придатних для землеробства земель, інституціоналізація ринку сільськогосподарської продукції, розгортання інфраструктури іпотечних установ, наочність ефективної діяльності крупних приватновласницьких та колоністських господарств, проникнення товарно-грошових відносин в селянське середовище. Важливими стимулюючими чинниками, при цьому, було бажання придбати свою частку у боротьбі за такий ресурс як земля, а також відмежуватися від спекулятивної діяльності лихварів. Неабияку роль, в цьому контексті, відігравала самомотивація селян, економічний потенціал господарств та підприємливість яких виступали основою для втручання в конкурентний простір аграрного сектору. Недостатня ефективність одноосібного конкурування була також важливим чинником для виникнення на Півдні України наприкінці XIX – початку XX ст. товарних асоціативних форм самоорганізації селянства. Серед останніх ми виокремлюємо такі різновиди як кумпанії, а також селянські, сільськогосподарські, збутові та позикові товариства.

У сільській місцевості південноукраїнських губерній кумпанія являла собою достатньо широко розповсюджену форму товарної асоціації. Сутність її полягала в об'єднанні представників заможної верстви селянства для складання угоди оренди значної ділянки землі, що належала казенному відомству [873, 82], общині [421, 493] або крупному приватному власнику [306, 14]. Отримана в тимчасове користування придатна для хліборобства площа, таким чином, підлягала поділу між «компаньйонами» в залежності від суми грошового внеску кожного. Такі соціальні об'єднання склалися не лише з мешканців одного села, а й, інколи, двох і більше [873, 86].

Засновниками кумпаній в регіоні були заможні селяни й, зрідка, представники середняцького прошарку. Як правило вони належали до общинної верхівки й мали у своєму розпорядженні надільну землю розміром від 25 дес. на господарство. Створення кумпанії дозволяло їм взяти в оренду

або віддалені від села наділи бідняків, або прилеглі до общинних земель казенні оброчні статті чи ділянки приватновласницького характеру. Вступ до такої селянської асоціації дозволяв додати до існуючої посівної площі, в середньому на господарство, від 5,7 дес. в Дніпровському до 34,9 дес. в Мелітопольському повіті [733, 63].

Разом з цим, поряд з господарською комерційна складова також відігравала важливу роль в діяльності південноукраїнських селянських кумпаній. Актуалізація її була пов'язана із загостренням конкуренції за пропоновані до оренди ділянки. Пайовий капітал останніх, у порівнянні з селянським індивідуальним чи общинним, був більш ефективним засобом у відстоюванні інтересів під час торгів за казенні чи приватновласницькі орендні землі. Для досліджуваного часу характерними були випадки використання селянськими кумпаніями грошей як чиннику для доведення переваги своїх прав у змаганні за землю з німцями-колоністами чи лихварями-євреями [945, 93]. Асоційований капітал використовувався й у вигляді «відступного» для конкуруючих селянських об'єднань [826, 58].

Питання про кількість існуючих наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. на Півдні України кумпаній та про їх чисельний склад також є цілком слушним. Прямої відповіді на нього в статистиці та дослідженнях того часу ми не знайшли. Такий стан речей пов'язаний з декількома причинами. Хоча ці селянські асоціації товарного спрямування й стали предметом наративного опису, цифрові показники про них отримати було важко, оскільки вони не мали статусу юридичної чи фінансової одиниці. Як правило, останні діяли під егідою общини, надаючи «миру» за допомогу при складанні орендної угоди магарич. Користування приватновласницькою ділянкою дуже часто відбувалося виходячи з місцевої традиції відносин між колишнім поміщиком та колишніми кріпаками. Траплялися також випадки коли чиновник віддавав в оренду селянським кумпаніям казенні оброчні статті без оформлення належних документів [321, 101].

В середньому, селянські кумпанії в регіоні щорічно закріплювали за собою більш ніж половину орендних земель. Але в різних повітах ця частка була не однаковою. Якщо у Дніпровському вона дорівнювала 60,5% від всіх орендованих селянами площі казенних статей (або 2780 дес.), то у Бердянському цей показчик сягав 69% (6949 дес.), а в Мелітопольському – 80,7% (23929 дес.) [873, 89]. Кількість членів кумпанії, в цьому контексті, залежала від чисельності селянської верхівки в окремому населеному пункті, потреби її в орендних землях, наявної пропозиції останньої від казни, приватного власника, однообщинників. Так, наприклад, община с. Рубанівки Мелітопольського повіту мала в 1886 р. в оренді 5582 дес. казенної землі. Але оброблялася вона не всіма 1207, а лише 250 заможними господарями [230, 8]. Кумпанія з 60 осіб орендувала у казни 1212 дес. від імені всієї Акимівської общини, яка мала у своєму складі понад 260 господарств [200, 7]. Схожа ситуація мала місце і в селищі Ново-Маячка того ж повіту, де казенною статтею в 3517 дес. користувалося тільки 82 компаньйони. Община з них отримала розписку про те, що сплачувати гроші за оренду будуть лише останні [227, 15]. Тобто, за наявності необхідних умов до складу кумпанії могли входити від 10 до 25% мешканців села.

Схожим на кумпанійський, за сутністю та функціями, був на Півдні України ще один різновид асоціацій товарного типу, який отримав назву селянського товариства. Виникнення та поширення його в регіоні припало на міжреформенний період. Разом з цим, визначальна відмінність останнього полягала у відношенні членів до головного сільськогосподарського ресурсу – землі. Якщо кумпанія створювалася як орендна асоціація, то селянське товариство – як соціальна спільність господарів-власників.

Найбільш часто товариства створювалися з мешканців одного або декількох селищ після отримання інформації про продаж ділянки з маєтностей місцевого приватного власника або казни. При цьому, специфіка степової України полягала в існуванні у досліджуваний період не лише селянських, а й селянсько-міщанських товариств. Для купівлі останньої в

межах однієї фінансово-правової операції складалася спільна каса. Після підписання угоди садиба та городня земля поділялись відповідно до розміру грошового внеску. Орна земля наділялася смугами пропорційно до паю кожного товариша. У спільному користуванні залишалися тільки толока, вигін, озеро, ліс тощо. Якщо метрополія знаходилася на значній відстані від купленої ділянки у степовій зоні, то товариство відводило також місце під поселення. Від останнього, з часом могло утворитися нове селище, й члени товариства ставали сусідами [856, 12].

Внаслідок дещо вищого рівня розвитку аграрного капіталізму, відносно пізнього часу заселення та господарського освоєння, наявності більш чисельного середняцького й заможного прошарків селян кількісні показники розповсюдження товариств останніх на Півдні України були майже в два рази вищими, ніж в інших регіонах Російської імперії. Вони були схожими лише з відповідними даними Середнього та Нижнього Поволжя. Всього на 1905 р. на території Півдня України існувало 2077 селянських товариств, з яких 688 (33%) на Херсонщині, 1206 (58%) на Катеринославщині та 183 (9%) в Таврійській губернії [542, 67-69]. При цьому, у власності членів останніх знаходилося 787 дес., що становило 10% від загального приватновласницького земельного фонду в регіоні. На повітовому рівні визначена частка була різною. Так, наприклад, в Бердянському повіті вона складала 12%, у Мелітопольському – 1%, в Олександрівському – 15%, в Херсонському – 17% [384, 92]. Активізація діяльності селянських товариств мала місце в роки Столипінської аграрної реформи. Саме з використанням цієї форми асоціативної самоорганізації сільське населення Півдня України спромоглося придбати в місцевих відділеннях Селянського поземельного банку понад 40% земельного фонду [430, 179-181].

В середньому на одне товариство в регіоні припадало 384 дес., що було на 128 дес. більше відповідних показників по 50-ти губерніям європейської частини Російської імперії. Особливість регіону полягала у досліджуваний період, ще й у домінуванні групи значних за площею поземельних

селянських об'єднань. Якщо у більшості регіонів, в тому числі на Правобережній та Лівобережній Україні, переважали три групи селянських товариств – з площею ґрунту від 10 до 25, від 25 до 50, й від 50 до 100 десятин, то на Півдні України ситуація у кількісному та якісному значенні була кращою. В сільській місцевості регіону товариства з площею від 50 до 100 й від 100 до 1000 дес. складали 80% від всієї їх кількості. При цьому, значною була питома вага селянських товариств з площею землі від 100 до 1000 дес. [512, 125].

Щоб отримати членство в селянському товаристві необхідно було зробити грошовий внесок, еквівалентом якого після здійснення покупної операції ставав власний земельний пай. Фактично селянин проходив фінансовий та майновий ценз, доводив свою купівельну або позикову спроможність. Виходячи з такого стану речей переважна більшість товаришів належали до заможної або стійкої середняцької верств південноукраїнського селянства. Місцеві чиновники, агрономи, колишні ревізори відзначали факт наявності у членів товариств покращеного реманенту та сільськогосподарської техніки, достатньої кількості худоби, добротних будинків й господарських споруд. Поширеними були випадки використання останніми багатопілля та органічних добрив [438, 118].

Асоціативний принцип заснування кумпаній та селянських товариств мав продовження на Півдні України у формах землекористування. Оскільки в основі їх знаходилися одноосібні господарства, власники яких прагнули до оптимізації та інтенсифікації останніх, то в регіоні виникла передумова щодо розповсюдження покращених типів сільськогосподарської діяльності. Тобто, поширеність селянських асоціацій, у поєднанні з іншими природними та економічними чинниками, стали причиною розповсюдження у степовій зоні України ділянкової системи землеробства. При цьому, як відрубний, так і хуторський варіанти останньої місцеві селяни традиційно використовували з середини ХІХ ст. [314, 12]. В досліджуваній період селянські кумпанії та

товариства виступали, як правило, засновниками груп ділянок покращеного типу, що розташовувалися на значній площі.

На орендованих казенних чи приватновласницьких землях члени кумпаній найбільш часто використовували групову відрубну систему відому в регіоні під назвою левади чи підмету [314, 14]. Відсутність в цих формах характерних для общини черезсмужжя та багатосмужжя дозволяло вести компактне господарство городницького чи хліборобського спрямування. Постійне перебування на них було недоцільним; відвідування ділянок мало місце лише в період польових робіт. Левади, за даними земських статистів, найбільш часто засновувалися групами селян на Катеринославщині та Херсонщині. Особливо інтенсивним цей процес став в роки аграрних перетворень 1906-1917 рр. [609, 61].

Поряд з левадами та підметами на орендних землях створювалися й хутори. Найбільшого розповсюдження вони набули на території материкових повітів Таврійської губернії. При цьому, на казенних землях існувала практика самостійної побудови селянами групи садиб, які створювали сусідську асоціацію. Кожен з членів останньої мав право продажу будівель, як приватної власності, по закінченню терміну оренди [873, 86]. Але на приватновласницьких хуторах, що віддавалися селянам у короткострокову оренду, асоціативність мала лише первинні ознаки [565, 20]. Слід додати, що з поширенням в регіоні установ іпотечного характеру селянські товариства почали купувати ці ділянкові площі у індивідуальну власність.

Разом з цим, починаючи з останньої чверті XIX ст. селянські кумпанії, що склалися переважно із заможних общинників, стали застосовувати ще одну форму ділянкового господарювання – хутори-виселки. Останні зводилися у віддалених від селища кутках надільної землі. Цей крок дозволяв позбутися впливу «миру» та приблизити до житла власну ділянку. Навіть під час общинного переділу хуторяни залишали за собою прилеглі наділи вдаючись до обміну, за окрему плату, смуг із своїми односельцями. Найбільш часто хутори-виселки створювалися в межах наділу общин

колишніх казенних селян в Бердянському, Мелітопольському, Дніпровському, Херсонському та Єлисаветградському повітах. Такими були, наприклад, Бегим-Чекракські, Олешківські, Чулаківські, Зубовські, Дудківські, Ново-Павлівські та інші хутори [873, 87]. В роки Столипінської аграрної реформи, під час проведення землевпорядних робіт між хуторянами та мешканцями метрополії нерідко виникали конфліктні ситуації з приводу межі між закріпленими ділянками [6, 118].

Охарактеризовані вище асоціативні форми селянської самоорганізації були, за критерієм часу, короткостроковими. У переважній кількості випадків мета їх заснування мала всі ознаки ситуативності. Разом з цим, об'єктивні умови вимагали від селянства створення більш стійких соціальних спільностей, що забезпечували б задовільнення різнорівневих потреб ще й у перспективі. Тому з кінця XIX ст., поряд з одно та двофункціональними об'єднаннями, в сільській місцевості Півдня України почали виникати багатопрофільні товариства. Темпи заснування останніх були найбільш інтенсивними в роки Столипінської аграрної реформи.

Поліфункціональні об'єднання, що існували на території південноукраїнських губерній протягом досліджуваного періоду можна умовно поділити на дві групи. По-перше – це сільськогосподарські громади та спілки, які засновувалися земством або Імператорським товариством сільського господарства Півдня Росії. Вони діяли на кошти останніх, переслідували просвітницьку та агрокультурницьку мету й майже нічого спільного з селянською самоорганізацією не мали. По-друге – це кредитні та позиково-ощадні товариства, напрямки діяльності яких у досліджуваний період виходили далеко за зафіксовані у формальній назві межі. Саме вони набули рис самокерованої селянської спільності – асоціації кооперативного виду.

Алгоритм заснування кредитного чи позиково-ощадного товариства був достатньо простим. Члени-засновники цього об'єднання, кількістю не менше семи осіб, мали звернутися до місцевого відділення дрібного кредиту

для консультації інструктора та отримання первинного пакету документів. Далі вони формували статутний капітал, що отримувався дуже часто у вигляді позики від відділення Державного банку, земства, приватних осіб. Після цього до повітового суду надавалася заява із трьома примірниками статуту товариства й залишалося лише чекати офіційної реєстрації. По отриманні дозвільних паперів скликалися загальні збори, обиралося правління й розпочиналася діяльність [650, 21].

Всього на 1911 р. у сільській місцевості Півдня діяло 656 кредитних та позиково-ощадних товариств, що складало 82% від загальної їх кількості в регіоні та майже 30% від аналогічного показника по всім українським губерніям. На 1915 р. ця цифра зросла до 855, тобто на третину. При цьому, за середніми показниками по регіону, до складу визначених поліфункціональних об'єднань входило 64% селянських господарств [562, 193].

Рівень розвитку інфраструктури товариств на території окремих південноукраїнських губерній був не однаковим. Так, наприклад, на Херсонщині на 1911 р. їх діяло 357, на Катеринославщині – 169, в Таврійській губернії – 130. До того ж, якщо в Херсонському, Єлизаветградському, Катеринославському, Олександрівському повітах діяло по 90 кооперативних селянських об'єднань, то в Бахмутському, Маріупольському, Мелітопольському – по 65. Окреме місце серед повітів, в цьому контексті, займав Бердянський, у сільській місцевості якого функціонувало близько 50 багатопрофільних товариств. Але, до складу їх входило понад 88% селянських господарств [408, 154].

Разом з цим, в усіх адміністративно-територіальних одиницях Півдня України чітко простежувалася тенденція переваги кредитних товариств над позиково-ощадними. На загальнорегіональному рівні їх співвідношення дорівнювало пропорції 3:1. Але в тих повітах де прошарок заможних селян був більш чисельним пропорція змінювалася на користь саме позиково-ощадних кооперативів. [633, 139].

Окремо слід звернути увагу на питання розміру статутного та обігового капіталу південноукраїнських кредитних та позиково-ощадних селянських товариств. В цьому контексті на 1911 р., перше місце серед усіх установ дрібної позики України займали товариства трьох материкових повітів Таврійської губернії. Їх капітал складав 69,9 млн. крб., або 85,5 тисяч крб. в середньому на одне товариство. На другому місці, відповідно, знаходилася Херсонська губернія з показниками 7,6 млн. крб. всього та 31 тисяча крб. на товариство [537, 33-41]. При цьому, статутний капітал визначених селянських об'єднань складався не лише з отриманої від Державного банку чи земства позики. В ньому частка пайових селянських та приватновласницьких внесків складала 34%, що було значно вище ніж в середньому по Україні. До того ж, частка власних селянських грошей в оборотному капіталі товариств також була в регіоні найвищою. Вона дорівнювала 71 відсотку [537, 18].

Переважає більшість кредитних та позиково-ощадних товариств виникла на Півдні України, як і в цілому в європейських губерніях Російської імперії, лише на початку ХХ ст. Особливу роль в цьому відношенні відіграла зміна курсу аграрної політики. Внаслідок такого стану речей селяни отримували досвід кооперування та асоціативної відповідальності виключно в процесі реалізації функцій товариств. Незначний вік існування останніх обумовив наявність в їх капіталі достатньо великої частки запозичених коштів. Від моменту заснування й до факту поточної ревізії (через 3-5 років) вона поступово зменшувалася та, в цілому, по регіону на 1910 р. дорівнювала вже 50 відсоткам [653, 219]. Зародковий характер розвитку сільськогосподарської кооперації мав відображення в результатах проведеного в той самий рік вибіркового дослідження. З 241 обстеженого на півдні України кредитного та позиково-ощадного товариства 186 (77%) мали гостру потребу в додаткових коштах, а 52 (21,5%) мали недостатній для ефективної діяльності капітал. Тільки три обстежених селянських позикових товариства мали надлишок фінансів [653, 297]. При цьому слід додати, що

масовість визначених організацій свідчила про членство в них не лише заможних та середняцьких верств, а також про формування серед південноукраїнського селянства дрібнопідприємницького світогляду.

Акумуляція коштів в межах статутного та оборотного капіталу являло основу ефективності реалізації фінансового напрямку діяльності товариств. З одного боку воно було обов'язковим елементом нормативної та соціальної легітимізації, а з іншого – створювало умови для підвищення конкурентоздатності. Якщо відсоткова ставка позики місцевих сільських лихварів коливалася від 40% до 60%, то для членів товариств вона дорівнювала, в середньому, 6-8 відсотків. Лише в деяких позиково-ощадних селянських кооперативах ставка доходила до 10-12% [653, 23]. Але останній факт був пов'язаний з необхідністю виплати дивідентів власникам пайових внесків.

Головною умовою отримання позики був господарський характер її використання. Тому купівельна складова торгівельного напрямку діяльності мала соціальні обмеження. Якщо отримані кошти спрямовувалися заможними селянами та середняками для підвищення товарності й прибутковості власних господарств, то бідняки, як правило, використовували їх для задовільнення споживчих потреб. Аналіз використання отриманих членами південноукраїнських товариств позик дозволяє визначити наступні тенденції. Понад 88% грошей мали продуктивне призначення. При цьому, на операції з купівлі чи оренди землі, на 1910 р., витрачалось 44%. На другому місці знаходилися витрати на придбання робочої худоби (19,4%) та будівельних матеріалів (8%). Заслуговує на увагу, в цьому контексті, питання замовлення через товариство покращених знарядь праці та сортів посівного матеріалу [761, 187].

Другою складовою торгівельної діяльності кредитних та позиково-ощадних товариств на Півдні України були операції зі збуту сільськогосподарської продукції. Виступаючи посередниками між дрібними виробниками та замовниками кооперативи акумулювали селянську

продукцію у більш-менш значні партії, що робило її конкурентною. Такі заходи не лише зменшували в регіоні роль лихварства, а й дозволяли отримати сільським мешканцям від продажу кошти дещо більшого розміру. Збут збіжжя та продуктів землеробства й садівництва вимагав в регіоні вирішення питання зберігання останніх. Протягом кінця XIX – початку XX ст. воно неодноразово ставало актуальним та обговорювалося на з'їздах земств, представників союзів селянських кооперативів, зборах Імператорського товариства сільського господарства Півдня Росії, засіданнях місцевих комітетів комісії з потреб сільськогосподарської промисловості тощо [571, 93]. Тільки початок Першої світової війни й потреба військ у великих обсягах продуктів харчування стимулювали цей напрямок діяльності південноукраїнських селянських товариств та зробили його головним у життєдіяльності останніх [852, 22].

Таким чином, асоціативні форми соціальної самоорганізації південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX ст. являли собою добровільні об'єднання, що створювалися задля співробітництва при обов'язковому збереженні самостійності їх членів. Вони за офіційними даними охоплювали близько 72% сільського населення й виникали, головним чином, для задовільнення господарських та економічних потреб, серед яких збільшення площі ділянки орної землі знаходилося на одному з перших місць. При цьому, протягом досліджуваного періоду у південноукраїнському селі співіснували як традиційні, так і товарні соціально-асоціативні форми. Такий стан речей був віддзеркаленням трансформаційного характеру селянського соціального простору, пануючих в ньому господарського прагматизму та природної схильності до самоствердження в одностатусній локальній спільноті.

Подальший розвиток товарного грошових відносин в аграрному секторі став причиною звуження соціальної основи використання селянством Степової України традиційних асоціативних форм самоорганізації. Широко поширеними вони були переважно у повсякденних практиках представників

нижчих соціальних страт, що прямо пов'язувалося з нестачею у останніх землі, реманенту, тягла та коштів. Толока, супруга та артіль виступали тими традиційними соціальними асоціаціями, в межах функціонування яких селянські низи регіону забезпечували мінімальну самодостатність родинних господарств.

Разом з цим, наприкінці XIX – початку XX ст. серед селянства південноукраїнських губерній значного розповсюдження отримали товарні форми самоорганізації асоціативного типу. Серед останніх масовими в регіоні стали кумпанії, селянські, а також кредитні й позиково-ощадні товариства. Соціальна місія їх полягала у реалізації можливості підвищення конкурентоздатності об'єднаних у спільність господарств. При цьому, головним предметом конкурентної активності для ринково-капіталістичних селянських об'єднань виступала на Півдні України земля, й лише потім покращений реманент, посівний матеріал чи худоба. Такий розподіл пріоритетів був цілком логічним, оскільки відповідав господарським запитам членів товариств, переважна більшість яких в регіоні належала до заможних та середняцьких соціальних прошарків.

4.3 Класифікація та функції селянської родини

Сім'я завжди була первинною самоорганізованою клітиною суспільства. Вона виступала своєрідним мікросвітом, в якому спліталися складні політичні, економічні, психологічні, фізіологічні та інші складові життя. В умовах повсякдення останні невпинно отримували соціального забарвлення. Тому дослідження селянської сім'ї та шлюбу виступає визначальною основою розуміння багатьох процесів, які відбувалися у південноукраїнському селі наприкінці XIX - початку XX ст. При цьому, слід підкреслити, що селянську сім'ю слід розглядати в межах двох соціальних парадигм. Аналіз її як соціального інституту уможливило розкриття питання про зміст відносин з безпосереднім та загальним оточенням. Її внутрішнє

життя більш логічно характеризувати в соціально-груповому контексті [597, 9].

В селянській спільності кінця XIX – початку XX ст., в тому числі й південноукраїнській, шлюб був тим соціальним інститутом, базові норми та цінності якого зберігали риси традиціоналізму та консервативності. В становому, релігійному, етнічному і господарському відношенні він мав всі ознаки ендогамії, бо, як правило, являв собою союз між особами соціальних груп одного й того ж спектру. Приклади екзогамії серед місцевого селянства були майже винятковими й простежувалися лише в етносоціальному контексті. На початку минулого століття частка змішаних, головним чином україно-російських шлюбів, в сільській місцевості регіону не перевищувала 5,5 відсотків [878, 529]. Хоча демократизація та цілераціоналізація життя на селі й спровокували зародки егалітарного шлюбу, останній містив глибоко вкорінені риси патріархальності та моногамії. Соціальні паралелі ринково-капіталістичної трансформації співпали на Півдні з традиційним потягом селянства до індивідуалізації, що поступово змінювало співвідношення між патрилокальними та унілокальними шлюбами.

Вплив традиціоналізму та атрактивних норм чітко простежувався у ставленні південноукраїнського селянства до факту укладання шлюбу. Воно, як і представники інших станів і регіонів України, розглядало шлюб як союз, що укладався раз і назавжди. Лише смерть одного з подружжя могла зруйнувати останній. З огляду на питання про те, з якою людиною доведеться прожити весь вік, шлюбний вибір набував визначальної значущості. Тому, до вибору пари ставились з величезною відповідальністю, орієнтуючись насамперед на всебічну – соціальну, вікову, майнову стартову рівність молодят [841, 48].

Слід звернути увагу також на те, що сімейно-шлюбні відносини перебували в полі зору сільської громади. Їх інтенсивність безпосередньо залежала від характеру соціальної рефлексії наречених на суспільну думку односельців. Такі соціальні норми в останній як визнання виключного права

голосу на сході лише одруженого, можливість отримання наділу від общини для ведення тільки родинного господарства, визначення шлюбу як морального боргу кожного та легітимізація його через традиційну весільну обрядовість робили останній найбільш консервативним соціальним інститутом на селі. До цього слід додати, й аналогічність ставлення до шлюбу з боку православної церкви, обряд вінчання у якій робив його законним [834, 237].

Сім'я не протистояла, а була органічною інтегрованою складовою селянської соціальної спільності й забезпечувала стабільність останньої завдяки встановленню «інструментальних» відносин з іншими соціальними підсистемами, структурами, формами організації. Стабільність сім'ї будь-коли залежала як від характеру внутрішніх взаємодій, так і від зовнішнього впливу соціокультурного оточення.

В умовах прискорення темпів ринково-капіталістичної трансформації селянська сім'я Півдня України, як і в інших регіонах Європейської частини держави, зберігала первинні наочні ознаки традиційності. Це, передусім, відображалося в синонімічності понять «родина», «двір», «сім'я», які в повсякденних селянських практиках та буденній свідомості ототожнювалися з категорією «господарство» [631, 43]. Головним критерієм єдності родичів, в цьому контексті, була наявність загального нероздільного майна й одного господаря (голови родини), який керував останнім і взагалі всіма справами в господарстві. Усі члени сімейства жили одним двором, але не в тому розумінні, що вони проживали в одній хаті, а в тому, що вели одне господарство й мали спільну власність [834, 288].

Разом з цим, після реформ 1860-х рр. та подальших змін в законодавстві й повсякденні, внутрішня соціальна організація південноукраїнської селянської родини зазнала суттєвих змін. Торкнулися вони як інституціональних так і функціональних сімейних устоїв. Наслідки зовнішніх впливів позначилися на формі, типології сім'ї, на характері відносин, соціальних ролей та ієрархії функцій.

Домінування серед населення Європейської частини держави православного християнського світогляду обумовило непорушність принципу моногамності в сім'ї. Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. остання поділялася на декілька типів, співвідношення яких в різних квазістанах було неоднаковим. Серед селянства, в тому числі й південноукраїнського, найбільш часто зустрічалися прості, (малі, індивідуальні, елементарні, нуклеарні), розділені та складні (патріархальні, батьківські, нерозділені, великі) сім'ї [871, 67].

Зазвичай, сутнісною ознакою складної селянської сім'ї було те, що її члени спільно обробляли землю і вели господарство, разом жили та споживали продукти своєї праці. Вона складалася, як правило, з декількох кровно споріднених простих сімей. Кожна з останніх могла бути повною чи неповною і включати інших родичів – двоюрідних і троюрідних сестер і братів, внучатих племінників, а також зятів та невісток. Внаслідок цього, в сільській місцевості Півдня України складні сім'ї могли нараховувати до 20-25 осіб [419, 319]. Але найбільш розповсюдженими серед місцевого селянства були два різновиди складної сім'ї – батьківська та братська. Специфіка першої полягала в тому, що одружені сини і доньки жили разом з батьками. Друга виникала в наслідок смерті у попередній голови родини. Означена риса була пов'язана із спеціалізацією району на товарному виробництві збіжжя, що передбачало наявність у родинному господарстві мінімум трьох чоловіків працездатного віку [946, 34].

На кінець ХІХ ст. інституціональна основа соціального організму великої селянської родини, а саме економічна залежність молодших поколінь від батьків, поступово втрачала в регіоні свою значущість. Цьому сприяли відчутність земельного голоду, подальше розповсюдження відхожих промислів та проникнення в сільське господарство товарно-грошових відносин. Як непорушний моноліт складна патріархальна родина зберігалася на Півдні України лише в поселеннях старовірів, общини яких ще мали достатній запас надільної землі, певні капітали для придбання нових ґрунтів

та замкнутий характер життя [766, 146]. В стратифікаційному відношенні схильність до її збереження існувала в верхніх прошарках селянства. Голови родин в них, як в українських, так і російських селах, з раціональних міркувань не допускали до відокремлення синів з часткою батьківського господарства й стримували, таким чином, поширення низхідної вертикальної мобільності. Але в трьох нижніх соціальних стратах південноукраїнського селянства, де землеробська господарська основа була дуже хиткою, велика патріархальна родина, як постійно існуючий організм, майже не зустрічалася [762, 184].

Там де існувала господарська доцільність або звичаєві зобов'язання селяни вдавалися до створення другого типу моногамної сім'ї, що може бути названа розширеною. На Півдні України вона була менш розповсюдженою, ніж проста й дуже часто розглядалася як перехідна або тимчасова форма самоорганізації досліджуваної малої соціальної групи. Розширена сім'я складалася з однієї подружньої пари з дітьми і окремих близьких чи далеких родичів, а саме овдовілих батьків, неодружених братів чи сестер, дядьків, племінників тощо. Цей тип сім'ї існував досить тривалий час за умов визнання головного подружжя єдиними господарями й розпорядниками майна. Соціальний баласт в такій родині виконував, як правило, допоміжні функції та обов'язки й не користувався правом вирішального голосу при прийнятті родинних рішень. Але у більшості випадків розширена сім'я була хитким соціальним організмом й розпадалася на нуклеарні у разі одруження і відокремлення молодших братів [950, 49].

Разом з цим, наприкінці XIX – початку XX ст. найбільш розповсюдженим типом селянської сім'ї на Півдні України була нуклеарна, мала або проста. Аналіз її складу дозволив виокремити три різновиди – подружню пару, неповну та повну родини. Два перших зустрічались рідко та, як правило, являли собою прості сім'ї, що знаходилися на першій або останній фазах життєвого циклу. Внаслідок значущості у світогляді сільського населення православної моралі та господарської доцільності ці

неповні види нуклеарної родини були тимчасовими та короткостроковими, що відобразилося у їх питомій вазі – 9% за переписом 1897 р. – серед загальної кількості простих селянських сімей [515, 179].

Як і в інших губерніях України, домінуючим різновидом малої була в сільській місцевості регіону повна проста сім'я. До її складу входило два кровноспоріднених покоління – батьки та неодружені діти. На відміну від складеної чи розширеної характерними рисами такої родини були спрощеність структури, варіативність в ієрархії функцій та сімейних статусів, емоційність та інтенсивність стосунків [950, 95]. Хоча нуклеарна сім'я мала місце в усіх соціальних стратах південноукраїнського селянства частка її невпинно зменшувалася за висхідним вертикальним вектором. Така закономірність була пов'язана з феноменом первинного економічного старту молодого подружжя. В нижніх прошарках, внаслідок втрати родинами землеробської господарської самодостатності й зростання в бюджеті долі прибутків від відхожих промислів, поступово набирала ваги гостьовий її підвид. У верхніх стратах нуклеарна родина зустрічалася у трьох варіантах, а саме як складова патріархальної, основа розширеної або як самостійна мала група. При цьому, в першому з них гостьова сім'я інколи зустрічалася у невідділених від батьківщини одружених молодших синів. В другому та третьому вона була майже відсутньою, що пов'язувалося з достатньою для ведення повноцінного господарства отриманою спадщиною та прагненням членів до дотримання традиційного землеробського стилю життя [954, 419].

В контексті питання типології південноукраїнських селянських родин звертає на себе увагу дискусія вітчизняних істориків, краєзнавців та етнографів щодо співвідношення в сільському соціальному просторі великої, розширеної та простої сім'ї. Слушною, на нашу думку, є позиція тих попередніх дослідників, які доводили тезу про домінування останньої. Статистичним підтвердженням її виступав показник середнього кількісного складу селянських родин, який, за переписом 1897 р., дорівнював в регіоні 6,1 особи. Він був вищим загальноукраїнського середнього статстандарту на

0,9 позиції [515, 177]. Така різниця свідчить про вплив особливостей внутрішньорегіонального розвитку на формування соціальної традиції життєдіяльності селянської сім'ї.

В умовах порівняно вищого ступеня розвитку аграрного капіталізму, більш пізнього заселення і господарського освоєння, збереження стійкої традиції екстенсивного землеробства, поліконфесійності та поліетнічності цілком природним був той факт, що наприкінці XIX – початку XX ст. мала селянська сім'я на Півдні України була супутницею великої. На додаток, при вкоріненні норми багатодітності вони не лише співіснували, а й знаходилися у своєрідному симбіозі, мали потребу одна в одній, конкурували, протидіяли та йшли на поступки.

До реформ 1860-80-х рр. економічні, господарські, демографічні переваги великої родини на селі робили в регіоні недоцільним існування малої родини як масового феномену. На кінець XIX ст. вони, як типи моногамної сім'ї не перебували у протистоянні. Більш того, репродуктивна функція малої сім'ї була спрямована на те, щоб перетворити її у велику. Така закономірність відповідала традиціям народжуваності, господарювання й православним догмам. Спрацьовував також суб'єктивний чинник, бо окрема людина, в психологічному та соціальному відношеннях, відчувала себе у великій родині більш захищеною від випадковостей.

Дуалізм нуклеарної родини, як складової великої, став більш відчутним в умовах інтенсифікації ринково-капіталістичної трансформації. Відцентричні тенденції в останній, крім об'єктивних чинників, посилювалися в регіоні суб'єктивними, а саме психологічним та соціальним тяжінням селян-українців до індивідуалізації та самореалізації в малій сім'ї. Складена родина не витримувала в сільській місцевості Півдня України соціальної конкуренції з простою, частка якої на кінець XIX ст. зросла до двох третин від всієї кількості селянських сімей [696, 597]. Слід зробити наголос, що означена тенденція в регіоні мала більш відчутний характер, ніж в інших місцевостях у зв'язку з тим, що в ній чітко простежувався двонаціональний

підтекст.

Перехід від великої до малої родини в російських селах Півдня України був повільнішим, ніж в українських [767, 754]. Така різниця, на нашу думку, безпосередньо пов'язувалася з неоднаковим визначенням патріархальності, як базису родинних відносин. У росіян, як національної, а у старовірів ще й релігійної, меншості сільської місцевості регіону, вона мала атрактивно-колективістську природу. Внаслідок такого стану речей зв'язки та відносини у російській нуклеарній сім'ї, як складовій великої, були нерозвинутими. Ні вона, ні її члени не позиціонували себе соціально самостійними, що відбивалося у повсякденній діяльності в акцентуації на відчуті боргу перед родичами. Дорослий одружений син залишався в батьківській родині «малим»; положення його дружини було ще гіршим, оскільки вона знаходилася у залежності не лише від чоловіка, а й від свекра та свекрухи [585, 223]. Статус членів нуклеарної родини, таким чином, ототожнювався з соціальною роллю споріднених патріархальними відносинами робітників, що у повсякденному житті вступало у протиріччя з ролями чоловіка, дружини, батька та матері. В такому середовищі формування індивідуальних, особистісних рис гальмувалося та ускладнювалося.

Патріархальність в селянській українській сім'ї ототожнювалася з раціонально цілепокладеною асоціативністю. Вона виявлялась на побутовому рівні як християнське розуміння послуху усіх членів голові родини, дружини чоловікові, дітей батькам [422, 527]. Тому, як в складених, так і простих сім'ях, попри визнання на усіх рівнях формального верховенства чоловіка, у реаліях побуту простежувалася тенденція до встановлення демократичного, егалітарного стилю взаємин. Господар чи чоловік, наприклад, не могли навіть одноосібно розпоряджатися всім майном, оскільки придане жінки чи невістки було виключно у їх приватному володінні [742, 47]. Тобто, на відміну від домінуючого в російських селянських родинах патріархального колективізму, патріархальна асоціативність в українському селі на Півдні цілком допускала можливість

індивідуалізації та відокремлення від великої нуклеарної сім'ї. Слід зазначити, що стиль взаємин в останній і вирішення питання про старшування зазвичай безпосередньо залежали від того, кому належав будинок, де вона мешкала [421, 158].

Відтак, наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. тенденція до поширення серед південноукраїнського селянства нуклеарної сім'ї отримала стійкості. Співвідношення її з розширеною та великою можна визначити пропорцією 61:33:16. Але, у порівнянні з іншими регіонами України, її частка була дещо меншою, що пов'язувалося з особливостями заселення та господарського освоєння краю, а також специфікою поліструктурності досліджуваної соціальної спільності.

Перелік функцій селянської сім'ї в регіоні був типовим й нічим не відрізнявся від існуючого в сільських родинах інших українських губерній. До нього входили господарська, репродуктивна, виховна, емоційно-чуттєва, а також функція соціалізації. Головний принцип їх виконання полягав у статевовіковому розподілі обов'язків, прав, привілеїв та завдань між членами сім'ї. Разом з цим, слід зазначити, що на Півдні в досліджуваній малій соціальній групі простежувалася не лише зміна в ієрархії функцій.

Для переважної більшості селянських родин Півдня України визначальну роль відігравала господарська функція. Сутність її полягала в забезпеченні матеріальних засад повсякденного існування, організації домашньої праці та споживання родини [597, 206]. Підкреслимо, що соціально-економічні паралелі та результати реалізації цієї функції вже були охарактеризовані нами вище (підрозділ 3.3.) в контексті аналізу стратифікації селянства. Тому вважаємо необхідним зосередитись виключно на її соціальному змісті та значенні.

В сільській місцевості Півдня України, внаслідок спеціалізації на товарному вирощуванні збіжжя, в основі господарської функції сім'ї полягав, традиційно, не стільки віковий, скільки статевий принцип розподілу праці. Такий стан речей був пов'язаний з особливостями соціалізації населення в

усіх землеробських регіонах, зміст якої пронизувала ідея формування з дитинства якостей господарськості. Тому на зламі ХІХ – ХХ ст. роботу у південноукраїнському селі поділяли передусім не на дитячу та дорослу, а на чоловічу та жіночу. Більша частина часу зусиль та уваги, в межах першої, витрачалася на рільництво, догляд за худобою, реманентом і промисли, а найменше – на домашні роботи. Зміст другої був абсолютно протилежним – жінка виконували хатню роботу, доглядала за дітьми та худобою. Хоча протягом дня остання працювала більше ніж чоловік, її робота була фізично легшою [742, 65].

В селянській сім'ї Півдня чоловік як господар був організатором виробництва, а жінка – лише його помічницею. Він отримував прибутки від землеробства чи промислів та вкладав їх у господарство, що забезпечувало циклічну стабільність останнього. У розпорядженні жінки знаходилися лише гроші від продажу яєць, курей, масла, сала і полотна, які вона використовувала для задовільнення родинно-побутових потреб – на купівлю дитячих речей, хрестиків, стрічок, гасу, мила, солі [702, 383]. Слід зазначити, що такий статусно-рольовий розподіл обов'язків був характерний для усіх землеробських районів як України, так і Росії.

Разом з цим, в різних типах сім'ї статевий розподіл праці мав не однаковий ступінь прояву. В складних чи розширених родинах, в яких кількість осіб різної статі була достатньою, розподіл обов'язків характеризувався чіткістю та усталеністю. При цьому, повним організатором землеробської праці в сільській місцевості регіону в українських патріархальних сім'ях вважався дід, а в російських «большак» - найстарший чоловік. Найстарша жінка, відповідно, баба або «большуха», залишалась головним розпорядником продуктів та керівником усіх робіт в межах «жіночого» господарства [834, 241]. Але у простих сім'ях межа між жіночими і чоловічими роботами була не такою виразною, в них існувала значна кількість спільно виконуваних різновидів сільськогосподарської та побутової діяльності. Крім того, через брак робочої сили господарі малих родин часто

допомагали один одному та об'єднувалися в ході виконання важких робіт [578, 411]. Тобто потреба в наявності як мінімуму трьох пар дорослих чоловічих рук для ведення повноцінного землеробського господарства підштовхувала до застосування супруги та інших традиційних форм соціальної самоорганізації. В цьому контексті, слід підкреслити, що в родинях нижчих соціальних страт досліджувана функція втрачала свою першорівневу значущість – вона трансформувалася в сімейно-бюджетну, оскільки прибуток подружжя формувався не від власного господарства, а від часткового чи повного продажу робочих рук у найм.

Тісно пов'язаною з господарською була репродуктивна функція, соціальна значущість якої полягала в підтримці біологічної неперервності досліджуваної спільності, задоволенні потреби сім'ї у материнстві та батьківстві, продовженні роду [597, 219]. Соціально-економічний її підтекст визначався природним відтворенням нових поколінь робітників родини, що забезпечувало б спадкоємну циклічність існування останньої. Крім того, слід пам'ятати, що в умовах кінця XIX – початку XX ст. на бездітне селянське подружжя чекала важка і самотня старість. Тому рівень народжуваності в будь-якій селянській родині, в тому числі й на території південноукраїнських губерній, був достатньо високим (детальна його характеристика наведена у підрозділі 3.2.).

Серед соціокультурних традицій та норм православ'я батьківство та материнство, як ціннісні орієнтири, займали в селянській свідомості одне з найважливіших місць. Сільське населення, знаходячись під сильним впливом патріархальних звичаїв розцінювало дітей як великий дар Божий [576, 327]. Успішне батьківство та материнство було соціально престижним й являло собою одну з головних передумов для здобуття подружжям соціально-повноцінного статусу. Установка на народження дітей за своєю спонукальною силою була у південноукраїнському селі рівностатусною з такими інституціональними засадами як одруження та окреме господарювання. Визнаючи основним обов'язком кожного подружжя

народження і виховання дітей народна мораль трактувала намагання запобігти дітонародженню як тяжкий гріх [834, 291]. Внаслідок такого стану речей жінки здебільшого не переривали вагітності, навіть якщо народження дитини було небажаним. За таких умов сексуально-емоційна функція в селянській сім'ї кінця XIX - початку XX ст. являла собою складову репродуктивної, й на відміну від сучасності могла бути реалізована, переважним чином, після укладання шлюбу.

При цьому, в питанні репродукції селянської сім'ї в регіоні чітко простежувався землеробський традиціоналізм, що відбивалося у неоднаковому ставленні до народження хлопчиків чи дівчаток. Соціальна вартість перших була вищою з декількох причин. По-перше, в передільній общині, неподільним елементом якої виступала сім'я, правом отримання земельного наділу користувався лише хлопчик [841, 73]. Розмір ділянки, а відповідно рівень заможності, визначався, таким чином, кількістю осіб чоловічої статі в родині. По-друге, в умовах екстенсивного землеробства самодостатність соціального організму сім'ї пов'язувалася з наявністю не менш ніж трьох робітників. Тому мотивація на народження хлопця, як виконавця важких і більш значущих сільськогосподарських робіт в перспективі, була вищою. По-третє, домінуючий у селянській свідомості принцип статевого розподілу праці відводив жінці та дівчині другорядну роль. До того ж, видатки на одруження та придане дочки ставали причиною безповоротної втрати частини родинного майна.

Орієнтація на багатодітність, при збереженні традиційної, підтриманої церквою, моделі репродукції, з одного боку та обмеженість сільськогосподарських ресурсів з іншого стали головною причиною кризи селянської родини. В умовах ринково-капіталістичної трансформації й поширення норм соціального інституту приватної власності на землю бажання до перетворення нуклеарної сім'ї на велику з подальшим обов'язковим її розпадом стало на Півдні України визначальною передумовою зменшення господарської потужності найголовнішої соціальної

та економічної одиниці на селі. В масовому відношенні означений процес мав прояв у «розмиванні» страти потенційних середняків й зростанні частки нижчих соціальних прошарків. Включення селян до урбанізаційних процесів в регіоні та переселенського руху не змогло в повній мірі зняти питання наявності соціального надлишку в сільській місцевості. Досвід та інструментарій втручання держави в реалізацію репродуктивної функції селянської сім'ї на зламі XIX – XX ст. був відсутній, а демографічна ситуація, таким чином, майже не контролюваною. Такий стан речей мав місце не лише у сільській місцевості Півдня України, а й в інших густонаселених адміністративно-територіальних одиницях Європейської частини Російської імперії [951, 147].

На зламі XIX – XX ст. сімейні функції виховання та соціалізації, на відміну від сучасності, не були чітко відокремленими одна від одної. Певна межа між ними простежувалася лише у верхніх прошарках суспільства. Але серед селянства, внаслідок вузькості кола агентів соціалізації, означені функції були єдиним цілим. Умовна відмінність першої полягала у спрямуванні на передачу дітям батьківського досвіду, культурної та моральної спадщини і у сприянні розвитку у них ціннісних орієнтацій в житті. За допомогою другої здійснювалася первинна моральна регламентація поведінки селянських дітей у повсякденні, формувалося відчуття відповідальності й зобов'язаності їх перед батьками, середнього покоління перед старшим [597, 226]. Спільним у функцій соціалізації та виховання було те, що їх принципи інституціоналізували і підтримували моральні та звичаєві санкції за неналежну поведінку і порушення міжособистісних взаємин між членами селянської сім'ї. При цьому, засоби та інструменти їх реалізації були однаковими. Головне місце тут займали буденна праця, сповнення молитви, розповіді про сім'ю, рід, село, регіон, минуле свого народу і його героїв, оповідання казок та легенд, співання народних пісень, святкування визначних подій [628, 19].

Домінування в селянській сім'ї господарської функції позначалося на

специфіці трудового виховання та соціалізації дітей. Основою виконання останніх виступав особистий приклад батьків. При цьому, наприкінці XIX – початку XX ст. в сільській місцевості Півдня України, переважно як і в інших сільськогосподарських регіонах, до 6 – 7 років хлопці і дівчата були під опікою матері та виконували приблизно однакову роботу, а саме пасли гусей, овець, свиней. На цьому ж етапі онтогенезу їх починали залучати до родинних занять – хлопці допомагали батькові по господарству, а дівчата матері при садибі [628, 21]. Надалі у вихованні та соціалізації впроваджувався принцип статевої відмінності. Саме він дозволяв формувати господарські якості особистості у досить ранньому віці, що помічали місцеві земські діячі, етнографи, губернські і столичні ревізори [873, 307]. До того ж, поряд із господарською важливу роль у становленні повсякденного світогляду селянства відіграла релігійна та станова соціалізація в родині.

Розподіл обов'язків за віковою ознакою виступав у селянській родині одним з принципів виховної та соціалізуючої функцій. Як правило, агентами первинної соціалізації на селі виступали найстарші члени родини. Залучення батьків до виховання, внаслідок їх господарської завантаженості, відбувалося лише на другому етапі. При цьому, логічно було б припустити, що за обставин обмеженості й ситуативності контактів батьків з дітьми у повсякденні чуттєво-емоційний внутрішній зв'язок між ними мав би бути досить слабким. Образ батьків, таким чином, в очах дітей міг би набути негативних ознак. Але вірогідно діти суб'єктивно не сприймали поведінку дорослих як ворожу чи негативну. Дисциплінарні заходи батьків до них сприймалися скоріше як необхідний прояв обов'язків, що не виходив за межі утверджених соціокультурних норм виховання [743, 52].

Разом з цим, сповнений традиціоналізму зміст виховної та соціалізуючої функцій селянської родини зазнав на зламі XIX – XX ст. впливу раціональних чинників. В патріархальних родинах заможних селян та стійких середняків цей процес на Півдні України ще не був відчутним. Але в

нуклеарних сім'ях нижчих страт нестача батьківської та дідівської уваги ставала причиною розриву соціальної пам'яті, випадків девіації, маргіналізації тощо. Особливо відчутним в регіоні ці явища були в тих селах, що розташовувалися поблизу промислових та гірничо-видобувних центрів. При цьому, спроби південноукраїнських земств щодо заміни родинного виховання та соціалізації установчою схемою мали успіх лише у сфері початкової освіти. Впровадження ясел на селі зустрічало не тільки непорозуміння, а й скритий опір [678, 1174].

Соціальним відображенням виховної та соціалізуючої, у часовій перспективі була в селянській родині кінця XIX – початку XX ст. функція соціального догляду. Сутність її полягала у піклуванні неповнолітніми, непрацездатними та родичами похилого віку, а також наданні їм господарсько-побутової допомоги. Незалежно від типу сім'ї ця функція в сільській місцевості Півдня України мала абсолютне розповсюдження. З боку державних губернських та повітових установ із сфери призріння в досліджуваний період здійснювалися навіть спроби раціоналізації традиційного змісту функцій соціального догляду. Вони полягали у залученні селянських родин до системи заходів «*patronage familial*» [814, 137].

Наприкінці XIX – початку XX ст. у селянському родинному житті помітно зросла роль емоційно-чуттєвої функції. Вона формувала емоційно-психологічний мікроклімат, сприяла зняттю напруження у внутрішньо-родинних відносинах, забезпечувала моральну і практичну підтримку в тяжких ситуаціях, а також була чуттєвою основою при організації повсякденного і святкового відпочинку, розваг, урочистостей [871, 262]. Крім того, вона мала ще й конкретне практичне значення, бо часто сприяла вирішенню питань господарської взаємодопомоги. Слід також додати, що у родинях нижчих соціальних страт південноукраїнського селянства емоційно-чуттєва функція перетворилася в один з головних стовпів збереження сім'ї. Особливо значущою вона була в сім'ях гостьового типу.

Таким чином, соціальною основою створення селянської сім'ї був шлюб, який зберігав в регіоні риси екзо-, моногамності та патріархальності. Його соціальні регулятори в селищах Півдня України наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. майже нічим не відрізнялися від загальноросійських чи українських аналогів. Цей факт був пов'язаний з домінуванням в селянській свідомості як природного консерватизму мислення, норм господарської доцільності, православних догматів, так і соціально-ціннісних орієнтирів громадського спокою, родинного добробуту. При цьому, під впливом загальносуспільної лібералізації життя певного пом'якшення зазнали лише деякі елементи селянського шлюбу.

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. в середовищі південноукраїнського селянства співіснували три типи сім'ї – патріархальна, нуклеарна та гостьова. Домінування серед них другого різновиду визначилося особливостями заселення регіону, а також специфікою етносоціальної, соціально-релігійної та соціально-станової структур досліджуваної спільності. Вплив розвитку аграрного капіталізму обумовив також залежність соціального повсякдення селянських сімей від рівня матеріального добробуту та статусу в стратифікаційній ієрархії. Внаслідок такого поєднання патримоніальних та цілераціональних важелів в родинах місцевого селянства простежувалися тенденції як щодо підтримки традиційного розподілу обов'язків членів за статевовіковою ознакою, так і зміни в структурі головних функцій. Хоча господарська та репродуктивна серед останніх й продовжували відігравати визначальну роль повноцінна їх реалізація була можливою лише в самодостатніх, у землеробському відношенні, сім'ях. Разом з цим, масове відходництво та схильність до територіальної мобільності сприяли зростанню значущості ціннісно-емоційної функції.

РОЗДІЛ 5

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ЗАСАДИ СЕЛЯНСЬКОГО СОЦІАЛЬНОГО ПОВСЯКДЕННЯ

5.1. Регулятори атрактивного змісту

Тип поведінки соціальної спільності, підґрунтям якого виступає колективне підсвідоме є атрактивним. Доцільно навіть казати про існування серед інституціональних засад повсякденної поведінки досліджуваної соціальної групи сукупності специфічних атрактивно закладених норм та цінностей, до культивування яких групу підштовхують самоорганізаційні механізми трансформації. Їх можна позиціонувати як абсолютну протилежність принципам цілераціональної діяльності високоорганізованих суспільних систем. Рівень впливу як першої так і другої підсистем соціального регулювання не є константним, а характеризується варіативністю й залежить від наявної в об'єктивній дійсності ситуації [939, 71].

В масовій свідомості південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX ст. атрактивні регулятори поведінки тісно пов'язувалися з традиціями, звичаями, віруваннями, накопиченим століттями досвідом відмова від яких ототожнювалася із замахом на соціальну стабільність. Вони усвідомлювалися як природна, а не штучна складова буденного світогляду. В досліджуваний період, за умов неминучості та необхідності трансформації атрактивних цінностей важливим було збереження спадкоємності нового із властивостями попереднього соціального середовища. При цьому, інституціоналізована атрактивна інновація мала не лише функціонувати як іманентна риса попереднього соціокультурного середовища, а й бути абсолютною протилежністю виникаючого ціле раціонального [641, 469].

Структура атрактивних регуляторів визначала форму в якій відбувалося народження самоорганізованого устрою й виступала іманентною

ознакою досліджуваної соціальної спільності. Вона не могла бути впроваджена зовні та мала внутрішню, стійку, постійно повторювану, незалежну систему зв'язків. Її не можна було зруйнувати або надати іншої форми за допомогою зовнішніх чинників. Структура атрактивних принципів, норм та цінностей південноукраїнського селянства під зовнішнім впливом могла лише трансформуватися але без зміни своєї сутності.

Суттєвими у розумінні структури атрактивних регуляторів селянства південноукраїнських губерній кінця XIX – початку XX ст. слід вважати декілька моментів. З одного боку, інституціоналізація її складових виступила відображенням процесів самоорганізації в досліджуваній соціальній спільності. Окремий представник останньої, в цьому контексті, не міг виступати в ролі єдиного автора інновації. З іншого, стійкість селянства, як соціальної спільності зберігалася завдяки тому, що атрактивні регулятори виступали для неї у якості структури сенсів життя та моделей повсякденної поведінки [611, 241] При цьому, останні визначали правила взаємовідносин між усіма суб'єктами, які потрапляли у комунікативний простір сільській місцевості.

Особливості заселення та господарського освоєння Півдня України обумовили факт бінаціональності селянства. Наприкінці XIX – початку XX ст. він чітко простежувався на рівні соціетальної психіки, що дозволило нам проаналізувати відмінності цього сегменту атрактивних регуляторів місцевого українського та російського селянства. Критеріями характеристики, в цьому контексті, стали схильність до певної форми суспільної самоорганізації, типи родинних відносин, ставлення до праці, а також наявність усталеної світоглядної позиції, етичних норм та темпераменту.

Виходячи з означених критеріїв ми можемо виокремити наступні складові соціетальної психіки селян-українців Півдня України. Однією з головних серед них була наявність достатньо високого рівня схильності до особистісної самоорганізації, що за певних обставин мала амплітуду

коливання від поміркованого індивідуалізму до егоїзму. Загальна аполітичність та вільнолюбство обумовлювали у нього таку якість як демократизм, який в умовах зростання суспільної напруги трансформувався в анархізм та отаманщину. При цьому, тяжіння до індивідуалізації у степового українського селянина стало причиною фіксації на підсвідомому рівні норм соціального інституту приватної власності, які реалізувалися у повсякденні в бажанні вести окреме господарство та домінуванні нуклеарної сім'ї [765, 49]. У першому випадку визначився потяг до приватного володіння землею, атрактивно чуттєвому ставленні до хати, сільськогосподарського реманенту, іншого майна. У поєднанні з природною працелюбністю, зваженістю у підході до складних справ, зосередженістю на землеробстві, хазяйновитістю та неприйнятті баришництва вони стали базисом для формування дрібно підприємницької свідомості (див. додаток Г). Щодо другого, то усталений соціетальний зміст мали ті практики родинного повсякдення, які базувалися на принципах взаємоповаги та злагоди. Але підґрунтям їх реалізації мало стати обов'язкове відокремлене проживання від інших родичів. Разом з цим, для сімейних відносин селян-українців регіону характерною була й прив'язаність до найближчих родичів. Підсвідома потреба турботи реалізувалася у створенні надзвичайно близьких стосунків між членами сім'ї, а також у підтримці, навіть до зрілого віку, своїх дітей [841, 93]. Когнітивного дисбалансу між цими атрактивними регуляторами не виникало, передусім, внаслідок наявності такої компенсаторної норми як достатньо високий соціальний статус жінки [745, 74].

Аналіз переліку соціетальних етичних норм та реалізованих у повсякденні якостей дозволив стверджувати про домінування у селянина-українця степового району двох типів темпераменту – сангвінічного та меланхолічного. Про широке розповсюдження першого свідчать такі ознаки як поміркований оптимізм, спостережливість, похмурість, небалакучість, певна замкненість стосовно зовнішнього оточення, твердість характеру від впертості до фанатизму, поєднання повільності сприйняття з міцністю

засвоєння інформації, схильність до довготривалої напруженої не лише фізичної, а й розумової праці, а також скритість недовірливості, самовпевненість [702, 334]. Прояв другого простежувався в релігійності, наявності високих естетичних запитів, наданні великої ваги почуттям та емоціям, сентиментальності, м'якості гумору, ліричності, співучості, поетичності, тонкому відчутті гармонії, розвиненості відчуття справедливості, схильності до пошуку вищої правди, наївності, простоти [659, 99]. В буденному житті складові означених типів темпераментів утворювали цілий спектр різноманітних комбінаторних форм, які в цілому відповідали сутності архетипу соціальної психіки українця кінця XIX – початку XX ст.

Відповідні атрактивні регулятори селян, які переселилися на територію Півдня України з Курської, Орловської, Пензенської та інших великороських губерній мали дещо іншу сутність. В їх когнітивній карті колективне підсвідоме домінувало над індивідуальним, з чого витікала схильність до патріархальності та показовості повсякденного буття. Означені соціальні риси знайшли свою репрезентацію, по-перше, не лише у збереженні класичної сільської общини, яка в регіоні починала набирати кланових рис особливо в поселеннях старовірів, а й в оберіганні традиційних засад великої родини [953, 101]. По-друге, «життя на миру» інституціоналізувало зневажливе ставлення до власності, внаслідок чого показовість соціальної зрівняності, безгосподарськість, певний фаталізм, безшабашність функціонували як узвичаєні норми. Але поряд з цими регуляторами знайшла своє місце й підприємливість, віддзеркалення якої у практиці відбувалося у схильності до зайняття сільськогосподарськими промислами, торгівлею, дрібним посередництвом, баришництвом [702, 365]. Атрактивним, в цьому контексті, можна вважати й прояв такого різновиду негативної девіації як крадіжництво. Але перевага у селян-великоросів регіону землеробського типу господарювання виступала тим чинником, що робив їх соціальне повсякдення усталеним та стабільним. Прояв спектру соціальних якостей від балакучості, веселості, швидкості в праці до гнучкості, утилітарності,

здатності пристосовуватися до обставин, бідності уявлення вказували на поширеність серед російськомовних селян Півдня холеричного та флегматичного типів темпераменту [754, 181].

Підґрунтя другого сегменту атрактивних регуляторів поведінки південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX ст. складала віра та вірування. Як і елементи соціетальної психіки, вони були проявом індивідуального та колективного підсвідомого. Але при цьому відмінність перших полягала в наявності над ними значного пласту знань, що формувалися в процесі соціалізації. Остання мала дуалістичний зміст, бо являла собою процес сприйняття канонів православ'я та дохристиянських вірувань. Її можна цілком назвати релігійно-міфологічною і визначити як ту, що слугувала каналом формування буденного світогляду всього, в тому числі й південноукраїнського, селянства імперії досліджуваної доби. Розгляд кожної складової цього типу соціалізації, в контексті теми дослідження, є обов'язковим.

В руслі релігійної соціалізації селянство передавало від покоління до покоління православні догми, знання, норми, цінності, що, базуючись на вірі, являли собою специфічну сукупність соціальних регуляторів атрактивного змісту. В ході її окремий представник досліджуваної спільності акумулював основи християнської моралі та ставав повноцінним членом оточуючого соціального простору. Як процес вона базувалася не на пасивному прийнятті вимог церкви, а на активному, шляхом входження в соціальне середовище, засвоєнні релігійного досвіду. Результатом релігійної соціалізації було становлення «Я-релігійного» селянина, а саме його здатності взаємодіяти із безпосереднім оточенням та суспільством на усвідомленому рівні [636, 247].

В сільській місцевості кінця XIX – початку XX ст. інститутами релігійної соціалізації виступали родина, громада та церква. При цьому, саме сім'я була агентом первинного релігійного виховання, бо батьки першими євангелізували, навчали дітей православним канонам, залучали їх до християнського життя, відповідали за них перед Богом та людьми [769, 89].

Громада та церква залучалася до процесу засвоєння православних норм та цінностей як агент вторинний. Виховна роль першої, більш часто зводилася до використання відносно молоді позитивних та негативних соціальних санкцій, що в умовах замкнутого селищного життя мали високий рівень дієвості (див. додаток Г). Разом з цим, отримання більш-менш ґрунтовних релігійних знань відбувалося від сільського священика, який часто виступав не лише уособленням церкви, а й вчителем приходської школи.

Віра та елементи релігійної соціалізації в досліджуваній період ще виступали у селянства як основою буденного світогляду, так і громадської моралі. Підтримка в такому статусі норм православ'я відбувалася за допомогою декількох факторів. Одним з головних серед них було проникнення християнських канонів у святкові та повсякденні традиції, звичаї та обрядовість [841, 65]. Крім того, обов'язковою соціальною нормою виступали не лише моління, а й відвідування щонеділі, хоча б головою родини, сільської церкви. Кожен етап онтогенезу чи соціалізації селянина – народження, хрещення, вінчання тощо – повинен був освятитися у храмі [577, 269]. Прояви релігійності, такі наприклад як пожертви в монастирі, що знаходилися на території Півдня України [419, 133], надання коштів на зведення церкви у селі [314, 48], участь у ходінні до Києво-Печерської лаври на Великдень [420, 162] викликали велику повагу з боку односельців. Крім того, релігійність світогляду сільського населення відбилася й на ойконімії регіону. Група селищ з православними назвами була на території південноукраїнських губерній другою, після антропоойконімів, за чисельністю. Найбільш часто, в цьому контексті, населенні пункти отримували назву від церков, що зводилися на мирські кошти. Такими стали Покровське, Покровка, Новопокровка, Богодухівка, Спаське, Преображенка, Троїцьке, Новотроїцьке, Вознесенівка, Воскресенка, Різдвянка та інші.

Разом з цим, найбільшу вагу у вкоріненні православних норм в свідомість селянина відіграв зв'язок їх з господарською діяльністю. Церковні свята та дати були тими хронологічними маячками, до яких «прив'язувався»

календар сільськогосподарських робіт. Природні прикмети на них дозволяли робити короткостроковий прогноз погоди, врожаю, медозбору тощо. До того ж, соціальне заповнення сільськогосподарської обрядовості було, переважно, християнським [586, 189].

Не можна стверджувати про те, що рівень християнських знань у селянства добігав до теологічного. Його вистачало на стільки, скільки того потребувало повсякдення. Різниця на Півдні у православної вірі селян-українців ніконіанського обряду та тих селян-росіян, які були старовірами, простежувалася лише на рівні обрядовості, хрестопокладенні, особливостях іконопису [428, 324]. В умовах поліконфесійності та поліетнічності сільського населення регіону вона носила, скоріше, культурологічний, а не теологічний характер. Останній факт, задля збереження соціального спокою та усталеності комунікативного простору, вимагав бути віротерпимим та релігійно толерантним.

Зворотнім боком релігійної була міфологічна соціалізація. Атрактивною основою для неї виступали вірування, що складала частку соціальної пам'яті й впливали на підсвідомість. У віруваннях, що були поширенні серед південноукраїнського селянства наприкінці XIX – початку XX ст., поєднувалися реальні знання з фантастично-релігійними елементами та повір'ями. Їх зміст відображав прагнення пояснити і упорядкувати навколишній світ, а також розкрити єдність людини і природи. Отриманні в процесі міфологічної соціалізації знання умовно можна поділити на безпосередньо міфи, забобони та ворожіння. Зміст перших містив інформацію про сутність і походження явищ природи, стихій та ландшафту, виникнення людини, створення Всесвіту, неминучу загибель світу [913, 457]. Особливості попереднього історичного розвитку регіону стали також причиною того, що велика частка розповсюджених серед місцевого селянства міфів пов'язувалися з курганами, залишками прадавніх городищ й схованими в них скіфськими, татарськими та козацькими скарбами [426, 12-

54]. Цікавим є той факт, що всі ці сюжети були дуже наближеними до повсякденного побуту сільського населення.

Сприйняття забобонів також виступало важливою складовою міфологічної соціалізації селянства. Їх зміст мав тісний зв'язок з сільськогосподарською діяльністю та родинним побутом. Зокрема, народна уява пов'язувала успіх або невдачу в господарстві з молодиком. Вважалося, що у разі невдачі початку справи на молодий місяць закінчення її не принесе користі чи бажаного результату [579, 226]. Тяжким визнавався понеділок, тому селяни вважали неприпустимим впускати у цей день до подвір'я або хати сторонню жінку чи щось позичати, бо весь тиждень був би невдалим [581, 371]. Вірили також у наявність лихих днів та годин, від впливу яких у повсякденні використовувалися застереження [578, 275].

Ворожіння, найбільш часто, у селянському побуті використовувалися для прогнозу чи передрікання майбутнього й вгадування долі. Переважна більшість їх ґрунтувалась на забобонних уявленнях. Разом з цим, та частина ворожінь, що пов'язувалася із господарською діяльністю, а саме спостереження за явищами природи, поведінкою тварин, акумулювала деякий раціональний досвід [841, 124]. Як і в інших аграрних регіонах досліджуваного періоду поширені серед південноукраїнського селянства побутові магичні ритуали поділялися на дві групи. Першу складали okazialni й виконувались за певного випадку – вкладання шлюбу, зведення житла, народження дитини, зміни місця проживання, повернення успіху у господарюванні тощо. До другої входили календарні ворожіння, зручним часом для яких вважався у селян переддень православних свят – Різдва, Андрія, Катерини, Великодня, Івана Купала та інших [576, 167].

Тобто, атрактивні за сутністю віра та вірування були природною основою охарактеризованого в цьому підрозділі типу соціалізації південноукраїнського селянства. Результат останньої полягав у формуванні в повсякденному світогляді досліджуваної спільності складного синтезу православних та міфічних знань, норм, цінностей, традицій, звичаїв та

санкцій. Складноструктурованість сукупності православних канонів та ритуалів з міфічними уявленнями й обрядами знайшла своє відображення в святах, що задовольняли духовні й естетичні потяги сільського населення. Але соціальне завдання їх, як і календарної обрядовості, відповідало корінним прагненням хлібороба забезпечити стабільний розвиток свого господарства та добробут і щастя родини. Циклічний характер повторення зводив їх до рівня соціального інституту.

Виходячи з таких позицій, значна частина аргументацій в селянській свідомості вибудовувалася на вірі, віруваннях та їх соціальних похідних. Взаємопроникнення останніх було базисом того, що легковірність селянина мала своєрідний та вибірковий характер. Вплив на нього тих наочних переконань, або наукових істин, що вступали у протиріччя інституціоналізованим атрактивним поглядам був мізерним. Але будь-яка небиліця могла бути сприйнятою за правду у разі співпадіння її змісту із сутністю ірраціональних регуляторів.

В мотиваційній моделі селянина атрактивні регулятори актуалізували групу соціальних потреб співіснування. Нижній пласт їх складали ті, задовільнення яких було пов'язано з підтримкою фізіологічних процесів людини, формуванням у неї відчуття безпеки та стабільності. Тому для селян, як носіїв базових потреб співіснування були притаманні бажання уникнення хвилювань, ризикових ситуацій, а також наявність внутрішнього протесту змінам та перетворенням. Чинниками спокою для них у повсякденні виступали господарський порядок, усталеність родинних правил, простота і зрозумілість відносин з односельцями. Внаслідок такого стану речей оцінка діяльності відбувалася з позиції забезпечення стабільності у найближчій перспективі.

В умовах сільського способу життя задовільнення потреб співіснування базового пласту уможлиблювалося виключно у поєднанні їх з основним комплексом. До складу останнього входили потреби приналежності до різних форм соціальної самоорганізації селянства – громади, родини тощо. Тобто

виключно груповий, а не індивідуальний спосіб створення первинних матеріальних благ та не відокремленість від засобів виробництва виступали підґрунтям для циклічної константності цього сегменту мотиваційної моделі селянина.

Акцентуація уваги на задовільненні потреб співіснування була для селянина, як попередніх так і досліджуваного періодів історії, типовою. Вона виступала причиною консервативності та традиціоналізму мислення. При цьому, для підтримки такого стану речей існувало декілька передумов. З одного боку, залежність продуктивності сільськогосподарської праці, а відповідно і якості життя, від природно-кліматичних обставин формували у мешканця сільської місцевості страх перед вірогідною нестабільністю від неврожаю. Показовими, в цьому контексті, стали на Півдні України 1891, 1892, а, в деяких місцевостях, і 1896 рр. Відрефлексованим і закріпленим у соціальній пам'яті засобом уникнення недоїдання чи голоду виступала родинна рецепроція. Дієвою остання була й у випадках, коли родина родичів чи сусідів опинялася у складній, але соціально обумовленій життєвій ситуації [421, 295]. З іншого, на рівні самоорганізації в кожному селищі функціонували компактні, територіально обумовлені, соціальні утворення, які, охоплювали сусідів, мешканців кутка, хутора-виселка тощо. Відносини між ними були постійними і стійкими, що обумовлювало функціонування відносно замкнутого комунікативного простору. Господарська та соціальна взаємодопомога в останньому, як і задовільнення духовних потреб, виступали обов'язковими явищами повсякдення [672, 131]. Крім того, у замкнутому соціальному просторі окремого селища існувала складно структурована сукупність як загальнолюдських, так і місцевих атрактивних цілераціональних та соціально-ціннісних регуляторів, норм, принципів. За допомогою останніх відбувалося забезпечення стабільності функціонування соціального організму населеного пункту, визначався соціальний статус окремої родини чи селянина. Вплив їх, при наявності територіально обмежених, й тому дуже інтенсивних інформаційних потоків, які у разі

необхідності трансформувалися у такий важіль як громадська думка був дуже дієвим. Навіть очікування чи прогнозування його використання виступало на рівні підсвідомості селянина фактором, що постійно актуалізував потреби співіснування.

Інституціоналізація механізмів, каналів та засобів задоволення потреб співіснування відбувалася в середовищі селянства за допомогою принципів общинності. Головними серед них протягом досліджуваного періоду виступали обов'язковість праці кожного, помірність господарської діяльності, наявність у кожної родини частки в общинному земельному наділі, обов'язковість допомоги з боку общини у разі виникнення в окремій сім'ї життєво складної ситуації, пріоритетність інтересів общини над індивідуальними, рівностатусність голів родин на мирському сході, зорієнтованість на звичаї та традиції, а також визначення громади як колективного носія, охоронця справедливості та звичаєвого права. Підтримка останніх в межах урядової політики на селі до 1906 р. вкорінювала у свідомості селянства тезу не лише життєздатності общинного ладу, а й валідності домінанти потреб співіснування в мотиваційній моделі. Курс на індивідуалізацію селянського життя, що був узятий в ході Столипінської аграрної реформи дещо похитнув ці устої. Він співпадав не з атрактивними, за своєю сутністю, потребами співіснування сільського населення, а з цілераціональними потребами досягнення. При цьому слід підкреслити, що в умовах порівняно вищого розвитку аграрного капіталізму на Півдні України актуалізація останніх у місцевого селянства мала достатньо високу ступінь.

Невід'ємним супутником задоволення потреб співіснування в традиційному аграрному суспільстві був такий соціальний феномен як корпоративізм. В сільській місцевості Півдня України він зустрічався в общинах росіян. У старовірів, крім зазначених у попередньому абзаці рис, простежувалися ще й соціальна замкненість, вкрай обмежена можливість входження до спільноти, прямота й відкритість внутрішньо групових відносин, патріархальна авторитарність, необмежений централізм мирського

сходу, домінування кланово-родинної ієрархії та принципу старшинства при прийнятті рішень на сході. Тобто, соціальна корпоративність була віддзеркаленням такої складової соціетальної психіки переселенців з Європейської частини Росії як колективізм.

Але в кількісно переважаючих українських селищах регіону, в соціальному просторі яких панував дух індивідуалізму, корпоративність виступала іншородним явищем. Імпантування її реформою 1861 р. спричинило у свідомості селян-українців певний когнітивний дисбаланс, оскільки засади функціонування общини відрізнялися від норм соціального життя громади [672, 398]. Внаслідок такого стану речей община, як різновид соціальної корпорації, на думку значної кількості науковців, вважалася застиглою або завмерлою [346, 263].

В умовах суспільної трансформації, в яких наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. опинилося й південноукраїнське селянство, прояви соціальної корпоративності виступали як природна рефлексія на зміни. Як засіб збереження недоторканності традицій вони інституціоналізувалися у сільському повсякденні не лише на рівні соціального організму селища, а й у мікросередовищі – в житті селянської родини. Саме в останньому корпоративність реалізувалася у всьому різноманітті, починаючи від синергічного ефекту й закінчуючи конформізмом. Повторюваність їх в сімейному господарському житті та побуті була постійною і, вірогідно, циклічною.

Слід також підкреслити, що реакція на цілераціоналізацію та розвиток ринково-капіталістичних відносин у повсякденному житті, прискорення темпів яких мало місце з кінця ХІХ ст. і в роки Столипінської аграрної реформи, була з боку південноукраїнського селянства неоднозначною. Крім позитивних її моментів, а саме високих показників виходу з общини, переходу до ділянкової системи господарювання та переселення достатньо широкого розповсюдження отримали й негативні явища. Атрактивне підґрунтя останніх виявилось у прояві девіантних форм соціальної

корпоративності. Серед спільних рис останніх найбільш значущими були наступні. По-перше, під впливом зовнішніх або внутрішніх детермінант населення окремого селища, або родина трансформувалися в замкнутий соціальний моноліт, в якому утворювалася атмосфера конформізму. Виникало колективне бажання заставити всіх погоджуватися з єдиною думкою. При цьому, стрімко зникала потреба слухати й обговорювати альтернативні думки чи погляди [15, 93]. По-друге, серед членів такої девіантної групи отримувало стрімкого поширення відчуття підсвідомої єдності, що спочатку виявлялося як однодумство. Якщо навіть у окремих селян існував свій погляд на перебіг подій, вони не наважувалися проголошувати його, бо вважали думку загалу вірною [242, 34]. По-третє, в поведінці селян простежувалася тенденція до моралізації внутрішньо групових процесів. Останні супроводжувалися уявленнями про спільноту та її дії у кращому, з погляду суспільної моралі вигляді. Тому дуже часто девіантні форми соціальної корпоративності у селянства Півдня України містили у собі таку рису як неприйняття тиску чи критики ззовні [310, 11].

Якщо визначити соціальну корпоративність селянства як певний усереднений образ, то девіантні форми останньої на Півдні України мали декілька варіантів. Найбільш простою, й тому поширеною серед останніх була показова, часто невідповідаюча дійсності, забобонність чи неосвіченість. Використання її окремими громадами або асоціативними групами відбувалося в регіоні у разі приїзду до села представника місцевої влади, столичного ревізора, або, наприклад, земського начальника чи агронома. Мета відвідування, в цьому контексті, полягала у нав'язуванні селянам ідеї, яка не відповідала їх потребам чи бажанням. Прикладами такої псевдо забобонності виступала на Півдні України реакція сільського населення на запити чи наголоси щодо необхідності переходу до більш складної системи сівозміну [321, 81], зведення дитячих ясел [583, 277], бібліотеки [777, 14], показового поля [321, 95], залізниці [307, 8], щодо переходу до ділянкового господарювання [317, 109], а також стосовно

підвищення старих або введення нових місцевих земських податків, відробітків тощо [913, 548]. У таких випадках «мир» замикався у собі, селяни переходили до тактики мовчання, натякали, посилаючись на неосвіченість, на незрозумілість сенсу пропонованих заходів або починали про себе говорити з напускною принизливістю в голосі. Слід підкреслити, що світоглядною основою прояву такого різновиду девіантності у південноукраїнського селянства був принцип недопущення дестабілізуючих зовнішніх чинників до власного внутрішнього стабільного соціального середовища.

Другий різновид девіантної корпоративності південноукраїнського селянства, як і попередній, знаходився в межах звичаєвого і кодифікованого права. Але рівень соціальної активності в ньому визначався як дещо вищий. Перелік полісуб'єктів, які приймали участь в таких процесах також був чисельнішим – він коливався від сільської громади до селянської родини. Разом з цим, перетворення спільності селян на соціальний моноліт проходило не у зв'язку із впливом зовнішнього чинника. Саме внутрішній порушник традиційного спокою та усталеного порядку виступав тим об'єктом, проти кого консолідувалося корпоративне оточення. Протягом кінця XIX – початку XX ст. широко розповсюдженими в сільській місцевості регіону були декілька приводів для розгортання такого типу девіантної поведінки соціальних корпорацій. Більша частина з них, крім бажання відстоювання звичаїв та традицій, була тим чи іншим чином пов'язана із земельним питанням. При цьому, якщо протягом 1880-1890-х рр. приводом найчастіше виступали претензії новоселів на отримання общинного наділу, то з 1906 р. ними стали бажання однаків або груп родин закріпити свою землю у приватну власність, виокремити її в ділянку з метою подальшого одноосібного господарювання або продажу [813, 268]. Миттєву реакцію «миру» викликали також вчинки авантюристичного характеру, сутність яких полягала у появі в селищі общинника, який давно втратив зв'язок з громадою та сільським господарством але висував претензії стосовно отримання й

приватизації наділу [308, 3]. У патріархальних сім'ях, особливо серед старовірів, важелі конформізму використовувались також по відношенню до бажаючих від'єднатися, й, тим самим, послабити господарську ресурсну основу та потужність родини.

В ході розгортання реакції спільноти селян по відношенню до внутрішньої девіації на практиці використовувалися типові колективістські соціальні технології. Сільські сходи, наприклад, відмовляли у отриманні наділу новоселам або молодикам [301, 65]; вироком община переходила від надільного до подвірного розкладання землі [320, 37]; порушникам спокою мир забороняв користуватися толокою, колодязями, сільськими дорогами, місцями на базарній площі тощо [422, 437]. Загроза опинитися в соціальній ізоляції виступала, в цьому контексті, не менш дієвим засобом оговтання односельця чи родича.

З позицій кодифікованого права досліджуваного періоду третій різновид девіантної корпоративності південноукраїнського селянства був незаконним. Його умовно можна охарактеризувати як стихійний протестний конформізм, що охоплював сільське населення у кризові моменти й виступав атрактивною об'єднуючою силою проти зовнішньої несправедливості, або порушень «вищої правди». Традиційні погляди селян на землю як предмет Божої благодаті, поєднуючись з ідеями «чорного переділу» слугували основою для виступу проти несправедливих приватних власників, корумпованих чиновників департаменту держмайна тощо. Вибухи селянської стихії, в цьому контексті, були масовими й у перші роки після скасування кріпацтва, й в роки революції 1905-1907, і, подекуди, в роки Столипінської аграрної реформи [812, 234]. Охарактеризувати їх як прояв прогресивної класової боротьби дуже складно, бо в основі протесту часто знаходилося не лише бажання помсти, а й збагачення. До того ж, останнє обґрунтовувалося селянами утопічно-патріархальними ідеями загальної справедливості, гріховності приватного володіння землею, праведності погромів чи підпалів [913, 438].

За всіма, з вище охарактеризованих, форм девіантної корпоративності південноукраїнського селянства у тій чи іншій мірі крилася община. Слід зазначити, що такий стан речей наприкінці XIX – початку XX ст. був характерним для переважної більшості сільського населення Російської імперії. З цих позицій перехід від підтримки до скасування сільської общини, що проголошувався Наказом від 9 листопада 1906 р. з позицій влади виступав абсолютно логічним та закономірним. Але вона була лише одним з багатьох полісуб'єктів корпоративна поведінка яких у сільській місцевості по відношенню до норм кодифікованого права характеризувалася відхиленістю. Вбачаючи в общині свого головного ворога дворяни-землевласники та урядовці-консерватори не звернули належної уваги на атрактивність регуляторів, вплив яких визначав поведінку селянства. На початку XX ст. сільська община зазнала тиску як форма самоорганізації, а не як соціальний організм з саморегульованими відносинами. Втручання й руйнація повсякденного устрою останнього, з притаманними йому формами не лише негативної, а й позитивної девіантної корпоративності призвели б до втрати державою соціального опору на селі. Тому сукупність патріархальних норм, що укорінилася в соціальній пам'яті селянства на рівні підсвідомості залишалася протягом досліджуваного часу майже недоторканою.

Світоглядним обґрунтуванням валідності атрактивних регуляторів поведінки південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX ст. був традиціоналізм, визначальним принципом якого виступав пріоритет патріархальності, звичаєвості, старовини як зразків для наслідування. Інституціональне вкорінення його було безпосередньо пов'язане з рутинним укладом життя, повторюваністю сільськогосподарських циклів, коловоротом днів та років. Виступаючи суб'єктом постійно повторюваних практик селянин підсвідомо визначав останні зразковими та непорушними. В буденній діяльності він орієнтувався на сукупність заповіданих попередніми поколіннями традицій землеробства. Імперативність останніх, в цьому контексті, відкидала з сільськогосподарської практики всі одноосібні

інновації, що не знаходили підтвердження дієвості в соціальній пам'яті [352, 132]. Тобто історичний досвід обумовлював беззаперечність дотримання традицій у господарюванні та побуті. З них витікали такі прояви атрактивності свідомості селянства Півдня України як схильність до екстенсивності господарювання, горизонтальної мобільності, фаталізму, відкритості у комунікативних відносинах, певної утопічності мислення, опору соціальним інноваціям.

Традиціоналізм південноукраїнського селянства в агрокультурі, за словами місцевих земських агрономів та ревізорів ГУІЗІЗ, межував між консерватизмом та відсутністю здорового глузду. Органічні та мінеральні добрива для підвищення врожайності майже не використовувалися. Трипільна система в 1910 р. існувала в регіоні лише у 38% селянських дворів, а в інших 62% застосовувався переліг [315, 93]. Використані в регіоні технології обробки ґрунту та переліг сільськогосподарських культур були підпорядковані прагненню мінімізувати ступінь господарського, а, відповідно, й родинного ризику. Родинне господарство спрямовувалося виключно на вирощування збіжжя. В основі вибору останніх знаходилася практична доцільність, що була обумовлена раціональністю використання трудових зусиль безпосереднього виробника сільськогосподарської продукції з одного боку та необхідністю отримання життєво необхідних засобів існування з іншого.

Крім цього, нормою традиціоналізму як соціального інституту в середовищі південноукраїнського селянства виступала схильність до горизонтальної мобільності. Атрактивний характер останньої визначався в світогляді землероба певною замкненістю соціального організму його селища, багатопоколінною циклічністю повсякденних практик та відсутністю чіткого уявлення про несільський спосіб життя [344, 57]. В сукупності із складовими соціетальної психіки, релігійно-міфологічного світогляду, актуалізованими потребами співіснування вони виступали фундаментальною основою того, що сільському мешканцю важко було уявити себе в

неселянському оточенні. Сам статус землероба як в колективній так і індивідуальній свідомості мав соціально-ціннісний зміст. Тому під час кризового ситуативного особистісного вибору між життям у селі чи місті, праці на полі чи заводі, селянин найбільш часто обирав перший варіант [872, 183]. Представників нижчих страт південноукраїнського селянства, за таких умов не підштовхувала до фрустрації навіть неповноцінність чи збитковість власного господарства. Схильні до горизонтальної мобільності вони готові були радше компенсувати останню місцевими відхожими промислами, ніж кинути хату, присадибну ділянку тощо [593, 64]. Члени родин з самодостатнім та товарним господарством лише фіксували у пам'яті факт вірності сільського способу життя. Разом з цим, в умовах прискорення темпів ринково-капіталістичної трансформації значення схильності до горизонтального соціального переміщення знижувалося. Її поступово замінювало бажання до висхідної вертикальної мобільності, що позначалося на Півдні України у зростанні частки трьох верхніх страт селянства.

У свою чергу надання переваги горизонтальній мобільності над іншими типами соціального пересування підтверджувало валідність такої складової світобачення сільських мешканців Півдня України як фаталізм. Землеробська доля розглядалася у вигляді невідвортної реалізації першородного призначення, що виключало можливість вільного вибору життєвого шляху або випадковості [913, 581]. Приреченість на неї у різних випадках розглядалася південноукраїнським селянством досліджуваної доби як надприродній Божий знак, як сукупність константних канонів повсякденного буття, як первинний соціальний порядок. Пояснення за допомогою останніх змісту суспільних явищ та процесів абсолютно відповідала сутності досліджуваних в цьому підрозділі атрактивних регуляторів.

Невід'ємною складовою селянського традиціоналізму виступала утопічність мислення. На нашу думку її доцільно розглядати як підсвідому рефлексію на чисельні факти соціальної несправедливості, раціоналізації життя та фаталізм. Буденний утопізм південноукраїнського селянства кінця

XIX – початку XX ст. базувався на переліку ідеалів, ілюзорна можливість досягнення яких компенсувала недоліки повсякдення. Головними серед них виступали ідеал волі та справедливого царства. При цьому, перший мав знаковий характер, оскільки відтворював синкретичну основу архаїчного світогляду. Воля ототожнювалася селянами із свободою від податків [306, 14], залежності від крупних землевласників та баришників [1045, 23], адміністративної опіки [427, 349], із виборністю начальства [342, 81], а також споминами про часи козаччини та незаймані безкрайні родючі південні степи [594, 167]. Другий ідеал, за умов відсутності знань про інші форми державного правління, був пов'язаний із справедливістю монаршої волі, яка абсолютно співпадала б з абстрактними уявленнями сільського населення про правду та чесні закони [321, 79]. З одного боку, таке еkleктичне поєднання цілком відповідало уявленням про «золоту добу» селянства, а з іншого було основою вимог, що висувалися досліджуваною соціальною групою в ході різноманітних форм суспільної динаміки.

Буденний утопізм, підсилений чисельними плітками і загальним низьким рівнем освіти, виступав одним з мотивів міграційних рухів селян як на Південь України, так і за його межі – до Сибіру, Зауралля, Прикавказзя [330, 35]. Під його впливом мешканці колишніх козацьких селищ Херсонщини та Катеринославщини болісно реагували на будь-які спроби місцевого чиновництва записати їх до стану сільських поселенців [302, 23]. Крім того, прояв утопічності мислення мав місце в періоди послаблення зв'язку між соціальними експектаціями та реаліями повсякдення. Саме він, наприклад, під час реформ 1861 р. та 1906-1917 рр. був причиною багаточисельних випадків, коли мешканці південноукраїнських сіл закидали чиновникам чи землевпорядникам на те, що останні діяли всупереч змісту прихованих царських грамот [321, 62]. В ході революцій 1905-1907 р. та 1917 рр. утопізм, підсилений «земельним голодом», був передумовою зростання серед місцевого селянства очікувань «чорного переділу» [572, 143]. Тобто уявлення про вищу правду та ідеальне суспільство не

вичерпувалися селянськими фантазіями. Вони передбачали можливість втілення в реальній об'єктивній дійсності й виступали, таким чином, своєрідною програмою архаїчно спрямованої суспільної перебудови.

Таким чином, підсвідомий, на рівні соціетальної психіки та віри, характер вкорінення забезпечував у повсякденні південноукраїнського селянства стійкість атрактивних регуляторів. Структуровані в межах генетичної та соціальної пам'яті вони отримували більшої значущості під впливом агентів та інститутів релігійно-міфологічної соціалізації. Отримані в ході останньої знання та практики часто знаходили підтвердження своєї життєздатності у площині незрозумілих для сільського мешканця, і, тому визначених ірраціональними, природних та суспільних явищах. Православна догматика та обрядовість, побутові забобони та магія у поєднанні з критеріями національної самоідентифікації виступили, в цьому контексті, сутнісними стрижнями атрактивних норм поведінки місцевого селянина.

Багатий досвід сумісного проживання та господарювання в компактних поселеннях робили значущою для землероба групу потреб співучасті. Актуалізація їх в сумі з атрактивними нормами вносила в мотиваційну модель південноукраїнського селянина кінця XIX – початку XX ст. низку нераціональних принципів, особливу вагу серед яких отримали обов'язковість та помірність праці кожного, наявність у родин частки в общинному земельному наділі, обов'язковість внутрішньообщинної або громадівської рецекції та редистрибуції, домінування інтересів громади над індивідуальними, зорієнтованість на традиції та звичаї, а також визнання територіальної спільності колективним носієм, охоронцем справедливості та звичаєвого права. При цьому, останні обумовлювали схильність сільського мешканця до участі у корпоративних, переважно общинних, формах соціальної самоорганізації.

Поведінку південноукраїнського землероба регулювали не лише атрактивні норми та принципи, а й цінності аналогічного змісту. Виступаючи невід'ємною складовою буденного світогляду вони зберігали еталонні риси

традиціоналізму, патріархальності, звичаєвості. У зв'язку з цим у повсякденних практиках селянства Півдня України зберігалися потяг до екстенсивного господарювання, горизонтальної мобільності, опір соціальним інноваціям, відкритість у комунікативних відносинах. Важливу ролі в структурі ірраціональних орієнтирів відігравали також фаталізм та певна утопічність мислення.

5.2. Цілераціональні основи господарської діяльності

Поряд з атрактивними регуляторами важливу роль в регламентації повсякденної діяльності південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX ст. відігравала цілераціональність. За своєю сутністю ці дві підсистеми принципів, норм, цінностей та санкцій були, в соціально-інституціональному сенсі, абсолютними протилежностями. Якщо перші виступали тотожністю традиційного патріархального суспільства і поступово втрачали значущість, то другі, як уособлення духу капіталістичного соціуму, невпинно набирали ваги [641, 135]. До того ж, сприйняття селянами складових цілераціональності проходило на рівні соціальної свідомості, а не підсвідомості як у попередньому прикладі [939, 197]. Воно протікало паралельно із включенням досліджуваної спільності до системи товарно-ринкових відносин й виключало можливість соціальної замкненості. Розвиток аграрного капіталізму на території Півдня України, в свою чергу, призводив й до формування цілераціонального світогляду виробників сільськогосподарської продукції. В умовах соціальної трансформації відчутними в середовищі селянства стали раціоналізація і господарювання, і образу мислення, і способу відчуття, і стилю життя в цілому.

Під час аналізу сутності досліджуваних в цьому розділі інституціональних засад соціального повсякдення південноукраїнського селянства слід враховувати той факт, що в умовах прискорення темпів ринково-капіталістичної трансформації лише раціональність не могла

виступати константою людської поведінки в економічній сфері, що вона не вичерпувалася досягненням економічної мети, що вона не мала універсального поза соціального змісту. Поряд з нею фігурували ще й атрактивні та соціально-ціннісні принципи, норми й санкції. Але у їх співвідношенні можна виокремити певну закономірність – в ситуаціях коли рівень цілераціональності підвищувався коефіцієнт останніх ставав меншим, а зв'язок між нею та економічною доцільністю й засобами досягнення господарської мети ставав максимально прозорим. Співпадіння окремих складових соцієтальної психіки чи станового світогляду із запитам та тенденціями капіталістичного розвитку лише підсилювали значущість цієї закономірності.

Індикатором цілераціональності виступає господарська успішність. Відносно селянської родини кінця XIX – початку XX ст. останню можна визначити як категорію, що відображала ступінь досягнення господарської мети, співвіднесену зі ступенем раціональності витрат використаних при цьому земельних, людських та тяглових ресурсів. З якісної сторони успішність, таким чином, характеризувалася як співвідношення між результативністю праці й економічністю виробничих витрат, а з кількісної – як частка від ділення отриманого ефекту на витрати. В умовах прискорення темпів ринково-капіталістичної трансформації стратегія соціальної успішності селянської родини вимагала визначення основних напрямків підвищення ефективності праці на основі комплексного використання і розвитку усіх факторів і ресурсів для зростання добробуту [611, 89]. Тактика такого успіху, в свою чергу, полягала в здійсненні поточних заходів щодо виявлення і використання резервів підвищення ефективності родинної праці на основі усунення непродуктивних витрат.

Запорукою цілераціонального соціального успіху південноукраїнської селянської сім'ї досліджуваної доби, крім належного забезпечення землею, реманентом та худобою, виступали продуктивність та якість праці її членів, а також ефективність господарської діяльності. До їх складу також входили

наявність надійних зв'язків із покупцями сільськогосподарської продукції, передусім збіжжя, встановлення стійких взаємин з позиковими товариствами, агентами місцевих відділень Селянського банку, чиновниками земства, Департаменту держмайна та великими землевласниками й односельцями, які пропонували в оренду свої земельні ділянки. З кількісної сторони образ селянської успішності чітко корелювався з співвідношенням прибутку до приведених витрат ресурсів з урахуванням раціональності їхнього використання, а з якісної – з синтезом ефективності праці і результатів зусиль по створенню необхідних для цього економічних умов (більш детально означене питання розкрито при характеристиці соціальної стратифікації у підрозділі 3.3.). Відображенням соціальної успішності, таким чином, були просування в межах висхідної вертикальної мобільності та повага з боку односельців. У зв'язку з цим, на зламі XIX – XX ст., принаймні для сільської місцевості Півдня України, рівень заможності селянської родини являв собою безпосередній критерій її соціальної успішності. Вкорінення останнього в масовій свідомості сільського населення регіону відбувалося в процесі господарської соціалізації.

В межах цілераціональної складової соціальної свідомості селянина господарська соціалізація відігравала визначальну роль. В ході останньої через сприйняття землеробських цінностей, навичок та знань відбувалося формування його господарсько-соціальних якостей, способу мислення, засвоєння і реалізація ролей специфічного архетипу поведінки. В межах цього процесу селянин мав відчутти себе суб'єктом економічної діяльності, а в структурі мотиваційної моделі його одне з першочергових місць отримували образи успішності й родинного добробуту. Слід підкреслити, що визначений тип соціальної динаміки детермінований як загальними, так і родинними соціально-економічними умовами; він не міг бути припинений на якомусь етапі онтогенезу. Мета господарської соціалізації селянина полягала у виробленні в його світогляді адекватних і гармонійних уявлень про землеробський спосіб життя, в інституціоналізації ціннісних орієнтирів щодо

власності, а також у формуванні досвіду й навичок місцевих сільськогосподарських практик. В умовах прискорення темпів ринково-капіталістичної трансформації досягнення її відбувалося в межах традиційного трудового виховання. Наукові агрономічні знання для переважної більшості південноукраїнського селянства залишалися малодоступними, а рівень їх сприйняття залежав від значущості у кожному конкретному випадку атрактивних регуляторів (див. додаток Д).

Головними агентами господарської соціалізації досліджуваного періоду були в сільській місцевості громада та родина. У більшості соціальних страт південноукраїнського селянства остання відігравала подвійну роль, оскільки виступала не лише актором впливу, а й нижчою й основною виробничою одиницею сільськогосподарської продукції. Але для представників соціальних низів, спосіб життя яких визначався частковим або повним наймитуванням, до складу агентів приєднувалися ще й роботодавці – власники капіталізованих господарств, сільськогосподарських промислів тощо. Виходячи з цього, двір з натуральним або товарним господарством та селянин-наймит виступали тими суб'єктами економічної діяльності, які в умовах порівняно високого розвитку аграрного капіталізму на Півдні України, мусили реалізовувати цілераціональний тип поведінки. Складовими останнього, як валідної рефлексії на тиск агентів соціалізації, стали спрямована розвинута активність та усвідомлена раціональна діяльність. Соціальна ефективність їх залежала від співпадіння економічних репрезентацій суспільного середовища та структури мотиваційної моделі означених суб'єктів [704, 309].

Господарські цінності, навички та знання, таким чином, інтеріоризувалися селянином чи родиною у процесі соціалізації в економічні репрезентації й виконували регулюючу функцію. Вони, закріплені в певних нормах і правилах, були важливими компонентами буденного господарського світогляду й вимагали від представників досліджуваної спільності відповідати певним експектаціям стосовно прийнятих для

останньої зразків поведінки і особистісних характеристик. Інтеріоризуючись селянином вони ставали не лише зовнішніми регуляторами поведінки, а й саморегуляторами, бо мусили співпадати з умовами реалізації в діяльності активної позиції особистості щодо безпосереднього оточення.

Системоутворюючою економічною цінністю, сприйняття образу якої виступало обов'язковим в ході господарської соціалізації селянина, була власність (див. додаток Д). Наприкінці XIX - початку XX ст. ця аксіома не мала територіальних і соціальних обмежень. Відносини власності, в цьому контексті, позначалися на всій сукупності господарської й економічної реальності й зумовлювали диференціацію груп за рівнем прибутку та споживання, а також відігравали визначальну роль у соціальній стратифікації сільського населення, в тому числі й південноукраїнських губерній. Вони забезпечували усвідомлення селянином об'єктивного факту володіння землею, реманентом, худобою, садибою визначали сутність його соціально-економічної ідентичності [735, 944].

Разом з цим, рівень соціальної інституціоналізації окремих форм власності в середовищі південноукраїнського селянства досліджуваної доби був неоднаковим. Максимальною цілераціональністю визначалися його показники відносно особистого та родинного майна – сільськогосподарських знарядь праці, худоби, житла, продуктів виробництва, власних речей тощо. Але розповсюдження норм приватної власності на головний ресурс аграрного сектору – землю – дещо гальмувалося ціннісними орієнтирами атрактивного характеру. В соціальній пам'яті місцевого селянства досить глибоко була вкорінена ідея її божественного походження [421, 497], внаслідок чого операції купівлі-продажу ділянок, ще в середині XIX ст. уявлялися як гріховні та неможливі. Достатньо розповсюдженими в сільській місцевості були також спомини про притаманну для періоду заселення та господарського освоєння регіону вільну займанщину [427, 249]. Крім того, за кінцевим рахунком, розпорядником наділів виступав «мир» й окрема родина, у відповідності до кількості чоловіків, мала статус лише їх тимчасового

користувача. Глибоко вкоріненим також залишався принцип спадковості за чоловічою лінією [781, 108]; материзна хоча й існувала як образ гендерної демократичності, широкого розповсюдження в середовищі селянства Півдня України не мала [742, 141].

Поширення норм соціального інституту приватної власності на землю серед селян відбулося після реформи 1861 р. Поштовхом для цього стали впровадження викупних платежів та дозвіл купівлі землі товариствами, а, пізніше, й одноосібно. Інтенсивність цього процесу була на Півдні України порівняно вищою ніж в інших регіонах, чому сприяли більш високі темпи розвитку аграрного капіталізму, втягнення селянства до системи товарно-грошових відносин, слабкість общинних традицій, потяг до відокремленого родинного господарювання. Позитивну роль відіграло також співпадіння з соціальною раціоналізацією суспільного життя такої риси соціальної психіки домінуючої частини південноукраїнського селянства як схильність до індивідуалізму. Але остаточне усвідомлення того, що земля стала предметом приватної власності, а, відповідно, й купівлі-продажу прийшло до селянства в ході аграрних перетворень П.А. Столипіна. Відображенням його на півдні можна вважати як високі темпи закріплення наділів та продаж їх частини, так і динаміку подальшого соціального розшарування селян, яка невпинно супроводжувалася концентрацією земельних ресурсів в руках вищих та стійкої середняцької страт. При цьому, слід звернути увагу на поширення серед останніх дрібнопідприємницької свідомості та прямого або опосередкованого попереднього досвіду оперування землею [783, 87]. Представники нижчих страт, в даному відношенні, у повсякденних господарських практиках виступали тільки носіями споживчої, а не товарної зацікавленості до своїх ділянок. Обмеженість їх фінансових, родинно-майнових можливостей та соціальних вимог до якості життя обумовили чисельне зростання фактів нераціонального використання земельної власності протягом 1906-1917 рр. [942, 624].

Схожі тенденції простежувалися й у питанні ставлення південноукраїнського селянства до головного еквіваленту вартості приватної власності. В ході соціалізації воно сприймало всі типові функції грошей та визначало їх як міру вартості, засіб обігу, обміну та утворення накопичень (див. додаток Д). Разом з цим, в середовищі заможного селянства фінансові кошти отримали ще й нову якісну рису, сутність якої полягала в примноженні власного капіталу [578, 275]. Беручи приклад з євреїв та німців-корчмарів представники селянської верхівки Півдня України використовували власні накопичення не для акумулювання скарбів, а з метою баришництва [809, 194]. Користуючись нестачею обігових грошей у сільських низів вони давали у займи під великі відсотки чи натуральний відробіток, вбачаючи в цьому засіб цілераціонального збагачення. Численними також в регіоні були випадки надання заможними селянами позик мілкопомісним чи збанкрутілим дворянам [419, 132]. З кінця XIX ст. в умовах реалізації державою заходів по регламентації фінансових відносин на селі перші також дуже часто виступали засновниками кредитних та позикових товариств або ставали вкладниками місцевих відділень Селянського поземельного, Азово-Донського, Херсонського земського й інших банків [940, 1714]. Нормою виховання в таких родинах був прагматизм по відношенню до грошей, що визначався як запорука соціального успіху та виступав віддзеркаленням зростання рівня значущості цілераціональних засад у повсякденному житті [628, 22].

Паралельно із засвоєнням ціннісних орієнтацій інституту приватної власності в ході господарської соціалізації у селянина відбувалося сприйняття й закріплення землеробських навичок, а також агрономічних, метрологічних, метеорологічних, медичних та ветеринарних знань. Вони являли собою сукупність раціональних відомостей набутих протягом багатовікової трудової діяльності. При цьому, незважаючи на певне розповсюдження наукових знань, південноукраїнські селяни протягом

досліджуваного періоду користувалися у повсякденному житті переважно традиційним, перевіреним часом досвідом.

Формуванню господарських навичок відводилося першочергове місце в селянській соціалізації (див. додаток Д). Воно відбувалося у відповідності з принципами стійкої циклічності, розподілом робіт відповідно до статі, віку та сезону. Господарській доцільності підпорядковувалися як хронометраж, так і засоби трудового виховання.

Характерною рисою сільського способу життя було залучення дітей до господарських робіт [683, 179]. З п'яти-шести років вони мали вміти пасти свійську птицю та слідкувати за молодшими братами та сестрами. З десяти-дванадцяти років, у відповідності до принципу статевого розподілу праці, хлопці допомагали на пасіці, заготовляли та рубали дрова, молотили збіжжя, випасали худобу [841, 112]. Дівчата в цьому ж віці повинні були вміти прибирати у хаті, допомагати матері під час приготування їжі, полоти на городі, доглядати за дітьми, м'яти коноплі тощо [743, 52]. Слід також додати, що соціалізуючими якостями в селянському трудовому вихованні наділялися не лише дитячі й молодіжні ігри, розваги та обряди, а й казки та прислів'я. В ігровому циклі завжди була присутня імітація землеробських чи промислових процесів. Дитячі іграшки, як на Півдні України, так і в інших аграрних регіонах, являли собою зменшені копії сільськогосподарського реманенту [769, 83]. Дозвілля молоді, особливо взимку, часто поєднувалося з найпростішими видами праці – луценням кукурудзи, перебиранням вовни та конопель, вишиванням тощо [593, 47]. Обов'язковому засвоєнню підлягали навіть моменти відповідності калорійності харчування, типології сезонних господарських робіт [422, 511]. Внаслідок такого стану речей, на досягнення повноліття сільська молодь вже володіла всіма навичками сільськогосподарської діяльності.

Внаслідок того, що землеробський характер способу життя зумовлював абсолютну залежність успішності господарювання і добробуту селянина від природно-кліматичних обставин важливою складовою його господарської

соціалізації було засвоєння знань про природні прикмети, а також про зміст раціональних спостережень, достовірних передбачень погодних змін на часову перспективу. Усвідомлення такого зв'язку спонукало розвиток навичок спостереження за навколишнім середовищем, виявлення причинно-наслідкових зв'язків між зміною певних атмосферних явищ, характером поширення звуку, станом рослин, поведінкою тварин та наступною зміною погоди. Крім того, селянин повинен був вміти користуватися традиційними раціональними метеорологічними знаннями, що дозволяли прогнозувати погодні зміни протягом найближчого часу за особливостями сходу, заходу, кольору сонця, виглядом нічного неба, яскравістю місяця, зірок, розташуванням сузір'їв. Земські метеорологічні дослідження, в цьому контексті, не могли конкурувати з досвідом багатопокілних спостережень селянства за коливаннями клімату чи погоди. Але протягом досліджуваного періоду помітною стала тенденція зниження в останньому ролі забобонів та інших проявів атрактивних переконань [611, 142].

Хоча з кінця XIX ст. початкова освіта стала невід'ємною складовою повсякденного життя селянства в землеробській сфері продовжували панувати традиційні математичні, метеорологічні, медичні та ветеринарні знання. [629, 24]. Тому в сільській місцевості Півдня, як і в інших регіонах України, в господарській соціалізації індивіда відносно визначених сегментів простежувався певний дуалізм – за шкільною партою діти отримували інформацію про основи тогочасної науки, а в буденній практиці вдосконалювали традиційні навички. Такий стан речей став причиною використання синтезної моделі обчислення простору, ваги, об'єму, часу. Лантух, як міра ваги сипучих тіл, дорівнював, наприклад, п'яти пудам; посудина – пуду або півпуду; четверик – 24-26 літрам [579, 183]. Задля позбавлення худоби від хвороби південноукраїнські селяни зверталися як до ветеринара, так і до знахарів або просто використовували відповідні ситуації традиційні раціональні знання [428, 193]. Таке поєднання прогресу з віковим досвідом в діяльності було цілком логічним для епохи суспільної

трансформації, оскільки головним критерієм оцінки її валідності виступала господарська доцільність (див. додаток Д). Із всієї сукупності знань прагматичний розум селянина відбирав, перш за все, ту інформацію, що приносила господарську користь та використання якої утворювало б перспективу раціонального соціального успіху.

Цілераціональна мотивація на успішність та буденний прагматизм господарської соціалізації стали з кінця XIX ст. причиною актуалізації у південноукраїнського селянства групи соціальних потреб досягнення (див. додаток Д). Спільною рисою останніх виступило прагнення доходити до встановлених цілей більш ефективно, ніж у попередній час. При цьому, селяни, як носії зазначених потреб, намагалися в ході повсякденних практик реалізовувати декілька принципів. По-перше, визначення перспектив особистого чи сімейного життя відбувалося самостійно без значного тиску родичів або громади. Встановлені господарські завдання, в цьому відношенні, обов'язково мали бути досяжними, диференційованими, прийнятними, помірно складними та відповідними вимогам об'єктивної економічної, побутової, соціальної й природної реальності. По-друге, прийняті буденні рішення не мали ознак авантюризму чи ризиковості чому сприяла усвідомлена селянином вимога наявності миттєвого зворотного зв'язку та результату від реалізованих практик. Внаслідок переважно циклічного характеру останніх відповідальність за якість сільськогосподарської праці ставала не лише персоніфікованою, а й була безпосередньою передумовою родинного добробуту. По-третє, спосіб життя сільського мешканця робив потреби досягнення константними, бо мотивація на їх задовільнення вимагала отримання постійного, інколи парцелярного чи проміжного результату праці. Останній завжди був матеріальним, що орієнтувало на працю та небажання ділитися нею. Тому спільно отриманий результат цілераціональної діяльності влаштовував південноукраїнського селянина менше, ніж якби він був отриманий одноосібно [593, 78]. Слід підкреслити, що в процесі задовільнення потреб досягнення як якість праці,

так і якість результатів її не завжди могли бути визначенні як максимальні. Причиною такого стану речей виступали обмеженість земельних, фінансових інколи людських ресурсів, тягла, недостатня освіченість, а також високий рівень завантаження селянина фізичною роботою та відсутність належного обсягу часу для відпочинку.

Розвиток капіталізму в аграрному секторі економіки сприяв не лише актуалізації потреб досягнення, а й формуванню в середовищі місцевого селянства атмосфери конкуренції. Предметом як економічної, так і позаекономічної боротьби виступали ті матеріальні ресурси, що могли б привести до збагачення. Головне місце серед них належало землі. Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. голови селянських родин на Півдні України використовували засоби внутрішньостанової конкуренції під час мирського переділу наділів [17, 119], вирішенні питань внутрішньообщинної, приватновласницької та казенної земельної оренди [20, 8]. З 1907 р дійсна боротьба розгорнулася між представниками заможних та середняцьких страт за виставлені на продаж банківські ділянки [420, 379] та закріплені у приватну власність смуги чи відруби односельців [369, 104]. Крім того, певні елементи змагання простежувались й в ситуаціях продажу збіжжя [592, 71], худоби [873, 304], в приазовських селищах – риби [576, 254], а також під час найму на більш вигідні види сільськогосподарських робіт [592, 39] або до більш щедрого землевласника [873, 311]. При цьому, якщо ще в 70-х рр. ХІХ ст. головною річчю для досягнення господарем визначеної економічної мети використовувався переважно «могорич», то на зламі століть його майже повністю замінили гроші [352, 178]. Загальними принципами внутрішньоселянської економічної конкуренції, в зазначеному контексті, стали початкова майнова нерівність суб'єктів змагань, спрямованість їх на обов'язкову господарську успішність, схильність до прямої і зворотної вертикальної капіталізованої інтеграції, неприйняття ідей комплексної чи конгломеративної соціальної диверсифікації, а також скритність попередньої підготовки орендних або земельних операцій та, лише у най крайньому

випадку, орієнтованість на конфлікт (див. додаток Д).

Супутником задовільнення потреб досягнення та обов'язковим підґрунтям конкуренції в середовищі південноукраїнського селянства досліджуваної доби був індивідуалізм. В умовах інтенсифікації ринково-капіталістичної трансформації інституціоналізація його як однієї з базових рис цілераціонального світогляду виступало цілком логічною. Позиченований у вигляді абсолютної протилежності атрактивного колективізму індивідуалізм являв собою уособлення прагнення нуклеарних селянських сімей та їх членів отримати статус окремого суб'єкта соціального простору з можливістю витворення ними характерних особливостей, своєрідних соціальних та соціально-психологічних рис, які б виділили їх із загальної маси [413, 57]. При цьому, слід звернути увагу, що характерна для того часу тенденція індивідуалізації господарювання та праці не лише відповідала ціннісним нормам феномену соціальної цілераціональності, а й повністю співпадала з аналогічною рисою соціетальної психіки селян-українців Півдня України. Такий стан речей, в свою чергу був у критичні моменти суспільного життя підґрунтям як крайнього егоїзму, так і анархізму.

Якщо визначити за норму традиційного суспільства натуральне селянське господарство, то наприкінці XIX – початку XX ст. на Півдні України та інших районах держави інституціоналізованих рис отримали девіантні до нього форми. Економічною передумовою їх виникнення став подальший розвиток аграрного капіталізму, соціальні паралелі якого мали прояв в цілераціоналізації життя, у зміні світоглядного пріоритету від корпоративності до індивідуалізму, у поглибленні диференціації сільського населення. Сутність відхилення полягала в аграрному перенаселенні, внаслідок чого перед значною кількістю представників середняцьких та нижчих страт постало питання вибору подальшого способу життєдіяльності. Останній, в умовах обмеженості ресурсів для господарювання, являв собою масовий приклад раціональної мотивації на прояв індивідуалізму – подальше перебування у статусі самостійного господаря вимагало від селянина

залучення до конкурентної боротьби за засоби виробництва, а нерентабельність збереження цього статусу спонукали до прийняття самостійного рішення про перехід до лав сільськогосподарського або промислового пролетаріату чи напівпролетаріату. У першому випадку девіації селянська родина мала переорієнтуватись на товарне виробництво сільськогосподарської продукції, що невпинно призводило до формування у її членів дрібнопідприємницької свідомості. У другому – новий суб'єкт ринку найманої праці повинен був постійно репрезентувати та підтверджувати свої особистісні якості, які б характеризували його як гідного робітника. Відтак, абсолютна цілераціональність, а не атрактивність визначала зміст відхилення від норми. Її індивідуалізм окреслювався актуалізованими потребами досягнення, а не співіснування. Але девіантним по відношенню до натурального виступало саме товарне селянське господарство, на характеристиці соціальної свідомості членів якого вважаємо необхідним зупинитись у даному підрозділі.

Дрібнопідприємницька свідомість, носіями якої виступали, в тому числі й на Півдні України, представники вищих та середняцьких селянських страт може бути визначена як соціально-економічне явище, як сукупність стійких соціальних рис та функцій притаманних суб'єктам господарювання в капіталістичному суспільстві [643, 539]. По відношенню до предмету нашого дослідження її можна охарактеризувати як світоглядну основу раціональної організації вільної праці на землі і використання можливостей обміну для ненасильницького придбання сільськогосподарських ресурсів. Загальними цінностями у дрібнопідприємницькій свідомості селянина виступали незалежність, можливість самореалізації, прагнення до індивідуального успіху, який мав би матеріальну сутність, а також право на спрямовану на підвищення родинного благоустрою господарську ініціативу. Інструментом встановлення стабільності, в цьому контексті, ставали підвищення рівня раціоналізації господарювання та впорядкування фінансової поточності. Тому до статусного набору носія дрібнопідприємницької свідомості на селі

можна віднести наявність у нього власного родинного зорієнтованого на ринок господарства та певного капіталу, управління якими відбувалося самотужки й при обов'язковій участі у процесах виробництва сільськогосподарської продукції [946, 66]. При цьому, залежність від природно-кліматичних обставин, попиту на ринку праці та інших чинників привносила в життєдіяльність селянського, в тому числі й товарного, господарства певний елемент ризику. Тому в тих родинах, де використовувалася ще й наймана праця голови брали на себе відповідальність не лише за власні дії та сподівання на успіх, а й несли її перед членами сім'ї та робітниками. Від останніх отримувалося природне право на управління й на визначення розміру отримуваної винагороди за працю [419, 371].

Разом з цим, статусний набір, а, відповідно, й елементи свідомості голів і членів південноукраїнських товарних родинних господарств досліджуваної доби, поряд з окресленими вище загальними рисами, мали ще й декілька особливостей. Формування їх відбувалося в умовах порівняно вищого рівня розвитку аграрного капіталізму й відсутності кланових корпоративних структур в соціальних організаціях селищ. Дрібнопідприємницькі соціальні цінності та норми, в зазначеному відношенні, виступали вже не у вигляді персоніфікованої риси, а як невід'ємні інституціоналізовані широко визнані регулятори взаємин. До того ж, частка середняцького та заможного селянства в соціальній стратифікації сільського населення регіону була вищою, навіть у порівнянні з Правобережжям та Лівобережжям України. У зв'язку з цим, вкорінення образу соціальної успішності, як віддзеркалення хазяйновитості й, за селянськими мірками багатства, було у повсякденному світогляді більш глибоким (див. додаток Д). Заможність, таким чином, у південноукраїнському селі поступово ставала критерієм соціального престижу й не зазнавала, як в інших регіонах, неприйняття з боку переважної частини населення [344, 57]. Але до вище наведених ризиків господарювання

відносилася ще й тотальна зорієнтованість всіх селянських дворів на вирощування збіжжя. В силу певної соціальної замкненості селянського життя такий стан речей кидався в очі лише вихідцям з інших губерній держави. На Півдні України він був нормою повсякдення.

Слід також додати, що цілераціональність орієнтирів господарської соціалізації, константність потреб досягнення, зорієнтованість на конкурентну боротьбу, індивідуалізм та підприємливість південноукраїнського селянства стали тими соціокультурними цінностями, на культивування та розвиток яких з початку ХХ ст. були спрямовані головні важелі нового курсу аграрної політики. Інтереси держави у пошуку нової соціальної опори на селі не просто співпали з тенденціями економічного та соціального розвитку Півдня України, а й, в хронологічному відношенні, за темпами реалізації, дещо відставали від останніх. Наявністю їх, в тому ж числі, пояснюються в регіоні й високі показники виходу з общини [562, 208], землевпорядкування [385, 94] та переселення в роки Столипінської реформи [906, 146].

Світоглядним обґрунтуванням поширення в середовищі місцевого селянства цілераціональних основ господарювання стала інноваційність. За допомогою її складових сільське населення не лише прогнозувало перспективи, а й пояснювало реалії як створення прогресивних, так і оновлення існуючих форм господарювання чи соціальної самоорганізації (див. додаток Д). При цьому, пошук землеробами інновацій міг базуватися і на раціональному розрахунку можливостей, і на інтуїції. Він був спрямований на активне пристосування до змін зовнішніх детермінант розвитку, на імітацію або адаптацію нових зразків сільськогосподарської діяльності, на оптимізацію скритих від більшості економічних можливостей. В умовах прискорення темпів ринково-капіталістичної трансформації новаторство на селі супроводжувалося певними ризиками, а ефективність його залежала від обсягів залучених ресурсів та підтримки з боку держави. Проявами інноваційності мислення досліджуваної соціальної спільності

виступили поширення інтенсивних форм ведення господарства, залучення до потоків вертикальної мобільності, підвищення рівня прагматизму. Являючи собою абсолютну протилежність традиціоналізму вони ввійшли до складу чинників, що призводили до зростання соціальної активності.

Обумовлена економічними процесами необхідність впровадження альтернативних общині форм господарювання спричинила прихильність південноукраїнського селянства до ідеї ділянкового землеробства. Уособлення в останній принципів індивідуалізму, приватної власності, успішності господарської ефективності дозволяло позиціонувати її як інноваційну по відношенню до общинних черезсмужжя, дальнотемелля, зрівняльного наділення та корпоративізму. До того ж, в соціальній пам'яті місцевого сільського населення достатньо глибоко вкоренився образ хутора, як майже єдиного типу поселення періоду господарського освоєння регіону [420, 81]. Він не міг бути стертий урядовими заходами по запровадженню общини, про що свідчили розповсюдженість у міжреформенний період хуторів-виселків, левад, оброчних хуторів на казенних землях, орендних на дворянських приватновласницьких та, безпосередньо, приватних селянських [873, 72]. Але, найбільш виразним цей потяг став у 1906-1917 рр., коли Південь України ввійшов до трійки лідерів з найвищими темпами землевпорядкування [438, 118].

Поширення відрубно-хуторської системи землеробства не завжди супроводжувалося покращенням селянської агрокультури. Хоча, у порівнянні з 1886 р., кількість господарств з інтенсивною системою сівозміну зросла на 1910 р. більш ніж у десять разів, південь залишався регіоном з домінуючою екстенсивною системою вирощування зернових. Показником прогресивності, в цьому контексті, виступив поступовий перехід місцевого селянства від перелогу до трипілля. Відбувалося це за допомогою скорочення першого до одного року з обов'язковим визначенням переліжної ділянки як парової. Відтак, одне поле відводилось під ярові, друге – під озимі, а третє – під пар. Проте, розуміння останнього на початку ХХ ст. дещо відрізнялося

від сучасного, оскільки на його площі, як правило, впроваджували однорічну толоку [825, 32]. Тобто, протягом досліджуваного періоду в сфері селянської агрокультури мав місце перехід від традиціоналізму до новаторства.

Наприкінці XIX – початку XX ст. невід’ємними складовими селянської інноваційності, як світогляду, так і практики, були соціальна активність та господарський прагматизм (див. додаток Д). Виступаючи абсолютними протилежностями атрактивних фаталізму та утопічності вони робили більш стійкими охарактеризовані вище цілераціональні засади повсякденної життєдіяльності. При цьому, значущість першої полягала у забезпеченні більш динамічного темпу життя, в оптимізації часових, людських, фінансових та інших ресурсних витрат на створення сільськогосподарської продукції. Соціальна активність також була відображенням внутрішньоособистісних процесів, які отримали від дослідників місцевого сільського побуту назву господарського ентузіазму та землеробської енергійності [940, 1719]. Прагматизм як невід’ємний супутник її, наповнював динамічні темпи економіко-раціональним змістом. Як складова інноваційного світогляду південноукраїнського селянства він додавав до соціальної активності останнього, функції контролю, часової та територіальної координації дій, відбору необхідних для досягнення господарської мети засобів.

Особливе місце серед соціальних аспектів інноваційності мислення південноукраїнського селянства з останньої чверті XIX ст. почало займати сприйняття вертикальної мобільності як невід’ємного атрибуту повсякденності (див. додаток Д). Півстоліттям раніше останнє було неможливе, бо існуючі на той час принципи кріпосництва гальмували розвиток капіталізму в аграрному секторі та обумовили наявність селянської соціальної внутрішньостанової рівності. Разом з цим, після 1861 р. більшість стримуючих ринково-капіталістичну трансформацію механізмів було скасовано, що, у сукупності з особливостями місцевого розвитку, відкрило шлях для швидкої диференціації сільського населення. Поєднання в масовій

свідомості південноукраїнського селянства образу соціальної успішності та престижу з цінностями хазяйновитості та економічної доцільності стало тим підґрунтям, на якому почали вибудовуватись нові критерії оцінки якості життя, вимоги до засобів господарювання й елементів побуту. Норми соціальної цілераціональності виступили світоглядною основою схвального ставлення до підвищення рівня заможності й, відповідно, до підвищення статусу тих селянських груп й окремих індивідів, хто долучився до каналів висхідної вертикальної мобільності. Але, слід підкреслити, що повагу викликали лише односельці, які досягли порівняно вищого рівня заможності й родинного добробуту власною наполегливою працею [422, 494]. Обробка ґрунтів за допомогою кількісної найманої робочої сили та баршництво хоча й визнавалися ознаками статусності, але, у більшості випадків, не отримували соціального стигмату престижності. Підтвердженням останньої тези виступає позиціонування статусів «куркуль» та «мироїд», що відносилися до представників вищої страти південноукраїнського селянства, не як синонімів, а як певних протилежностей [572, 183].

Масова низхідна соціальна мобільність, будучи антиподом висхідної також у досліджуваний період мала всі ознаки соціальної новизни. Прикладами її в сільській місцевості, в тому числі й Півдня України, стали невідале переселення та ходацтво [450, 17], зубожіння родини внаслідок хвороби чи смерті господаря [580, 251], втрата майна у зв'язку з нераціональним його використанням [420, 369], пияцтвом, гультьяйництвом [421, 236]. Хоча останні мали місце й у традиційному суспільстві, але в досліджуваний період, тим більше в середовищі консервативного сільського населення, вони отримували ознак гротеску. При цьому, ставлення до соціальної деградації було переважно негативним; жаль викликали лише випадки пов'язані з нещастям [593, 49]. Раціоналізація життя селянства, в цьому контексті, нищила норми інституту соціальної рівності не лише в позитивному, а й негативному напрямках. Наслідком її стало відносне зростання кількості психічних захворювань [813, 132] та підвищення

соціальної напруженості серед сільського населення південноукраїнських губерній (Див.4.1.).

Таким чином, порівняно вищий рівень розвитку аграрного капіталізму та втягнення у сферу ринково-грошових відносин обумовили зростання значущості в середовищі південноукраїнського селянства феномену цілераціональності. Внаслідок цього, складові інноваційного світогляду, дрібнопідприємницької свідомості та раціональної мотивації отримали визнання та стали нормами повсякденної діяльності. Під впливом останніх еволюціонував і образ сільського соціального успіху, тотожностями якого наприкінці XIX – початку XX ст. виступили матеріальний добробут, хазяйновитість, суспільне визнання порівняно вищої статусності, можливість одноосібного вибору подальшої життєвої стратегії.

В ході економічної соціалізації відбувалося формування, передання та засвоєння не лише землеробських, а й фінансових, комерційних, раціональних принципів. В умовах подальшого розвитку аграрного капіталізму вони поступово отримували ознак господарської цілераціональності, що в соціальній свідомості селянства виводило на перший план прийнятність конкуренції, схильність до висхідної вертикальної мобільності, прагматизм, сільськогосподарську інноваційність, відхід від общинності та визнання ефективності системи ділянкового землеробства.

Виступаючи абсолютною протилежністю атрактивних, цілераціональні норми та принципи обумовили становлення у буденному світогляді південноукраїнського селянства соціального інституту приватної власності. Цінності останнього розповсюдилися в середовищі досліджуваної спільності не лише на сферу поземельних, а й трудових та суто соціальних відносин. До того ж, вимоги повсякдення актуалізували у мотиваційній моделі місцевого селянства групу потреб досягнення.

5.3. Буденні соціально-ціннісні орієнтири

Поряд з охарактеризованими вище двома групами регуляторів у повсякденні південноукраїнського селянства важливе значення мали ще й соціально-ціннісні орієнтири. Місце та роль останніх в системі інституціональних засад були досить специфічними. З одного боку, певна частина їх перебувала у тісному зв'язку з атрактивними принципами, оскільки мала чітку сутнісну спрямованість на обумовлений підсвідомістю тип поведінки. Але, при цьому, функціонування соціально-ціннісних орієнтирів визначалося спрямованістю, послідовністю та спланованістю дій. З іншого, наявність в соціально-ціннісній діяльності сенсу та прямого зв'язку з доцільністю вказували на близькість її до феномену цілераціональності. Відмінність між останніми полягала у непригаманній для раціональної свідомості абсолютизації моральних, етичних, соціокультурних цінностей [641, 654].

Слід зазначити, що соціально-ціннісні орієнтири південноукраїнського селянства не являли собою першородну даність, а були продуктом розвитку його самосвідомості та світогляду. В усі періоди історії, в тому числі й наприкінці XIX – початку XX ст., саморегулятивні, самоконтролюючі, самомотивуючі механізми вимагали від досліджуваної спільності вміння оцінювати своє повсякдення з позицій власних соціальних норм, що створювало підґрунтя для формування специфічного образу її мудрості та сенсу життя [611, 282]. Під впливом останніх також набував інституціональних рис та функціонував феномен глибинної самості землероба. Еволюціонуючи в руслі трансформаційних процесів у соціальній сфері ціннісні орієнтири забезпечували здатність селянства осмислювати та розпізнавати саме те, що було в їх житті найбільш значущим, а також дозволяли зберегти вміння й навички вирішення як ситуативних, так і стратегічних життєвих завдань. Крім того, як на масовому, так і на груповому та індивідуальному рівнях визначений комплекс інституціональних засад

виступав передумовою усвідомлення свого суспільного статусу, а також потреб, мотивів, стимулів, хвилювань, дій тощо. Він був підґрунтям самоідентифікації та сприйняття селянином себе у якості суб'єкта різнопланової діяльності.

Одним із джерел формування ціннісних орієнтирів південноукраїнського селянства всіх соціальних рівнів виступало знання про принципи й норми буденності інших спільностей регіонального соціального простору. Порівняння останніх з власними дозволяло не лише зафіксувати відмінності образів повсякденного існування, а й підтвердити валідність і прийнятність землеробського способу життя. На цій основі, через усвідомлення правил взаємовідносин та оцінок з боку соціального оточення, селянин визнавав за вірну свою сільськогосподарську діяльність. Тобто, осмислення соціально-ціннісних орієнтирів відбувалося в ході як внутрішньоспільнісної, так і поза групової рефлексії.

Разом з цим, не можна вважати соціально-ціннісні орієнтири додатками до цілераціональних чи атрактивних інституціональних засад регламентації селянської буденності. Вони були самостійною, а, відповідно, третьою групою соціальних регуляторів, які відігравали подвійну роль бар'єру та з'єднуючої сили між означеною парою. В умовах прискорення темпів ринково-капіталістичної трансформації значущість їх збільшилася, що мало забезпечити еволюційність розвитку, послабленість соціальної реакції на кризові явища в економіці, дистанційованість від макрополітичних процесів на селі. Виступаючи наповненням та структуроутворюючим чинником селянської самосвідомості соціально-ціннісні орієнтири, таким чином, зазнавали впливу як елементів підсвідомості, так і соціальної свідомості [636, 271].

Формування досліджуваних інституціональних засад поведінки проходило в межах спільнісної соціалізації. На процес цей припадало декілька завдань. По-перше, в ході його індивід повинен був відчувати себе селянином та зафіксувати власну приналежність у самосвідомості до

селянської спільноти. По-друге, він мав сприйняти сільський спосіб життя та сільськогосподарський тип діяльності як єдино прийнятний та вірний. По-третє, актуалізуючи складові спільнісної соціалізації південноукраїнське селянство мало на меті закріплення системи позитивних та негативних санкцій щодо норм морально-етичного характеру.

Досягнення означених завдань проходило за допомогою комплексу заходів, інструментів та технологій, які тяжіли до цілераціональних та атрактивних аналогів. Тому останні, як складові спільнісної соціалізації південноукраїнського селянства, доцільно охарактеризувати не як моноліт, а у вигляді складових двох механізмів самосвідомості – соціальної пам'яті та пошуку альтернатив.

Соціальна пам'ять для досліджуваної спільноти виступала основою існування та самовідтворення, бо являла собою феномен через який відбувалося передання буденного досвіду та забезпечувалося функціонування механізму сприйняття емпіричних знань. Виходячи з того, що специфіка селянської самосвідомості полягала в константній актуалізації потреби звернення до історичного досвіду моделювання світу в ній відбувалося за допомогою образів минулого. Такий консерватизм був цілком природним – в середовищі сільського населення він забезпечував міжпоколінний чуттєвий, субкультурний та соціально-ціннісний зв'язок. Розвиненість серед мешканців південноукраїнського села соціальної пам'яті та здатність до спільного духовного відтворення, в цьому контексті, виступили в умовах ринково-капіталістичної трансформації важливим підґрунтям самозбереження та життєздатності.

Роль та місце соціальної пам'яті у внутрішньоселянському сприйнятті соціально-ціннісних орієнтирів були визначальними але, переважно, мали консервативну спрямованість. Соціальна пам'ять виступала складовою субкультурної спадщини та тісно пов'язувалася з місцевими традиціями. Вона, таким чином, була важливим механізмом спільнісної соціалізації та засобом пізнання оточуючої об'єктивної дійсності. При цьому, певний

стійкий комплекс історичних уявлень сприяв розвитку суто селянської самосвідомості, яка у перехідні часи виступала формою підтримки соціально-психологічного тону сільської спільності. В тому числі й назламі XIX – XX ст. соціальна пам'ять виступила тим механізмом, що зберіг в повсякденних практиках південноукраїнського селянства традиційні моделі поведінки. Через осмислення відносин в середині селянського світу, комунікацію з позасільським оточенням, через образи землі, праці, громади, родини історичний досвід забезпечив усвідомлення землеробами свого статусу в регіональному соціальному просторі [841, 121]. Соціальна пам'ять функціонувала виходячи з умовної ідеальності мислених образів. Вона працювала на відтворення селянських рис, архетипу селянськості внаслідок чого свідомо культивувалася в середовищі досліджуваної соціальної спільності (див. додаток Ж).

Якщо за допомогою соціальної пам'яті відбувалося сприйняття консервативних, то в межах функціонування механізму пошуку альтернатив – ліберальних соціально-ціннісних орієнтирів. Сутність останнього полягала у свідомому виборі з існуючих альтернатив емоційно-прийняттого шляху подальшого існування. В середовищі втягнутого у сферу товарно-грошових відносин південноукраїнського селянства такий механізм був цілком валідним, оскільки забезпечував зв'язок між складовими традиційного та інноваційного світоглядів (див. додаток Ж). Розрив останнього ототожнювався з відмовою від землеробського стилю життя та втратою відчуття приналежності до досліджуваної соціальної спільності. Механізм пошуку альтернатив забезпечував селянське мислення та внутрішній спокій тим індивідам та соціальним групам, яким були близькі та прийнятні образи успішності, конкурентності індивідуального господарювання.

Протягом досліджуваного періоду в середовищі південноукраїнського селянства існувало декілька організаційних форм, через які воно сприймало соціально-ціннісні орієнтири за допомогою механізмів соціальної пам'яті та пошуку альтернатив. Головними серед них були родина та сільська община

(соціалізуючу та виховну функції останніх вже висвітлено у відповідних підрозділах). Поряд з ними на території майже кожного селища діяло декілька локальних спільнот, а саме церковні та молодіжні громади, ярмарки, базари, корчми тощо [672, 349]. Виступаючи місцем скупчення односельців, вони стали осередками передання історичного соціального досвіду, що мав вираження у звичаях, традиціях обрядовості, усній народній творчості, культивованих типах поведінки [702, 316].

Церковна громада, як внутрішньосільський соціальний організм виступала суб'єктом передання та ретрансляції не тільки релігійних вірувань, а й соціально-релігійних норм. В умовах значного впливу атрактивних регуляторів останні природно поєднувалися з морально-етичними цінностями південноукраїнського селянства. Об'єднуючись навколо місцевого храму, відвідання якого вважалось обов'язком кожного [659, 187], односельці реалізували потяг до асоціативності й задовольняли потреби співучасті. Поряд з відправленням православних літургій невід'ємною частиною зібрань церковних громад були обмін новинами, господарським досвідом [771, 43]. Прихід до церкви виступав своєрідним актом соціальної ініціації, в ході якого селянин мав підтвердити свій статус й відчутти приналежність до оточуючої спільноти.

Важливу роль у становій соціалізації відігравали парубочі й дівочі громади, які мали свої специфічні звичаї і традиції та формувалися за територіальною ознакою [613, 67]. Кількість їх залежала від розміру села. Завдання молодіжної громади полягало у відстоюванні інтересів членів останньої перед сільською владою, вирішенні непорозумінь між однолітками, організацією розваг, свят тощо. Проходячи цей віковий відтинок парубок чи дівчина на танцях, вечорницях, колодках вбирали в себе основні норми внутрішньоспільнотної комунікації [419, 391]. При цьому, з кінця XIX ст. на Півдні України стала помітною тенденція відходу від статевого принципу комплектування молодіжних громад; лібералізація життя обумовила виникнення змішаного різновиду цієї форми самоорганізації [427, 231].

Роль суб'єкту передання соціально-ціннісних орієнтирів в сільській місцевості відігравала також корчма. Виступаючи певним прототипом сільського клубу вона була місцем зібрання дорослого населення. Цей заклад, принаймні для Півдня України, не отримав виключно розважальних функцій, бо в ньому, як правило, укладались різноманітні усні угоди та лихварські операції [578, 187]. Але у повсякденному житті корчма являла собою місце для відпочинку та спілкування, крізь яке проходила майже вся інформація про події на селі [421, 126].

Ярмарки, базари, торжки, крім виконання головної функції товарно-грошового обміну, виступали також ситуативними організаціями формування соціально-ціннісних орієнтирів. Під час їх діяльності селяни обмінювалися новинами, шукали необхідні для подальшого розвитку господарства знайомства, обговорювали можливі угоди та події, розважалися тощо [913, 549]. Комунікативний простір торгового місця існував виходячи з принципів соціальної самоорганізації; регуляторами відносин в ньому були буденні селянські соціальні норми.

Відтак, в ході спільної соціалізації механізми соціальної пам'яті та пошуку альтернатив забезпечували прийнятність в середовищі південноукраїнського селянства як консервативних, так і ліберальних цінностей. Вони дозволили з'єднати в єдину систему еkleктичні, на перший погляд, цілераціональність та атрактивність, інноваційність та традиціоналізм, індивідуалізм та корпоративізм досліджуваної спільності. При цьому, стійкість означеного зв'язку обумовлювалася використанням інструментарію, дієвість якого була перевірена багатьма поколіннями.

Сукупність соціально-ціннісних орієнтирів селян Півдня України умовно можна поділити на субкультурні та морально-етичні. Утворюючою основою першої, в цьому контексті, виступила землеробська праця, яка вважалася майже єдиним джерелом добробуту та багатства (див. додаток Ж). В селянській самосвідомості вона позиціонувалася ще й як ціннісний процес,

як підґрунтя сільського стилю життя та як індикатор соціальної приналежності.

Землеробська праця була невід'ємним елементом селянської повсякденності. Тому в ній знайшли відображення не лише крайня економічна необхідність, а й зовні езотеричний соціальний обов'язок, самобутня моральна гідність [611, 95]. Складання останніх в єдиний образ відбулося в межах механізму соціальної пам'яті. Образ цей став підсистемою хліборобської самосвідомості й виглядав органічно узгодженою нормою, чия валідність не викликала жодного сумніву. Саме в наслідок такого стану речей характер селянського господарювання та добробут родини ототожнювалися з результатами праці, якісні показники якої були безпосередньо пов'язані з кількістю робочих рук [769, 149].

Вміщуючи у собі постійно повторювані циклічні практики, систему трудових традицій та обрядовості, комплекс заборон та санкцій землеробська праця в середовищі південноукраїнського селянства мала на кінець XIX ст. всі ознаки не лише регулятора повсякденної поведінки, а й соціального інституту. При цьому, взаємозв'язок таких елементів сільської субкультури як свята та праця сформувався ще в епоху традиційного суспільства. З циклами сільськогосподарських робіт поєднувалася й динаміка обрядовості. Останніми обов'язково супроводжувалися початок оранки, сівби, закінчення жнив, вигін худоби на пасовище та інші складові сільськогосподарського календарю. Трудові свята, традиції та обряди усім розмаїттям своїх атрибутивних засобів сприяли становленню селянської самосвідомості й відчуття своєї землеробської гідності [697, 657].

До того ж, слід зазначити, що для переважно аграрних регіонів, в тому числі й Півдня України, в середовищі селянства достатньо високим був ступінь контролю за регламентом сільськогосподарських робіт. Перш за все він стосувався питання дотримання циклічності останніх. Але не меншої значущості отримав й аспект співвідношення праці та відпочинку. В соціальній пам'яті чітко закріпилося уявлення про заповідні дні,

землеробська, присадибна та хатня види діяльність в які частково або повністю не дозволялися. Абсолютна заборона праці, наприклад, поширювалася на великі православні свята – Різдво, Великдень, Трійцю, Покрову, Масницю та інші [428, 382]. На малі свята – Юрія, Маковія, Власія, Спаса, Катерини, Андрія, Миколая заборони були менш суворими; селяни повинні були дотримуватися певних норм поведінки [420, 179]. Так, в деякі дні дозволялося працювати на користь сільської громади, церкви чи родини, яка потрапила у складні життєві обставини [593, 79]. Інколи мала значення й сутність виконуваної роботи, бо поряд із забороною сінокосу в певні свята встановлювався дозвіл на збирання врожаю. Аналогічно регламентувалися у заповідні дні можливість роботи в полі та при садибі, випікання хлібу чи здоби, ловлі риби чи полювання [576, 45]. На півдні, як і в інших регіонах України, ступінь втручання сільської громади в питання часткової чи повної заборони праці в святкові, недільні або інші дні залежав від статусу останніх в системі релігійних уявлень [672, 78].

Корисна значущість землеробської праці була для селянина очевидною. Знаходячись під впливом консервативних переконань він сприймав саме фізичну роботу як найнеобхіднішу та найкориснішу. У зв'язку з цим торгівля, підприємництво, комерційна, посередницька, громадсько-просвітницька діяльність, що наприкінці XIX – початку XX ст. уже встигли продемонструвати на Півдні України свою більшу економічну та фінансову ефективність, ще не завжди визначалися селянами як рівноцінні [586, 46]. В самосвідомості досліджуваної соціальної спільності продовжував жити усталений століттями стереотип пріоритетності фізичної роботи над інтелектуальною працею, над здатністю творчо, цілераціонально, економічно доцільно мислити [511, 562]. Через неї сприймався й належним чином оцінювався весь регіональний соціальний простір [847, 109]. Селянство ідеалізувало землеробську працю, вбачаючи у ній запоруку свого стабільного існування в останньому.

З кінця XIX ст. освіченість, як індикатор інтелектуальності та передумова ефективної розумової праці, отримала лише первинні риси інституціоналізації в самосвідомості південноукраїнського селянства. Виступаючи відображенням дієвості механізму пошуку альтернатив вона, на рівні соціальної пам'яті, дуже часто визнавалася недоцільною, оскільки альтернативою грамотності часто виступав сформований багатьма поколіннями господарський досвід [422, 466]. Хоча місцеві селяни, в цьому контексті, вважали представників інтелігенції, священників, чиновників, земських діячів, писемних односельців людьми розумними, ставлення до останніх було упередженим й характеризувалося зовнішнім захопленням та внутрішньою заздрістю [593, 32]. Не бажаючи визнавати свою обмеженість і відчуваючи певний внутрішній дискомфорт значна частина селянства компенсувала брак освіченості традиційною недооцінкою значущості навчання зокрема та інтелектуальної праці взагалі [628, 20].

Циклічна, постійно повторювана, рутинна, по суті, наперед відома сільськогосподарська праця потребувала, передусім, застосування фізичних, а не інтелектуальних зусиль. Внаслідок такого стану речей як у масовій, так і індивідуальній селянській самосвідомості образ хазяйновитості визначався домінантою фізичного тягла над потенціалом освіченості. Власне робота у мисленій моделі хлібороба детермінувалася з такими принципово значущими для нього елементами повсякденного життя, як земля, садиба, худоба, реманент, добробут родини, визнання її успішності односельцями. Водночас вона виступала безкомпромісним критерієм оцінки самості, загальноприйнятих норм поведінки, специфічного розуміння мудрості, гідності, добра, зла, справедливості. Тому ставлення більшості землеробів до представників інших соціальних спільностей – чиновників, земських службовців, підприємців, комерсантів – було, переважно, зневажливим [847, 108], а життя у містах вбачалося як суцільна бездіяльність [583, 79].

Визначивши землеробську працю за критерій поділу на своїй та чужих, південноукраїнське селянство додавало до нього декілька візуальних

індикаторів. Перелік останніх складався з таких наочностей як зовнішній вигляд, манери, тип поведінки, прийнятні засоби комунікації, використовувані у повсякденні речі тощо [346, 311]. Беручи за основу встановлення соціальної дистанції по відношенню до інших спільностей та спільнот, воно ніколи не перетворювалося в абсолютно замкнуту групу. Представники різних страт селян Степової України мала, в цьому контексті, не лише відмінні образи соціальної успішності та мотивації до праці, а й світосприйняття.

Приналежність до певної соціальної страти, рівень заможності та матеріальних можливостей визначали, таким чином, перелік тих субкультурних соціально ціннісних орієнтирів, який вибудовувався у когнітивній карті селянина. При формуванні його більш дієвим був не механізм соціальної пам'яті, а пошуку альтернатив. Тому цілком природним виступав той факт, що представники селянської верхівки в регіоні тяжіли за стилем життя до дрібного купецтва. В побуті їх нерідко використовувалися речі та манери притаманні не для сільського, а для міщанського, а, інколи й станом вищого, стилю [419, 261].

Слід зазначити, що розвиток промисловості та торгівлі не лише відтягнули до міст певну частину сільського населення, а й стали причиною змін у самосвідомості середняцьких та нижчих страт досліджуваної соціальної спільності. Маятникова міграція з села до міста і навпаки вже наприкінці XIX ст. почала призводити до лібералізації цінностей в першому. Поширення на селі деяких елементів міської субкультури особливо підкреслювалося земськими кореспондентами та статистами промислових та промислово-аграрних повітів регіону [342, 86]. Безумовно позитивне значення для південноукраїнського селянства мали й зв'язки з місцевими німецькими, єврейськими, болгарськими, грецькими колоністами. Наявність в основі їх стилю життя землеробської праці зменшувала соціальну дистанцію з українським та російським селянством регіону та була передумовою багатьох, в тому числі й субкультурних, запозичень [873, 372].

Охарактеризовані вище моменти (див. додаток Ж) актуалізували у селян південноукраїнських губерній групу соціальних потреб співучасті. Прояв останніх простежувався у вигляді прагнення підтримувати рівні та помірно дружні стосунки із оточенням. При цьому, велика увага приділялася встановленню своєрідних субкультурних принципів комунікації, що сприяли б інституціоналізації такої соціальної норми як підтримка з боку ближнього кола. Відчуття власного статусу через усвідомлення можливості або необхідності надання допомоги у співпраці були одним з найважливіших чинників у мотиваційній моделі землероба. Індивіди з високою потребою співучасті надавали перевагу таким соціальним ролям та видам праці, які уможливлювали б не лише частоту контактів, а й суспільну та особистісну користь останніх. Цінність соціальної рефлексії, в цьому відношенні, визначалася значущістю для окремого селянина думок та ставлення родичів [930, 134], членів кумпанії [873, 83], товариства [211, 6], артілі [505, 81] або сусідів сільського кутку [580, 393]. Тому, за умов наявності у селянина лідерських якостей, потреби співучасті трансформувалися у бажання влади з таким її підтекстом, який би дозволив користуватися важелями соціального впливу не стільки для задовільнення егоїстичних амбіцій, скільки для надання допомоги чи скоєння соціально корисних вчинків для мікросоціуму.

Знаходячись між потребами досягнення й співіснування та перебуваючи під впливом індивідуалізму й корпоративності потреби співучасті були причиною культивування в середовищі південноукраїнського селянства духу асоціативності (див. додаток Ж). Наприкінці XIX – початку XX ст. останній став нормою повсякдення. Підґрунтям його виступило поєднання у самосвідомості землероба самомотивації з бажанням порівняння власного статусу, докладених у сільськогосподарській роботі зусиль та результатів її з аналогічними показниками у оточуючих. Така єдність робила для досліджуваного періоду валідними лише дві мотиваційні моделі – високий рівень диференціації соціальних статусів селян, докладених зусиль в ході виконання сільськогосподарських робіт поєднувався в першій з

аналогічним рівнем диференціації результатів роботи чи винагороди за неї; низька розбіжність функціональних обов'язків обумовлювала наявність приблизно однакового рівня прибутковості в другій. Саме тому у широко розповсюджених в буденності асоціативних формах соціальної самоорганізації південноукраїнського селянства першочергову вагу мали такі соціально-ціннісні орієнтири як відсутність чітких критеріїв оцінки та стандартів діяльності, наявність індивідуальної відповідальності, децентралізованої моделі прийняття рішень, прийнятність інституту приватної власності й принципів системної конкурентної боротьби (див. додаток Ж). Останні наприкінці XIX - початку XX ст. забезпечували життєздатність як підтримуваних механізмом соціальної пам'яті супруги, помочі, толоки, так і сформованих в межах механізму пошуку альтернатив селянських поземельних, кредитних та позикових товариств. Вони були невід'ємними принципами розподілу робіт та винагороди й в артілях південноукраїнських сільськогосподарських робітників [593, 51].

Поряд із субкультурними важливу роль у повсякденні південноукраїнського селянства відігравали морально-етичні соціально-ціннісні орієнтири. Останні являли собою систему поглядів, переконань, принципів, уявлень, норм та оцінок, що регулювали відносини та поведінку землеробів для досягнення особистісних та спільнісних інтересів. Формування їх відбувалося в ході багатопокілнних буденних практик, внаслідок чого функціонування морально-етичних орієнтирів можна охарактеризувати як прояв колективної волі, що була спрямована на збереження єдності світогляду досліджуваної спільності. Більшість з них апелювала не до соціальної цілераціональності, а до інституціоналізованого традиціоналізмом внутрішньостанового морального боргу та мала форму імперативного безумовного наказу. Зв'язки між окремими морально-етичними соціально-ціннісними орієнтирами селян Півдня і інших регіонів України, набули усталеності на основі рефлексій та конструювалися

внаслідок тривалої дії страху громадського осуду й підсвідомих механізмів психологічного захисту [673, 403].

В селянському соціальному просторі кінця XIX – початку XX ст. морально-етичні орієнтири виконували декілька функцій. Головними серед них були регулятивна, оціночно-імперативна, пізнавальна, виховна, соціалізуюча, комунікативна, прогностична. Базуючись на змісті православних догм, загальнолюдських категорій добра, милосердя, правди, справедливості, совісті, доброчесності, миролюбності вони підтримували у дієвому стані механізми регуляції та саморегуляції сільської соціальної спільності (див. додаток Ж).

Морально-етичними соціально-ціннісними орієнтирами, що зв'язували в єдину цілісність такі протилежні елементи селянського світогляду як інноваційність та традиціоналізм, прагматизм та утопічність мислення, дієвість та фаталізм, схильність до вертикальної та горизонтальної мобільності, тяжіння до інтенсивних та екстенсивних форм господарювання були громадський, родинний спокій та добробут. Як у попередні часи, так і протягом досліджуваного періоду забезпечення значущості останніх відбувалося за допомогою загальнолюдських моральних норм та цінностей. Разом з цим, на зламі XIX – XX ст., в умовах прискорення темпів ринково-капіталістичної трансформації, коли в ієрархії функцій та принципів існування селянської родини відбувалися суттєві зміни, коли в курсі аграрної політики визначилася чітка тенденція переходу від підтримки общинного устрою до культивування індивідуалізму означені фактори з'єднання опинилися у передкризовому становищі.

Індикатором наочного підтвердження громадського добробуту виступав абстрактний образ заможного села, що моделювався у масовій самосвідомості селянства на основі спостережень та проектувався на окремий населений пункт індивідом чи групою. Складові його, безумовно, мали матеріальну основу й вміщувалися в мислену модель «доброї» церкви, громадського складу, базарної площі, школи, контори, вулиць, приватних

будівель, сільських доріг, мосту, посівів, садів тощо [594, 247]. Слід підкреслити, що набуття таким образом реальних рис залежало не лише від рівня хазяйновитості мешканців села чи хутора. Значну роль відігравали й організаційні здібності церковного та сільського старост, а також рівень актуалізації у односельців потреб співучасті та сприйняття норм асоціативності. Тобто, не світоглядне підґрунтя, складові чи похідні цілераціонального індивідуалізму або атрактивної корпоративності були у південноукраїнському селі досліджуваного періоду факторами забезпечення стійкості та генези морально-етичних принципів ними виступили субкультурні соціально-ціннісні орієнтири. Саме вони забезпечували самовираження та самоствердження сільського мешканця й окремої родини у таких морально значущих колективних заходах як збирання коштів на зведення храму [321, 61], участь у громадських роботах [873, 219], організації свят [672, 38], догляд за сільськими сиротами тощо [577, 271]. Персоніфікація внеску у громадський добробут, таким чином, була головним принципом збереження стійкості моральних орієнтирів. В регіоні він не похитнувся, оскільки актуалізував як соціальну конкурентність, так і можливості використання багатопоколінного досвіду селянського співіснування.

Натомість, традиційне наповнення морально-етичним змістом засобів забезпечення громадського спокою у південноукраїнському селі в умовах соціальної трансформації не завжди призводило до очікуваних результатів. Хоча навіть на початку ХХ ст. у сільській місцевості регіону й траплялись випадки публічного покарання паліїв, грабіжників, гультяїв та п'яниць, селяни не встигли розробити дієвих санкцій проти нових девіантних явищ, що привносилися в їх середовище з портових чи промислових міст [428, 329]. Лібералізація міжпоколінних відносин та норм дошлюбного статевого життя викликали осуд з боку літніх селян [348, 193], але отримували широке сприйняття в середовищі сільської молоді [871, 112]. До того ж, зростанню соціального напруження сприяло посилення земельного голоду та подальша

диференціація населення. Держава, при цьому, у більшості випадків не втручалася у внутрішні соціальні справи сільського миру. Формально кодифікуючи деякі моральні регулятори поведінки сільського населення влада на практиці задовольнялася збереженням у хліборобському середовищі такої одвічної складової громадського спокою як аполітичність. Напередодні революції 1917 р. остання також зазнала певних зрушень.

Селянська сім'я як і громада виступала головним агентом станової соціалізації. Внаслідок цього морально-етичні соціально-ціннісні орієнтири культивовані ними були майже ідентичними за змістом. Наявність сутнісних відмінностей вимагає розглянути стереотипи родинного добробуту та спокою, що вкоренилися у самосвідомості південноукраїнського селянства окремо від громадських (див. додаток Ж).

Соціальна диференціація, темпи якої значно прискорилися наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., обумовила поступову кристалізацію у світогляді сільського населення Півдня України декількох стереотипів родинного добробуту. Маючи в основі своїй православні та загальнолюдські чесноти вони різнилися критерієм близькості до цілерациональних або, відповідно до атрактивних соціальних норм. Тому домінування перших, других, а також їх рівність були покладені в основу трьох типових для тогочасного селянства стереотипів добробуту сім'ї.

Перший з них отримав поширення в середовищі вищих страт сільського населення регіону. Складовими його стали пріоритетність вертикальної мобільності над горизонтальною, підприємливість, дієвість, інноваційність мислення, визнання значущості освіти, сприйняття конкурентності як норми соціальної успішності. Цілком моральними, в цьому контексті, визнавалися баришництво, лихварство [579, 227] та експлуатація інших [572, 149]. Представники заможної чи куркульської страт сільського населення обґрунтовували ці риси, як правило, бажанням залишити добрий спадок дітям [422, 201], необхідністю виведення останніх «в люди» [422, 468], можливістю надання допомоги односельцям грошима чи

пропозицією роботи [585, 412]. Нерідкими також були й натяки на значущість своїх внесків до громадської кружки [321, 89].

Абсолютно протилежним за сутністю був другий стереотип родинного добробуту, який отримав розповсюдження в середовищі селянських низів. Стрижневою цінністю його виступало забезпечення членів сім'ї життєво необхідним мінімумом. З нього витікав культ їжі [421, 151], усвідомлення значущості власної оселі та клаптику землі [873, 365], визнання необхідності бережливого відношення до одягу [420, 219]. Концентрація уваги на моралізації задовільнення базових потреб спричиняла, в цьому контексті, певну вузькість світосприйняття, фаталізм, визначення виконання важкої сільськогосподарської праці за долю [913, 481]. Наявність надлишків споживчого характеру додавала стереотипу добробуту в сім'ях сільської бідноти стійкості та певної впевненості у найближчій часовій перспективі, а не стимулювала до подальшого покращення існування [593, 58].

Визнання селянського способу життя та землеробської праці як єдино правильних вірних витоків буття було визначною ознакою третього стереотипу добробуту сім'ї. Зведення їх до рівня моральної цінності й вимірювання крізь їх призму рівня етичності людських вчинків являли собою відображення консерватизму світогляду прихильників останнього. Тому цілком природно, що складовими третього стереотипу стали помірність, відкритість, гостинність, повага до громади (див. додаток Ж). Забобонність у ньому поєднувалася з поміркованим раціоналізмом, а успішність ототожнювалася з відчуттям приналежності до селянської спільності. Висхідна мобільність займала в стереотипі добробуту важливе, але не пріоритетне місце. На практиці вона часто поєднувалася з мобільністю територіальною [670, 86]. Такий стереотип отримав визнання серед широких кіл південноукраїнського селянства. Але найбільше вкоренився він, ймовірно, у самосвідомості середняцтва.

На відміну від охарактеризованого вище морально-етичного соціально-ціннісного орієнтиру, мислений ідеальний тип родинного спокою зберіг у

самосвідомості селян Півдня України монолітність навіть на початок ХХ ст. Причина такого стану речей полягала не лише у безпосередньому впливі на цей стереотип норм та цінностей громадської домінанти, а й у збереженні селянською сім'єю традиційних принципів життєдіяльності (див. додаток Ж). На досліджуваний час зміни в ієрархії її функцій ще не досягли такої значущості, щоб нівелювати такі інституціональні атрибути як подружня вірність, взаємоповага, взаєморозуміння, зорієнтованість на багатодітність та спільну працю. До того ж, санкції, у разі порушення останніх, були досить жорсткими як з боку церкви, громади, так і з боку родичів [697, 451]. Незначні тенденції щодо лібералізації стереотипу селянського родинного спокою були помітні в регіоні у повітах з розвинутими промисловими центрами [320, 42].

Таким чином, в системі інституціональних засад, що регулювали повсякдення селянства Степової України наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. соціально-ціннісним орієнтирам належало одне з найважливіших місць. По відношенню до атрактивних та цілераціональних норм, цінностей, принципів, переконань й практик вони відігравали дуалістичну роль. З одного боку буденні соціально-ціннісні орієнтири функціонували як сукупність детермінант компенсаторного характеру, а з іншого – як умовний бар'єр між патріархальними та ринково-капіталістичними складовими когнітивної карти південноукраїнського селянина. Формування їх відбувалося в ході станової соціалізації, інститути та агенти якої кристалізувалися в межах механізмів соціальної пам'яті та пошуку альтернатив. Тому результат останньої – селянська самосвідомість – не лише інституціоналізувалася в контексті кристалізації відчуття селянськості та хазяйновитості, а й чітко корелювалася з такими соціальними цінностями як землеробська праця, громадський спокій, родинний добробут. При цьому, значущість останніх в середовищі південноукраїнського селянства підтримувалася актуалізованими потребами співучасті, схильністю до

входження в асоціативні форми соціальної самоорганізації та природною поміркованістю світогляду.

5.4. Соціальний образ та портрети селянства

В історичному ракурсі соціальний образ може бути визначений як відображення у вигляді теоретичної моделі співвідношення регуляторних основ повсякденної поведінки певної спільності або динаміки явища минулого [824, 362]. По відношенню до предмету дослідження це поняття використано з метою створення узагальнюючого бачення сутності системи атрактивних, цілераціональних та соціально-ціннісних інституціональних засад буденності південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX ст.. Зведення його до рівня мисленого конструкту дозволить побачити особливості внутрішнього соціального світу означеної спільності, висуне на передній план домінантні комбінації виявлених й проаналізованих у попередніх підрозділах принципів, норм, цінностей, переконань, упереджень та стереотипів. Являючи собою різновид науково-історичної рефлексії, ця теоретична модель містить у собі інформацію про структуру свідомості, світогляду, когнітивної карти, про взірць поведінки селянства регіону.

У безпосередній праксеологічній близькості до образу знаходяться соціальні портрети південноукраїнського селянства. Кожен з них являє собою типовий набір статусних характеристик, що отримали найбільшого поширення та визнання в досліджуваному середовищі. Виступаючи як похідною від соціального образу, так і умовною персоніфікацією останнього, соціальний портрет став відображенням комбінаторних форм поведінкових, світоглядних, когнітивних, рольових та мотиваційних стереотипів мешканців сільської місцевості регіону [895, 9].

Значущість та впливовість на повсякденні практики селянства соціальної свідомості, самосвідомості та підсвідомості можна визначити кваліметричною пропорцією 8:9:7 (див. додаток К, мал. 1). Відображення у

ній факту надання першочергової уваги процесу й результатам станової соціалізації цілком природне, оскільки саме вони формували на соціально-ціннісному рівні підґрунтя для самоідентифікації сільського мешканця. Зведена до рівня соціального інституту землеробська праця, у своїй статиці та динаміці, визначала селянськість способу життя і стилю, когнітивної поведінки і образу мислення. Відчуття себе хліборобом було, згідно з цифровим показником, не лише субкультурною цінністю, а й орієнтиром, спрямування на який волі та дій забезпечувало ефективність господарської соціалізації й валідність знань релігійно-міфологічного змісту. (див. додаток Г, Д, Ж).

Усвідомлення вірності селянського способу життя мотивувало до наступного кроку – сприйняття хазяйновитості як соціальної норми, а статусу господаря чи господині як відображення прийнятності останньої [419, 257]. Такий причинно-наслідковий зв'язок цілком пояснює, на нашу думку, дещо меншу кваліметричну значущість для південноукраїнських землеробів цілераціональних практик від соціально-ціннісних орієнтирів. До нього слід додати й трансформаційність характеру досліджуваної історичної доби, через який конкурентність та економічно обґрунтована соціальна успішність ще не отримали в середовищі селян регіону остаточного визнання. Доцільність та значущість їх, до речі, були не завжди зрозумілими для представників трьох нижніх страт сільського населення Степової України.

Аналіз змісту індикаторів першого критерію дозволив виявити певну вторинність соціальних, релігійних та міфічних впливів на повсякденні практики досліджуваної спільності. Але це у жодному разі не нівелювало вирішальної світоглядної значущості православ'я й не знижувало ролі етнічної самобутності хліборобів чи то українського чи то російського походження в регіоні. На буденному рівні знання та якості з атрактивним підґрунтям, в цьому контексті, відігравали допоміжну роль по відношенню до окреслених вище цілераціональних та соціально-ціннісних регуляторів.

Такий зв'язок, наприклад, мав реальні виміри у вигляді трикутників працьовитість-праця-хазяйновитість, цикл – господарська успішність. Не слід відкидати й такої соціальної характеристики місцевого селянства, як схильність їх «ходити не в церкву, а до церкви» [421, 429].

За другим, спрямованим на визначення співвідношення між елементами селянського світогляду, критерієм кваліметричності показники склалися у пропорцію 6:8:7 (див. додаток К, мал. 2). Як і у попередньому випадку першість серед них залишилася за соціально-ціннісними орієнтирами. Константність морально-етичних стереотипів громадського, родинного добробуту та спокою, які знаходилися у безпосередньому зв'язку з субкультурним ідентифікатором – працею та загальнолюдськими чеснотами, стала головною причиною такої домінантності. Значущість їх, до того ж, підсилювалася суттєвою кореляцією з православними догмами (див. додаток Г, Д, Ж).

Останній чинник підвищував значущість атрактивних регуляторів. Відтак традиційні елементи були у світогляді південноукраїнського селянства більш близькими до морально-етичних ніж інноваційні. Схильність до екстенсивного господарювання [946, 38] у комплексі з принципами й санкціями соціального інституту землеробської праці (див. додаток Ж) обумовлювали, в цьому контексті, не лише життєздатність хліборобських забобонів, упереджень, обрядовості [422, 316], а й неприйняття міського стилю існування [594, 247], нерозуміння необхідності втручання представників інших спільнот у внутрішні справи сільської громади чи родини [420, 157]. Цим зв'язком можна пояснити й тривкість у селянському світогляді фаталізму, оскільки він постійно підсилювався етичністю традиційних норм відносин та статусів у статевовіковій соціальній структурі. Моральність майнової рівності підтверджувалася як міфологізованими посиленнями на християнські письмові джерела, так і на звернення до універсальї соціальної пам'яті (див. додаток Д).

Разом з цим, невідворотність розвитку капіталізму в аграрному секторі економіки й пов'язана з ним соціальна раціоналізація повсякдення як факт, що не міг бути залишений поза увагою, визначили поступове зростання у світогляді південноукраїнського селянства значущості інноваційних чинників. На досліджуваний період відставання подвоєння морально-етичних цінностей з інноваційністю від єднання перших з традиціоналізмом дорівнювало лише одній кваліметричній одиниці. Важливу роль в цьому, на нашу думку, відіграло проходження через соціально-ціннісний механізм пошуку альтернатив таких базових елементів соціальної свідомості як капіталізована цілераціональна успішність спрямована на покращення родинного добробуту, конкурентність та вмотивованість на накопичення матеріальних цінностей.

Синтез останнього з елементами соціального інституту землеробської праці робив можливість не тільки прийнятним, а й бажаним орієнтиром. Але спрямованість на правдивість досягнення його, при цьому, отримували у суспільній думці більшої достовірності лише у тому разі, коли висхідна вертикальна мобільність супроводжувалася територіальною. Тобто в умовах зростаючої соціальної диференціації образи заможних хуторянина або переселенця були у світоглядній моделі південноукраїнського селянина більш статусними, ніж стереотип куркуля-общинника [572, 65]. Вірогідно вони уособлювали у собі єдність інноваційності та традиціоналізму.

Мотиваційна модель виступає важливим сегментом соціального образу південноукраїнського селянства. Співвідношення у ній рівнів актуалізації потреб досягнення, співучасті та співіснування застосоване у вигляді третього критерію уможливило виявлення пропорції таких показників як 8:6:4 (див. додаток К, мал. 3). Суттєве зниження в останній ступеня значущості атрактивних регуляторів може бути пояснене декількома причинами. З одного боку, домінування групи потреб співіснування притаманне лише для традиційного типу суспільства, складові якого вже на останню чверть XIX ст. мали на території південноукраїнських губерній

залишковий характер. Явища соціально-катастрофічного змісту – неврожай, голод, епідемія, що провокували актуалізацію вітальних потреб також залишилися у минулому. З іншого втягнення селянства до сфери ринково-капіталістичних відносин, зменшувало значущість колективної праці та общинного способу життя. Початкова штучність впровадження останнього в регіоні ніяк не виступала фактором підтримки базових соціальних потреб.

На досліджуваний період для мотиваційної моделі місцевого селянства притаманним був високий рівень актуалізації потреб досягнення. Можливість задовільнення їх виключно спрямованими на індивідуальний чи родинний успіх засобами являла собою не лише раціоналізацію світогляду сільського населення, а й чітко підкреслювалася такою рисою соціальної психіки селянської більшості регіону як схильність до одноосібності. Оскільки сектор актуалізації потреб досягнення обмежувався переважно господарською діяльністю, ефективність якої забезпечувалася соціально-ціннісною землеробською працею, орієнтир сільської заможності та добробуту отримував додаткової привабливості (див. додаток Г, Д, Ж). Така якість була притаманна виключно для товарних та середняцьких селянських дворів. В родинях сільської бідноти та сільськогосподарського пролетаріату задовільнення потреб досягнення переслідувало, головним чином, споживчу мету. Врахування такої подвійності, а також додання до неї розуміння причин дотримання громадівської форми співіснування на селі, цілком пояснює умовно середній рівень значущості потреб співучасті у мотиваційній моделі селян Степової України.

Відображення у вигляді кваліметричної пропорції рівнів значущості форм еталонної та девіантної організації повсякдення селян південноукраїнських губерній вмістилося у цифри 9:5:6 (див. додаток К, мал. 4), являючи собою відображення переліку трьох комплексів інституціональних засад регламентації щоденної поведінки, воно стало індикатором четвертого критерію теоретичного моделювання соціального образу досліджуваної спільності.

Домінуючим в останньому, як і в попередньому, співвідношенні став показник включеності цілераціонального сегменту. Маючи в основі соціально-господарську самодостатність землеробської родини, індивідуалізм у пропозиції праці сільськогосподарського робітника, за усталені норми останній підтвердив закономірність відходу сільського населення від принципів общинного корпоративізму. Він став відображенням покращення в середовищі місцевого селянства дрібно підприємницького світогляду (див. додаток Г, Д, Ж).

Разом з цим, на кінець XIX – початку XX ст. общинні традиції в регіоні залишалися ще досить сильними про що свідчать числа у четвертій пропорції. Не дивлячись на виклик часу, співпадіння їх з рисами соціетальної психіки селянства, зміну у 1906 р. курсу аграрної політики, еволюцію світогляду й образу мислення хліборобів, сільська община на Півдні України напередодні революції 1917 р. залишалася найчисельнішим соціальним організмом. Її функції досить дієво адаптувалися до навколишніх змін, що дозволяло миру виступати активним суб'єктом земельного ринку. Вміщуючи у собі громадівське та церковне життя, община, до того ж, залишалася найнижчою адміністративною одиницею. Але, при цьому слід враховувати, що у класичному варіанті означений соціальний організм в регіоні не отримував інституціоналізованих якостей, а девіантні явища корпоративного характеру в ньому носили стихійний характер. У повсякденних практиках досліджуваної спільності «мир» частіше виступав соціальним фоном, ніж першочерговим регулятором, що знижувало ступінь атрактивного індикатора за останнім критерієм.

Окрему увагу серед четвертої трійки кваліметричних показників слід звернути на проміжний статус соціально-ціннісної складової. На нашу думку, він є відображенням прагматизму та помірності, які, в умовах прискорення темпів ринково-капіталістичної трансформації, забезпечили у когнітивній карті південноукраїнського селянства збалансованість впливів й життєздатність індивідуалізму, з одного боку, й корпоративності – з іншого.

Традиційні товарні форми соціальної самоорганізації досліджуваної спільності, при збереженні стратифікаційної ознаки їх використання, не тільки співіснували, а й уможлилювали еволюційність розвитку села (див. додаток Г, Д). Ні супряга, ні толока чи артіль, ні поземельне чи позиково-ощадне товариства не сприймалися мешканцями сільської місцевості регіону як девіантні. Створення, функціонування, розпад їх були нормою повсякдення (див. додаток Ж).

Відтак, середнє арифметичне у кваліметричній пропорції соціального образу південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX ст. дорівнювало співвідношенню 8:7:6 (див. додаток К, мал. 5). Наявність в останньому умовно цифрової близькості вказує про відсутність в образі когнітивного дисбалансу. Те, що жоден з індикаторів не отримав ознак полярності є свідченням валідності селянських стереотипів. Ідентифікуючий, світоглядний, мотивуючий та органістичний спектри, при цьому, розташовувалися по низхідній, у зв'язку з чим можна стверджувати про існування у буденних практиках хліборобів регіону ієрархічності пріоритетів. Отримання першості серед них цілераціональних принципів і норм вказують на домінування у середовищі селян Півдня України соціальних еталонів індивідуалізму, конкурентності, заможності, інституту приватної власності та господарсько-економічної доцільності. Саме вони, у поєднанні з стратифікаційними особливостями, робили соціальний образ південноукраїнського селянства відмінним від загальноросійського, оскільки в останньому переважав, навіть на початку XX ст., зрівняльно-общинний архетип.

Соціальний образ, як понятійна номінація, містить у собі риси не тільки узагальнення, а й абстрактності. Деталізація його логічна через відтворення низки соціальних портретів [787, 169]. У відповідності до предмету дослідження, у даному відношенні була використана просторова матриця, вісі координат якої дозволяють відобразити зв'язок між цілераціональними, соціально-ціннісними та атрактивними засадами регулювання повсякденної

поведінки південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX ст. Кожна із осей, відповідно, поділена на дві позначки від «0» до «5» та від «5» й до «10». Співпадаючи з одиницями кваліметричної шкали, останні дозволяють побачити рівень значущості складових трьох регуляторів у окремому соціальному портреті. Будь який з портретів, таким чином, являє собою комбінаторну форму мінімумів та максимумів актуалізації означених у попередніх підрозділах норм, цінностей, принципів, переконань, потреб (див. додаток Л).

Іманентними ознаками першого соціального портрету виступили максимуми атрактивності, цілераціональності та ціннісності. По відношенню до сільських реалій життя кінця XIX – початку XX ст. у ньому відобразився статусно-рольовий набір общинного та церковного старост, а також голови великої селянської родини. Умовно його можна назвати портретом сільського соціального лідера.

Статусний набір прототипів як правило складався з таких елементів як одружений, православний, писемний, формальний визнаний чильник громади села, член мирського сходу, корінний мешканець. Перелік його рольових функцій також був значним. До нього входили й агент соціалізації, керівник господарських процесів, організатор культурних та релігійних заходів, представник влади, репрезентант інтересів громади чи родини при контактах із зовнішнім оточенням, відповідальний за виконання мирських рішень. При цьому, публічність положення вимагала від сільського соціального лідера дотримання взірцевих норм поведінки як у родині, так і у відносинах із односельцями [15, 49]. Консервативність поглядів, в цьому контексті, виступала й основою відчуття власної гідності й поваги з боку односельців. Культивування цінності землеробської праці, дотримання православних та сільськогосподарських обрядів, систематичне відвідування церкви, використання санкцій по відношенню до порушників традицій, звичаїв, певна забобонність, традиціоналізм поєднувалися у соціальному портреті сільського соціального лідера з такими якостями як прагматизм,

раціональність мотивації, хазяйновитість, розсудливість, виваженість. Тому впровадження господарських, агрономічних, соціальних інновацій відбувалося лише у тому разі, якщо сутність їх не протирічила означеним світоглядним моментам [422, 231].

Стереотип успішності сільського соціального лідера не мав таких елементів як лихварство та баришництво. Нехарактерною для нього була й схильність до територіальної мобільності та маятникової міграції. Прототип першого соціального портрета, як правило, мав товарно-заможне, а, частіше стійке середняцьке господарство, яке велося, переважно, силами власної сім'ї [937, 91]. Але зайнятість дітей того ж старости у сфері сільськогосподарського підприємництва розглядалася, при цьому, як можливий варіант забезпечення їх родинного добробуту [246, 181].

Поряд з господарським, не менш важливим чинником відчуття успішності для сільського соціального лідера виступало суспільне визнання його значущості. Статусно-рольовий набір старости чи голови великої патріархальної сім'ї сам по собі вимагав від односельців та родичів виявлення не тільки соціальної субординації, а й поваги та визнання авторитету. В цьому усвідомленому конструкті чітко простежувалася сума максимумів значущості для прототипу першого портрету індивідуалізму, асоціативності та корпоративності. Втілені на високому рівні актуалізовані бажання досягнення, співучасті та співіснування, сублеміювалися у потребу влади. Але, слід зазначити, що підсилена формальним правом адміністрування ця потреба в діяльності виборного сільського старости не могла отримати егоїстичного забарвлення, оскільки його особиста залежність від «миру» була вищою ніж перспектива бюрократичної кар'єри [834, 367]. Якщо шукати згадки про реальних прототипів цього соціального портрету, то, з високим ступенем вірогідності, такими можна, наприклад, вважати Гаврила Андрійовича та Данила Гавриловича Рубелів (згадка про них міститься в «Історії...» селянина с. Мала Білозерка Василя Рубеля) [420, 111-115].

Другий соціальний портрет південноукраїнського селянина-новатора – являв комбінацію мінімуму атрактивності та максимумів цілераціональних та соціально-ціннісних регуляторів (див. додаток Л). Прототипами його стали засновник виселка, земельного товариства, переселенець, хуторянин, які належали до куркульської, заможної та стійкої середняцької страт.

Досить високий, за сільськими мірками, рівень забезпеченості матеріальними благами, прагматизм, життєва активність, обізнаність, хазяйновитість, усвідомлення значущості складових інституту приватної власності та загальна соціальна цілераціоналізація досліджуваної спільності, стали передумовами формування у селянина-новатора дрібнопідприємницької свідомості. Невід'ємним елементом останньої було розуміння зв'язку між стереотипом успішності та збагачення. Воно, у свою чергу, спонукало прототипів другого соціального портрету до входження у канали вертикальної висхідної мобільності. При цьому, соціальна пам'ять вказувала таким селянам на можливість переходу до верхньої страти виключно шляхом землеробської праці. Сільський спосіб і стиль життя був для них одним з головних світоглядних ціннісних орієнтирів, що відкидав навіть припущення про можливість переходу до стану купецтва чи міщанства. Та сама соціальна пам'ять вказувала на більшу економічну доцільність хуторського, а не общинного господарювання.

Разом з цим, валідність розгортання товарного господарства в межах наділу, пов'язаний з цим земельний голод, стимулювали селянина-новатора до пошуку альтернативи життю в общині. Останнє, у купі з визначеними чинниками, підштовхнуло до територіальної мобільності – відхід на виселки, банківські чи казенні хутори, переселення до Сибіру тощо [873, 379]. Актуалізована у селян-новаторів потреба досягнення отримувала в нових умовах більший спектр можливостей задоволення, а асоціативний характер створення поселення спричиняв зростання значущості групи потреб співучасті. При цьому, слід додати, що для другого соціального портрету південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX ст. характерною

була втрата ваги лише частини атрактивних регуляторів, насамперед, утопічності, фаталізму, використання екстенсивних форм землеробства, деяких різновидів девіантної корпоративності. Елементи соціетальної психіки, релігійна віра та залишки міфічних поглядів продовжували відігравати значну роль у повсякденних практиках [565, 7]. Прототипами цього соціального портрету можна вважати Мордвинівських хуторян Дементія Заматаєва, Івана Єліна, Івана Яценка, Кирея Дидічка, Феодосія Панасенка, Івана Житника, Василя Шорника, Якіма та Єгора Бурдіних (див. додаток А), описаних ревізором О. Клоповим мешканців Дудківських хуторів [314, 72], а також хуторян Сидора Коломойця, Семена Буручка, Герасима Тубольця, Анисима Ачкана, Крамаренка, Асєєва, з якими зустрічався у 1912 р. ревізор ГУЗіЗ М.В. Кассакин-Симбірський [321, 16-39].

Поєднання максимумів цілераціональності та атрактивності з дещо нижчим рівнем значущості соціально-ціннісних орієнтирів визначило сутність третього соціального портрету південноукраїнського селянина періоду кінця ХІХ - початку ХХ ст. Умовно його можна назвати раціональним консерватором. Прототипом цього портрета стали представники куркульської та заможної страт, які виступали засновниками позиково-ощадних товариств, лихварі, баришники. Але при цьому вони зберігали статус общинника або, принаймні, постійно мешкали у селищі й не були схильними до територіальної мобільності [572, 77]. Характерною рисою селянина з таким статусно-рольовим набором була висока ступінь актуалізації у мотиваційній моделі потреб досягнення та співіснування. Внаслідок цього прототипам третього соціального портрету була притаманна зорієнтованість на високий рівень матеріального добробуту родини, що поєднувалася з певним бажанням визнання останнього членами громади. Позиціонований як носій дрібнопідприємницької свідомості, такий селянин отримував прибуток не лише від власного капіталізованого господарства, у якому часто використовувалася праця наймитів, а й із суборенди приватновласницьких чи державних земель [873, 382], надання односельцям

натуральних, грошових позик під високий відсоток, з вкладання коштів у банк [602, 202] тощо. Адекватність сприйняття свого дещо вищого, у порівнянні з односельцями, статусу, який автоматично втрачався у разі переходу до стану міщанства чи купецтва, а не забобонність, ймовірно, межувала з помірним фаталізмом, оскільки представники вищих селянських страт, в силу існуючих правових перепон, мали обмежені можливості просуватися каналами висхідної соціальної мобільності.

Традиціоналізм мислення, необхідність задовільнення релігійних та духовних потреб, можливість ведення допоміжних фінансових справ виключно у селі відкидали когнітивну схильність раціонального консерватора щодо переїзду на хутір чи до волосного центру. Навіть в роки Столипінської реформи – після проведення земельних робіт та отримання посвідчувальних актів – такі селяни залишалися у рідному селищі. Найбільш часто вони виходили на відруб [19, 351] та починали скуповувати землі колишніх одно-общинників [246, 51]. В наслідок специфічності морально-етичних цінностей та життєвих орієнтирів, селянин з раціонально-консервативним світоглядом не завжди користувався повагою серед останніх. Тому повсякденне поняття «мироїд» [572, 61] може бути визначене у якості другої назви третього соціального портрета досліджуваної спільності. Прототипів цього соціального портрету можна легко знайти серед героїв комедій І. Карпенка-Карого «Хазяїн» та «Сто тисяч». Ними можуть вважатися як Терентій Гаврилович Пузир, так і Герасим Калитка. Про таких селян містяться згадки й у споминах В. Рубеля та М. Алексеєва. Принаймні дуже близькими, за рисами, до раціонального консерватора були згадані в текстах останніх Йосип Пархоменко [420, 147] та Олександр Алексеєв [421, 492].

Комбінація мінімумів значущості соціально-ціннісних та атрактивних регуляторів з максимумом цілераціональних вміщена у четвертий соціальний портрет – цілеспрямованого вихідця з середовища південноукраїнського селянства. Статусно-рольовий набір його викристалізувався під впливом

подальшого розвитку аграрного капіталізму. Неможливість або недоцільність подальшого дотримання сільського способу життя стали головними причинами усвідомленої відмови прототипу цього портрету від землеробської праці, традиційного світогляду та зв'язків із звичним соціальним оточенням. Як правило, цілеспрямовані вихідці походили з багатодітних селянських родин середняцьких соціальних страт. Недостатній рівень забезпечення землею та реліктом їх батьківського господарства у поєднанні із традиційно високим рівнем репродукції з самого початку створення сім'ї ставили питання про майбутню долю дітей. Тяжіння українських селянських родин до зростання до розміру великих патріархальних з подальшим обумовленим змістом соціальної психіки, поділом на нуклеарні перетворювало це питання на проблему аграрного перенаселення регіону. Об'єктивні економічні та соціально-демографічні обставини повсякдення вимагали від значної кількості вихідців із середняцьких родин усвідомленого вибору між бажанням дотримання селянського способу життя, маргіналізацію та переходом до іншої соціальної спільності [907, 178]. Цілеспрямований виходець із середовища південноукраїнського селянства обирає третій шлях. Отримана ним освіта у початковому, а, згодом, у середньому навчальному закладі давала професію безпосередньо не пов'язану з із землеробською працею [420, 219]. Такою життєвою стратегією проходила більшість сільських вчителів, фельдшерів, помічників земських агрономів, кваліфікованих робітників промислових підприємств, торговельних агентів, ярмаркових ділків, нижніх офіцерських та чиновницьких чинів. Відсутність сенсу повернення до рідного села стимулювала їх робітничу кар'єру, актуалізувала потреби досягнення, розвивала особисту активність, прагматизм, волю. Разом з цим, отримані в ході первинної соціалізації знання про морально-етичні цінності, поведінські норми, догмати православ'я продовжували відігравати у буденному житті цілеспрямованого вихідця із сільської місцевості важливу роль [421, 223]. Два автори селянських рукописів – Данило Лях [422, 104] та Михайло

Молодик [420, 325] – цілком можуть бути позиціоновані як прототипи четвертого соціального портрету. До них можна додати ще й згаданого у спогадах першого Андрія Захаровича Ляха [422, 106].

Наступний соціальний портрет – сільського маргінала – мав дещо схожу із попереднім природу походження. Головною причиною масовості його прототипів в регіоні стало у досліджуваний період аграрне перенаселення. Разом з цим, на відміну від цілеспрямованого вихідця, соціальне підґрунтя поповнення прошарку сільських маргіналів було на території південноукраїнських губерній більш широким. До нього входили представники потенційної середняцької, бідняцької та нижчих страт селян, які в силу багатьох життєвих обставин опинилися на соціальному дні та втратили статусні ознаки селянина [937, 137]. По відношенні до Півдня України прототипами п'ятого соціального портрету ставали невдалі переселенці [970, 81], члени родин, які втратили головного годувальника [271, 153], розорені общинники або власники парцелярних ділянкових господарств [271, 178], сільський пролетаріат та паупери [814, 110]. Єдиним джерелом їх існування був найм, при цьому, неважливо у сільській місцевості чи у місті. Запропонувати вони могли, головним чином, некваліфіковану фізичну силу.

Соціальний портрет сільського маргінала склався з мінімумів значущості всіх трьох інституціональних засад регламентації повсякдення досліджуваної спільності. Статусний набір його вмещував такі складові його як бідність, неписьменність, безгосподарність. Мотиваційна модель сільського маргінала характеризувалася комбінаторними формами умовних мінімумів потреб досягнення, співучасті та співіснування, які, у страатагемному відношенні, зводилися до рівня вітальних. Вибір приналежності до певної форми соціальної самоорганізації також носив у нього ситуативний характер. Стереотипи родинного добробуту та спокою, в цьому контексті, обмежувалися нижчими споживчими запитами; соціальна успішність сільського маргінала ототожнювалася з обсягом виконаних

сільськогосподарських, підручних промислових робіт та розміром отриманої за них плати [814, 116]. Світогляд його являв складний синтез слаборозвинутих утопічних, морально-етичних, релігійних, міфічних, субкультурних переконань, буденних знань отриманих на основі власного життєвого досвіду принципів, прояв яких у повсякденні залежав від ситуації у безпосередньому соціальному оточенні. Ставлення до сільського маргінала з боку місцевих селян було неоднозначним і коливалося від жалю [291, 295] до зневаги [924, 257]. Прототипами цього соціального портрету можуть вважатися деякі герої тогочасної української художньої літератури серед них, наприклад, Чіпка, Лушня, Матня, Пацюк з твору Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні», а також селянин Яким із «Ялинки» М. Коцюбинського. Уособленням його в рукописах південноукраїнських селян досліджуваної доби безумовно був Єгор Михайлович Алексєєв [421, 491].

Шостий соціальний портрет – авантюрного односельця – віддзеркалював досить поширений в середовищі південноукраїнського селянства явище. Він являв собою комбінацію мінімуму цілераціональності та максимумів соціально-ціннісних та атрактивних орієнтирів. У стратифікаційному відношенні прототипи його належали найбільш часто до стійкого потенційного середняцтва та бідняцтва. Спільною рисою останніх була схильність до умовно ризикових вчинків, скоєння яких уможлиблювало б покращення рівня матеріального забезпечення їх родин. При цьому, землеробський спосіб і сільський стиль життя визначався як постулат, що не може бути відкинутий ні у якому разі.

Когнітивна карта авантюрного односельця являла доволі еkleктичну схему. У світогляді його поєднувалися селянські субкультурні, морально-етичні цінності, утопічність мислення, схильність до горизонтальної та територіальної мобільності. Тому долучаючись до переселенського руху, прототипи шостого соціального портрета виходили не з критичного ставлення до своїх матеріальних можливостей, а з віри чи впевненості у можливе краще майбутнє [292, 43]. Таке ставлення часто спричиняло

розорення та маргіналізацію. Аналогічні чинники сприяли спонтанній відмові від хліборобства й переходу до кочового скотарства [421, 237]. Високий рівень актуалізації потреб співучасті та співіснування мотивував авантюризм односельців на вступ до орендаторських кумпаній, поземельних й позиково-ощадних товариств. Але неоднозначність визначення свого статусно-рольового набору, суб'єктивність прогнозування частіше приносили родині збитки та борги, а не реальний прибуток [873, 79]. Зорієнтованість виключно на споживчі інтереси останньої невпинно приводила такого селянина до усвідомлення фатальності життя.

Складовою шостого соціального портрету був ще й стереотип вдалої авантюри. Інституціоналізований механізмом соціальної пам'яті, він чітко корелювався із змістом переказів та легенд про вільне козацтво, чумацтво, про шукачів прадавніх скарбів, переселенців до далеких земель [426, 69]. Для абсолютної більшості південноукраїнських селян він виступав більше приводом для етнічної та соціокультурної ідентифікації. Але для прототипів цього портрету – був, у певній мірі, орієнтиром для подальшої діяльності та причиною їх авантюризм вчинків. Соціальні риси прототипу шостого портрету чітко простежується у звіті службовця з особливих доручень Земського відділу МВС О. Клопова при описі мешканців Лошкаревських, Остроградських, Калиградських, Давидовських та Агайманівських хуторів [314, 36-41]. Ці риси легко можна знайти й у Архипа Петрянника, який був орендарем-хуторянином у маєтності Д.А. Столипіна поблизу с. Мордвинівки Бердянського повіту (див. додаток А).

Для сьомого соціального портрета селянства Півдня України кінця ХІХ - початку ХХ ст. притаманна сума мінімумів значущості цілераціональних та соціально-ціннісних орієнтирів з максимумом атрактивних. Йому можна дати умовну назву общинника-конформіста. Статусно-рольовий набір останнього складався з наступних рис: приналежність до стійкої потенційної та бідняцької селянських страт, багатодітність родини, неписьменність або малописьменність, входження до сільської общини, переважно хліборобський

спосіб життя, схильність до використання місцевих сільськогосподарських промислів, культивування екстенсивних форм землеробства. Особливості виховання та соціалізації сформували у общинника-конформіста уявлення про «мир» як про єдино валідний формат соціальної самоорганізації на селі [273, 43]. При цьому, активна участь у житті общини, церковної громади, сільського кутка ототожнювалися не стільки з бажанням самоствердження чи самореалізації, скільки із відчуттям необхідності соціально-територіальної самоідентифікації. Тому такий селянин був високозмотивований на участь у сумісних або патріархально-асоціативних формах землеробської праці [505, 67]. Важливим стимулом до останніх слугувала постійна рефлексія з боку безпосереднього оточення на якість та обсяги індивідуальної сільськогосподарської більшості. Він відчував себе більш комфортно у статусі члена великої, а не нуклеарної родини. Підтверджені багатопокілінним досвідом й зафіксовані у соціальній пам'яті, практики, традиції, звичаї, обряди, норми громадської субординації були оточені, у свідомості общинника-конформіста, ореолом святості і непорушності. У свою чергу, вгамування порушників останніх, або опір бажаним руйнації їх визначалися як особистий обов'язок перед сільською корпорацією чи сім'єю. Участь у протистоянні владі – чиновникам, землевпорядникам, земцям, які з 1906 р. почали впроваджувати на селі новий курс аграрної політики – сприймалася як абсолютно законна [321, 38]. Слід зазначити, що приклади подібного формату соціальної поведінки є нечисельними ні в художній літературі, ні в наративних джерелах того часу. До прототипів сьомого соціального портрету можна віднести общинників с. Мала Михайлівка Олександрівського повіту, прояв девіантної корпоративності яких описав у своєму звіті М.В. Кассакін-Симбірський [321, 4-12]. Риси общинника-конформіста простежуються також у згаданих Михайлом Алексеєвим старожилів с. Петровське Мелітопольського повіту Таврійської губернії [421, 492].

Останній соціальний портрет – поміркованого пересічного селянина – поєднував у собі мінімуми атрактивності та цілераціональності з максимумом значущості соціально-ціннісних орієнтирів. Прототипи його входили до складу всіх, крім двох крайніх, соціальних страт сільського населення південноукраїнських губерній.

Основою світогляду прототипу восьмого соціального портрету виступали такі орієнтири як громадський спокій, родинний добробут, сільський стиль життя, існування за рахунок землеробської праці. Формування та структурування їх відбулося в межах механізмів соціальної пам'яті та пошуку альтернатив, що обумовлювало, нехай навіть поверхневе (за кваліметричною шкалою від 1 до 5), сприйняття, визнання, засвоєння культивованих у безпосередньому оточенні ліберальних чи консервативних соціальних норм. Проходження шаблями станової соціалізації, в цьому контексті, чітко синхронізувалося з відповідними етапами соціалізації економічно-господарської, етноментальної та релігійно-міфологічної. Крім того, домінуючі у мотиваційній моделі пересічного південноукраїнського селянина потреби співучасті не виключали можливості ситуативного прояву досягнення або співіснування. Схильність до асоціативності, відповідно, за певних обставин, корелювалася з прийнятністю як індивідуалізму, так і корпоративності. Формат мислення припускав буденну доцільність і традиціоналізму і інноваційності.

Така, в межах збереження умовних мінімумів цілераціональності та атрактивності, варіативність повсякдення дозволила виокремити у соціальному портреті поміркованого селянина декілька когнітивних стилів [907, 69]. Перший з них – умовно активний стиль поведінки – отримував поширення в селах з домінуючою позицією представників верхніх соціальних страт. Орієнтуючись на останніх, як на взірець, пересічний селянин сприймав деякі якості дрібного сільськогосподарського підприємця. Він міг вийти на хутір чи відруб, вступити до складу кумпанії чи позиково-ощадної спілки, долучити до власного господарства кустарний промисел

тощо [873, 354]. Успіх за таким когнітивним стилем ототожнювався із збагаченням, але обов'язково по мірі можливості, а не потреби. Соціетальні складові, при цьому, відігравали важливу роль [419, 173].

Другий когнітивний стиль пересічного південноукраїнського селянина мав усі якості мімікрії. Пристосування до будь якої соціальної ситуації та отримання з неї вигоди визначали його життєву позицію. Поміркований, в міру скритний та забобонний, відвідуючий церкву, завжди присутній на сходах общини, культивує селянські чесноти, носій цього стилю ніколи не був проти отримання додаткового прибутку, або соціального капіталу від поточної ситуації. Він був чесним із односельцями, але міг обвести навкруги пальця чиновника [314, 81], попа [421, 262] або міщанина [326, 58]; господарюючи тим не менше прибігав до пошуку скарбів у курганах [594, 178]; бажав кращої долі собі і всім, але на ярмарку міг продати позаторічну пшеницю чи ялову корову [321, 89].

У третьому когнітивному стилі з'єдналися ті риси поміркованого селянина на основі яких соціальне оточення вважало його хазяйновитим, розсудливим, виваженим, добропорядним, розумним та охайним. Носій його мешкав у селі, де переважали середняцькі прошарки й культивувалися складові традиційного світогляду. Він часто був взірцем для більшості та користувався повагою [913, 517]. При цьому слід зазначити, що виокремленні когнітивні стилі поміркованого пересічного південноукраїнського селянина могли бути як ситуативними, так і константними. Ця якість сутнісно відрізняла восьмий соціальний портрет представника досліджуваної спільності від усіх попередніх.

Необхідно також додати, що саме прототипи означеного соціального портрету стали чи не найбільш згадуваними як у художніх творах, так і селянських рукописах того часу. Носіями рис пересічного селянина можна вважати Омелька, Лаврина, Карпа Кайдашів з повісті І. Нечуй-Левицького «Кайдашева сім'я», Никанора Сахна з повісті І. Мкитенка «Брати». До цієї ж групи належать такі герої споминів південноукраїнських селян кінця XIX –

початку ХХ ст. як Іван, Кіндрат, Кузьма, Петро, Омелько, Дмитро Рубелі, Самійло Чуднівєць [420, 129-145], Василь Молодик [420, 326] та Василь Алексєєв [421, 494]. Як пересічних південноукраїнських селян слід позиціонувати хуторян Гуляя та Дячка із звіту ревізора ГУЗіЗ М.В. Кассакіна-Симбірського [321, 32].

Таким чином, наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. у соціальному образі південноукраїнського селянства домінували цілераціональні риси. Пріоритетність в ньому таких норм та цінностей як конкурентність, заможність, індивідуалізм та господарсько-економічна доцільність вказувала не лише на втягнення досліджуваної спільності до сфери ринково-капіталістичних відносин, а й на формування у її провідних прошарків дрібнопідприємницької свідомості. Разом з цим, значущість для основної маси еталонів землеробської праці, родинного добробуту, суспільного спокою, а також догматів православ'я та ознак станової самоідентифікації вказувала на відсутність у світоглядній та мотиваційній моделі селянина Степової України когнітивного дисбалансу. Означені якості у поєднанні з стратифікаційними та поліструктурними особливостями, робили соціальний образ місцевого селянства відмінним і від правобережного, і лівобережного, і загальноросійського аналогів.

Дослідження предмету нашої роботи було б неповним без реконструкції соціальних портретів селян. Вона дозволила не лише деталізувати соціальний образ землеробів, а й проаналізувати типові страгати, стилі, стандарти та пріоритети їх життя. Вісім соціальних портретів південноукраїнського селянства кінця ХІХ – початку ХХ ст. умовно поділяються на дві групи – з високим та низьким рівнями значущості цілераціональних регуляторів. По відношенню до останніх атрактивні та соціально-ціннісні орієнтири відіграли допоміжну або компенсаторну роль. Тому першу групу склали портрети сільського соціального лідера, селянина-новатора, раціонального консерватора та цілеспрямованого вихідця, а другу – сільського маргінала, авантюрного односельця, общинника-конформіста та

поміркованого або пересічного селянина. При цьому, у сільському повсякденні позитивного визнання отримували переважно прототипи першого, другого, шостого та останнього портретів.

Інституціональні засади, як складна система виконуючих соціальні функції норм, принципів, цінностей, санкцій та практик, поширені в середовищі селянства кінця XIX – початку XX ст. поділялися на три різновиди. Атрактивні регулятори та цілераціональні основи повсякденної поведінки були, за сутністю, абсолютними протилежностями й тяжіли, відповідно, до соціокультурних рис традиційного та капіталістичного суспільства. Соціально-ціннісні орієнтири, в свою чергу, відігравали подвійну роль, оскільки функціонували і як сукупність субкультурних компенсаторів, і як умовний бар'єр між елементами попередньої пари. Саме вони забезпечували стійкість, помірність та баланс в когнітивній карті землероба. При цьому, системна цілісність елементів інституціональних засад повсякдення останнього, хоча й з ознаками емерджентності, простежувалася в усіх спектрах – світоглядному, соціалізуючому, мотиваційному, соціально-організаційному, а також у єдності рівнів свідомості.

Структуровані в межах соціальної та генетичної пам'яті атрактивні регулятори отримували в середовищі селянства Степової України більшої значущості під впливом агентів та інститутів релігійно-міфологічної соціалізації. Їх базовий пласт складали православна догматика, обрядовість, побутові забобони та критерії національної самоідентифікації. З останніми чітко корелювалися світоглядні традиціоналізм, патріархальність, звичаєвість, фаталізм та утопічність мислення, реалізація яких у буденних практиках простежувалася у вигляді розповсюдженої в регіоні системи екстенсивного землеробства, соціальному консерватизмі, відкритості у відносинах, схильності до корпоративних, переважно обцинних, форм самоорганізації. При цьому, ретрансляція означених елементів через

механізми соціальної пам'яті робила помірно актуалізованими для широких верств південноукраїнського селянства потреби співіснування.

ВИСНОВКИ

Специфіка предмету дисертації обумовила пошук пов'язаних з ним історіографічних фактів в таких галузях як історія селянства, соціальна історія, історичне краєзнавство, історична демографія, етнологія та історична психологія. Їх аналіз дозволив, в свою чергу, не лише виявити факт синхронності розвитку вітчизняної та іноземної історіографії з теми, а й виокремити в ньому чотири етапи. Але, дослідження стану наукової розробки теми соціальної історії південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX ст. виявило відсутність системної роботи з неї, що лише підсилює актуальність його проведення.

В перелік використаних під час написання дисертації історичних джерел увійшли лише ті, що містять у собі інформацію про найбільш типові прояви соціального у буденному житті селянства Степової України. За формальною ознакою вони поділяються на опубліковані та неопубліковані, серед яких наративні, статистичні та законодавчі відрізняються порівняно вищою інформативністю.

Наприкінці XIX – початку XX ст. статус селянства у соціальному просторі Півдня України визначався сільським стилем та землеробським способом життя, дотриманням канонів православної віри, українською або російською національною приналежністю й відповідним становим походженням. Ця сукупність індикаторів набула інституціоналізованих ознак у зв'язку з позиціонуванням досліджуваної спільності до соціальних контрагентів, серед яких визначальну роль займали мешканці міст, а також різні категорії сільського населення. Збереження щодо останніх не лише територіальної, а й соціальної дистанції уможливило існування у внутрішньоспільнісному повсякденні селянства феномену самоуправлінської активності та самоорганізації. При цьому, хоча питома вага селянства в середовищі сільського населення степових губерній складала 85%, його соціальна місія та функції обмежувалися рольовим набором в секторах

економіки регіону. Відтак, селянство було головним соціальним донором південноукраїнських міст, постачальником до них сільськогосподарської продукції та товарних обсягів збіжжя. Не менш значущими виступали й такі види його соціальних ролей як суб'єкт оподаткування та імпульсного адміністративного впливу, конкурент у боротьбі за головний аграрний ресурс, клієнт фінансових установ та опосередкований покупець промислової продукції.

Під впливом детермінант регіонального розвитку, серед яких найбільш вагомими виступили порівняно вищий рівень генези аграрного капіталізму та соціальна раціоналізація життя, селянство в цілому генерувало позитивну реакцію на трансформацію курсу аграрної політики. Слід зазначити, що інтенсивність останньої була недостатньою, щоб в повному обсязі задовольнити потреби першого. Поряд із отриманням в системі землеволодіння та землекористування домінуючих позицій, прискоренням темпів диференціації й поступового руйнування общинного устрою південноукраїнське селянство отримало від місцевої влади вирішення лише половини запитів щодо обсягів землевпорядних робіт та переселення. Крім того, відсутність на той час у імперських урядів досвіду регулювання динамікою у соціально-демографічній сфері на селі виступила однією з головних причин актуалізації проблеми земельного голоду та періодичного зростання в середовищі досліджуваної спільності очікувань чорного переділу.

Натомість для збереження спокою на селі влада протягом досліджуваного періоду активізувала діяльність у сфері соціального соціальної допомоги. Патримоніальні за сутністю принципи та технології останньої являли на місцевому рівні синтез протосоціальних роботи та педагогіки. Відповідно до їх змісту у сільській місцевості Півдня України найбільш значущими стали освітньо-виховний, санітарно-профілактичний напрямки, а також технології координації соціальної мобільності сільгоспробітників та *Patronage familial*. Спрямовані на підвищення

соціального та фізичного здоров'я селянства вони реалізовувалися через заклади товариства Червоного Хреста та децентралізовану інфраструктуру маріїнських, земських й філантропічних установ. Але, попри суттєві організаційні досягнення, соціальною допомогою в південноукраїнському селі, наприкінці XIX – початку XX ст., було охоплено лише близько сьомої частини представників нужденних цільових груп.

На відміну від соціально орієнтованої відомчої діяльності приватновласницькі, народницькі та земські соціальні експерименти в сільській місцевості Півдня України мали не патримоніальну, а цілераціональну сутність. Виступаючи прихильниками різних громадських політичних течій та поглядів їх реалізатори ставили перед собою завдання винаходу шляхів оптимізації сільського господарства та пошуку опори серед місцевого селянства. Найбільш вдалим на Півдні України стали експерименти місцевого землевласника Д.А. Столипіна. Створені ним та віддані на викуп заможним селянам орендні хутори отримали перспективи соціальної проєкції в аграрній реформі 1906-1917 років.

Наявність соціальної та територіальної дистанційованості завжди виступала однією з головних причин певної комунікативної замкненості сільського населення. Цей факт, у поєднанні з особливостями заселення та господарського освоєння регіону обумовив існування феномену поліструктурності в середовищі південноукраїнського селянства. Складно переплетеними в останній були зв'язки між групами соціально-станової, соціально-господарської, етносоціальної та соціально-релігійної структур. Вони визначали не лише набір набутих статусів окремого селянина, а й формували у свідомості безпосереднього оточення специфічний образ мешканців кожного селища. При цьому, у спектрах поліструктурності землеробів Півдня України чітко простежувалися такі загальні риси як наявність серед домінуючої спільності українців порівняно більшої частки росіян, існування у ніконіанському соціально-релігійному просторі компактних поселень старовірів, мінімальна вага депривованих й велика –

маргінальних груп. До того ж, на зламі XIX – XX ст. особливість соціально-демографічної структури досліджуваної спільності полягала у наявності порівняно низького середнього показника тривалості життя, непропорційності у співвідношенні крайніх вікових груп та неспівпадінні кількості чоловіків та жінок у групі репродуктивного працездатного віку. Причинами такого стану речей стали достатньо високий коефіцієнт смертності крайніх вікових груп, збереження традиційної моделі шлюбності та народжуваності й масовість міграційних процесів.

Прискорення темпів ринково-капіталістичної трансформації в регіоні призвело до формування в середовищі місцевого селянства ознак класовості. Хоча у загальному соціальному просторі південноукраїнських губерній ця спільність заповнювала тільки прошарки середнього та нижчого класів в її середовищі вже на початку XX ст. кристалізувалися шість страт – куркулів, заможних, стійких середняків, потенційного середняцтва, бідняків та пролетаріату. Приналежність до кожної з них окремої родини визначалася показниками економічної та господарської потужності, співвідношенням форм землеволодіння та землекористування, забезпеченням тяглом та реманентом, наявністю допоміжних промислів. Слід також підкреслити, що у соціальній стратифікації інституціоналізованого вигляду набула структура селянських отриманих статусів. Внаслідок подальшої генези ринково-капіталістичних відносин в сільському господарстві та впливу важелів аграрної політики співвідношення між її прошарками протягом досліджуваного часу змінилося – від пропорції 6:16:14:25:27:12 до 7:25:14:6:29:19. Перевага в кожній з них представників вищих та середняцьких страт характеризувала селянство півдня як більш заможне, хазяйновите та міцне.

Поглиблення соціальної диференціації селянства Степової України відбувалося не лише під впливом аграрних перетворень та генези ринково-капіталістичних відносин. Динамічності цьому процесу надавали ще й раціоналізація світогляду та мотивації, повсякденний прагматизм та еволюція

образу соціального успіху. Вони, в сумі, стимулювали деякі групи досліджуваної спільності до прийняття рішення про включення у процеси соціальної мобільності. З дев'яти векторів останньої місцеве селянство обрало шість, висхідних за сутністю. При цьому, чітко простежувався зв'язок між обраним вектором та соціальним статусом селянина – якщо вихідці з середняцтва зупиняли свій вибір на каналах позарегіональної мобільності, то для представників крайніх страт пріоритетною стала внутрішньо регіональна міграція.

Важливу роль у сільському повсякденні відігравали соціальні організації, які різнилися між собою за природою походження, місцею, переліком функцій, рівнем самоуправлінської активності та стратифікаційною приналежністю членів. Але всі вони виступали агентами та інститутами соціалізації, впливали на формування світогляду, свідомості, мотиваційної моделі та поведінки селянина. Наприкінці XIX - початку XX ст. у південноукраїнському селі, як і в інших регіонах, панівними були общинна, асоціативна та родинна форми соціальної організації.

До складу сільських общин на Півдні входило 697997 дворів, що робило їх найбільш масовою формою великої соціальної організації. Штучний характер впровадження, у поєднанні з особливостями заселення та господарського освоєння Степової України, стали причиною відсутності в цьому типі територіальної спільноти жорсткої кланової структури, системних переділів, соціальної рівності членів. У кожному конкретному випадку життєдіяльність общини залежала від рівня самоуправлінської активності громади. При цьому, у збереженні першої були зацікавлені, переважно, бідняцький та середняцький прошарки селянства. Саме тому протягом досліджуваного періоду соціальні функції південноукраїнської сільської общини органічно трансформувалися й пристосовувалися до реалій повсякдення.

Поряд з общинною у сільській місцевості регіону співіснували й природні – традиційні та товарно-ринкові – асоціативні форми соціальної

самоорганізації. Попри строкатість членів вони були масовими й охоплювали 72% селянства. Серед традиційних форм соціальних асоціацій у південноукраїнському селі домінували толока, супряга, артїлі. Останні використовувалися переважно представниками нижчих соціальних страт для забезпечення споживацької самодостатності своїх дворів. Товарно-ринкові форми, а саме кумпанії, селянські, а також кредитні й позиково-ощадні товариства склалися, головним чином, з заможних та середняцьких родин й створювалися для підвищення конкурентоздатності їх господарств.

Головною соціальною та господарською одиницею на селі у досліджуваній період виступала родина. В середовищі південноукраїнського селянства вона зберігала риси екзо- та моногамності. Як і в інших регіонах, соціальне повсякдення селянських сімей на Півдні безпосередньо залежало не лише від статусу в стратифікаційній ієрархії, а й від позиції у поліструктурному середовищі. Цими ж чинниками пояснюється й домінування серед місцевих землеробів нуклеарної форми родини над патріархальною, а також виникнення гостьової. Слід додати, що господарська та репродуктивна функції в них продовжували відігравати визначальну роль. Вже на кінець XIX ст. об'єктивні обставини обумовили підвищення значущості у селянській родині ціннісно-емоційної функції.

Наприкінці XIX - початку XX ст. поширені в середовищі селянства Півдня України інституціональні засади регламентації повсякденної поведінки поділялися на три різновиди. При цьому, якщо цілераціональні основи та атрактивні регулятори були, за сутністю, абсолютними протилежностями й тяжіли, відповідно, до соціокультурних рис капіталістичного та традиційного суспільств, то соціально-ціннісні орієнтири відігравали компенсаторну та розмежовуючу роль між першою парою. За таких умов системна цілісність елементів інституціональних засад повсякдення південноукраїнського селянства простежувалася як у світоглядному, соціалізуючому, мотиваційному, соціально-організаційному спектрах, так і у єдності рівнів свідомості.

Базовий пласт атрактивних регуляторів селянства Степової України складався з православної догматики, обрядовості, побутових забобон та критеріїв національної самоідентифікації. З ними корелювалися світоглядні традиціоналізм, патріархальність, звичаєвість, фаталізм та утопічність мислення. Реалізація останніх у повсякденних практиках селян регіону простежувалася у вигляді розповсюдженої системи екстенсивного землеробства, соціальному консерватизмі, схильності до корпоративних, переважно обшинних, форм самоорганізації. Ретрансляція означених елементів через механізми соціальної та генетичної пам'яті робила помірно актуалізованими для широких верств досліджуваної спільності потреби співіснування. Втім, слід зазначити, що в досліджуваній період роль атрактивних регуляторів у повсякденні селянства південноукраїнських губерній поступово зменшувалася.

Натомість протягом кінця XIX - початку XX ст. в середовищі землеробської спільності все більшої значущості набували ціле раціональні соціальні принципи, норми та цінності. Вони формувались під впливом агентів та інститутів економічної соціалізації, які, в свою чергу, актуалізували та робили константними в середовищі селянства групу потреб досягнення та спонукали до сприйняття складових інноваційного світогляду. Внаслідок цього вже наприкінці XIX ст., у буденному мисленні селянства регіону вкоренилися елементи соціальних інститутів підприємництва, приватної власності та конкурентності. У практичній площині це призвело до зростання значущості прагматизму, інтенсифікації й індивідуалізації господарювання, економічної доцільності, розповсюдження відрубно-хуторської системи.

Інституціоналізація таких соціально-ціннісних орієнтирів південноукраїнського селянства як громадський спокій, родинний добробут, виключно землеробський характер праці та буденна поміркованість проходила в межах процесу станової соціалізації. Структурованого вигляду в останньому, під впливом механізмів соціальної пам'яті та пошуку

альтернатив, отримувала селянська самосвідомість. Значущість таких її базових елементів як селянськість та хазяйновитість підтримувалася актуалізованими потребами співучасті, природною господарською помірністю, схильністю до входження в асоціативні форми соціальної самоорганізації та територіальної мобільності.

На основі аналізу буденного світогляду, спостереження за поведінкою та практиками, а також визначення стратифікаційних та поліструктурних особливостей у свідомості сучасників моделювався соціальний образ селянства Півдня України. Визначальну роль в останньому відігравали риси цілераціональності, серед яких пріоритетне місце займали індивідуалізм, хазяйновитість, підприємливість, конкурентність, господарсько-економічна активність та заможність. Разом з цим, кваліметрична близькість до цілераціональних регуляторів деяких соціально-ціннісних й атрактивних норм вказувала на відсутність у світоглядній та мотиваційній моделях південноукраїнського селянина когнітивного дисбалансу. Виокремленні риси робили соціальний образ місцевого землероба відмінним як від правобережного та лівобережного, так і загальноросійського аналогів. Сутність його деталізувалася у змісті восьми соціальних портретів – цілеспрямованого вихідця, сільського маргінала, раціонального консерватора, общинника-конформіста, сільського соціального лідера, селянина-новатора, авантюрного односельця, та поміркованого або пересічного селянина. У сільському повсякденні позитивного визнання отримували переважно прототипи чотирьох останніх соціальних портретів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали

Державний архів Автономної Республіки Крим

Ф. 71 Фонд Катеринославсько-Таврійського відділення селянського поземельного банку

оп. 1

1. Спр. 1073. Справа про надання позики Ново-Олександрівському товариству під заставу його надільної землі для виплати за наділи переселенців при с. Матвіївці Олександрівської волості Мелітопольського повіту, 1908 р., 134 арк.
2. Спр. 1400. Справа про надання позики Матвіївській сільській общині під заставу її надільної землі для сплати за наділи переселенців при с. Матвіївці Тимошовської волості Мелітопольського повіту, 1909 р., 250 арк.
3. Спр. 1402. Справа про надання позики Волобуєвському товариству під заставу його надільної землі при с. Рубанівці Мелітопольського повіту, 1909 р., 129 арк.
4. Спр. 2351. Листування про продаж з аукціону маєтків клієнтів Селянського поземельного банку, 19.XII.1912-4.VI.1913, 132 арк.
5. Спр. 3267. Справа про надання позики Новояковлівському товариству на купівлю землі з маєтку колишнього власника Іваненка при хуторі Очереватому, 24.IV.1907-16.XI.1911, 82 арк.

оп. 2

6. Спр. 200. Звіт Селянського поземельного банку по Таврійській губернії за 1917 р., 1917 р., 50 арк.

Ф. 41 Архів Таврійського губернського Присутствія

оп. 1

7. Спр. 12. Справа по ходатайству Ново-Полтавської сільської общини Бердянського повіту про дозвіл використати 1800 крб., 12.I.1909-7.VIII.1909, 6 арк.
8. Спр. 12246. Справа по циркуляру Земського відділу про продаж надільних земель закріплених в приватну власність, 11.VIII-12.IV.1908, 164 арк.
9. Спр. 13134. Дані про кількість господарів, які продали наділи укріпленої землі на 1.VI.1910, 23.III-27.III.1910, 54 арк.
10. Спр. 13154. Справа про продаж селянами закріпленої надільної землі, 1.III.1910-7.V-1.XI.1910, 117 арк.
11. Спр. 13807. Справа про продаж селянами закріпленої в приватну власність надільної землі, 10.VI.1911-11.I.1912, 178 арк.

Державний архів Дніпропетровської області

Ф. 11 Фонд Канцелярії Катеринославського Губернатора

оп. 1

12. Спр. 544. Циркуляри Департаменту поліції про заборону переселення в промислові райони політичних засланих, 12.I.1907-6.I.1968., 264 арк.

13. Спр. 944-а. Циркуляри Департаменту поліції, Катеринославського губернатора і листування з КГЖУ та повітовими ісправниками про попередження революційних виступів, 12.VIII.1909-14.III.1910, 370 арк.

Ф. 654 Фонд Катеринославської повітової землевпорядної комісії

оп. 1

14. Спр. 53. Справа про ходотайство селян с. Єлісавето-Іванівки Вищетарасівської волості Катеринославського повіту про виділ із общини хуторських господарств, 14 арк.
15. Спр. 147. Справа про виділ з общини хуторських господарств с. Вищетарасівки Катеринославського повіту, 12.III.1913-26.X.1916, 104 арк.
16. Спр. 149. Справа про розверстання виділених із общини хуторських господарств з Єлісавето-Іванівки Вищетарасівської волості Катеринославського повіту, 6.IV.1912-28.VI.1917, 125 арк.
17. Спр. 151. Справа про виділ з общини хуторських господарств с. Китайгородки Томаківської волості Катеринославського повіту, 4.I.1910-17.XII.1918, 160 арк.
18. Спр. 155. Справа про ходотайство Сергіївської сільської общини Анастасівської волості Катеринославського повіту про виділ з общини хуторських господарств. 22.VII.1910-26.III.1911, 11 арк.
19. Спр. 162. Справа про виділ з общини хуторських господарств с. Томаківки тієї ж волості Катеринославського повіту, 18.VI.1910-10.I.1918, 476 арк.
20. Спр. 164. Справа про ходотайство селян села Федорівки Августинівської волості Катеринославського повіту про виділ із общини хуторських господарств, 28.VI.1914-16.XI.1916, 13 арк.

21. Спр. 166. Вирок Єлісовето-Іванівської сільської общини Вищетарасівської волості Катеринославського повіту про затвердження проекту виділу з общини хуторських господарств, 18.VI.1911, 4 арк.
22. Спр. 167. Вирок Китайгородської сільської общини про виділ із общини хуторських господарств та перелік селян із с. Китайгородки Томаковської волості Катеринославського повіту, 12.IX.1910, 31 арк.
23. Спр. 169. Вирок Томаківської сільської общини Катеринославського повіту про затвердження проекта виділу із общини хуторських господарств, 12.XII.1909-20.I.1910, 18 арк.
24. Спр. 177. Список селян с. Томаковки тієї ж волості Катеринославського повіту із описом кількості приналежної їм землі, 247 арк.

Державний архів Запорізької області

Ф. 251 Фонд Бердянської повітової землевпорядної комісії

оп. 1

25. Спр. 6. Експлікація до плану розверстання на відрубні ділянки земельних володінь общини селян с. Мордвинівки Вознесенської волості з вказівкою кількості господарів та землі у них, 1915, 39 арк.
26. Спр. 14. Запис про володіння земельними ділянками с. Мордвинівки, 1911, 21 арк.

Ф. 254 Фонд Бердянського повітового статистичного бюро

оп. 1

27. Спр. 1. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту Ново-Васильєвської волості, 955 арк.

28. Спр. 2. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту Богдановської волості, 1756 арк.
29. Спр. 3. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Андріївської волості, 1607 арк.
30. Спр. 4. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Мало–Токмацької волості, 1851 арк.
31. Спр. 5. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту Ново-Васильївської волості, 1202 арк.
32. Спр. 6. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Ново–Васильївської волості, 269 арк.
33. Спр. 7. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Олександрівської волості, 536 арк.
34. Спр. 7а. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Олександрівської волості, 5042 арк.
35. Спр. 7б. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Олександрівської волості, 480 арк.
36. Спр. 8. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопільського повіту, Кизиярської волості, 536 арк.
37. Спр. 9. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту Ново–Павлівської волості, 1851 арк.

38. Спр. 10. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Миколаївської волості, 783 арк.
39. Спр. 11. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Мало-Токмацької волості, 200 арк.
40. Спр. 12. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Мало-Токмацької волості, 200 арк.
41. Спр. 13. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Мало-Токмацької волості, 200 арк.
42. Спр. 14. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту Миколаївської волості, 200 арк.
43. Спр. 15. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту Мало-Токмацької волості, 200 арк.
44. Спр. 16. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Мало–Токмацької волості, 200 арк.
45. Спр. 17. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Мало-Токмацької волості, 200 арк.
46. Спр. 18. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Больше-Токмацької волості, 200 арк.
47. Спр. 19. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Велико-Токмацької волості, 200 арк.

48. Спр. 20. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Больше-Токмацької волості, 200 арк.
49. Спр. 22. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Велико-Токмацької волості, 200 арк.
50. Спр. 22а. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту Вознесенівської волості, 200 арк.
51. Спр. 23. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Вознесенівської волості, 200 арк.
52. Спр. 24. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Вознесенівської волості, 200 арк.
53. Спр. 25. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Вознесенівської волості, 200 арк.
54. Спр. 26. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту Берестовської волості, 200 арк.
55. Спр. 27. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Вознесенівської волості, 200 арк.
56. Спр. 28. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту Вознесенівської волості, 200 арк.
57. Спр. 29. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Вознесенівської волості, 200 арк.

58. Спр. 30. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Олександрівської волості, 200 арк.
59. Спр. 31. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Олександрівської волості, 200 арк.
60. Спр. 32. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Олександрівської волості, 200 арк.
61. Спр. 33. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту Олександрівської волості, 200 арк.
62. Спр. 34. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту Олександрівської волості, 200 арк.
63. Спр. 35. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Олександрівської волості, 200 арк.
64. Спр. 36. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Олександрівської волості, 200 арк.
65. Спр. 37. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Олександрівської волості, 200 арк.
66. Спр. 38. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Олександрівської волості, 200 арк.
67. Спр. 39. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Олександрівської волості, 200 арк.

68. Спр. 40. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Олександрівської волості, 200 арк.
69. Спр. 41. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту Олександрівської волості, 200 арк.
70. Спр. 42. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. Бердянського повіту, Богданівської волості, 200 арк.
71. Спр. 43. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Олександрівської волості, 200 арк.
72. Спр. 44. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Андріївської волості, 200 арк.
73. Спр. 45. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Андріївської волості, 200 арк.
74. Спр. 46. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Олександрівської волості, 200 арк.
75. Спр. 47. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Богданівської волості, 200 арк.
76. Спр. 48. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Андріївської волості, 200 арк.
77. Спр. 49. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Андріївської волості, 200 арк.

78. Спр. 50. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Богданівської волості, 200 арк.
79. Спр. 51. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Олександрівської волості, 269 арк.
80. Спр. 52. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Олександрівської волості, 200 арк.
81. Спр. 53. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Андріївської волості, 200 арк.
82. Спр. 54. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Андріївської волості, 200 арк.
83. Спр. 55. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Андріївської волості, 200 арк.
84. Спр. 56. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Андріївської волості, 200 арк.
85. Спр. 57. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Богданівської волості, 200 арк.
86. Спр. 58. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту, Орхівської волості, 200 арк.

Ф. 253 Фонд Дніпровського повітового статистичного бюро

оп. 1

87. Спр. 509. Всеросійський сільськогосподарський поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Дніпровського повіту Громовської волості, 200 арк.
88. Спр. 510. Всеросійський сільськогосподарський поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Дніпровського повіту Громівській волості, 200 арк.
89. Спр. 511. Всеросійський сільськогосподарський поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Дніпровського повіту Громівській волості, 200 арк.
90. Спр. 512. Всеросійський сільськогосподарський поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Дніпровського повіту Громівській волості, 200 арк.
91. Спр. 513. Всеросійський сільськогосподарський поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Дніпровського повіту Громівській волості, 200 арк.
92. Спр. 514. Всеросійський сільськогосподарський поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Дніпровського повіту Громівській волості, 200 арк.
93. Спр. 515. Всеросійський сільськогосподарський поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Дніпровського повіту Громівській волості, 200 арк.
94. Спр. 516. Всеросійський сільськогосподарський поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Дніпровського повіту Громівській волості, 200 арк.
95. Спр. 517. Всеросійський сільськогосподарський поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Дніпровського повіту Громівській волості, 200 арк.

96. Спр. 518. Всеросійський сільськогосподарський поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Дніпровського повіту Ново-Троїцької волості, 200 арк.
97. Спр. 519. Всеросійський сільськогосподарський поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в селище Ново-Дмитріївка Ново-Троїцької волості, 200 арк.
98. Спр. 520. Всеросійський сільськогосподарський поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Дніпровського повіту Ново-Троїцької волості, 200 арк.
99. Спр. 521. Всеросійський сільськогосподарський поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Дніпровського повіту Ново-Троїцької волості, 200 арк.
100. Спр. 522. Всеросійський сільськогосподарський поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в селище Ново-Троїцьке Ново-Троїцької волості Дніпровського повіту, 200 арк.
101. Спр. 523. Всеросійський сільськогосподарський поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в селище Ново-Троїцьке Ново-Троїцької волості Дніпровського повіту, 200 арк.
102. Спр. 524. Всеросійський сільськогосподарський поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Дніпровського повіту Ново-Троїцької волості, 200 арк.
103. Спр. 525. Всеросійський сільськогосподарський поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Дніпровського повіту Ново-Троїцької волості, 200 арк.

Ф. 255 Фонд Мелітопольського повітового статистичного бюро

104. Спр. 272. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Агайманської волості, 29 арк.
105. Спр. 410. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Сірогозької волості, 893 арк.
106. Спр. 411. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Іванівської волості, 1041 арк.
107. Спр. 412. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту Вознесінська волость, 1041 арк.
108. Спр. 413. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Балковської волость, 943 арк.
109. Спр. 414. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту Ніколаївської волость, 546 арк.
110. Спр. 415. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Веселовська волость, 994 арк.
111. Спр. 416. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Василевська волость, 200 арк.
112. Спр. 417. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Василевська волость, 200 арк.
113. Спр. 418. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Василевська волость, 200 арк.

114. Спр. 419. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Василевська волость, 200 арк.
115. Спр. 420. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Василевська волость, 200 арк.
116. Спр. 421. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Василевська волость, 200 арк.
117. Спр. 422. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Балковська волость, 200 арк.
118. Спр. 423. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Водянської волості, 200 арк.
119. Спр. 424. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів селище Верхній Рогачик Рогачивської волості Мелітопольського повіту, 200 арк.
120. Спр. 425. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів селище Верхній Рогачик Рогачивської волості Мелітопольського повіту, 200 арк.
121. Спр. 426. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів селище Верхній Рогачик Рогачивської волості Мелітопольського повіту, 140 арк.
122. Спр. 427. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Ново-Григор'євського волості, 200 арк.
123. Спр. 428. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Водянської волості, 200 арк.

124. Спр. 429. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів селище Водяне Водянської волості Мелітопольського повіту, 200 арк.
125. Спр. 430. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів: селище Ново-Орлянка Агайманської волості Мелітопольського повіту, 26 арк.
126. Спр. 431. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів: селище Любимівка Агайманської волості Мелітопольського повіту, 26 арк.
127. Спр. 432. Землеволодіння приписних селянських господарств за даним Всеросійського сільськогосподарського перепису 1917 року, 217 арк.
128. Спр. 433. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Василевська волость, 319 арк.
129. Спр. 434. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту Переславської волость.
130. Спр. 435. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Балковской волость.
131. Спр. 436. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Більше–Єпатіхской волості, 895 арк.
132. Спр. 437. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Дмитріївської волості, 1032 арк.
133. Спр. 438. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Васильївської волості, 796 арк.

134. Спр. 439. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Акимівської волості, 958 арк.
135. Спр. 440. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту Покровської волості, 689 арк.
136. Спр. 441. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Волинської губернії Дублінського повіту Княгининської волості, 1578 арк.
137. Спр. 442. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Акимівської волості, 1682 арк.
138. Спр. 443. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту Молочанської волості, 1818 арк.
139. Спр. 444. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Гродненської губернії Пружанського повіту Носковської волості, 635 арк.
140. Спр. 445. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту Вознесенівської волості, 741 арк.
141. Спр. 446. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту Молочанської волості, 1326 арк.
142. Спр. 447. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту Вознесенської волості, 100 арк.
143. Спр. 448. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту Вознесенської волості, 100 арк.

144. Спр. 449. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту Вознесенської волості, 100 арк.
145. Спр. 450. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту Олександрівської волості, 100 арк.
146. Спр. 451. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту Олександрівської волості, 100 арк.
147. Спр. 452. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту Вознесенівської волості, 100 арк.
148. Спр. 453. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту Олександрівської волості, 1776 арк.
149. Спр. 454. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Балківської волості, 1368 арк.
150. Спр. 455. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Верхне-Рогачинської волості, 551 арк.
151. Спр. 456. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Верхне-Рогачинської волості, 725 арк.
152. Спр. 457. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту Вознесенівської волості, 993 арк.
153. Спр. 458. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту Вознесенівської волості, 824 арк.

154. Спр. 459. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту Чернігівської волості, 979 арк.
155. Спр. 460. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту Богданівської волості, 1823 арк.
156. Спр. 461. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту Вознесенівської волості.
157. Спр. 462. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту Верхне-Рогачинської волості, 875 арк.
158. Спр. 463. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Агайманської волості, 1061 арк.
159. Спр. 464. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Агайманської волості, 25 арк.
160. Спр. 465. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Агайманської волості, 21 арк.
161. Спр. 466. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Агайманської волості, 26 арк.
162. Спр. 467. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Агайманської волості, 32 арк.
163. Спр. 467а. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Агайманської волості, 6 арк.

164. Спр. 468. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Агайманської волості, 24 арк.
165. Спр. 469. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Агайманської волості, 37 арк.
166. Спр. 470. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Агайманської волості, 30 арк.
167. Спр. 471. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Агайманської волості, 25 арк.
168. Спр. 473. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Агайманської волості, 28 арк.
169. Спр. 474. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Агайманської волості, 27 арк.
170. Спр. 475. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Велико-Білозерської волості, 139 арк.
171. Спр. 476. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Велико-Білозерської волості, 274 арк.
172. Спр. 477. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Велико-Білозерської волості, 1602 арк.
173. Спр. 478. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського пов. Велико-Білозерської волості, 1096 арк.

174. Спр. 479. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Велико-Білозерської волості, 389 арк.
175. Спр. 480. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Велико-Білозерської волості, 820 арк.
176. Спр. 481. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Велико-Білозерської волості, 312 арк.
177. Спр. 482. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Велико-Білозерської волості, 420 арк.
178. Спр. 483. Всеросійський сільськогосподарський поземельний перепис села В.-Рогачик, Верхне-Рогачинської волості за 1917 року, 1921 арк.
179. Спр. 484. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в бухти «Бірючий острів» Ефремовської вол. Мелітопольської вол., 19 арк.
180. Спр. 485. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Ефремівської волості, 105 арк.
181. Спр. 486. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в села Ефремівка Ефремівської волості Мелітопольського повіту, 675 арк.
182. Спр. 487. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського пов. Велико-Лепатихівської волості, 199 арк.
183. Спр. 488. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського пов. Велико-Лепатихівської вол., 474 арк.

184. Спр. 489. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського пов. Велико-Лепатихівської вол., 439 арк.
185. Спр. 490. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського пов. Велико-Лепатихівської вол., 179 арк.
186. Спр. 491. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Іванівської волості, 614 арк.
187. Спр. 492. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту Преславської волості, 1042 арк.
188. Спр. 493. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Нижне-Сергозської волості, 100 арк.
189. Спр. 494. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Нижне-Сергозської волості, 100 арк.
190. Спр. 495. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Нижне-Сергозської волості, 100 арк.
191. Спр. 496. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Нижне-Сергозської волості, 100 арк.
192. Спр. 497. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Нижне-Сергозської волості, 100 арк.
193. Спр. 498. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Нижне-Сергозської волості, 100 арк.

194. Спр. 499. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів: с. Серогози Н.-Сергозскої вол. Мелітопольського пов., 100 арк.
195. Спр. 500. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Нижне-Сергозскої волості, 100 арк.
196. Спр. 501. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Нижне-Сергозскої волості, 100 арк.
197. Спр. 502. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Нижне-Сергозскої волості, 100 арк.
198. Спр. 503. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Бердянського повіту Преславской волості, 100 арк.
199. Спр. 503а. Всеросійський сільськогосподарський та поземельний перепис 1917 року : характеристика приватновласн. гос-в насел. пунктів Мелітопольського повіту Нижне-Сергозскої волості, 100 арк.
200. Спр. 506. Опис поселень на відрубках с. Аннівки Акимівської волості, 12 арк.
201. Спр. 507. Опис поселень на відрубках с. Аннівки Акимівської волості, 12 арк.
202. Спр. 509. Опис поселень на відрубках с. Догмарівки Велико-Білозерської волості, 14 арк.
203. Спр. 710. Опис поселень на відрубках Іванівської волості, 13 арк.
204. Спр. 722. Опис поселень на відрубках Єфремівської волості, 11 арк.
205. Спр. 727. Опис поселень на відрубках Іванівської волості, 16 арк.
206. Спр. 728. Опис поселень на відрубках Іванівської волості селища Василівки, 10 арк.

207. Спр. 729. Опис поселень на відрубках Іванівської волості с. Антонівки, 10 арк.
208. Спр. 730. Опис поселень на відрубках Іванівської волості селища Володимирівки, 10 арк.
209. Спр. 731. Опис поселень на відрубках Іванівської волості селища III Вознесенки, 2 арк.
210. Спр. 732. Опис поселень на відрубках Іванівської волості селища I Воскресенки, 10 арк.
211. Спр. 733. Опис поселень на відрубках Іванівської волості селища Воронцовки, 10 арк.
212. Спр. 734. Опис поселень на відрубках Іванівської волості селища Гаврилівки, 10 арк.
213. Спр. 735. Опис поселень на відрубках Іванівської волості селища Григоріївки, 10 арк.
214. Спр. 736. Опис поселень на відрубках Іванівської волості селища I Євтеніївки, 10 арк.
215. Спр. 737. Опис поселень на відрубках Іванівської волості селища II Захаріївки, 10 арк.
216. Спр. 738. Опис поселень на відрубках Іванівської волості селища II Кирилівки, 10 арк.
217. Спр. 739. Опис поселень на відрубках Іванівської волості селища Луговго, 10 арк.
218. Спр. 741. Опис поселень на відрубках Іванівської волості селища Мартинівки, 10 арк.
219. Спр. 742. Опис поселень на відрубках Іванівської волості селища Митрофанівки, 10 арк.
220. Спр. 743. Опис поселень на відрубках Іванівської волості селища Миколаївки, 10 арк.
221. Спр. 744. Опис поселень на відрубках Іванівської волості селища Володимирівки, 10 арк.

222. Спр. 745. Опис поселень на відрубках Іванівської волості селища Ново-Іванівки, 10 арк.
223. Спр. 746. Опис поселень на відрубках села Іванівки тієї ж волості, 10 арк.
224. Спр. 747. Опис поселень на відрубках Іванівської волості селища Ново-Тимофіївки, 10 арк.
225. Спр. 748. Опис поселень на відрубках Іванівської волості селища I Ново-Тимофіївки, 10 арк.
226. Спр. 749. Опис поселень на відрубках Іванівської волості селища II Ново-Тимофіївки, 10 арк.
227. Спр. 857. Опис поселень на відрубках селища Ново-Маячки Ново-Маячківської волості, 21 арк.
228. Спр. 860. Опис поселень на відрубках Рубанівської волості селища Рубанівки, 10 арк.
229. Спр. 861. Опис поселень на відрубках Рубанівської волості селища Рубанівки, 10 арк.
230. Спр. 862. Опис поселень на відрубках Рубанівської волості поселення Рубанівки, 10 арк.
231. Спр. 863. Опис поселень на відрубках Сірогозької волості селища Анатоліївки, 10 арк.
232. Спр. 864. Опис поселень на відрубках Сірогозької волості селища Артемовки, 10 арк.
233. Спр. 865. Опис поселень на відрубках Сірогозької волості селища Воронцовки, 10 арк.
234. Спр. 866. Опис поселень на відрубках Сірогозької волості селища Дем'янівки, – 10 арк.
235. Спр. 867. Опис поселень на відрубках Сірогозької волості селища №18 Кочкарьовки, 10 арк.
236. Спр. 868. Опис поселень на відрубках Сірогозької волості селища Ново-Олександрівки, 10 арк.

237. Спр. 883. Опис поселень на відрубках Сірогозької волості наділу № 23, 10 арк.
238. Спр. 884. Опис поселень на відрубках Юзкуйської волості селища II Азовського, 10 арк.
239. Спр. 885. Опис поселень на відрубках Юзкуйської волості селища Стокопані, 10 арк.
240. Спр. 886. Опис поселень на відрубках Сірогозької волості селища Усть-Азовського, 10 арк.
241. Спр. 887. Опис поселень на відрубках Юзкуйської волості селища I Усть-Азовського, 10 арк.

Ф. 252 Фонд Мелітопольської повітової землевпорядної комісії

оп. 1

242. Спр. 1. Прохання селян с. Велика Знам'янка тієї ж волості про розв'язання поземельних непорозумінь, 1917, 46 арк.

оп. 2

243. Спр. 11. Справа про виділення з общини с. Велико-Знам'янки тієї ж волості хуторських господарств, 27.VI.1911-14.VIII.1914, 9 арк.
244. Спр. 14. Справа про встановлення меж хуторських господарств с. Павлівки Балковської волості, 21.VI.1911-11.I.1914, 61 арк.
245. Спр. 22. Справа про виділення з общини с. Водяного Кам'янської волості хуторських господарств, 1903-29.IX.1912, 34 арк.
246. Спр. 51. Справа про виділення з общини с. Балок тієї ж волості хуторських господарств, 3.II.1913-20.I.1917, 67 арк.
247. Спр. 51а. Справа про виділення з общини с. Велико-Знам'янки тієї ж волості хуторських господарств, 21.III.1913-11.X.1915, 201 арк.

Ф. 59 Фонд Миколайпольського волосного правління

оп. 1

248. Спр. 16. Циркуляри МВС, Катеринославського губернатора, повітової Земської Управи, Губернського Комітету зі справ дрібної позики, 31.X.1909-24.XI.1910, 117 арк.
249. Спр. 18. Обов'язкові постанови Катеринославського губернатора про забезпечення нормального відпочинку службовців торговельних установ та контор в сільській місцевості, 4.I.1909-14.XII.1910, 184 арк.

Ф. 192 Фонд Олександрівської повітової землевпорядної комісії

оп. 2

250. Спр. 2. Справа про виділ хуторських господарств з общини хутора Олексіївського Басанської волості, 10.IX.1911-20.VII.1915, 48 арк.
251. Спр. 3. Справа про виділ хуторських господарств з общини с. Олександрівки Іванівської волості, 19.X.1912-10.X.1915, 77 арк.
252. Спр. 4. Справа про виділ хуторських господарств з общини с. Олександрівки Цареконстантинівської волості, 1.VII.1910-30.IV.1915, 9 арк.
253. Спр. 15. Справа про виділ хуторських господарств з общини с. Басань тієї ж волості, 29.VII.1915-27.VII.1917, 9 арк.
254. Спр. 27. Справа про виділ хуторських господарств з общини с. Велико-Михайлівки тієї ж волості, 7.VIII.1912-8.IX.1916, 66 арк.
255. Спр. 32. Справа про виділ хуторських господарств з общини с. Василівки Гаврилівської волості, 25.I.1910-29.IX.1915, 15 арк.
256. Спр. 39. Справа про виділ хуторських господарств з общини с. Верхня Терса Гуляйпольської волості, 2.IV.1911-18.IX.1913, 23 арк.

257. Спр. 40. Справа про виділ хуторських господарств з общини с. Веселогірського Залівнянської волості, 17.IX.1910-4.X.1913, 10 арк.
258. Спр. 41. Справа про виділ хуторських господарств з общини с. Веселої Воскресенської волості, 6.IV.1911-9.I.1912, 7 арк.
259. Спр. 46. Справа про виділ хуторських господарств з общини с. Володимирівки Гаврилівської волості, 8.II.1910-21.V.1912, 7 арк.
260. Спр. 51. Справа про виділ хуторських господарств з общини с. Вознесенки тієї ж волості, 7.VII.1913-26.XII.1918, 219 арк.
261. Спр. 60. Справа про виділ хуторських господарств з общини с. Воскресенки тієї ж волості, 15.VIII.1910-17.XI.1914, 39 арк.
262. Спр. 62. Справа про виділ хуторських господарств з общини с. Гайчул Цареконстянтинівської волості, 14.IV.1909-11V.1910, 9 арк.
263. Спр. 70. Справа про виділ хуторських господарств з общини с. Дар'івки Комишеватської волості, 20.III-28.XII.1912, 2 арк.
264. Спр. 73. Справа про виділ хуторських господарств з общини с. Єленовки Залівнянської волості, 20.III.-26.XII.1912, 2 арк.
265. Спр. 74. Справа про виділ хуторських господарств з общини с. Іванівки тієї ж волості, 7.XI.1908-4.XI.1915, 218 арк.
266. Спр. 79. Справа про виділ хуторських господарств з общини с. Кінські Роздори тієї ж волості, 16.IX.1909-25.V.1915, 9 арк.
267. Спр. 82. Справа про виділ хуторських господарств з общини с. Копані Мало-Михайлівської волості, 12.VII.1910-7V.1913, 29 арк.
268. Спр. 85. Справа про виділ хуторських господарств з общини с. Крутоярівки Успенівської волості, 14.VIII.1910-26.XI.1913, 6 арк.
269. Спр. 86. Вирок Любецької сільської общини Залівнянської волості про виділ хуторських господарств, 11.X.1911, 2 арк.
270. Спр. 95. Справа про виділ хуторських господарств з общини с. Миколаївки Михайловської волості, 12.XII.1912.-2.XI.1913, 8 арк.
271. Спр. 116. Справа про виділ хуторських господарств з общини с. Ново-Іванівки тієї ж волості, 12.III.-25.XII.1916, 391 арк.

272. Спр. 126. Справа про виділ хуторських господарств з общини с. Ново-Успенівки тієї ж волості, 25.IV.1910-23.II.1915, 36 арк.
273. Спр. 128. Справа про виділ хуторських господарств з общини с. Омельники Преображенської волості, 16.III.1913-19.II.1914, 51 арк.
274. Спр. 130. Протокол засідання повітової землевпорядної комісії про виділ хуторських господарств з общини хутора Подгаєвського Велико-Михайлівської волості, 10.I.1914, 12 арк.
275. Спр. 131. Справа про виділ хуторських господарств з общини хутора Подгаєвського Велико-Михайлівської волості, 27.VIII.1912-15.V.1917, 81 арк.
276. Спр. 132. Справа про виділ хуторських господарств з общини с. Покровського тієї ж волості, 12.XII.1912-5.III.1914, 194 арк.
277. Спр. 142. Справа про виділ хуторських господарств з общини с. Преображенки тієї ж волості, 16.II.1910-29.XI.1916, 241 арк.
278. Спр. 149. Вирок Різдвянівської сільської общини Гуляйпольської волості про виділ з общини хуторських господарств, 7.VI.1911, 16 арк.
279. Спр. 150. Справа про виділ хуторських господарств з общини с. Різдвяного Гуляйпольської волості, 11.VI.1910-11.VI.1914, 26 арк.
280. Спр. 154. Справа про виділ хуторських господарств з общини с. Санжарівки Терпеніївської волості, 19.I.1910-1.III.1914, 121 арк.
281. Спр. 156. Справа про виділ хуторських господарств з общини хутора Самойлівського Ново-Миколаївської волості, 15.VIII.1910-27.III.1913, 9 арк.
282. Спр. 157. Справа про виділ хуторських господарств з общини с. Святодухівки Туркеновської волості, 6.IX.1910-24.I.1912, 8 арк.
283. Спр. 167. Справа про виділ хуторських господарств з общини хутора Семенівського Воскресенської волості, 5.VIII.1910-5.III.1916, 29 арк.
284. Спр. 178. Справа про виділ хуторських господарств з общини с. Темировського Успенівської волості, 29.VI.1910-27.II.1912, 16 арк.

285. Спр. 181. Справа про виділ хуторських господарств з общини с. Успенівки тієї ж волості, 4.IX.1912-17.VII.1916, 265 арк.
286. Спр. 187. Справа про виділ хуторських господарств з общини с. Федорівки тієї ж волості, 12.X.1911-18.II.1915, 12 арк.

Ф. 56 Фонд Олександрівської повітової Земської Управи

оп. 1

287. Спр. 71. Звіт Олександрівської повітової земської управи за 1909 рік, 198 арк.

Державний архів Херсонської області

Ф. 240 Фонд Дніпровської повітової Земської Управи

оп. 1

288. Спр. 22. Відомості про поселення на відрубках, 1907-1913, 40 арк.

Ф. 14 Фонд Таврійської губернської креслярні

оп. 2

289. Спр. 443. Вирок сільського сходу с. Олексіївське Бехтерівської волості Дніпровського повіту про розверстання земельної дачі на відрубки, 14.XI.1910-19.I.1911, 6 арк.
290. Спр. 445. Вироки сільських общин Дніпровського повіту про перехід на відрубки, 4.IV.1911-XI.1911, 23 арк.

Ф. 5 Фонд Херсонської губернської Земської Управи

оп. 1

291. Спр. 3. Доповіді та відомості про переселення селян південних губерній в Сибір та за Урал, 1910, 339 арк.
292. Спр. 28. Листування й відомості управи про кількість селян переселених за Урал, 23.I.1910-25.X.1910, 51 арк.

Російський Державний історичний архів

Ф. 759 Фонд Відомства установ імператриці Марії Федорівни

оп. 4

293. Спр. 1646. Проект створення попечительських рад установ громадського призріння в губерніях, 116 арк.

оп. 86

294. Спр. 73. Медичний звіт по установам Відомства імператриці Марії, 98 арк.

оп. 101

295. Спр. 161. Короткий хронологічний огляд установ Відомства закладів імператриці Марії, 17 арк.
296. Спр. 161а. Перелік установ та закладів Відомства імператриці Марії, 47 арк.

Ф. 396 Фонд Департаменту державного майна

оп. 4

297. Спр. 711. Справа з приводу прохань переселенців про відведення їм землі в Таврійській губернії, 11.II.1908-24.I.1909, 98 арк.

298. Спр. 716. Справа з ходатайствами селян Херсонської губернії про проведення землевпорядних робіт, 20.IV.1908-9.IV.1915, 264 арк.

Ф. 1284 Фонд Департаменту загальних справ

оп. 1

299. Спр. 95. Всепідданіший звіт про стан Таврійської губернії, 1909, 18 арк.

оп. 190

300. Спр. 317. Листування з різних питань по Херсонській губернії, 23.VII.1915, 127 арк.

Ф. 1291 Фонд земського відділу МВС

оп. 1

301. Спр. 968. Справа з приводу ходатайства уповноваженого від селян Херсонської губ. с. Верблюжівки про припинення землевпорядкування, 8.I.1911-22.VII.1913, 105 арк.

оп. 37

302. Спр. 523. Справа з приводу скарги уповноваженого Петропавлівської сіл. общини Павлоградського повіту присяжного повіреного А. О. Милославського на дії земського начальника, 27.X.1913-13.XII.1913, 28 арк.

оп. 74

303. Спр. 78. Справа про землевпорядкування та дозвіл селянам різних сіл Катеринославської губернії спродувати закріплені у власність наділи, 26.III.1907-25.X.1907, 11 арк.
304. Спр. 129. Справа про землевпорядкування та дозвіл селянам різних сіл Херсонської губернії спродувати свої закріплені у приватну власність землі, 25.I.1907-30.III,1907, 12 арк.
305. Спр. 294. Справа з проханням 28 поселян виселка Новомалоянисольського Маріупольського пов. Катеринославської губ., 14.III.1907-29.V.1907, 6 арк.
306. Спр. 367. Справа з приводу ходатайства 30 родин селян Бердянського повіту Таврійської губернії про швидке вирішення їх справи з орендарем німцем Шардтом, 22.XII.1908-22.VII.1909, 19 арк.
307. Спр. 381. Справа про дозвіл Стретенській та Апостолівській общинам Стретенської волості Маріупольського повіту Катеринославської губернії використати 4790 крб. орендних грошей, 4.XII.1908-24.III.1909, 11 арк.
308. Спр. 865. Справа з приводу ходатайства уповноважених сіл. общини Херсонського пов. с. Новомиргородського, 20.XII.1908-21.I.1911, 6 арк.

оп. 120

309. Спр. 18. Звіт з питання становища безземельних землеробів в Херсонській губернії, 6.II.1912, 10 арк.
310. Спр. 39. Справа з приводу листа уповноважених Григорівської общини про виділ 53 селян на хутори, 13.II.1912-9.III.1912, 16 арк.
311. Спр. 40. Справа з приводу листа уповноважених від сільських общин Катеринославської губернії, 21.II.1912-30.X.1914, 96 арк.
312. Спр. 109. Справа з приводу прохання П Маріїнського, Новомосковського й інших сіл. общин Анан'ївського пов. Херсонської губ. про допомогу їм у придбанні землі, 15.IV.1909-10.I.1910, 36 арк.

оп. 121

313. Спр. 219. Справа про купівлю та продаж закріпленої надільної землі в Катеринославській губернії, 1911-1914, 10 арк.

Ф. 408 Фонд комітету землевпорядних справ

оп. 1

314. Спр. 117. Листування А. Клопова, 25.XI.1909, 95 арк.

315. Спр. 225. Листування з різних питань Сверхбинського, 12.XII.1912, 139 арк.

316. Спр. 412. Листування з різних питань, 29.III.1912, 102 арк.

317. Спр. 453. Справа з приводу скарг селян, 15.VI.1913-26.III.1915, 256 арк.

318. Спр. 437. Справа з приводу скарг уповноважених, 6.III.1913-15.XI.1913, 62 арк.

319. Спр. 572. Справа з приводу ходотайства уповноважених селянських общин, 26.VI.1915-25.VI.1917, 48 арк.

320. Спр. 1891. Доповідь ревізора зі справ межування статського радника Шлейфера, 12.VIII.1916, 50 арк.

оп. 2

321. Спр. 425. Листування з різних питань Н. В. Кассакіна-Симбірського, 9.I.1913, 116 арк.

Ф. 391 Фонд Переселенського Управління

оп. 3

322. Спр. 151. Справа з приводу прохань селян Таврійської губернії про переселення до Сибіру в 1906 році, 26.I.1906-13.XII.1906, 16 арк.
323. Спр. 181. Справа з приводу прохань селян Катеринославської губернії про переселення до Сибіру в 1906 році, 13.I.1906.-17.I.1907, 28 арк.
324. Спр. 1259. Справа про переселення селян Катеринославської губернії в межах Європейської Росії, 1897-1906, 10 арк.
325. Спр. 1277. Справа про переселення селян Катеринославської губернії в межах Європейської Росії, 1899-1917, 24 арк.

оп. 4

326. Спр. 337. Справа про переселення селян Таврійської губернії до Сибіру, 18.I.1910-21.III.1911, 110 арк.
327. Спр. 509. Справа про переселення селян Катеринославської губернії до Сибіру, 7.III.1907-9.II.1908, 94 арк.
328. Спр. 990. Справа про переселення селян Таврійської губернії до Сибіру, 3.I.1909-8.II.1910, 112 арк.
329. Спр. 1051. Справа про переселення до Сибіру селян Таврійської губернії, 3.I.1911, 26 арк.
330. Спр. 1051. Справа про переселення до Сибіру селян Херсонської губернії, 28.VI.1910-9.VI.1912, 92 арк.
331. Спр. 1541. Справа про переселення селян Катеринославської губернії до Сибіру, 3.I.1908-14.I.1909, 240 арк.

Центральний Державний історичний архів м. Москви

Ф. 419 Фонд Московського Імператорського Товариства сільського господарства

оп. 1

332. Спр. 1877. Журнал засідання Ради Товариства, IX.1876, 224 арк.

333. Спр. 1881. Журнал засідання Ради Товариства, 1881, 208 арк.

334. Спр. 1886. Журнал засідання Ради Товариства, III.1881, 139 арк.

335. Спр. 1898. Журнал засідання Ради Товариства, VI.1881, 236 арк.

336. Спр. 1903. Журнал засідання Ради Товариства, IX.1882, 18 арк.

337. Спр. 1907. Журнал засідання Ради Товариства, IX.1882, 158 арк.

338. Спр. 1909. Журнал засідання Ради Товариства, III.1882, 32 арк.

Публікації джерел

339. Августинович Э. По селениям и колониям в Новороссии / Э. Августинович. — Спб., 1882. — 72 с.

340. Авдеев И. П. Очерк продовольственного обеспечения населения Херсонского уезда в связи с продовольственной компанией в 1891—1892 г. / И. П. Авдеев — Херсон, 1893. — 42+78+5 с.

341. Авчинников А. Пятидесятилетие земств / А. Авчинников. — Екатеринослав, 1914. — 115 с.

342. Акинфиев И. Я. В Новомосковском уезде : (Из дневника поездки по уезду в 1895 г.) / И. Я. Акинфиев // Адрес-календарь города Александровска и его уезда на 1911 г. — Александровск, 1910. — С. 75—90.

343. Анциферов А. Н. Мелкий кредит, его организация и значение в России / А. Н. Анциферов. — Харьков, 1903. — 55 с.

344. Арнольд В. Ф. Общие черты агрономической техники и сельскохозяйственной экономики крестьянских хозяйств Херсонского уезда / В. Ф. Арнольд. — Херсон, 1902. — 141 с.

345. Артезианские колодцы Таврической губернии // Новороссийский календарь на 1892 год. — Одесса, 1892. — С. 131 — 167.

346. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. Ч. 1 : Очерки Днепра / А. Афанасьев-Чужбинский. — СПб., 1861. — 466 с.
347. Багалея Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры / Д. И. Багалея. — К., 1889. — 120 с.
348. Балади: Кохання та дошлюбні взаємини / упоряд.: О. І. Дей, А. Ю. Ясенчук, А. І. Іваницький.— К. : Наук. думка, 1987.— 472 с.
349. Балади: Родинно-побутові стосунки / упоряд.: О. І. Дей та ін.— К. : Наук. думка, 1988.— 522 с.
350. Беднов В. А. Материалы по истории колонизации бывших Запорожских владений / В. А. Беднов // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. — 1913. — № 9.
351. Белокрысов А. А. Меры к поднятию доходности степных имений / А. А. Белокрысов. — Екатеринослав, 1902. — С. 367.
352. Бехтеев С. С. Хозяйственные итоги истекшего 45-ти летия и меры к хозяйственному подъему. Т. 3 / С. С. Бехтеев. — СПб., 1911. — 382 с.
353. Благотворительные учреждения Рос. Империи. — СПб., 1900. — С. 14.
354. Борисов Н. Движение частной земельной собственности в Херсонской губернии : (По данным земской статистики) / Н. Борисов // Новороссийский календарь на 1893 год. — Одесса, 1893. — С. 76—88.
355. Борисов Н. К истории земского банка Херсон. губернии / Н. Борисов // Новороссийский календарь на 1893 год. — Одесса, 1893. — С. 184—192.
356. Борисов Н. И. О выдаче ссуд на хлеб мелким землевладельцам и крестьянским обществам / Н. И. Борисов. — Александрия, 1893. — 19 с.
357. Будущее мелкого землевладения в степях // Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1917. — 18 марта. — С. 3.
358. Бутаков А. И. Ист. обзор последовательного развития благотворительных заведений попечения о нар. здравии и общественном призрении нуждающегося местного населения под ведением Екатериносл. губ. земства за 26 лет с введения земских учреждений в 1867 г. по 1893 г. / А. И. Бутаков. — Екатеринослав, 1894. — 227 с.

359. Бушен А. Б. Общинное владение в отношении к экономическому развитию производительных сил России / А. Б. Бушен. — СПб. : Тип. тов-ва «Общественная польза», 1866. — 16 с.
360. Бушен А. Б. Стат. таблицы Рос. Империи, составленные и изданные по распоряжению Министра внутренних дел стат. отделом Центр. Стат. Комитета. Вып. 2 / А. Б. Бушен. — СПб., 1863. — 453 с.
361. Велицин А. А. Немецкие колонии на Юге: экономические условия жизни, права колонистов / А. А. Велицин // Русский Вестник. — 1890. — Февраль. — С. 256—299.
362. Витте С. Ю. Воспоминания / С. Ю. Витте. — М. : Наука, 1981. — 634 с.
363. Вихляев П. А. Очерки из истории русской сельскохоз. действительности / П. А. Вихляев. — СПб. : Изд. журн. "Хозяин", 1902. — 173 с.
364. Вихляев П. А. Право на землю / П. А. Вихляев. — М. : Тип. А. П. Поплавского, 1906. — 40 с.
365. Волости и важнейшие селения Европейской России. Вып. VIII : Губернии Новороссийской группы: Екатеринославская, Таврическая, Херсонская и Бессарабская. — СПб., 1886. — 157 с.
366. Выезд переселенцев // Сельскохоз. хроника Херсон. уезда. — 1911. — Май. — С. 221.
367. Гампер С. Ф. Отчет о состоянии врачебного дела в Мариупольском уезде в 1899 г. / С. Ф. Гампер. — Мариуполь, 1900. — 37 с.
368. Гампер С. Ф. Отчет о состоянии врачебного дела в Мариупольском уезде в 1899 г. / С. Ф. Гампер. — Мариуполь, 1900. — С. 11.
369. Гришков Д. Продажа надельной земли / Д. Гришков // Сельскохоз. хроника Херсон. уезда. — 1909. — Апрель. — С. 104.
370. Два доклада в Комиссию Московского Императорского Общества сельского хозяйства по вопросу об устройстве крестьянских хуторов на владельческих землях. — М. : Тип. В. Готье, 1876. — 126 с.
371. Дикарiв М. Чорноморські народні казки й анекдоти / М. Дикарiв // Етногр. зб. НТШ. Т. 2. — 1896. — С. 1-50.

372. Доклад № 1 в Комиссию Московского Императорского Общества сельского хозяйства по вопросу о хуторах и современном состоянии крестьянского хозяйства. — М. : Тип. А. Клейна, 1880. — 18 с.
373. Доклад № 15 в Комиссию Московского Императорского Общества сельского хозяйства по вопросу о хуторах и современном состоянии крестьянского хозяйства. — М. : Тип. А. Клейна, 1881. — 22 с.
374. Доклад № 3 в Комиссию Московского Императорского Общества сельского хозяйства по вопросу о хуторах и современном состоянии крестьянского хозяйства. — М. : Тип. А. Клейна, 1877. — 102 с.
375. Доклады Бахмутской уездной земской управы 34-му очередному Бахмутскому уездному земскому собранию. — Бахмут, 1899. — 94 с.
376. Екатеринославская губерния. Свод постановлений местных комитетов Особого Совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности. — СПб. : Тип. М. Яковлева, 1903. — 286 с.
377. Жбанков Д. Н. Влияние отхожих заработков на движение населения / Д. Н. Жбанков. — СПб., 1895. — 26 с.
378. Жбанков Д. Н. Несколько заметок по поводу проекта общественного призрения / Д. Н. Жбанков. — СПб., 1895. — 22 с.
379. Жбанков Д. Н. Опыт общей программы для исследования отхожих заработков / Д. Н. Жбанков. — М., 1891. — 16 с.
380. Живописная Россия : Малороссия и Новороссия. Бессарабская, Херсонская, Екатеринославская и Таврическая губернии. Т. V, ч. 2. — СПб. : Тип. Т-ва М. О. Вольф, 1898. — 298 с.
381. Журба Н. Движение земельной собственности в Екатеринославской губернии за последний период времени / Н. Журба // Новороссийский календарь на 1892 год. — Одесса, 1892. — С. 31—42.
382. Записки гуляйпільського анархіста Вольдемара Антоні / упоряд. В. Чоп. — Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2006. — 136 с. — (Старожитності Південної України. Вип. 15).
383. Земледельческий Центр и Юг Европ. России. — СПб., 1911. — 227 с.

384. Земледельческий Центр и Юг Европ. России. — СПб., 1911. — 227 с.
385. Землеустроенные хозяйства. Сводные данные сплошного по 12 уездам подворного обследования хозяйственных изменений в первые годы после землеустройства. — Пг., 1915. — 138 с.
386. Землеустройство. 1907-1910. — СПб. : Тип. Глав. Упр. Землеустройства и Земледелия, 1911. — 386 с.
387. Землеустройство : сб. законов и распоряжений. Земли Крестьянского поземельного банка и Удельные. — СПб., 1914. — 489 с.
388. Земские подворные переписи 1880-1913 гг. : поуездные итоги / сост. З. М. и А. Н. Свавицкие. — М., 1926. — 573 с.
389. Земцов М. Е. Краткий обзор экономического положения населения Мариупольского уезда / М. Е. Земцов // Сб. ст. Екатеринославского науч. о-ва по изучению края. — Екатеринослав, 1905. — С. 1—36.
390. Зинченко П. Переселение в Сибирь / П. Зинченко // Сельскохоз. хроника Херсон. уезда. — 1909. — Март. — С. 129.
391. Известия Земского отдела МВД. — СПб., 1915. — № 12. — 418 с.
392. Известия Земского отдела МВД. — СПб., 1915. — № 13. — 191 с.
393. Измайлов А. А. Доклад 42-му очередному Бахмутскому уездному земскому собранию о землеустройстве в Бахмутском уезде / А. А. Измайлов. — Бахмут : Тип. А. Р. Гришкеса, 1907. — 138 с.
394. Измайлов А. А. Доклад 42-му очередному Бахмутскому уездному земскому собранию о землеустройстве в Бахмутском уезде / А. А. Измайлов. — Бахмут, 1907. — С. 49.
395. Источники по истории населенных пунктов дорев. России. Вып. I : Печатные источники периода Рос. империи (1721—1917 гг.) : сб. библиогр. материалов. — СПб. : Изд-во Рос. Нац. б-ки, 1996. — 384 с.
396. Итоги зачисления и водворения переселенцев за 1909 год. — СПб. : Тип. Переселенческого Упр., 1910. — 183 с.
397. Итоги зачисления и водворения переселенцев с 1896 по 1910 год / сост. Н. Турчанинов. — СПб. : Тип. Переселенческого Упр., 1910. — 86 с.

398. Итоги зачисления и водворения переселенцев с 1911 по 1914 год / сост. Н. Турчанинов. — Пг. : Тип. Переселенческого Упр., 1916. — 81 с.
399. К делам землеустройства // Приднепровский край. — 1910. — 30 марта. — С. 9.
400. Капустин М. Основные вопросы земской медицины / М. Капустин. — СПб., 1889.
401. Карагодин А. И. История Запорожского края: 1770—1919 (документы и материалы) / А. И. Карагодин. — Запорожье : ЗГУ, 2002. — 458 с.
402. Кащенко А. Оповідання про Великий Луг Запорізький / А. Кащенко. — Дніпропетровськ : Просвіта, 1990. — С. 48.
403. Комитет по землеустроительным делам : Краткий очерк за десятилетие 1906-1916. — Пг., 1916. — 288 с.
404. Конощенко А. До історії земської школи на Херсонщині : (згадки, нариси, матеріали) / А. Конощенко. — К., 1908. — 32 с.
405. Корф Н. А. Русская начальная школа. Руководство для земских гласных и учителей земских школ / Н. А. Корф. — СПб. ; К., 1870. — XXV, 270 с.
406. Краткий очерк земской медицины и санитарии в Екатеринославской губернии. — Екатеринослав, 1913. — С. 15.
407. Кудрявцев П. Ф. Пришлые сельскохозяйственные рабочие на Николаевской ярмарке в м. Каховке Таврической губернии и санитарный надзор за ними в 1895 году / П. Ф. Кудрявцев. — Херсон : Изд. Херсон. губ. земской управы, 1896.
408. Кульжный А. Очерки по сельскохозяйственной и кредитной кооперации 1900-1918 гг. / А. Кульжный. — Пг. : Мысль, 1918. — 216 с.
409. Курилов В. В. Материалы к оценке земель Екатеринославской губернии : Естественно-ист. часть. Вып. V. : Бахмутский уезд / В. В. Курилов. — Екатеринослав. — 1911. — 309 с.
410. Курилов В. В. Материалы к оценке земель Екатеринославской губернии : Естественно-ист. часть. Вып. VI. : Верхнеднепровский уезд / В. В. Курилов. — Екатеринослав, 1912. — 54+XXXII с.

411. Левитський М. Про хліборобські спілки / М. Левитський. — Коломия, 1921. — 26 с.
412. Левитський М. Про хліборобські спілки-артілі / М. Левитський. — К. : Вид. центр. укр. сільгосп. кооп. союзу, 1918. — 29 с.
413. Логинов А. Краткий очерк землевладения и землепользования в Александровском уезде / А. Логинов. — Александровск, 1906. — 84 с.
414. Лямец Н. Народное образование в Екатеринославской губернии за последние 20 лет / Н. Лямец // Сб. ст. Екатеринославского науч. о-ва по изучению края. — Екатеринослав, 1905. — С. 7-8.
415. Лямец Н. Мероприятия по охране народного здоровья в Екатеринославской губернии / Н. Лямец // Сб. ст. Екатеринославского науч. о-ва по изучению края. — Екатеринослав, 1905. — С. 33.
416. Материалы для оценки земель Херсонской губернии по закону 8 июня 1893 года. Вып. V. — Херсон, 1902. — С. 49.
417. Материалы по статистике движения землевладения в России. Вып. 5. — СПб., 1903. — С. 83.
418. Медицинский отчет колонии душевнобольных Екатеринославского губернского земства за 1908г. — Екатеринослав, 1909. — 97 с.
419. Мемуари та щоденники. Ч. I. Джерела з історії Південної України. — Т. 5, кн. 1. — Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2005. — 427 с.
420. Мемуари та щоденники. Ч. 1. — Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2005. — 484 с. — (Джерела з історії Південної України. Т. 5, кн. 1).
421. Мемуари та щоденники. Ч. 1. — Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2005. — 542 с. — (Джерела з історії Південної України. Т. 5, кн. 2).
422. Мемуари та щоденники. Ч. 2. — Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2006. — 632 с. — (Джерела з історії Південної України. Т. 9).
423. Населенные места Рос. Империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий. По данным первой всеобщей переписи населения 1897 г. — СПб. : Тип. "Общественная польза", 1905. — IX+269+120 с.

424. Неручев М. В. Государственный земельный фонд Таврической губернии / М. В. Неручев. — Симферополь, 1907. — 87 с.
425. Неручев М. В. Очерк поземельных отношений в Таврической губернии / М. В. Неручев. — Симферополь, 1907. — 412+26+XVI с.
426. Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье : предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине 1875-1905 г. / Я. П. Новицкий. — Рига : Спридитис, 1990. — 118 с.
427. Новицкий Я. Твори : в 5 т. Т. 2 / Я. П. Новицкий. — Запоріжжя : ПП «АА Тандем-У», 2008. — 440 с.
428. Новицкий Я. Твори : в 5 т. Т. 3 / Я. П. Новицкий. — Запоріжжя : АА Тандем-У, 2009. — 460 с.
429. Обзор деятельности земств по народному образованию, медицинской, ветеринарной части и содействию экономическому благосостоянию населения. — СПб. : Изд. Хоз. деп. внутрен. дел, 1904.
430. Обзор деятельности Крестьянского поземельного банка за 1906-1910 гг. — СПб. : Тип. Глав. Упр. Уделов, 1910. — 284 с.
431. Обзор Таврической губернии за 1913 г. — Симферополь, 1914. — С. 12.
432. Образование на селе // Сельскохоз. хроника Херсон. уезда. — 1909. — Март. — С. 38.
433. Обследование землеустроенных хозяйств произведённое в 1913 году в 12 уездах Европ. России. Сводные поуезд. данные. — Пг., 1915. — 143 с.
434. Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. Т. I. — СПб. : Типолит. Н. Л. Ныркина, 1905. — XXI+268+89 с.
435. Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. Т. II. — СПб. : Типолит. М. Я. Минкова и Н. Л. Ныркина, 1905. — LIX+417 с.
436. Опыт изучения влияния неурожаев на благосостояние населения. Приложение к отчету о продовольственной компании 1900—1901 г. — Херсон, 1901. — 65 с.

437. Осведомление о деле переселения // Известия Ананьевского уездного земства. — 1913. — 15 апреля. — С. 21.
438. Отруба и хутора // Сельскохоз. хроника Херсон. уезда. — 1912. — Ноябрь. — С. 118—119.
439. Отчет Александровского уездного училищного совета о состоянии начального народного образования в уезде за 1896-1897 учеб. год. — Александровск, 1898. — С. 7.
440. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1896 г. — Екатеринослав, 1897. — С. 104.
441. Отчет о состоянии земской медицины в Александровском уезде Екатеринославской губернии за 1891 г. — Александровск, 1892. — С. 4—6.
442. Отчет санитарного отделения губернской земской управы о деятельности врачебно-продовольственных пунктов в губернии для пришлых сельскохозяйственных рабочих за 1899, 1900, 1901 и 1902 гг. Екатеринослав, 1903. — 87 с.
443. Отчет Херсонского губернского осведомительного агента Н. Зборова по переселению за 1913 год. — Херсон, 1913. — 8 с.
444. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Изд. Центр. стат. комитета М-ва внутренних дел. — СПб., 1904. — XIV+234 с.
445. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLI. Таврическая губерния / Изд. Центр. стат. комитета М-ва внутренних дел. — СПб. : Паровая скоропечатня П. О. Яблонского, 1904. — XXVI+310 с.
446. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Изд. Цент. стат. комитета М-ва внутренних дел. — СПб. : б.и., 1904. — XVI+319 с.
447. Переселение в Сибирь // Известия Глав. Упр. Землеустройства и Земледелия — 1908. — № 7. — С. 268-271.

448. Переселение в Сибирь. Прямое и обратное движение переселенцев семейных и одиночных. — СПб., 1906. — 61 с.
449. Переселение в Степной край в 1908 году. — СПб. : Тип. Переселенческого Упр. 1909. — 167 с.
450. Переселение и укрепление земли // Сельскохоз. хроника Херсон. уезда. — 1909. — Ноябрь. — С. 17—18.
451. Переселенческое дело в 1908 году. — СПб., 1908. — 129 с.
452. Підсумки вибіркового аналізу Всеросійського сільськогосподарського та поземельного перепису 1917 року. — Харків, 1931. — 135 с.
453. Пожертвование Научному обществу в Екатеринославе // Киевская старина. — 1902. — Октябрь-декабрь. — Т. LXXIX. — С. 184—185.
454. Полн. собр. законов Российской Империи. Собрание 3-е : в 33 т. — СПб. : Гос. тип., 1887. — Т. IV : От № 1934—2642. — 1252 с.
455. Полн. собр. законов Российской Империи. Собрание 3-е : в 33 т. — СПб. : Гос. тип., 1893. — Т. X : Отд. II. Приложения. — 864 с.
456. Полн. собр. законов Российской Империи. Собрание 3-е : в 33 т. — СПб. : Гос. тип., 1895. — Т. XII : От № 8215—9216. — 1344 с.
457. Полн. собр. законов Российской Империи. Собрание 3-е : в 33 т. — СПб. : Гос. тип., 1885. — Т. I : От № 1—585. — 603 с.
458. Полн. собр. законов Российской Империи. Собрание 3-е : в 33 т. — СПб. : Гос. тип., 1886. — Т. II : От № 586 — 1292. — 1127 с.
459. Полн. собр. законов Российской Империи. Собрание 3-е : в 33 т. — СПб. : Гос. тип., 1886. — Т. III : От № 1293—1933. — 969 с.
460. Полн. собр. законов Российской Империи. Собрание 3-е : в 33 т. — СПб. : Гос. тип., 1887. — Т. V. : От № 2643—3435. — 1458 с.
461. Полн. собр. законов Российской Империи. Собрание 3-е : в 33 т. — СПб. : Гос. тип., 1888. — Т. VI : От № 3436—4137. — 1218 с.
462. Полн. собр. законов Российской Империи. Собрание 3-е : в 33 т. — СПб. : Гос. тип., 1889. — Т. VII : От № 4138—4932. — 1128 с.

463. Полн. собр. законов Российской Империи. Собрание 3-е : в 33 т. — СПб. : Гос. тип., 1890. — Т. VIII. : От № 4933—5685. — 1153 с.
464. Полн. собр. законов Российской Империи. Собрание 3-е : в 33 т. — СПб. : Гос. тип., 1891. — Т. IX : От № 5686—6504. — 1452 с.
465. Полн. собр. законов Российской Империи. Собрание 3-е : в 33 т. — СПб. : Гос. тип., 1893. — Т. X. Отд. I : От № 6505—7339. — 1015 с.
466. Полн. собр. законов Российской Империи. Собрание 3-е : в 33 т. — СПб. : Гос. тип., 1894. — Т. XI : От № 7340—8214. — 1372 с.
467. Полн. собр. законов Российской Империи. Собрание 3-е : в 33 т. — СПб. : Гос. тип., 1897. — Т. XIII : От № 9217—10232. — 1357 с.
468. Полн. собр. законов Российской Империи. Собрание 3-е : в 33 т. — СПб. : Гос. тип., 1898. — Т. XIV : От № 10233—11208. — 1482 с.
469. Полн. собр. законов Российской Империи. Собрание 3-е : в 33 т. — СПб. : Гос. тип., 1899. — Т. XV : От № 11209—12354. — 1501 с.
470. Полн. собр. законов Российской Империи. Собрание 3-е : в 33 т. — СПб. : Гос. тип., 1899. — Т. XVI. Отд. I : От № 12355—13610. — 1169 с.
471. Полн. собр. законов Российской Империи. Собрание 3-е : в 33 т. — СПб. : Гос. тип., 1899. — Т. XVI. Отд. II. : Приложения. — 713 с.
472. Полн. собр. законов Российской Империи. Собрание 3-е : в 33 т. — СПб. : Гос. тип., 1900. — Т. XVII : От № 13611—14860. — 1531 с.
473. Полн. собр. законов Российской Империи. Собрание 3-е : в 33 т. — СПб. : Гос. тип., 1901. — Т. XVIII. Отд. I : От № 14861—16309. — 1189 с.
474. Полн. собр. законов Российской Империи. Собрание 3-е : в 33 т. — СПб. : Гос. тип., 1901. — Т. XVIII. Отд. II : Приложения. — 765 с.
475. Полн. собр. законов Российской Империи. Собрание 3-е : в 33 т. — СПб. : Гос. тип., 1902. — Т. XIX. Отд. I : От № 16310—17967. — 1347 с.
476. Полн. собр. законов Российской Империи. Собрание 3-е : в 33 т. — СПб. : Гос. тип., 1902. — Т. XIX. Отд. II : Приложения. — 760 с.
477. Полн. собр. законов Российской Империи. Собрание 3-е : в 33 т. — СПб. : Гос. тип., 1902. — Т. XX. Отд. I : От № 17968—19504. — 1183 с.

478. Полн. собр. законов Российской Империи. Собрание 3-е : в 33 т. — СПб. : Гос. тип., 1902. — Т. XX. Отд. II : Приложения. — 785 с.
479. Полн. собр. законов Российской Империи. Собрание 3-е : в 33 т. — СПб. : Гос. тип., 1903. — Т. XXI. Отд. I : От № 19505—20931. — 1295 с.
480. Полн. собр. законов Российской Империи. Собрание 3-е : в 33 т. — СПб. : Гос. тип., 1903. — Т. XXI. Отд. II : Приложения. — 704 с.
481. Полн. собр. законов Российской Империи. Собрание 3-е : в 33 т. — СПб. : Гос. тип., 1904. — Т. XXII. Отд. I : От № 20932—22359. — 1161 с.
482. Полн. собр. законов Российской Империи. Собрание 3-е : в 33 т. — СПб. : Гос. тип., 1904. — Т. XXII. Отд. II : Приложения. — 775 с.
483. Полн. собр. законов Российской Империи. Собрание 3-е : в 33 т. — СПб. : Гос. тип., 1905. — Т. XXIII. Отд. I : От № 22360—23838. — 1277 с.
484. Полн. собр. законов Российской Империи. Собрание 3-е : в 33 т. — СПб. : Гос. тип., 1905. — Т. XXIII. Отд. II : Приложения. — 898 с.
485. Полн. собр. законов Российской Империи. Собрание 3-е : в 33 т. — СПб. : Гос. тип., 1907. — Т. XXIV. Отд. I : От № 23839—25604. — 1271 с.
486. Полн. собр. законов Российской Империи. Собрание 3-е : в 33 т. — СПб. : Гос. тип., 1907. — Т. XXIV. Отд. II : Приложения. — 979 с.
487. Полн. собр. законов Российской Империи. Собрание 3-е : в 33 т. — СПб. : Гос. тип., 1909. — Т. XXIV : 1906 г. — 815 с.
488. Полн. собр. законов Российской Империи. Собрание 3-е : в 33 т. — СПб. : Гос. тип., 1909. — Т. XXV: 1906 г. — 753 с.
489. Полн. собр. законов Российской Империи. Собрание 3-е : в 33 т. — СПб. : Гос. тип., 1909. — Т. XXVI : 1906 г. — 984 с.
490. Полн. собр. законов Российской Империи. Собрание 3-е : в 33 т. — СПб. : Гос. тип., 1913. — Т. XXX : 1910 г. — 824 с.
491. Полн. собр. законов Российской Империи. Собрание 3-е : в 33 т. — СПб. : Гос. тип., 1914. — Т. XXXI : 1911 г. — 846 с.
492. Постановления Бердянского очередного уезд. земского собр., с 1 по 9 сентября 1871 г. — Екатеринослав, 1872. — VI+476 с.+таб.

493. Призрение покинутых детей в Екатериносл. губ. : Отчет о деятельности приюта для покинутых детей за 1912 г. — Екатеринослав, 1913. — 81 с.
494. Приложение ко Всеподданнейшему отчету о состоянии Таврической губернии за 1887 г. — Симферополь, 1888. — 108 с.
495. Приложение ко Всеподданнейшему отчету о состоянии Таврической губернии за 1889 г. — Симферополь, 1890. — 107 с., табл.
496. Приложение ко Всеподданнейшему отчету о состоянии Таврической губернии за 1890 г. — Симферополь, 1891. — 56 с., табл.
497. Приложение ко Всеподданнейшему отчету о состоянии Таврической губернии за 1891 г. — Симферополь, 1892. — 59 с., табл.
498. Приложение ко Всеподданнейшему отчету о состоянии Таврической губернии за 1892 г. — Симферополь, 1893. — 52 с., табл.
499. Приложение ко Всеподданнейшему отчету о состоянии Таврической губернии за 1893 г. — Симферополь, 1894. — 50 с., табл.
500. Приложение ко Всеподданнейшему отчету о состоянии Таврической губернии за 1894 г. — Симферополь, 1895. — 46 с., табл.
501. Приложение ко Всеподданнейшему отчету о состоянии Таврической губернии за 1895 г. — Симферополь, 1896. — 56 с., табл.
502. Приложение ко Всеподданнейшему отчету о состоянии Таврической губернии за 1896 г. — Симферополь, 1897. — 44 с., табл.
503. Прокопович С. Н. Аграрный кризис и мероприятия правительства / С. Н. Прокопович. — СПб., 1912. — 223 с.
504. Прокопович С. Н. Аграрный вопрос в цифрах / С. Н. Прокопович. — СПб. : Тип. Тов-ва «Общественная польза», 1907. — 98 с.
505. Прокопович С. Н. Сельскохозяйственная кооперация и бюджет крестьянского хозяйства / С. Н. Прокопович. — М. ; Пг. : Центр. Тов-во «Кооперативное издательство», 1922. — 92 с.
506. Протоколы заседаний комиссии Екатеринославского губернского земства 16 и 18 апреля 1896 г. по вопросу о призрении душевнобольных. — Екатеринослав, 1896. — 51 с.

507. Пять лет жизни колонии душевнобольных Екатеринославского губернского земства с 1898 по 1903 гг. — Екатеринослав, 1903. — 72 с.
508. Ребрин И. А. Крестьянская реформа в Екатеринославской губернии : (ист. очерк) / И. А. Ребрин // Екатериносл. губерния: Памятная книжка и Адрес-календарь на 1903 г. Вып. 3 — Екатеринослав, 1903. — С. 1—312.
509. Ремесла и промыслы Херсонской губернии. — Херсон, 1905. — 138 с.
510. Рогулин В. Неудачное ходачество / В. Рогулин // Сельскохоз. хроника Херсон. уезда. — 1909. — Январь-февраль. — С. 36-37.
511. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности М-ва Народного просвещения 1802-1902. — СПб., 1902. — 785 с. [511, с. 560]
512. Россия. 1913. Статистико-документальный сб. — СПб., 1995. — 389 с.
513. Руденко Н. В. Листи В. Ястребова до Ф. Вовка / Н. В. Руденко // Записки н.-д. лаб. іст. Півден. України ЗДУ: Південна Україна XVIII — XIX ст. Вип. 5. — Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2000. — С. 31—70.
514. Рудченко И. Я. Чумацкие народные песни / И. Я. Рудченко. — К. : Тип. М. П. Фрица, 1874. — XIII+263 с.
515. Сазонов Г. Обзор деятельности земств по сельскому хозяйству : в 3 т. Т. 1 / Г. Сазонов. — СПб., 1896-1897. — 511 с.
516. Сборник законов и распоряжений по землеустройству. — СПб. : Изд-во Глав. Упр. Землеустройства и Земледелия, 1911.
517. Сборник законов и распоряжений по землеустройству. — СПб., 1908 — С. 1289-1294.
518. Сборник правил и инструкций по Крестьянскому поземельному банку. 1883-1908. — СПб. : Тип. М-ва Финансов, 1908. — 429 с.
519. Сборник сведений по общественной благотворительности. — СПб., 1886. — Т. 7. — 781 с.
520. Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России иностранных государств. — Пг., 1917. — С. 2.
521. Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России иностранных государств. — Пг., 1917.

522. Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Т. 9 : Памятная книжка Таврической губернии. — Симферополь : Тип. газеты «Крым», 1889. — 6+76+107+124+69+73+68+91+36+3 с.
523. Сборник статических и материалов Министерства Юстиции за 1909 год. — СПб. : Тип. Сената, 1910. — Вып. 25. — 396 с.
524. Сборник статических и материалов Министерства Юстиции за 1914 год. — СПб. : Тип. Сената, 1916. — Вып. 30. — 448 с.
525. Сборник узаконений и распоряжений правительства о сельском хозяйстве : (Общее положение о крестьянах). — СПб. : Тип. М-ва Внутренних Дел, 1911. — 872 с.
526. Свод узаконений и распоряжений правительства по врачебной части и санитарии в Империи. — СПб., 1895-1896. — С. 218—237.
527. Свод узаконений и распоряжений правительства по устройству быта крестьян. — СПб, 1873 — Т. 1—2. — 831 с.
528. Свод узаконений и уставов кредитных товариществ . — СПб., 1873. — Т. 1—2. — 573 с.
529. Святловский В. В. К вопросу о судьбах землевладения в России : (Статистика мобилизации земельной собственности) / В. В. Святловский. — СПб. : «Начало», 1907. — 99 с.
530. Сельское хозяйство в России в XX веке : сб. стат.-экон. сведений за 1901-1922 гг. — М., 1923 — 295 с.
531. Сельскохозяйственные и статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. Вып. V : Вольнонаемный труд в хозяйствах владельческих и передвижение рабочих в связи с стат.-экон. обзором Европ. России в сельскохозяйственном и промышленном отношениях / сост. С. А. Короленко. — СПб., 1892.
532. Сельскохозяйственный обзор Таврической губернии за десятилетие 1899 — 1908 гг. : (по данным текущей статистики). — Симферополь, 1911. — III+167 с.

533. Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866-1913 гг. Т. 2 : 1890-1913 — Екатеринослав, 1914. — 629 с.
534. Соседка Н. Продажа наделов / Н. Соседка // Сельскохозяйственная хроника Херсонского уезда. — 1909. — Апрель. — С. 94.
535. Сосновцев М. Екатеринославское губернское земство и начальная школа / М. Сосновцев // Пятидесятилетие Екатеринославского губернского земства. 1866-1916. — Екатеринослав, 1916. — С. 26—30.
536. Списки сельских обществ и общин Екатериносл. губ. — Екатеринослав, 1899. — 39 с.
537. Список действующих ссудно-сберегательных товариществ по губерниям и областям империи на 1 января 1910 г. — СПб., 1910 — 42 с.
538. Список земельных владений Екатеринославского уезда Екатеринославской губернии. — Екатеринослав, 1899. — IV+173 с.
539. Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении. — Херсон : Тип. Губернского правления, 1896. — XXIV+582 с.
540. Список населенных мест Херсонской губернии. — Херсон : Тип. Херсон. губернского правления, 1888. — 33+25+47+27+24+31 с.
541. Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах. Ч. 1. — СПб., 1911. — С. 104-105.
542. Статистика землевладения. 1905 год. Свод данных по 50 губерниям Европ. России. — СПб. : Центр. тип. Н. Я. Манкова, 1907. — 267 с.
543. Статистика Украины. Сер. I : Демография, № 47. Т. 3, Вып. I : Материалы по естественному движению населения Украины. 1867-1914. — Харьков, 1924 — 45 с.
544. Стат.-экон. обзор Екатеринославской губ. за 1898 г. — Екатеринослав, 1899. — VII+222 с.
545. Стат.-экон. обзор Херсонской губ. за 1897 г. — Херсон, 1898. — 304 с.
546. Стат.-экон. обзор Херсонской губ. за 1904 г. — Херсон, 1908. — 329 с.

547. Стат.-экон. обзор Херсонской губ. за 1906 г. — Херсон, 1909. — 156 с.
548. Стат.-экон. обзор Херсонской губ. за 1907 г. — Херсон, 1909. — 362 с.
549. Стат.-экон. обзор Херсонской губ. за 1908 г. — Херсон, 1910. — 373 с.
550. Стат.-экон. обзор Херсонской губ. за 1909 г. — Херсон, 1911. — 236 с.
551. Стат.-экон. обзор Херсонской губ. за 1910 г. — Херсон, 1912. — 437 с.
552. Стат.-экон. обзор Херсонской губ. за 1911 г. — Херсон, 1913. — 369 с.
553. Стат.-экон. обзор Херсонской губ. за 1912 г. — Херсон, 1914. — 397 с.
554. Стат.-экон. обзор Херсонской губ. за 1913 г. — Херсон, 1915. — 373 с.
555. Стат. сведения по земельному вопросу в Европ. России. — СПб., 1906.
556. Стат. обзор Екатериносл. губ. за 1909 г. — Екатеринослав, 1910. — С. 26.
557. Стат. справочник по аграрному вопросу : Сведения стат. отделов Всерос. Земского Союза. Вып. I. — М. : «Универсальная б-ка», 1916. — 30 с.
558. Стат. справочник по землевладению и землепользованию Екатеринославской губ. — Екатеринослав, 1917. — 184 с.
559. Стат. справочник по аграрному вопросу. Сведения стат. отделов Всерос. Земского Союза. Вып. 1. — М., 1916. — С. 116.
560. Стат. справочник по Югу России. — Полтава : Электрическая типолит. И. А. Дохмана, 1910. — 76 с.
561. Стат. справочник. Население и землевладение России по губерниям. — СПб., 1906. — С. 4—5.
562. Стат. ежегодник России. 1915 год. Год XII. — Пг., 1916. — 247 с.
563. Стат. свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания за 1866-1913 гг. — Екатеринослав : Тип. К. А. Андрущенко, 1916. — 1427 с.
564. Столыпин Д. А. Право на землю / Д. А. Столыпин. — М., 1863. — 8 с.
565. Столыпин Д. А. Об устройстве арендных хуторов на владельческих землях и крестьянском хозяйстве вообще : (Из сельскохоз. практики) / Д. А. Столыпин. — М., 1892. — 20 с.

566. Столыпин Д. А. Развитие сельскохозяйственной промышленности (Переселение на новые места) / Д. А. Столыпин. — СПб. : Печатка М. Головина, 1896. — 16 с.
567. Столыпин Д. А. Научные очерки. Начала социологии / Д. А. Столыпин. — М. : Тип. А. Гатцука, 1890. — 66 с.
568. Столыпин Д. А. Несколько слов о классификации наук О. Конта / Д. А. Столыпин. — М. : Тип. А. Гатцука, 1890. — 84 с.
569. Столыпин Д. А. Право на землю / Дмитрий Аркадьевич Столыпин. — М. : Тип. А. Гатцука, 1874. — 18 с.
570. Столыпин П. А. Нам нужна Великая Россия : (Полн. собр. речей в Гос. Думе и Гос. Сов.) / П. А. Столыпин. — М. : Мол. гвардия, 1991. — 364 с.
571. Таврическая губерния. Свод постановлений местных комитетов Особого Сопровождающего о нуждах сельскохоз. промышленности. — СПб. : Центр. тип. Н. Я. Манкова. 1903. — 268 с.
572. Тысяча девятьсот семнадцатый год в деревне : (Воспоминания крестьян). — М. : Изд-во полит. лит., 1967. — 288 с.
573. Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов : в 2 т. — СПб., 1905. — Т. 2. — 783 с. (нач. с 1809 стр.)
574. Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов : в 2 т. — СПб., 1905. — Т. 1 — 1808 с.
575. Укрепление наделов // Сельскохозяйственная хроника Херсонского уезда. — 1908. — Сентябрь-октябрь. — С. 184—185.
576. Усна історія Степової України. Т. 1 : Запорізький край / [голов. ред. А. Бойко]. — Запоріжжя : АА ТанDEM, 2008. — 516 с.
577. Усна історія Степової України. Т. 2 : Запорізький край / [голов. ред. А. Бойко]. — Запоріжжя : АА ТанDEM, 2008. — 512 с.
578. Усна історія Степової України. Т. 3 : Запорізький край / [голов. ред. А. Бойко]. — Запоріжжя : АА ТанDEM, 2008. — 492 с.
579. Усна історія Степової України. Т. 7. — Запоріжжя, 2009. — 388 с.
580. Усна історія Степової України. Т. 9. — Запоріжжя, 2010. — 412 с.

581. Усна історія Степової України. Т. 5. — Запоріжжя, 2008. — 560 с.
582. Усна історія Степової України. Т. 6. — Запоріжжя, 2008. — 562 с.
583. Усна історія Степової України. Т. 8. — Запоріжжя, 2010. — 362 с.
584. Ученая экспедиция Д. И. Яворницкого // Киевская старина. — 1901. — Июль-август. — Т. LXXIV. — С. 22.
585. Фирсов Б. М. Быт великорусских крестьян-землепашцев : Описание материалов Этногр. бюро кн. В. Н. Теньшева / Б. М. Фирсов, И. Г. Киселева. — СПб. : Изд-во Европейского дома, 1993. — 471 с.
586. Харузин Н. Н. Сборник сведений для изучения быта крестьянского населения России. Вып. 1 / Н. Н. Харузин. — М. : Тип. А. Левенсон и К°, 1889. — 406 с.
587. Херсонская губерния. Свод постановлений местных комитетов Особого Совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности. — СПб. : Центр. тип. Н. Я. Манкова, 1903. — 397 с.
588. Херсонская старина // Киевская старина. — 1902. — Июль-август. — Т. LXXVIII. — С. 139—140.
589. Хлебная тоговля в уезде // Сельскохоз. хроника Херсон. уезда. — 1909. — Сентябрь. — С. 29.
590. Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Рос. Империи 1897 г. — СПб., 1906. — С. 135.
591. Чубинский П. П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии / П. П. Чубинский // Записки Император. Русского Геогр. О-ва по отд-нию Этнография. — СПб., 1868. — Т. II. — С. 74.
592. Щербина Ф. А. Крестьянские бюджеты и зависимость их от урожаев и цен на хлеба / Ф. А. Щербина. — СПб., 1897. — 95 с.
593. Энгельгардт А. Н. Из деревни: 12 писем: 1872—1887 / А. Н. Энгельгардт. — М. : Мысль, 1987.
594. Яворницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. Ч. 1 / Д. И. Яворницкий. — СПб., 1888. — 354 с.

*ЛІТЕРАТУРА***Монографії, статті, брошури**

595. Аврех А. Я. П. А. Столыпин и судьбы реформ в России / А. Я. Аврех. — М. : Наука, 1991. — 96 с.
596. Алешина Ю. Е. Поло-ролевая дифференциация как комплекс. показатель межличн. отношений супругов / Ю. Е. Алешина, И. Ю. Борисов // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 14 : Психология. — 1989. — № 2. — С. 44—53.
597. Антонов А. И. Социология семьи / А. И. Антонов, В. М. Медков. — М. : Изд-во МГУ, 1996. — 304 с.
598. Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европ. России (конец XIX-начало XX вв.) / А. М. Анфимов. — М. : Наука, 1963 — 173 с.
599. Анфимов А. Н. Земельная аренда в России в начале XX века / А. Н. Анфимов. — М. : Наука, 1961. — 264 с.
600. Анфимов А. Н. К вопросу о развитии аграрного капитализма в России / А. Н. Анфимов // Истор. зап. — М., 1960. — Т. 65. — С. 24—69.
601. Анфимов А. М. Крестьянское хозяйство Европейской России / А. Н. Анфимов. — М. : Наука, 1983. — 187 с.
602. Арина А. Е. Социально-экономические изменения в деревне : Мелитопольский район (1885-1938 гг.) / А. Е. Арина, Г. Г. Котов, К. В. Лосева. — М. : Сельхозгиз, 1939. — 408 с.
603. Атаманчук Г. В. Сущность государственной службы : история, теория, закон, практика / Г. В. Атаманчук. — М. : РАГС, 2002. — 266 с.
604. Афанасьев М. Н. Клиентела в России вчера и сегодня / М. Н. Афанасьев // Полит. исслед. — 1994. — №1. — С. 124—127.
605. Бабич К. Е. Социальная статистика : конспект лекций / К. Е. Бабич. — Харьков : ХГЭУ, 2003. — 60 с.

606. Бар Ф. Коренное преобразования крестьянского хозяйства и общинного землевладения / Ф. Бар. — СПб. : Тип. Гл. Упр. Уделов, 1909. — 118 с.
607. Бар Ф. Главнейшие причины упадка и задолженности круп. и сред. землевладения, крестьянских общинных хозяйств в России и меры к коренному преобразованию / Ф. Бар. — СПб. : Основа, 1903. — 115 с.
608. Батурицкий Д. А. Аграрная политика правительства и Крестьянский поземельный банк / Д. А. Батурицкий. — М. : Прибой, 1925. — 144 с.
609. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація і селянське господарство / І. Батюк. — Харків : Червоний шлях, 1924. — 85 с.
610. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні / І. Батюк. — Харків : Книгоспілка, 1925. — 91 с.
611. Безгин В. Б. Крестьянская повседневность (традиции конца XIX — начала XX века) / В. Б. Безгин. — М. ; Тамбов : Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2004. — 304 с.
612. Белова Е. Б. Историческая информатика / Е. Б. Белова. — М. : Наука, 1996. — 317 с.
613. Бернштам Т. А. Молодежь в обрядовой жизни русской общины XIX-начало XX века / Т. А. Бернштам. — Ленинград : Наука, 1988. — 274 с.
614. Божко Л. М. Левитський як кооператор і його хліборобські спілки / Л. М. Божко. — Львів : Економіст, 1909. — 27 с.
615. Бойко А. В. Історія степової України середини XVIII-XIX століття і її селянська візія / А. В. Бойко // Джерела з історії Півден. України Ч. 1 : Мемуари та щоденники. — Запоріжжя, 2005. — Т. 5, кн. 1. — С. 33—46.
616. Бойко А. В. Роль отходничества в формировании контингента рабочей силы в городах : (на материалах юга Украины) / А. В. Бойко // Рабочий класс СССР — ведущая рев. и созидат. сила сов. общества : тезисы докл. и сообщ. Респ. науч. конф. Ч. 1. — Донецк, 1987. — С. 34—35.
617. Бойко Я. В. Міграція та особливості міграційного процесу на Півдні України (1880-1918) / Я. В. Бойко // Матеріали других наук. читань, присвяч. пам'яті Д. П. Пойди. — Дніпропетровськ, 1997. — С. 69—72.

618. Бойко Я. В. Аграрне заселення Південної України (друга пол. XIX — почат. XX ст.) / Я. В. Бойко // Вісн. Черкас. ун-ту. — Черкаси, 2004. — Вип. 61 : Сер.: Іст. науки. — С. 119—136.
619. Бойко Я. В. Заселение Южной Украины. Формирование этнического состава населения края: русские и украинцы (конец XVIII—начало XXI в.) : этноstat. очерк. Вып. 1 / Я. В. Бойко. — Черкасы : Вертикаль, 2007. — 48 с.
620. Бойко Я. В. Земледельческий отход крестьянства на юг Украины (вторая пол. XIX—начало XX в.) / Я. В. Бойко // Питання аграрної історії України та Росії. — Дніпропетровськ, 2002. — С. 91—96.
621. Бойко Я. В. Міграційні джерела формування ринку праці на півдні України (1861-1917 рр.) / Я. В. Бойко // Український селянин. — Черкаси, 2006. — Вип. 10. — С. 239—241.
622. Бойко Я. В. Міграція селянства на південь України (др. пол. XIX — почат. XX ст.) / Я. В. Бойко // Наддніпрянська Україна в контексті іст. розв. Центр.-Східної Європи : матеріали міжнар. наук.-теор. конф. — Дніпропетровськ, 2006. — С. 202—209.
623. Бойко Я. В. Переселенська політика та переселенське законодавство в Росії (60-80 роки XIX ст.) / Я. В. Бойко // Вісн. Черкас. ун-ту. — Черкаси, 2005. — Вип. 80 : Сер.: Іст. науки. — С. 61—75.
624. Бойко Я. В. Розселення переселенців та розміщення представників східнослов'ян. етносів у Північ. Причорномор'ї (друга пол. XIX—почат. XX ст.) / Я. В. Бойко // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. нац. ун-ту. — Запоріжжя, 2009. — Вип. 27. — С. 44—54.
625. Бойко Я. В. Роль Крестьянского банка в заселении Южной Украины (80-е годы XIX – нач. XX в.) / Я. В. Бойко // Південна Україна XVIII—XIX ст. : Записки н.-д. лаб. історії Півден.України ЗДУ. — Запоріжжя, 1999. — Вип. 5. — С. 151—170.
626. Бойко Я. В. Самовільні переселення селянства на Південь України (друга половина XIX—початок XX століть) / Я. В. Бойко // Південна

- Україна XVIII-XIX століття : Записки н.-д. лаб. історії Півден. України ЗДУ. — Запоріжжя, 1996. — Вип. 2. — С. 124—130.
627. Бойко Я. В. Соціально-економічне становище селянства центр. районів Європ. Росії у другій пол. XIX ст. / Я. В. Бойко // Вісн. Черкас. ун-ту. — Черкаси, 2006. — Вип. 90 : Сер.: Іст. науки. — С. 137—155.
628. Болтарович З. Традиції сімейного виховання / З. Болтарович // Народна творчість та етнографія. — 1993.— № 2. — С. 16—24.
629. Болтарович З. Українська народна медицина / З. Болтарович. — К. : Абрис, 1994. — 319 с.
630. Боржковскій В. «Парубоцтво» как особая группа в малорусском сельском обществе / В. Боржковскій // Киевская Старина. — 1887. — № 18. — С. 765—776.
631. Борисенко В. К. Весільні звичаї та обряди на Україні : (Іст.-етногр. дослідж.) / В. К. Борисенко. — К. : Наук. думка, 1988. — 188 с.
632. Боровиковский А. Женская доля по малороссийским песням : Очерк из малорос. поэзии / А. Боровиковский. — СПб., 1879. — 64 с.
633. Бородаєвський С. В. Історія кооперації / С. В. Бородаєвський. — Прага : Укр. громад. вид. фонд, 1925. — 438 с.
634. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII вв. Т. 1 / Фернах Бродель. — М. : Прогресс, 1986. — 622 с.
635. Бруцкус Б. Д. Аграрний вопрос и аграрная политика / Б. Д. Бруцкус. — СПб. : Право, 1922. — 235 с.
636. Бутенко И. А. Социальное познание и мир повседневности / И. А. Бутенко. — М. : Наука, 1987. — 141, [3] с.
637. Ванденфельс Б. Повседневность как плавильный тигль рациональности / Б. Ванденфельс // Социологос. Вып. 1 : Общество и сферы смысла. — М. : Прогресс, 1991. — С. 39—50.
638. Варга Е. Очерки по аграрному вопросу. Т. 1, вып. 1 / Е. Варга. — М. : Моск. рабочий, 1924. — 117 с.

639. Василевский Е. Г. Идеиня боръба партий вокруг столыпинской аграрной реформы / Е. Г. Василевский. — М., 1954. — 84 с.
640. Вдовин В. Крестьянский поземельный банк (1883-1895) / В. Вдовин. — М. : Госполитиздат, 1959. — 196 с.
641. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер ; [пер. с нем.]. — М. : Наука, 1990. — 808 с. — (Социол. мысль Запада).
642. Вебер М. История хозяйства : Город / М. Вебер. — М. : Канон-пресс-Ц ; Кучково поле, 2001. — 576 с.
643. Вебер М. Избранное. Образ общества / М. Вебер ; [пер. с нем.]. — М. : Юрист, 1994. — 704 с.
644. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / М. Вебер ; [перекл. з нім. О. Погорілого]. — К. : Основа, 1994. — 261 с.
645. Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет. Т. 1 : Бюджет. Медицина. Общественное призрение. Народное образование / Б. Б. Веселовский. — СПб. : Изд-во О. Н. Поповой, 1909. — 724 с.
646. Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет. Т. 4 : История земства / Б. Б. Веселовский. — СПб. : Изд-во О. Н. Поповой, 1911. — 279 с.
647. Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет. Т. 3 : История земства / Б. Б. Веселовский. — СПб. : Изд-во О. Н. Поповой, 1911. — 708 с.
648. Веселовский Б. Б. Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России (1902—1906 гг.) / Б. Б. Веселовский. — СПб., 1907. — 618 с.
649. Ветрова Г. В. Формування промислового робітництва на півдні України у другій пол. ХІХ ст. / Г. В. Ветрова // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріж. нац. ун-ту. — Запоріжжя, 2010. — Вип. 28. — С. 66—71.
650. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні / П. Височанський. — Харків : Червоний шлях, 1925. — 52 с.
651. Виханский О. С. Менеджмент / О. С. Виханский, А. И. Наумов. — М. : Гардарики, 1998. — 527 с.
652. Вихляев П. А. Дифференциация земледельческих предприятий в условиях мирового сел. хоз-ва / П. А. Вихляев. — М., 1926. — 63 с.

653. Вишневский А. Г. Эволюция российской семьи / А. Г. Вишневский // Экология и жизнь. — 2008. — № 7. — С. 33—46.
654. Вітанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Вітанович. — Нью-Йорк : ТУК, 1964. — 547 с.
655. Власов П. В. Благотворительность и милосердие в России / П. В. Власов. — М. : Центрполиграф, 2001. — 444 с.
656. Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. Т. 1. — СПб., 1897. — 532 с.
657. Водотика С. Г. Загальний перепис населення 1897 р. про підсумки соціально-економічного розвитку Херсона у пореформену добу / С. Г. Водотика // Наук. записки. Пробл. археології, етнографії, історії, історіографії, літературознавства, музеєзнавства, ономастики, соціології / Херсон. краєзн. музей. — Херсон, 2004. — С. 8—12.
658. Волновые процессы в общественном развитии. — Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, 1992. — 227 с.
659. Воропай О. Звичаї нашого народу : Етногр. нарис / О. Воропай. — К. : Оберіг, 1993. — 590 с.
660. Габрук О. І. Демографічна статистика : Аналітико-стат. інформація / О. І. Габрук. — К. : УкрІНТЕІ, 2002. — 37 с.
661. Гайденко П. П. Социология Макса Вебера / П. П. Гайденко // Вебер М. Избранные произведения. — М., 1990. — С. 3—8.
662. Гайденко П. П. История и рациональность. Социология Макса Вебера и веберовский ренессанс / П. П. Гайденко, Ю.Н.Давыдов. — М. : Политиздат, 1991. — 268 с.
663. Гайденко П. П. Проблема бюрократии у Макса Вебера / П. П. Гайденко, Ю. Н. Давыдов // Вопр. философии. — 1991. — № 3. — С. 175—178.
664. Гайстер А. Сельское хозяйство капиталистической России (от реформы 1861г. до революции 1905г.) / А. Гайстер. — М., 1928. — 176 с.

665. Гарбатьок В. Г. Развитие капитализма в землевладении и разложение крестьянства на Украине / В. Г. Гарбатьок // Вопросы истории. — 1956. — № 9. — С. 24—46.
666. Гвоздевич С. Родильна обрядовість українців / С. Гвоздевич // Народозн. Зошити. — 1997. — № 2. — С. 111—122.
667. Герасименко М. В. Вирішення питання забезпечення лікарськими кадрами у практиці земської медицини Півдня України / М. В. Герасименко // Південний архів. Іст. науки. — Херсон, 2002. — Вип. 10, № 7. — С. 82—93.
668. Герасименко М. В. Лікувально-продовольчі пункти в протиепідемічній боротьбі земств Півдня України наприкінці ХІХ ст. / М. В. Герасименко // Південний архів. Іст. науки. — Херсон, 2003. — Вип. 12. — С. 47—51.
669. Гетрелл П. Социальная история как метаистория / Питер Гетрелл, Дэвид Мэйси, Грегори Фриз // Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII—начало XX в.) : в 2 т. Т. 1 / Б. Н. Миронов. — 3-е изд. испр., доп. — СПб., 2003. — С. I—XIV.
670. Гинс Г. Переселение и колонизация / Г. Гинс // Вопр. колонизации. — СПб., 1913. — № 13. — С. 39—100.
671. Головин К. Ф. Сельская община в литературе и действительности / К. Ф. Головин. — СПб. : Тип. М. Стасюлевича, 1887. — 259 с.
672. Горинь Г. Громада і громадський побут / Г. Горинь // Українське народознавство. — Львів, 1994. — 446 с.
673. Город и деревня в Европейской России: сто лет перемен : моногр. сб. / Ин-т географии РАН. — М., 2001. — 560 с.
674. Градовский А. Д. Системы местного управления на западе Европы и в России : сб. гос. учений : в 9 т. Т. 5 / А. Д. Градовский. — СПб., 1904. — 94 с.
675. Гребцова И. С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (Вторая треть ХІХ в.) / И. С. Гребцова. — Одесса : Астропринт, 2002. — 408 с.

676. Грунт А. Я. Россия в эпоху империализма 1907-1917 / А. Я. Грунт, В. Н. Фирстова. — М. : Изд-во ИМО, 1960. — 42 с.
677. Грушевський М. Початки громадянства : Генетична соціологія / М. Грушевський. — Прага, 1921. — 328 с.
678. Гуревич Б. Ясли-приюты в Мариупольском уезде / Б. Гуревич // Врач.-сан. хроника Екатериносл. губ. — 1902. — № 10. — С. 117—189.
679. Гуревич Н. Б. К вопросу дифференциации крестьянского хозяйства Украины / Н. Б. Гуревич. — Харьков, 1925. — 64 с.
680. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х рр. ХІХ ст. / І. О. Гуржій — К. : Наук. думка, 1968. — 292 с.
681. Данилюк А. Українська хата / А. Данилюк. — К., 1991. — 108 с.
682. Дейч Г. М. Особое совещание о нуждах сельскохоз. промышленности 1902-1905 гг. / Г. М. Дейч. — Ленинград, 1946. — 246 с.
683. Дерлиця М. Селянські діти : Етногр. нарис / М. Дерлиця // Етногр. зб. НТШ. Т. 5.— Львів, 1898. — С. 121.
684. Джерела з історії Південної України. Т. 5, кн. 2 : Мемуари та щоденники. Ч. 1. — Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2005. — 516 с.
685. Джерела з історії Південної України. Т. 5, кн. 1. : Мемуари та щоденники. Ч. 1. — Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2005. — 427 с.
686. Джерела з історії Південної України. Т. 9 : Мемуари та щоденники. Ч. 2. — Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2006. — 632 с.
687. Джерелознавство історії Південної України. — К., 2004. — 124 с.
688. Дроздов В. П. Около земли : Очерк по землеустройству / В. П. Дроздов. — М. : Изд-е М. и С. Сабашниковых, 1909. — 71 с.
689. Дружинин Н. П. Юридическое положение крестьян / Н. П. Дружинин. — СПб. : Тип. М. Меркушева, 1897. — 397 с.
690. Дубровский С. М. Очерки русской революции. Вып. 1 : Сельское хозяйство / С. М. Дубровский. — М., 1922. — 271 с.
691. Дубровский С. М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма / С. М. Дубровский. — М. : Наука, 1975. — 388 с.

692. Дубровский С. М. Столыпинская аграрная реформа : Капитализация сельского хозяйства в XX веке / С. М. Дубровский. — Ленинград : Прибой, 1925. — 548 с.
693. Дубровский С. М. Столыпинская земельная реформа : Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века / С. М. Дубровский. — М. : Наука, 1963. — 584 с.
694. Дякин В. С. Деньги для сельского хозяйства 1892-1914 гг. : Аграрный кредит в экономической политике царизма / В. С. Дякин. — СПб. : Изд-во СПбГУ, 1997. — 356 с.
695. Егоров М. Крестьянское движение в Центр. черноземной области в 1907-1914гг. / М. Егоров // Вопр. ист. — 1948. — № 5. — С. 52—61.
696. Ерасов Б. С. Социальная культурология / Б. С. Ерасов. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Аспект Пресс, 1996. — 590, [1] с.
697. Етнонаціональні процеси в Україні: історія і сучасність. — К. : Голов. спеціаліз. ред. л-ри мовами нац. меншин України, 2001 — 423 с.
698. Ефимова М. Р. Социальная статистика : учеб. пособие / М. Р. Ефимова, С. Г. Бычкова. — М. : Финансы и стат., 2003. — 339 с.
699. Ефименко П. К истории семейных разделов у крестьян / П. Ефименко // Киевская старина. — 1886. — Т. 14. — С. 593—598.
700. Ефименко П. Обычное право украинского народа / П. Ефименко // Украинский народ в его прошлом и настоящем. Т. 2. / под. ред. Ф. К. Волкова. — Пг., 1916. — С. 648—663.
701. Зак А. М. Крестьянский поземельный банк. 1883-1910 / А. М. Зак. — М. : Тип. тов-ва Н.Н.Кушнарёва и К°, 1911. — 607 с.
702. Заозерский Н. А. Государство и церковь в деле законодательства о поводах к разводу / Н. А. Заозерский. — СПб., 1913. — 20 с.
703. Запорізький архів. Студії з історії греків Південної України XVIII—XX ст. — Запоріжжя, 2003. — 157 с.

704. Зверева Г. И. Реальность и исторический нарратив: проблемы саморефлексии новой интеллектуальной истории / Г. И. Зверева // Одиссей. — М., 1996 — С. 11—24.
705. Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография / Д. К. Зеленин. — М. : Наука, 1991. — 522 с.
706. Зигер Р. Социальная история семьи в Западной Европе (конец XVIII—XX вв.) / Р. Зигер; пер. с нем. — М. : Владос, 1997. — 302 с.
707. Зиммель Г. Избранное : в 2 т. / Г. Зиммель. — М. : Юрист, 1996. — Т. 1 : Философия культуры. — 468 с.
708. Зиммель Г. Избранное : в 2 т. / Г. Зиммель. — М. : Юрист, 1996. — Т. 2 : Созерцание жизни. — 607 с.
709. Зиммель Г. Чужак / Г. Зиммель // Социолог. теория : история, современность, перспективы. — СПб., 2007. — С. 237—271.
710. Зубко А. М. Вивчення земськими статистичними органами соціально-економічного розвитку України (1864–1917 рр.) / А. М. Зубко // Укр. іст. журнал. — 1988. — № 3. — С. 130—138.
711. Зырянов П. Н. Крестьянская община Европейской России. 1907–1914 / П. Н. Зырянов. — М. : Наука, 1992. — 368 с.
712. Зырянов П. Н. Пётр Столыпин : Политический портрет / П. Н. Зырянов. — М. : Высш. школа, 1992. — 158 с.
713. Зязева Л. К. Предметы воспитания украинцев / Л. К. Зязева // «Мир детства» в традиционной культуре народов СССР : сб. науч. тр. Ч. 1. — Ленинград, 1991. — С. 24—30.
714. Иванов Л. М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905-1907 гг. / Л. М. Иванов // Ист. записки. — М., 1957. — Т. 60. — С. 176—214.
715. Иванов П. В. Народные рассказы о доле / П. В. Иванов // Українці: нар. вірування, повір'я, демонологія. — К. : Либідь, 1991. — С. 342—374.
716. Історіографічна традиція й дослідження аграрної історії Півден. України // Осягнення історії : зб. наук. пр. — Острог, 1999. — С. 153—161.

717. Историческая психология : предмет, структура и методы / под ред. А. А. Королева. — М., 2004. — 314 с.
718. Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область. — К. : Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії АН УРСР, 1969. — 954 с.
719. Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. — К. : Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії АН УРСР, 1970. — 992 с. ; 12 л. іл.
720. Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область. — К. : Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії АН УРСР, 1970. — 765 с. ; 12 л. іл.
721. Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область. — К. : Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії АН УРСР, 1968. — 940 с. ; 11 л. іл.
722. Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. — К. : Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії АН УРСР, 1971. — 771 с.
723. Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. — К. : Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії АН УРСР, 1969. — 910 с. ; 11 л. іл.
724. Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. — К. : Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії АН УРСР, 1972. — 687 с. ; 11 л. іл.
725. Історія народного господарства Української РСР : у 3 т. Т. 2 .— К. : Наук. думка, 1983. — 468 с.
726. Історія селянства Української РСР. Т. 1. — К., 1976. — 236 с.
727. Історія Української РСР : у 10 т. Т. 4. — К. : Наук. думка, 1983. — 387 с.
728. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII—первой половине XIX в. (1719-1838) / В. М. Кабузан. — М. : Наука, 1976. — 384 с.
729. Карагодин А. И. История Запорожского края. (1770-1917) / А. И. Карагодин. — Запорожье : Запорож. гос. ун-т, 1998. — 286 с.
730. Карагодин А. И. Очерки истории сельского хозяйства Запорожского края во II пол. XIX в. / А. И. Карагодин // Из прошлого Запорожья : сб. ст. Вып. 2. — Запорожье, 1992. — С. 43—81.

731. Карагодин А. И. Немецкие колонии на Юге Украины / А. И. Карагодин // История Запорож. края в доокт. период : тезисы обл. ист.-краевед. конф., 16 апр. 1991 г. — Запорожье, 1991. — С. 62—67.
732. Карнаухова Е. С. Развитие сельского хозяйства в России в период капитализма (1860-1914 гг.) / Е. С. Карнаухова. — М. : Изд-во АН СССР, 1951. — 137 с.
733. Карпов Н. Аграрная политика Столыпина / Н. Карпов. — Ленинград : Прибой, 1925. — 84 с.
734. Карпов Н. И. Аграрная политика царского правительства / Н. И. Карпов. — М., 1925. — 510 с.
735. Карышев Н. Из литературного вопроса о крупном и мелком сельском хозяйстве / Н. Карышев. — М. : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1905. — 136 с.
736. Карышев Н. Крестьянские внеадельные аренды / Н. Карышев. — Дрпт, 1892. — 118 с.
737. Кауфман А. А. Аграрный вопрос в России. Ч. 1, 2 / А. А. Кауфман. — М. : Моск. о-во нар. ун-тов, 1908. — 363 с.
738. Кауфман А. А. К вопросу о культурно-хозяйственном значении частного землевладения / А. А. Кауфман // Аграрный вопрос : сб. статей. Т. 2. — М., 1907. — С. 442—628.
739. Кауфман А. А. Община. Переселение. Статистика / А. А. Кауфман. — М. : Изд-е Лемана и Плетнева, 1915. — 511 с.
740. Кауфман А. А. Что говорит переселенческая статистика / А. А. Кауфман // Речь. — СПб., 1913. — № 117, 1 мая. — С. 81.
741. Качаровский К. Р. Комитет о ссудо-сберегательных и промышленных товариществах / К. Р. Качаровский. — М., 1909. — 40 с.
742. Качаровский К. Р. Русская община. Возможно ли, желательно ее сохранение и развитие. Т. 1 / К. Р. Качаровский. — СПб. : Тип. тов-ва «Народная польза», 1900. — 431 с.
743. Качаровский Н. П. Аграрная реформа и Крестьянский банк / Н. П. Качаровский. — Варшава : Польская типография, 1911. — 130 с.

744. Кирьянов Ю. И. Крестьянство Екатериносл. губ. в годы Первой мировой войны / Ю. И. Кирьянов. — М. : Ин-т ист. АН СССР, 1960. — 38 с.
745. Кісь О. Особливості соціалізації дівчаток в трад. українській сім'ї ХІХ—почат. ХХ ст. / О. Кісь // Етнічна історія народів Європи : Трад. етнічна культура слов'ян : зб. наук. праць. — К., 1999. — С. 49—55.
746. Кісь О. Особливості ставлення до вдови в українців у ХІХ—на почат. ХХ ст. / О. Кісь // «І». — 2000. — № 17 : Гендерні студії. — С. 109—119.
747. Кісь О. Подружні стосунки у традиційній українській сім'ї : (до питання егалітарності) / О. Кісь // Етнос. Культура. Нація : матеріали наук. конф. — К. ; Дрогобич, 1999.— С. 70—77.
748. Клуний І. Хліборобські спілки/артілі / І. Клуний // Сільський господар. — 1919. — Ч. 5–6. — С. 8—10.
749. Книпович Б.Н. К вопросу о дифференциации русского крестьянства : (Дифференциация в сфере земледельческого хозяйства) / Б. Н. Книпович. — СПб. : Тип. АО «Слово», 1912. — 263 с.
750. Князева Е. Н. Законы эволюции и самоорганизации сложных систем / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. — М. : Наука, 1994. — 318 с.
751. Ковальченко И. Д. Социально-экономический строй крестьянского хозяйства Европейской России эпохи капитализма / И. Д. Ковальченко. — М. : Наука, 1982. — 348 с.
752. Ковальченко И. Д. Всероссийский аграрный рынок XVIII—нач. ХХ в. / И. Д. Ковальченко, А. В. Шилов. — М. : Наука, 1974. — 386 с.
753. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. — 2-е изд., доп. — М. : Наука, 2003. — 486 с.
754. Колесник І. Мережева модель науки : (новий проект української історіографії?) / І. Колесник // Ейдос : Альманах теорії та історії іст. науки. Вип. 4. — К., 2009. — С. 54—88.
755. Колесник І. Регіональна історія в українській історіографії: практика та рефлексія / І. Колесник // Регіональна історія України : зб. наук. ст. Вип. 1. — К., 2007. — С. 205—220.

756. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII—початок XX століття) / І. І. Колесник. — К. : Генеза, 2000. — 256 с.
757. Кольцова В. А. Историческая психология / В. А. Кольцова // Психология : учеб. / под ред. В. Н. Дружинина. — СПб., 2001. — 218 с.
758. Комаров А. И. Правда о переселенческом деле / А. И. Комаров. — СПб. : Тип. газеты "Сельский вестник", 1913. — 36 с.
759. Кондратьев Н. Д. Проблемы экономической динамики / Н. Д. Кондратьев. — М. : Наука, 1989. — 361 с.
760. Константинова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861-1904 роки) / В. М. Константинова. — Запоріжжя : АА Тандем, 2010. — 596 с.
761. Константинова В. М. «Вікна в Європу»: динаміка зростання чисельності населення портових міст Приазов'я в др. пол. XIX — на почат. XX ст. / В. М. Константинова // Література та культура Полісся. — Ніжин, 2010. — Вип. 58. — С. 277—284.
762. Константинова В. М. Від селянської до міської реформи : матеріали щодо міст Південної України в Повному Зібранні законів Російської імперії / В. М. Константинова // Південний архів. Іст. науки : зб. наук. пр. — Херсон, 2010. — Вип. 31-32. — С. 86 — 93.
763. Константинова В. М. Соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів на півдні України (друга половина XIX—початок XX століття) / В. М. Константинова. — Запоріжжя, 2011. — 100 с.
764. Корелин А. П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX — начале XX вв. / А. П. Корелин. — М. : Наука, 1988. — 259 с.
765. Косвен М. О. Семейная община и патронимия / М. О. Косвен. — М. : Изд-во АН СССР, 1963. — 218 с.
766. Косинский В. А. Основные тенденции в мобилизации земельной собственности и их социально-экономические факторы / В. А. Косинский. — СПб., 1917. — 484 с.
767. Костомаров М. Слов'янська міфологія : Вибр. пр. з фольклористики й літературознавства / М. Костомаров. — К. : Либідь, 1994. — 382 с.

768. Костомаров Н. Две русские народности / М. Костомаров // Основа. — СПб., 1861. — № 3. — С. 33—80.
769. Костомаров Н. Домашняя жизнь и нравы великорусского народа / Н. Костомаров. — М. : Экономика, 1993. — 399 с.
770. Костомаров Н. Семейный быт в произведениях южнорусского народного песенного творчества / Н. Костомаров // Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. Т. 21, кн. 8. / Н. Костомаров. — СПб., 1906. — 1034 с.
771. Кофод А. А. Хуторское расселение / А. А. Кофод. — СПб. : Тип. газеты «Сельской вестник», 1907. — 72 с.
772. Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу : Іст.-етногр. нарис / О. М. Кравець. — К. : Наук. думка, 1966. — 198 с.
773. Кравченко А. И. Введение в социологию : учеб. пособие / А. И. Кравченко. — М. : Новая школа, 1995. — 144 с.
774. Красильников Ф. С. Малороссия и малоруссы : (Геогр.-этногр. очерк) / Ф. С. Красильников. — М. : Печатня А. И. Снегиревой, 1904. — 56 с.
775. Краснікова О. М. З історії становлення та функціонування земельних банків в Україні (1861-1918) / О. М. Краснікова // Укр. іст. журнал. — 1999. — № 6. — С. 36—47.
776. Краснікова О. М. Роль Селянського поземельного банку в становленні селянських господарств фермерського типу в роки Столипінської аграрної реформи / О. М. Краснікова // Матеріали всеукр. симпозіуму з проблеми аграр. історії. — К., 1996. — С. 84—86.
777. Крылов М. П. Российская региональная идентичность как фокус социокультурной ситуации (на примере европ. России) / М. П. Крылов // Логос. — 2005. — № 1. — С. 275—287.
778. Крылов М. П. Феномен региональной идентичности в Европейской России: концептуальный контекст и опыт количественного анализа / М. П. Крылов // Интеллект. и информ. ресурсы и структуры для регион. развития. — М., 2002. — С. 104—117.

779. Кувеньова О. Ф. Громадський побут українського селянства / О. Ф. Кувеньова. — К. : Наук. думка, 1966. — 135 с.
780. Кузьменко Т. М. Соціальна маргінальність як теоретична проблема та реальність українського соціуму [Електронний ресурс] / Т. М. Кузьменко // Гілея. — 2009. — Вип. 18. — Режим доступу: http://www.nbuu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2009_18/Gileya18/P1.pdf.
781. Кузьменко Т. М. Соціальна мобільність: наукова ретроспектива та реалії сучасного українського суспільства / Т. М. Кузьменко // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріж. держ. ун-ту. — Запоріжжя, 2008. — Вип. 24 : Соц. та нац. чинники революцій і реформ в Україні: проблеми взаємовпливів. — С.288—295.
782. Кузьмин К. В. История социальной работы за рубежом и в России (с древности до начала XX века) / К. В. Кузьмин, Б. А. Сутырин — М., 2002. — 489 с.
783. Кулыжный А. Сельскохозяйственная кооперация / А. Кулыжный. — Пг., 1918. — 77 с.
784. Культурно-бытовые процессы на Юге Украины. — М. : Наука, 1979. — 192 с.
785. Кучумова Я. И. Сельская община в России (II половина XIX века) / Я. И. Кучумова. — М. : Знание, 1982. — 63 с.
786. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні : (на матеріалах торгово-пром. стат. XIX ст.) / Т. І. Лазанська. — К., 1999. — 281 с.
787. Лакофф Дж. Когнитивная семантика / Дж. Лакофф // Язык и интеллект. — М., 1996. — С. 143—184.
788. Лаппо-Данилевский А. С. Очерк истории образования главнейших разрядов крестьянского населения в России / А. С. Лаппо-Данилевский. — СПб. : Тип. тов-ва «Общественная польза», 1905. — 156 с.
789. Ларин Ю. Экономика досоветской деревни / Ю. Ларин. — М. ; Ленинград : Гос. изд-во, 1926. — 247 с.
790. Левитский Л. Ф. Аграрный вопрос в России / Л. Ф. Левитский // Аграрный вопрос : сб. статей. Т. 2. — М., 1907. — С. 383.

791. Лексин В. Н. Реформационные процессы в жизни общества: условия успешной организации и причины неудач / В. Н. Лексин, А. Н. Швецов // Системные исследования : ежегод. 1995-1996. — М., 1996. — С. 7—40.
792. Ленин В. И. Аграрная программа социал-демократов в первой русской революции // Полн. собр. соч. : в 55 т. Т. 13 / В. И. Ленин. — М., 1958. — С. 408—459.
793. Ленин В. И. К вопросу об аграрной политике (общий) современного правительства // Полн. собр. соч. : в 55 т. Т. 23 / В. И. Ленин. — М., 1958. — С. 72—84.
794. Ленин В. И. Мобилизация надельных земель // Полн. собр. соч. : в 55 т. Т. 23 / В. И. Ленин. — М., 1958. — С. 156—174.
795. Ленин В. И. Некоторые итоги землеустройства // Полн. собр. соч. : в 55 т. Т. 22 / В. И. Ленин — М., 1958. — С. 231—259.
796. Ленин В. И. Новые меры земельной реформы // Полн. собр. соч. : в 55 т. Т. 23 / В. И. Ленин — М., 1958. — С. 201—212.
797. Ленин В. И. Новые хозяйственные движения в крестьянской жизни // Полн. собр. соч. : в 55 т. Т. 1 / В. И. Ленин — М., 1958. — С. 1—68.
798. Ленин В. И. Переселенческий вопрос // Полн. собр. соч. : в 55 т. Т. 18 / В. И. Ленин — М., 1958. — С. 364—382.
799. Ленин В. И. Помещичье землеустройство // Полн. собр. соч. : в 55 т. Т. 23 / В. И. Ленин. — М., 1958. — С. 234—449.
800. Ленин В. И. Последний клапан // Полн. собр. соч. : в 55 т. Т. 18 / В. И. Ленин. — М., 1958. — С. 264—269.
801. Ленин В. И. Развитие капитализма в России // Полн. собр. соч. : в 55 т. Т. 3 / В. И. Ленин. — М., 1958. — 790 с.
802. Ленин В. И. Сравнение столыпин. инороднической аграрных программ // Полн. собр. соч. : в 55 т. Т. 21 / В. И. Ленин. — М., 1958. — С. 184—196.
803. Ленин В. И. Столыпин и реформы // Полн. собр. соч. : в 55 т. Т. 20 / В. И. Ленин. — М., 1958. — С.98—102.

804. Ленин В. И. Суть аграрного вопроса в России // Полн. собр. соч. : в 55 т. Т. 18 / В. И. Ленин. — М., 1958. — С. 164—182.
805. Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті роки ХІХ ст.) / М. Н. Лещенко. — К. : Наук. думка, 1970. — 186 с.
806. Лиман І. І. До питання про релігійну належність населення півдня України в ХІХ ст. / І. І. Лиман // Етнокультурні процеси на півдні України в др. пол. ХІХ ст. : зб. наук. пр. ІІ Регіон. наук. конф., 4-5 черв. 1998 р. — Запоріжжя, 1998. — С. 29-31.
807. Лиман І. І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті ХVІІІ — середини ХІХ століття / І. І. Лиман. — Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2004. — 488 с.
808. Литошенко Л. Н. Эволюция и прогресс крестьянского хозяйства / Л. Н. Литошенко. — М. : Русский книжник, 1923. — 46 с.
809. Лосицкий А. Е. Распадение общины / А. Е. Лосицкий. — СПб. : Тип. Имп. Вольного экон. общества, 1912. — 65 с.
810. Лось Ф. Є. Запровадження аграрної політики Столипіна на Україні / Ф. Є. Лось. — К. : Наук. думка, 1944. — 68 с.
811. Лось Ф. Є. Класова боротьба в українському селі (1907-1914) / Ф. Є. Лось. — К. : Наук. думка, 1976. — 283 с.
812. Лось Ф. Є. Україна в роки столипінської реакції / Ф. Є. Лось. — К. : Вид-во АН УРСР, 1944. — 313 с.
813. Лохматова А. І. Катеринославське земство / А. І. Лохматова. — Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1999. — 200 с.
814. Лугова О. І. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму / О. І. Лугова. — К. : Ін-т іст. АН УРСР, 1965. — 192 с.
815. Лукашевич Л. М. Україна : Іст.-екон. огляд / Л. М. Лукашевич. — К. : Просвіта, 1997. — 206 с.

816. Люта О. Педагогічне забезпечення початкової освіти на Єлисаветградщині в кінці XIX — на почат. XX ст. / О. Люта // Наук. зап. Сер.: Іст. науки. — Кіровоград, 2009. — Вип. 12. — С. 96—105.
817. Лямцев Н. Мероприяття по охораненню народного здоров'я Екатеринославской губернии / Н. Лямцев // Сб. ст. Екатеринославского науч. о-ва по изучению края. — Екатеринослав, 1905. — С. 29—59.
818. Лях К. С. Етнокультурні контакти німецьких колоністів Півдня України у світлі лінгвістичних даних / К.С.Лях // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. пр. Вип. 16 : Німці в етнокультурному просторі України. — К., 2004. — С. 93.
819. Лях С. Р. Публікації з історії Південної України в періодиці 1991 — 1995 років : Бібліогр. огляд / С. Р. Лях // Південна Україна XVIII — XIX ст. : Записки н.-д. лаб. історії Півден. України ЗДУ. — Запоріжжя, 1996. — Вип. 1. — С. 153—166.
820. Лященко П. И. История русского народного хозяйства / П. И. Лященко. — М. ; Ленинград : Гос. изд-во, 1927. — 520 с.
821. Лященко П. И. Очерки истории аграрной эволюции в России / П. И. Лященко. — Ленинград : Прибой, 1926. — 268 с.
822. Лященко П. И. Русское зерновое хозяйство в системе мирового хозяйства / П. И. Лященко. — М., 1927. — 216 с.
823. Макаров Н. П. Социально-этические корни в русской постановке аграрного вопроса / Н. П. Макаров. — Харьков, 1918. — 46 с.
824. Маннерман Э. Когнитивная теория метафоры / Э. Маннерман // Теория метафоры — М., 1990. — С. 357—386.
825. Мануйлов А. А. К теории сельскохозяйственной эволюции / А. А. Мануйлов. — М. : Новая деревня, 1925. — 120 с.
826. Марочко В. І. Українська селянська кооперація (1861-1929 рр.) / В. І. Марочко. — К. : Ін-т історії України НАН України, 1995. — 224 с.

827. Марутян Р. Р. М. О. Каришев — попечитель Гнединського ремісничого училища / Р. Р. Марутян // Придніпр. наук. вісн. Сер.: Історія. — 1998. — № 89, жовтень. — С. 25—31.
828. Маслов П. П. Аграрный вопрос в России. Т. 1, ч. 2 / П. П. Маслов. — СПб. : Б-ка общественной пользы, 1908. — 520 с.
829. Маслов С. Крестьянское хозяйство : Очерки экономики мелкого земледелия / С. Маслов. — М., 1920. — 164 с.
830. Мейси Дж. Земельная реформа и политические перемены : Феномен Столыпина / Дж. Мейси // Вопр. ист. — 1993. — № 4. — С. 23—34.
831. Мещерский А. П. Цены на землю и Крестьянский банк / А. П. Мещерский. — СПб., 1911. — 89 с.
832. Миронов Б. Н. Главные социальные организации крестьянства, городского сословия и дворянства / Б. Н. Миронов // Acta Slavica Iaponica. — 1998. — Vol. 16. — P. 158—180.
833. Миронов Б. Н. Историческая социология России : учеб. пособие / Б. Н. Миронов. — СПб. : Изд. дом С.-Петербур. ун-та, 2009. — 536 с.
834. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.) : в 2 т. Т. 1. / Б.Н.Миронов — 3-е изд. испр., доп. — СПб. : Дмитрий Буланин, 2003. — XL+548 с. ; ил.
835. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX в.) : в 2 т. Т. 2 / Б. Н. Миронов — 3-е изд. испр., доп. — СПб. : Дмитрий Буланин, 2003. — 583 с. ; ил.
836. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття XX ст. / О. В. Михайлюк. — Дніпропетровськ : Інновація, 2007. — 456 с.
837. Моїсеєва Т. М. Одеське відділення опікунства імп. Марії Олександрівни про сліпих: організація навч. процесу та дозвілля незрячих дітей (1887—1915 рр.) / Т. М. Моїсеєва // Наук. вісн. Науки: екон., політол., іст. / Одес. держ. екон. ун-т. — 2009. — № 2. — С. 201—208.
838. Морозов Е. И. Методология и методы анализа социальных систем / Е. И. Морозов. — М. : Изд-во МГУ, 1995 — 254 с.

839. Мурачевский В. В. Сельскохозяйственный кредит в России / В. В. Мурачевский. — СПб. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1910. — 87 с.
840. Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: іст. витоки / Л. Нагорна // Регіон. історія України : зб. наук. ст. Вип. 1. — К., 2007. — С. 107—122.
841. Наулко В. І. Культура і побут населення України / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко. — К. : Либідь, 1991. — 148 с.
842. Невяровская Е. В. Россия в период Столыпинской реакции. 1908-1912 / Е. В. Невяровская. — М., 1961. — 34 с.
843. Новосельский С. А. Вопросы демографической и санитарной статистики / С. А. Новосельский. — М. : Медгиз, 1958. — 216 с.
844. Новосельский С. А. К вопросу о понижении смертности и рождаемости в России / С. А. Новосельский. — СПб., 1914. — 118 с.
845. Новосельский С. А. О различиях в смертности городского и сельского населения Европ. России / С. А. Новосельский. — М., 1911. — 214 с.
846. Нуждина А. А. Крестьянская семья в России в конце XIX — начале XX в. / А. А. Нуждина // Путь в науку : сб. науч. работ асп. и студ. ист. ф-та / Яросл. гос. ун-т. — Ярославль, 2001. — Вып. 6. — С. 33—35.
847. Нуждина А. А. Крестьянские представления о структуре российского общества XIX века / А. А. Нуждина // Путь в науку : сб. науч. работ асп. и студ. ист. ф-та / Яросл. гос. ун-т. — Ярославль, 2005. — Вып. 10. — С. 106—111.
848. Нуждина А. А. О положении крестьянки в русской деревне в конце XIX — начале XX века / А. А. Нуждина // Путь в науку : сб. науч. работ асп. и студ. в ист. ф-та / Яросл. гос. ун-т. — Ярославль, 2004. — Вып. 9. — С. 95—99.
849. Огановский Н. П. Закономерность аграрной революции / Н. П. Огановский. — М., 1917. — 72 с.
850. Огановский Н. П. Революция наоборот / Н. П. Огановский. — Петроград, 1917. — 68 с.

851. Огановский Н. П. Аграрная реформа и кооперативное земледелие / Н. П. Огановский. — Петроград : Мысль, 1919. — 70 с.
852. Огановский Н. П. Война и земельная кооперация / Н. П. Огановский. — М. : Задруга, 1917. — 31 с.
853. Огановский Н. П. Обновление земледельческой России и аграрная политика. Вып. 1 / Н. П. Огановский. — М. : Задруга, 1914. — 335 с.
854. Орлова З. С. Из истории проведения Столыпинской реформы на Херсонщине / З. С. Орлова // Прошлое служит настоящему. — Херсон, 1991. — С. 24—46.
855. Осадчий Т. И. Крестьянское землевладение в Херсонской губернии / Т. И. Осадчий // Сб. Херсон. земства. — 1893. — № 6 — С. 117—168.
856. Осадчий Т. И. Крестьянское товарищеское землевладение в Херсонской губернии / Т. И. Осадчий. — Одесса, 1897. — 198 с.
857. Особенности аграрного строя России в период империализма. — М. : Изд-во АН СССР, 1962. — 352 с.
858. Павко А. І. Історія України. (1900-1917) / А. І. Павко. — К. : Наук. думка, 1997 — 183 с.
859. Пальян З. О. Демографічна статистика : навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисципліни / З. О. Пальян . — К. : КНЕУ, 2003. — 131 с.
860. Панченко П. П. Аграрна історія України / П. П. Панченко, В. П. Славов, В. А. Шмарчук. — К. : Просвіта, 1996. — 405 с.
861. Переходы и катастрофы — М. : МГУ, 1994. — 438 с.
862. Першин П. Н. Участковое землепользование в России. Хутора и отруба. Их распространение за десятилетие 1907-1916 / П. Н. Першин. — М. : Прибой, 1922. — 28 с.
863. Першин П. Н. Участковое землепользование в России : Хутора и отруба, их распространение за десятилетие 1907-1916 гг. и судьбы во время революции (1917-1920 гг.) / П. Н. Першин. — М., 1922. — 52 с.
864. Пестрежецкий Д. И. Аграрный вопрос в России / Д. И. Пестрежецкий. — СПб., 1906. — 278 с.

865. Пешехонов А. В. Крестьяне и рабочие в их взаимных отношениях / А. В. Пешехонов. — СПб. : Тип. Н. Клобукова, 1906. — 64 с.
866. Плотинский Ю. М. Теоретические и эмпирические модели социальных процессов / Ю. М. Плотинский. — М. : Наука, 1996. — 277 с.
867. Плотинский Ю. М. Анализ риска социальных реформ / Ю. М. Плотинский // На пути к постиндустриальной цивилизации : материалы II Междунар. Кондратьев. конф. — М., 1996. — С. 228—237.
868. Плотинский Ю. М. Математические модели динамики социальных процессов / Ю. М. Плотинский. — М. : МГУ, 1992. — 229 с.
869. Плотинский Ю. М. Математическое моделирование социальных процессов / Ю. М. Плотинский. — М. : Наука, 1992. — 187 с.
870. Погребинський О. Столипінська реформа на Україні / О. Погребинський. — К. : Пролетар, 1931. — 127 с.
871. Пономарев А. П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине : (Этносоц. проблемы) / А. П. Пономарев. — К. : Наук. думка, 1989. — 313 с.
872. Портнова Т. В. Село і селянство очима міських мешканців: особливості рецепції др. пол. XIX — почат. XX ст. / Т. В. Портнова // Історія і культура Придніпров'я. Невід. та маловід. сторінки : наук. щоріч. — Дніпропетровськ, 2006. — Вип. 3. — С. 181—184.
873. Постников В. Е. Южнорусское крестьянское хозяйство / В. Е. Постников. — М., 1891. — XXXII+392 с.
874. Преображенский А. А. История крестьянства России с древн. времен и до 1917 г. / А. А. Преображенский. — М. : Наука, 1993. — 285 с.
875. Приймак О. М. Селянство Південної України: соціальна історія кінця XIX — почат. XX ст. / О. М. Приймак. — Запоріжжя : Запоріз. нац. ун-т, 2012. — 458 с.
876. Приймак О. Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906-1917 рр.) / О. Приймак. — Запоріжжя : РА«Тандем-У», 2002. — 188 с.

877. Присяжнюк Ю. Лікувальна практика українського селянства др. пол. XIX — почат. XX ст. у контексті його традиційного світосприйняття / Ю. Присяжнюк // Наук. записки. Сер.: Іст. науки. — Кіровоград, 2007. — Вип. 10. — С. 162—167.
878. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої пол. XIX — почат. XX ст. / Ю. Присяжнюк. — Черкаси : Вертикаль, 2007. — 640 с. ; іл.
879. Прокопович С. Н. Аграрный кризис и мероприятия правительства / С. Н. Прокопович. — СПб. : М. М. и С. Сабашниковы, 1912. — 223 с.
880. Прокопович С. Н. Сельскохозяйственная кооперация и бюджет крестьянского хозяйства / С. Н. Прокопович. — М. ; Петроград : Изд-во центр. тов-ва «Кооперативное издательство», 1922. — 74 с.
881. Пругавин В. С. Русская земельная община в трудах ее местных исследователей / В. С. Пругавин. — М., 1888. — 297 с.
882. Редькіна О. А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в др. пол. XIX — почат. XX ст. / О. А. Редькіна. — К. : Куприянова, 2008. — 192 с.
883. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX — почат. XX ст.) / О. П. Реєнт. — К. : Ін-т іст. України НАН України, 2003. — 340 с.
884. Рєпина Л. П. История исторического знания / Л. П. Рєпина, В. В. Зверева, М. Ю. Парамонова. — М. : Дрофа, 2004. — 288 с.
885. Россия. Полное географическое описание нашего отечества : Наст. и дорож. книга. Т. 14 : Новороссия и Крым. — СПб., 1910. — 981 с.
886. Рубач М. А. Класове розшарування селянства України напередодні пролетарської соціалістичної реформації / М. А. Рубач // Наук. записки ін-ту історії та археології України. — К., 1943. — С. 194—226.
887. Рубач М. А. Очерки по истории революционных преобразований аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции / М. А. Рубач. — К. : Изд-во АН УССР, 1956. — 454 с.

888. Рубач М. А. Соц. структура аграр. отношений и классовое расслоение крестьянства в укр. деревне в 1917 году / М. А. Рубач // Особенности аграр. строя России в период империализма. — М., 1962. — 352 с.
889. Рындзюнский П. Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй пол. XIX в. : (Взаимоотношение города и деревни в соц.-экон. строе России) / П. Г. Рындзюнский. — М. : Наука, 1983. — 271 с.
890. Світленко С. Суспільний рух в Україні кінця XVIII — початку XX століття: образи іст. дидактики / С. Світленко // Ейдос : альманах теорії та історії іст. науки. Вип. 2, ч. 1. — К., 2006. — С. 307—316.
891. Світленко С. Суспільний рух на Катеринославщині у 50—80-х роках XIX ст. / С. Світленко. — Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2006. — 268 с.
892. Сельское хозяйство Украины. — Харьков, 1923. — С. 21
893. Семенов-Тянь-Шанский В. П. Город и деревня в Европ. России / В. П. Семенов-Тянь-Шанский. — СПб., 1910. — 212 с.
894. Сенявский А. С. Повседневность как методологическая проблема микро и макро-ист. исследований (на материалах рос. истории XX в.) [Электронный ресурс] / А. С. Сенявский // История в XXI веке: ист.-антрополог. подход в преподавании и изучении истории человечества : Интернет-конф. — Режим доступа:
<http://www.auditorium.ru/file:///E:/%E3%EE%F0%EE%E6%E0%ED%E5/index.php.htm>.
895. Сергеев В. М. Когнитивные методы в социальных исследованиях // Язык и моделирование соц. взаимодействия / В. М. Сергеев. — М., 1987. — С. 3—20.
896. Сидельников С. М. Аграрная политика самодержавия в период империализма / С. М. Сидельников. — М. : МГУ, 1980. — 288 с.
897. Сизоненко Є. В. Аграрні відносини на Півдні України між I та II буржуазними революціями в Росії (1907-1917) / Є. В. Сизоненко. — Одеса : ОДУ, 1962. — 69 с.

898. Симонов Н. В. Сельское хозяйство в России в годы первой мировой войны / Н. В. Симонов // Вопр. ист. — 1955. — № 3. — С. 34—41.
899. Симонова М. С. Мобилизация крестьянской надельной земли в годы Столыпин. аграр. реформы / М. С. Симонова // Материалы по истории сел. хоз-ва и крестьянства СССР. Сб. 5. — М., 1960. — С. 398—458.
900. Сироткин В. Г. Великие реформаторы России / В. Г. Сироткин. — М. : Знание, 1991. — 62 с.
901. Сінкевич Є. Г. Статистичні служби Херсонської губернії в структурі адміністративної влади та органів місцевого самоврядування ХІХ ст. / Є. Г. Сінкевич, О. А. Макієнко // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. держ. ун-ту. — Запоріжжя, 1999. — Вип. 7. — С. 154—159.
902. Скляр Ф. Переселение и землеустройство в Сибири в годы Столыпин. аграрной реформы / Ф. Скляр. — Ленинград : ЛГУ, 1962. — 568 с.
903. Согомонов А. Ю. Судьбы и пророчества Питирима Сорокина / А. Ю. Согомонов // Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин ; пер. с англ. — М., 1992. — С. 5—24.
904. Соколов Н. Н. Сельская кооперация / Н. Н. Соколов. — М., 1918. — 81 с.
905. Солдатенко В. Ф. Новітні тенденції й актуальні проблеми історіогр. освоєння процесів революційної доби 1917—1920 рр. в Україні / В. Ф. Солдатенко // Укр. іст. журнал. — 2008. — № 1. — С. 75—88.
906. Соловьева Е. И. Переселение крестьян в Томскую губернию в период столыпин. аграрной реформы / Е. И. Соловьева. — Томск, 1956. — 164 с.
907. Солсо Р. Когнитивная психология / Р. Солсо. — М. : Тривола, 1996. — 229 с.
908. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин; пер. с англ. — М. : Политиздат, 1992. — 438 с.
909. Стойчев В. М. Державний банк на Півдні України у др. пол. ХІХ — почат. ХХ ст. / В. М. Стойчев // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. нац. ун-ту. — Запоріжжя, 2010. — Вип. 28. — С. 82—86.

910. Столяров Г. С. Соціальна статистика / Г. С. Столяров, М. Ю. Огай. — К. : КНЕУ, 2003. — 195 с.
911. Суханов Н. Н. Земельная рента и принципы земельного обложения / Н. Н. Суханов. — М. : Госиздат, 1922. — 128 с.
912. Суханов Н. Н. К вопросу об эволюции сельского хозяйства / Н. Н. Суханов. — 2-е изд. — М., 1924. — 78 с.
913. Сухова О. А. Десять мифов крестьянского сознания : Очерки истории соц. психологии и менталитета рус. крестьянства (конец XIX – нач. XX в.) по материалам Среднего Поволжья / О. А. Сухова. — М. : РОССПЭН, 2008. — 679 с.
914. Тарновский К. Н. Проблема аграрной истории России периода империализма в советской историографии / К. Н. Тарновский // Ист. записки. — М., 1965. — Т. 78. — С. 168—204.
915. Тарновский К. Н. Проблема аграрной истории России периода империализма в историографии / К. Н. Тарновский // Ист. записки. — М., 1969. — Т. 83. — С. 29—71.
916. Тезяков Н. И. Рынки найма сельскохозяйственных рабочих на юге России в санитарном отношении и врачебно-продовольственные пункты / Н. И. Тезяков. — СПб., 1902. — 190 с.
917. Тезяков Н. И. Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними сан. надзора в Херсон. губ. / Н. И. Тезяков. — Херсон, 1896. — 139 с.
918. Телинчук П. П. Економічна основа аграрної революції на Україні / П. П. Телинчук. — К., 1973. — 532 с.
919. Темірова Н. Р. Поміщицьке землеволодіння та землекористування на півдні України у пореформений період / Н. Р. Темірова // Південна Україна XVIII—XIX ст. : Записки н.-д. лаб. іст. Півден. України ЗДУ. — Запоріжжя, 1998. — Вип. 3. — С. 135—142.
920. Теннис Ф. Общность и общество / Ф. Теннис // Социолог. журнал. — 1998. — № 3/4. — С. 207—229.

921. Тихомиров Л. К реформе обновленной России / Л. Тихомиров. — М., 1912. — 343 с.
922. Тихомиров Н. П. Моделирование социальных процессов / Н. П. Тихомиров. — М. : РЭА им. Г. В. Плеханова, 1993. — 279 с.
923. Тихонов В. Переселение в России во второй половине XIX в. : (По материалам переписи 1897 года и паспортной статистики). — М. : Наука, 1978. — 215 с.
924. Турчанинов Н. Земельное обеспечение переселенцев и ликвидация ими земельных наделов на родине / Н. Турчанинов // Вопр. колонизации. — СПб., 1913. — № 12. — С. 244—266.
925. Турчанинов Н. Обзор переселения и землеустройства за Уралом в 1906-1910 годах / Н. Турчанинов // Вопр. колонизации. — СПб., 1912. — № 10. — С. 219—289.
926. Турчанинов Н. Характерные черты русского переселения до проведения Сибирской железной дороги и в последующий за её сооружением период / Н. Турчанинов // Вопр. колонизации. — СПб., 1912. — № 11. — С. 208-241.
927. Турченко Ф. Г. [Рец. на кн.]: Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія др. пол. XIX — почат. XX ст. — Черкаси : Вертикаль, 2007. — 637 с. / Ф. Г. Турченко // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. нац. ун-ту. — Запоріжжя, 2009. — Вип. 27. — С. 395—398.
928. Турченко Ф. Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. — 1921 р.) : Іст. нариси / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко. — К. : Генеза, 2003. — 304 с.
929. Тюкалин В. Г. Крестьянство России в период трёх революций / В. Г. Тюкалин, Э. М. Шагин. — М. : Просвещение, 1987. — 207 с.
930. Тютрюмов И. Крестьянская сім'я : (Очерк обычного права). Ч. 2 / И. Тютрюмов // Русская речь. — 1879.— Июль. — С. 123—156.

931. Українське народознавство : Короткий словник народознавчих термінів. — Львів : Фенікс, 1997. — 603 с.
932. Фермор-Стенбог В. В. Прогресс сельского хозяйства в развитии новой формы землепользования на Юге России / В. В. Фермор-Стенбог // Труды Вольного Экон. О-ва. — 1897. — № 5. — С. 76.
933. Фирсов М. В. История социальной работы / М. В. Фирсов. — М. : Владос, 2007. — 348 с.
934. Хлебный экспорт России через порты черного и Азовского морей в 60-е годы XIX в. — Ростов н/ Д., 1966. — 318 с.
935. Хрестоматия по экон. теории. — М. : Юристь, 2000. — 584 с.
936. Хромов П. А. Очерки экономики России периода монополистического капитализма / П. А. Хромов. — М. : Изд-тво ВПШ АОН при ЦК КПСС, 1966. — 240 с.
937. Хрящева А. И. Группы и классы в крестьянстве / А. И. Хрящева. — М. : ЦСУ СССР, 1926. — 171 с.
938. Хрящева А. И. К вопросу о неправильных приемах исслед. динамики крестьянского хозяйства / А. И. Хрящева. — М., 1923. — 282 с.
939. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. — СПб. : Питер, 2003. — 608 с.
940. Чалинцев И. А. Формы и типы ведения сельского хозяйства по экономическим районам Европейской России / И. А. Чалинцев // Труды обл. совета представителей земств и сел. хоз-ва Юга России. — Екатеринослав, 1910. — Т. 5. — С. 1691—1744.
941. Чаянов А. В. Основные идеи и формы организации крестьянской кооперации / А. В. Чаянов. — М., 1927. — 314 с.
942. Чаянов А. В. Природа крестьянского хозяйства и земельный режим / А. В. Чаянов. // Труды III Всерос. съезда Лиги аграрных реформ. — М., 1918. — Вып. 1. — С. 618—632.
943. Чаянов А. В. Крестьянское хозяйство : Изб. труды / А. В. Чаянов. — М. : Экономика, 1989. — 529 с.

944. Чайнов А. В. Оптимальные размеры сельскохозяйственных предприятий / А. В. Чайнов. — М. : Новая деревня, 1928. — 426 с.
945. Чайнов А. В. Основные идеи и формы организации крестьянской кооперации / А. В. Чайнов. — М., 1919. — 224 с.
946. Челинцев А. Н. Теоретическое обоснование организации крестьянского хозяйства / А. Н. Челинцев. — Харьков, 1919. — 66 с.
947. Черемісін О. В. Дослідження становлення й розвитку земської медицини Півден. України др. пол. ХІХ — почат. ХХ ст. в історіографії / О. В. Черемісін // Наук. записки / Херсон. краєзн. музей. — Херсон, 2010. — С. 232—250.
948. Чёрная Е. Д. Аграрная реформа П. А. Столыпина и её проведение на Херсонщине / Е. Д. Чёрная // Из истории заселения Херсонщины. — Херсон, 1993. — 184 с.
949. Чернышов И. В. Община после Указа 9 ноября 1906 года / И. В. Чернышов. — СПб., 1909. — 98 с.
950. Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини ХІХ — початку ХХ ст. (структура і функції) / Р. Чмелик. — Львів : Ін-т народознавства НАН України, 1999. — 144 с.
951. Чмелик Р. П. Сім'я та сімейний побут/ Р. П. Чмелик // Українське народознавство. — Львів, 1994. — 211 с.
952. Шанин Т. Соц.-экон. мобильность и история сельской России 1905-1930 гг. [Электронный ресурс] / Т. Шанин. — Режим доступа: <http://ecsocman.edu.ru/images/pubs/2005/01/06/0000201611/004Shanin.pdf>
953. Шатковская Т. В. Закон и обычай в правовом быту крестьян вт. пол. ХІХ в. / Т. В. Шатковская // Вопр. ист. — 2000. — № 11-12. — С. 96—105.
954. Шаховской Н. Сельскохозяйственные отхожие промыслы / Н. Шаховской. — М. : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1896. — 585 с.
955. Швайба Н. І. Міста і села Південної України в спадщині Н. Д. Полонської-Василенко / Н. І. Швайба // Історія і культура

- Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки : наук. щоріч. — Дніпропетровськ, 2006. — Вип. 3. — С. 17—23.
956. Шелестов Д. К. Историческая демография / Д. К. Шелестов. — М. : Высш. школа, 1987. — 288 с.
957. Шепелев Л. Е. Чиновный мир России: XVIII — начало XX в. / Л. Е. Шепелев. — СПб. : Искусство, 1999. — 479 с., ил.: 20 цв. ил.
958. Шестаков А. В. Очерки по истории наемного труда в сел. хоз-ве России. Т. 1 / А. В. Шестаков. — М. : Красная новь, 1924. — 414 с.
959. Шкуратов В. А. Историческая психология / В. А. Шкуратов. — М. : Смысл, 1997. — 505 с.
960. Шматко Н. А. Территориальная идентичность как предмет социолог. исслед. / Н. А. Шматко // Социолог. исслед. — 1998. — № 4. — С. 94—98.
961. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка. — М. : Аспект-пресс, 1996. — 415 с.
962. Щекин Г. В. Теория социального управления / Г. В. Щекин. — К. : МАУП, 1996. — 408 с.
963. Щербина Ф. Очерки южно-русских артелей и общинно-артельных форм / Ф. Щербина. — Одесса : Тип. Г. Ульриха, 1881. — 389 с.
964. Якименко М. А. Приватизація селянської надільної землі в Україні: 1906-1917 рр. / М. А. Якименко, О. Краснікова, Д. Селихов // Економіка України. — 1997. — № 8. — С. 44—71.
965. Якименко М. А. Крах переселенської політики царизму в 1906-1913 рр. / М. А. Якименко // Укр. іст. журн. — 1976. — № 7. — С. 160—172.
966. Якименко М. А. Міграції українського селянства 1861-1905 рр. / М. А. Якименко // Укр. іст. журн. — 1982 — № 9. — С. 66—74.
967. Якименко М. А. Приватизація землі на Україні в роки Столипінської аграрної реформи (1906-1917) / М. А. Якименко // Матеріали Всеукр. симпозіуму з питань аграрної історії. — К., 1996. — С. 67—71.

968. Якименко М. А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918) / / М. А. Якименко // Укр. іст. журн. — 1996. — № 2. — С. 14—32.
969. Яковлев Г. Артельное землепользование в связи с наделением трудового крестьянства землей / Г. Яковлев. — Одесса, 1918. — 39 с.
970. Янзин И. Переселенческая статистика о хозяйственном положении переселенцев : (По исследованию Переселенческого Упр.) / И. Янзин // Вопр. колонизации. — СПб., 1914. — № 14. — С. 73—102.
971. Ярошевский М. Г. Историческая психология науки / М. Г. Ярошевский. — СПб. : Изд-во Междунар. фонда истории науки, 1995. — 352 с.
972. Ярошко А. Рабочий вопрос на юге: Его прошедшее, настоящее и будущее / А. Ярошко. — М., 1894. — 264 с.
973. Barry H. Agents and techniques for child training: cross-cultural codes 6 / H. Barry, L. Josefphson, E. Lauer, C. Marshall // Ethnology. — 1977. — Vol. 16.
974. Between Tsar and People: Education Society and Quest for Public Identity in Late Imperial Russia. — Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1991. — 383 p.
975. Bradley J. Subjects into Citizens: Societies, Civil Society, and Autocracy in Tsarist Russia / Joseph Bradley // American Historical Review. — 2002. — Vol. 107, № 4. — P. 1094—1123.
976. Charle C. Contemporary French Social History: Crisis or Hidden Renewal? / Christophe Charle // Journal of Social History. — 2003. — Vol. 37, № 1 : Special Issue. — P. 57—68.
977. Costlow J. Imaginations of Destruction: The “Forest Question” in Nineteenth-Century Russian Culture / Jane Costlow // Russian Review. — 2003. — Vol. 62, № 1. — P. 91—118.
978. Certeau De M. The Practice of Everyday Life / M. De Certeau. — Berkeley : University of California press, 1984. — 299 p.

979. Delacroix J. The Protestant Ethic Debate: Max Weber's Replies to His Critics, 1907 to 1910 by David J. Chalcraft; Austin Harrington; Mary Shields / Jacques Delacroix // *Contemporary Sociology*. — 2003. — Vol. 32, № 1. — P. 119—120.
980. Terence E. The Zemstvo in Russia: An experiment in local self-government / Emmons Terence, Vuchinich Wayne S. — New York, 1982. — 421 p.
981. Engelstein L. Review: Print Culture and the Transformation of Imperial Russia: Three Articles / Laura Engelstein // *Comparative Studies in Society and History*. — 1989. — Vol. 31, № 4. — P. 784—790.
982. Fass P. S. Cultural History/Social History: Some Reflections on a Continuing Dialogue / Paula S. Fass // *Journal of Social History*. — 2003. — Vol. 37, № 1 : Special Issue. — P 39—46.
983. Field D. Levels and Tendencies of Modernization a Russian Province, 1870-1905 / D. Field // *Data modelling. Modelling history : proceeding of the XI international conference of the associatoon for history and computing. Moskow, August, 1996.* — M., 2000. — P. 255—271.
984. Frank S. P. "Simple Folk, Savage Customs?" Youth, Sociability, and the Dynamics of Culture in Rural Russia, 1856—1914 / Stephen P. Frank // *Journal of Social History*. — 1992. — Vol. 25, № 4. — P. 711—736.
985. Freeze G. L. Caste and Emancipation: The Changing Status of Clerical Families in the Great Reforms / Gregory L. Freeze // *The Family in Imperial Russia*. — Urbana : University of Illinois Press, 1978. — P. 124—150.
986. Freeze G. L. The Soslovie (Estate) Paradigm and Russian Social History / Gregory L. Freeze // *The American Historical Review*. — 1986. — Vol. 91, № 1.— P. 11—36.
987. Friedgut T. H. Iuzovka and Revolution. Politics and Revolution in Russia's Donbass, 1869—1924 : Vol. 2 / Theodore H. Friedgut. — Princeton ; New Jersey : Princeton University Press, 1994. — XXI+521 p.
988. Gocłowski A. Historyczno-geograficzna specyfika ziem południowej Ukrainy a polska mniejszosc etniczna w XIX i na pocztku XX w. (na przykladzie

- Odessa) / A. Gocłowski // *Поляки на півдні України: історія та сьогодення* : у 2 т. Т. 1. — Жешов ; К. ; Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. — С. 190—201.
989. Grusky D. B. *Social History Update: A Sociological Approach to Historical Social Mobility* / David B. Grusky, Ivan K. Fukumoto // *Journal of Social History*. — 1989. — Vol. 23, № 1. — P. 221—232.
990. Harootunian H. *History's Disquiet: Modernity, Cultural Practice, and the Question of Everyday Life* / Harry Harootunian. — New York : Columbia University Press, 2000. — 200 p.
991. Hartmann H. *Capitalism, patriarchy and job segregation by sex* / H. Hartmann // *Signs*. — 1976. — № 1.
992. Hause S. C. *The Evolution of Social History* / Steven C. Hause // *French Historical Studies*. — 1996. — Vol. 19, № 4. — P. 1191—1214.
993. Jarausch K. H. *Towards a Social History of Experience: Postmodern Predicaments in Theory and Interdisciplinarity* / Konrad H. Jarausch // *Central European History*. — 1989. — Vol. 22, № 3/4. — P. 427—443.
994. Jensen R. *Oral History, Quantification, and the New Social History* / Richard Jensen // *The Oral History Review*. — 1981. — Vol. 9. — P. 13—25.
995. Joyce P. *The End of Social History?* / Patrick Joyce // *Social History*. — 1995. — Vol. 20, № 1. — P. 73—91.
996. Kaelble H. *Social History in Europe* / Hartmut Kaelble // *Journal of Social History*. — 2003. — Vol. 37, № 1 : Special Issue. — P. 29—35.
997. Kalberg S. *On the Neglect of Weber's Protestant Ethic as a Theoretical Treatise: Demarcating the Parameters of Postwar American Sociological Theory* / Stephen Kalberg // *Sociological Theory*. — 1996. — Vol. 14, № 1. — P. 49—70.
998. Kent S. A. *In Search of the Spirit of Capitalism: An Essay on Max Weber's Protestant Ethic Thesis* by Gordon Marshall / Stephen A. Kent // *Journal for the Scientific Study of Religion*. — 1983. — Vol. 22, № 4. — P. 388—390.

999. Kocka J. Losses, Gains and Opportunities: Social History Today / Jürgen Kocka // *Journal of Social History*. — 2003. — Vol. 37, № 1. — P. 21—28.
1000. Kocka J. What Is Leftist about Social History Today? / Jürgen Kocka // *Journal of Social History*. — 1995. — Vol. 29. — P. 67—71.
1001. Leeds A. Cities, Classes, and the Social Order / Anthony Leeds; Edited by Roger Sanjek. — Ithaca ; L. : Cornell University Press, 1994. — 275 p.
1002. Lefebvre H. Everyday Life in the Modern World / H. Lefebvre. — New Brunswick : Transaction Publishers, 1985. — XXIV, 206 p.
1003. Lenneberg H. Speculating about Sociology and Social History / Hans Lenneberg // *The Journal of Musicology*. — 1988.— Vol. 6, № 4. — P. 409—420.
1004. Little D. Max Weber Revisited: The “Protestant Ethic” and the Puritan Experience of Order / David Little // *The Harvard Theological Review*. —1966. — Vol. 59, № 4. — P. 415—428.
1005. Magnússon S. G. “The Singularization of History”: Social History and Microhistory within the Postmodern State of Knowledge / S. G. Magnússon // *Journal of Social History*. — 2003. — Vol. 36, № 3. — P. 701—735.
1006. McKay W. A. Review [untitled]. Reviewed work: Winnipeg: A Social History of Urban Growth, 1874—1914 by Alan F. J. Artibise / William A. McKay// *The American Historical Review*. — 1977. — Vol. 82, № 1. — P. 219—220.
1007. Neale R. S. Bath, 1680—1850: A Social History, or A Valley of Pleasure Yet A Sink of Inequity / R. S. Neale. — London : Routledge and Kegan Paul, 1981. — XIV+466 p.
1008. Parsons T. Family, socialization and interaction process / T. Parsons, R. F. Bales. — Glencoe : Free Press, 1955. — 422 p.
1009. Parusheva D. Orient Express or About European Influences on Everyday Life in the Nineteenth Century Balkans / Dobrinka Parusheva // *New Europe College Yearbook*. — 2001—2002. — № 9. — P. 139—167.

1010. Petković Jel. Traditional Values and Modernization Challenges in Forming Urban and Rural Culture / Jelena Petković // *Facta Universitatis. Series Philosophy, Sociology, Psychology and History*. — 2007. — Vol. 6, № 1. — P. 23—39.
1011. Rowland R. H. Urban In-Migration in Late Nineteenth-Century Russi / Richard H. Rowland // *The City in Russian History*. — Lexington : The University Press of Kentucky, 1982. — P. 115—124.
1012. Shapiro G. Recent Developments in Social History / Gilbert Shapiro // *Journal of Social History*. — 2003.— Vol. 37, № 1. — P. 151—153.
1013. Shanin T. Russia as a developing society / Teodor Shanin. — London : Macmillan, 1985 — 268 p.
1014. Smith D. S. A Perspective on Demographic Methods and Effects in Social History / Daniel Scott Smith // *The William and Mary Quarterly. Third Series*. — 1982. — Vol. 39, № 3. — P. 442—468.
1015. Smith M. M. Making Sense of Social History / Mark M. Smith // *Journal of Social History*. — 2003. — Vol. 37, № 1. — P. 165—186.
1016. Starr S. F. Decentralization and Self-government in Russia, 1830-1870 / Frederick S. Starr. — Princeton : Princeton University Press, 1972 – 386 p.
1017. Stearns P. N. Social History Present and Future / Peter N. Stearns // *Journal of Social History*. — 2003. — Vol. 37, № 1. — P. 9—19.
1018. Swierenga R. P. Theoretical Perspectives on the New Rural History: From Environmentalism to Modernization / Robert P. Swierenga // *Agricultural History*. — 1982. — Vol. 56, № 3. — P. 495—502.
1019. Taylor M. The Beginnings of Modern British Social History? / Miles Taylor // *History Workshop Journal*. — 1997. — № 43. — P. 155—176.
1020. Tilly L. A. Social History and Its Critics / Louise A. Tilly // *Theory and Society*. — 1980. — Vol. 9, № 5.— P. 668—670.
1021. Vann R. T. The Rhetoric of Social History / Richard T. Vann // *Journal of Social History*. — 1976. — Vol. 10, № 2. — P. 221—236.

1022. Geldern Von Jam. Life In-Between: Migration and Popular Culture in Late Imperial Russia / James Von Geldern // *The Russian Review*. — 1996. — Vol. 55. — P. 365—383.
1023. Laue Von T. H. Russian Peasants in the Factory 1892—1904 / Theodore H. Von Laue // *The Journal of Economic History*. — 1961. — Vol. 21, № 1.— P. 61—80.
1024. Walby S. Theorizing patriarchy / S. Walby. — Oxford-Cambridge : B. Blackwell, 1990. — 229 p.
1025. Walton J. Urban Sociology: The Contribution and Limits of Political Economy / John Walton // *Annual Review of Sociology*. — 1993. — Vol. 19. — P. 301—320.
1026. Yaney G. The Urge to mobilize. Agrarian Reform in Russia, 1861-1930 / G. L. Yaney. — Chicago ; L. : University of Illinois Press, 1982. — 599 p.

Дисертації та автореферати дисертацій

1027. Бутенко І. І. Сільськогосподарська кооперація Півдня України другої половини ХІХ — початку ХХ століть : автореф. дис. на здобуття наук. ступеню канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. І. Бутенко. — Херсон : ХДПІ, 1994 — 30 с.
1028. Ващенко В. П. Развитие капиталистической промышленности и торговли в городах юга Украины в дореформенный период (конец ХVІІІв. — 1861 г.) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07571 «История СССР» / В. П. Ващенко. — Одесса, 1972. — 31 с.
1029. Вовк Ю. І. Українське селянство в соціально-економічній структурі суспільства : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ю. І. Вовк. — Черкаси, 2002. — 184 с.

1030. Гуз А. М. Культурно-освітня діяльність земських установ в Україні (1864 — 1914 pp.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / А. М. Гуз . — К., 1997. — 24 с.
1031. Гузенко Ю. І. Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. (на матеріалах Херсонської губернії) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ю. І. Гузенко. — К., 2004. — 240 с.
1032. Дружкова І. С. Кредитно-банківські установи на Півдні України в ХІХ — на початку ХХ ст. (іст. аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. С. Дружкова. — Одеса, 2004. — 20 с.
1033. Зубко А. Н. Материалы земской статистики как исторический источник по изучению истории Украины периода капитализма : автореф. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «История СССР», 07.00.09 «Историография и источниковедение» / А. Н. Зубко. — К., 1988. — 20 с.
1034. Іванов І. В. Повітове земство в українських губерніях (друга пол. ХІХ — почат. ХХ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політ. і прав. учень» / І. В. Іванов. — Харків, 2004. — 20 с.
1035. Кісь О. Р. Жінка в українській селянській сім'ї другої пол. ХІХ — почат. ХХ століття: гендерні аспекти : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 / О. Р. Кісь. — Львів, 2001. — 213 с.
1036. Кузовова Н. М. Просвітницька діяльність земств Херсонської губернії (60-ті роки ХІХ — почат. ХХ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. М. Кузовова. — Харків, 2007. — 20 с.
1037. Лях К. С. Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (ХІХ — почат.

- XX ст.) : дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / К. С. Лях. — Запоріжжя, 2005. — 268 с.
1038. Майстренко О. А. Роль Херсонського земства в медичному обслуговуванні населення у 1865-1917 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. А. Майстренко. — К., 2006. — 20 с.
1039. Макієнко О. А. Розвиток земської статистики в Херсонській губернії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. А. Макієнко. — Харків, 2006. — 20 с.
1040. Марутян Р. Р. Громадсько-просвітницька та наукова діяльність М. О. Каришева : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Р. Р. Марутян. — Запоріжжя, 2001. — 20 с.
1041. Мінц М. О. Розвиток початкової освіти на Півдні України (1861—1917 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / М. О. Мінц. — Запоріжжя, 2007. — 19 с.
1042. Опря А. В. Роль Крестьянского поземельного банка в проведении Столыпинской аграрной реформы на Украине. (1906-1916) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.01. — Днепропетровск : ДГУ, 1982. — 191 с.
1043. Пантелеймоненко А. О. Сільськогосподарські товариства України: Зародження, основні напрямки діяльності і значення (др. пол. ХІХ—почат. ХХ ст.) : дис. ... канд. екон. наук : 08.01.04. / А. О. Пантелеймоненко. — Полтава, 1994. — 200 с.
1044. Петров О. О. Діяльність земських статистичних закладів південноукр. губерній у другій пол. ХІХ — почат. ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. О. Петров. — Дніпропетровськ, 2003. — 266 с.
1045. Сабадырев И. А. Столыпинская аграрная реформа и крестьянское движение в губерниях Новороссии (1907-1914) : автореф. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.01 / И. А. Сабадырев. — М., 1959. — 28 с.

1046. Селіхов Д. А. Аграрне законодавство царської Росії в Україні епохи капіталізму (II пол. XIX—почат. XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політ. і прав. вчень» / Д. А. Селіхов. — Харків, 2002. — 17 с.
1047. Темірова Н. Р. Поміщицьке господарство Півдня України на початку XX століття : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Н. Р. Темірова. — Донецьк, 1992. — 166 с.
1048. Шиханов Р. Б. Біржі Південної України 1886 — 1914 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Р. Б. Шиханов. — Запоріжжя, 1999. — 19 с.
1049. Шихов К. Л. Земська добродійність на Катеринославщині 1866 — 1913 рр. (комп'ютерні технології обробки та аналізу джерел) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні іст. дисципліни» / К. Л. Шихов. — Дніпропетровськ, 2003. — 16 с.
1050. Якименко Н. А. Переселенческое движение на Украине в период Столыпинской аграрной реформы. (1906-1913) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.01 / Н. А. Якименко. — К., 1977. — 176 с.

Додаток А

Родинний склад та майнове забезпечення орендарів хуторів в мастності Д.А. Столипіна при с. Мордвинівці Бердянського повіту Таврійської губернії

№	Прізвище ініціали	Членів родини					Худоба							Реманент								Примітки		
		чоловіків	жінок	хлопчиків	дівчат	всього	коней	лошат	волів	корів	телят	овець	свиней	плугів	борін	віялок	катків	рал	молотарок	мажар	бричок		Косарка	іншого
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
1	Іван Єлін	3	2	3	4	12	6	2	6	6	4	30	2	1	2	2	4	2	-	-	4	2	-	1 сезонний наймит
2	Дементія Заматаєва	3	3	3	3	12	6	1	6	3	1	30	1	1	2	1	3	2	-	1	2	2	3	1 сезонний наймит; внесок в кредитній спілці в сумі 6 тис.крб.; оренда декілька сот десятин під посів збіжжя
3	Феодосій Панасенко	2	2	4	4	12	6	4	-	6	5	20	8	1	4	1	3	2	-	2	2	1	1	1 сезонний наймит

Продовження додатку А

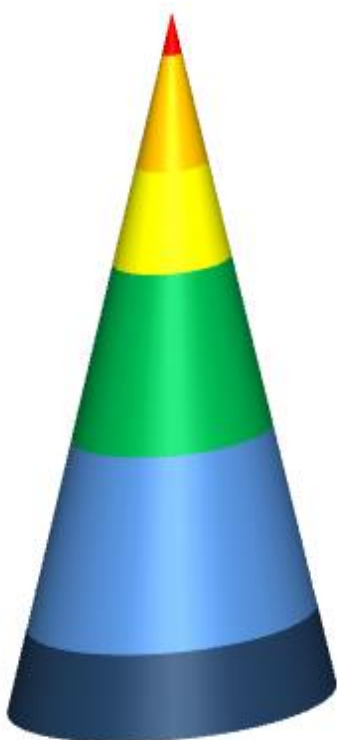
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
4	Іван Яценко	3	2	-	-	5	7	2	4	5	9	24		1	2	1	-	2	-	-	4	-	-	2 сезонні наймити
5	Андрій Гензіль	3	1	1	-	4	6	2	8	6	6	-	7	2	3	1	3	2	-	-	5	2	4	2 цілорічних наймити
6	Кірей Дидічкін	3	3	1	2	9	11	-	22	12	1	6	-	2	3	2	-	2	3	-	4	1	3	2 сезонні наймити
7	Андрій Синюшев	3	3	-	1	7	6	-	-	6	10	21	1	1	2	2	3	1	-	2	-	-	1	-
8	Трохима Агафонова	3	3	1	1	8	5	4	-	3	3	12	2	1	2	1	2	1	-	1	2	-	-	1 сезонний наймит
9	Нестор Лук'янов	2	2	-	3	7	5	4	-	3	3	12	2	1	2	1	2	1	-	1	1	-	1	1 сезонний наймит
10	Василь Шорник	4	4	1	1	10	4	3	4	3	7	31	1	2	2	1	2	2	-	-	2	1	-	-
11	Іван Житник	2	2	3	2	9	8	-	6	7	9	40	4	2	2	1	3	2	-	-	4	1	-	2 цілорічних наймити
12	Архип Петряник	1	1	3	4	9	2	-	4	2	3	-	-	1	2	-	2	1	-	-	2	-	-	-
13	Дмитро Іванов	3	3	2	2	10	5	-	2	6	5	10	2	1	2	1	2	1	-	-	2	1	-	1 сезонний наймит

Продовження додатку А

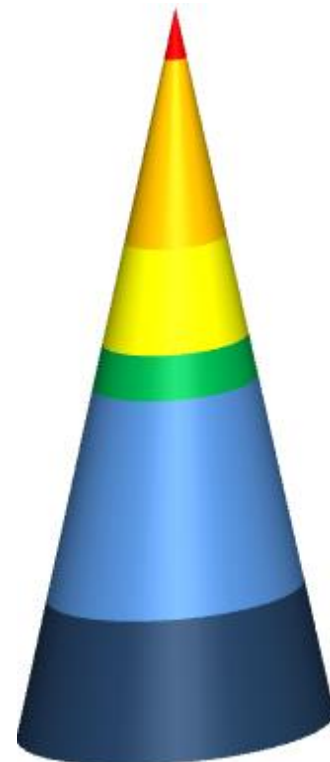
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
14	Юхим Бурдін	3	2	2	3	10	6	3	-	5	5	39	-	2	2	2	2	2	-	-	3	-	-	1 сезонний наймит
15	Абрам Ширінгер	2	1	4	3	10	7	-	-	5	-	-	4	2	2	1	2	1	-	-	2	1	2	1 цілорічний наймит
16	Іван Мандич	2	2	2	2	8	6	-	4	5	5	-	2	1	2	1	2	2	-	-	3	1	1	1 цілорічний наймит
17	Микола Айбулу	1	2	-	2	5	4	-	-	3	-	-	3	1	1	1	1	1	-	-	2	-	1	1 сезонний наймит
18	Єгор Бурдін	2	2	1	1	6	6	-	-	4	2	25	3	1	2	1	2	1	-	-	2	1	1	1 сезонний наймит
19	Яким Бурдін	2	2	1	2	7	4	-	-	3	2	8	1	1	1	1	1	1	-	-	2	-	-	-
20	Захар Салушев	2	2	1	1	6	6	-	-	4	2	17	-	2	2	1	2	1	-	-	2	-	-	-
21	Федор Остапонков	2	3	2	2	8	4	-	2	5	2	26	2	1	2	1	2	2	-	-	2	-	-	-
22	Ульян Феклістов	4	4	4	5	17	8	2	2	4	4	4	2	1	3	1	3	1	-	-	4	-	-	-

Джерела: ЦДІАМ Ф. 419, оп.1; Спр. 1877, арк. 182-186; ЦДІАМ Ф. 419, оп.1; Спр. 1881, арк. 161-164; ЦДІАМ Ф. 419, оп.1; Спр. 1886, арк. 96-98; ЦДІАМ Ф. 419, оп.1; Спр. 1898, арк. 154-156 ; ЦДІАМ Ф. 419, оп.1; Спр. 1903, арк. 11 ; ЦДІАМ Ф. 419, оп.1; Спр. 1907, арк. 84-87; ЦДІАМ Ф. 419, оп.1; Спр. 1909, арк. 12; Два доклада в Комиссию Московского Императорского Общества сельского хозяйства по вопросу об устройстве крестьянских хуторов на владельческих землях. – М. : Тип. В. Готье, 1876. – С. 62-68; Доклад № 1 в Комиссию Московского Императорского Общества сельского хозяйства по вопросу о хуторах и современном состоянии крестьянского хозяйства. – М. : Тип. А. Клейна, 1880. – С. 9-11; Доклад № 3 в Комиссию Московского Императорского Общества сельского хозяйства по вопросу о хуторах и современном состоянии крестьянского хозяйства. – М. : Тип. А. Клейна, 1877. – С.45-49; Доклад № 15 в Комиссию Московского Императорского Общества сельского хозяйства по вопросу о хуторах и современном состоянии крестьянского хозяйства. – М. : Тип. А. Клейна, 1881. – С.12-14; Столыпин Д. А. Право на землю / Д. А. Столыпин. – М., 1863. – С. 7; Столыпин Д. А. Об устройстве арендных хуторов на владельческих землях и крестьянском хозяйстве вообще : (Из сельскохоз. практики) / Д. А. Столыпин. – М., 1892. – С.16-19; Столыпин Д. А. Научные очерки. Начала социологии / Д. А. Столыпин. – М. : Тип. А. Гатцука, 1890. – С. 49-56; Столыпин Д. А. Несколько слов о классификации наук О. Конта / Д. А. Столыпин. – М. : Тип. А. Гатцука, 1890. – С.7.

Додаток Б
Зміни у соціальній стратифікації південноукраїнського селянства
з кінця ХІХ – на початок ХХ ст.

Малюнок 1 Графічна модель соціальної стратифікації південноукраїнського селянства на 1897 р.

Малюнок 2 Графічна модель соціальної стратифікації південноукраїнського селянства на 1917 р.

Порівняльний аналіз графічних моделей соціальної стратифікації
південноукраїнського селянства 1897 та 1917 рр.

Колір	Назва селянської страти	1897 р. (у %)	1917 р. (у %)
Червоний	Куркульство	6	7
Жовтий	Заможні селяни	16	25
Світло-жовтий	Стійкі середняки	14	14
Зелений	Потенційні середняки	25	6
Синій	Сільська біднота	27	29
Темно-синій	Сільський пролетаріат	12	19

Джерела: ДАЗО Ф. 251, оп. 1; Спр. 6, арк. 22-28; ДАЗО Ф.253, оп.1; Спр. 509, арк. 3-197; ДАЗО Ф.253, оп.1; Спр. 510, арк. 3-197; ДАЗО Ф.253, оп.1;

Спр. 511, арк. 4-196; ДАЗО Ф.253, оп.1; Спр. 512, арк. 3-197; ДАЗО Ф.253, оп.1; Спр. 513, арк. 4-196; ДАЗО Ф.253, оп.1; Спр. 514, арк. 3-197; ДАЗО Ф.253, оп.1; Спр. 515, арк. 4-196; ДАЗО Ф.253, оп.1; Спр. 516, арк. 5-197; ДАЗО Ф.253, оп.1; Спр. 517, арк. 3-197; ДАЗО Ф.253, оп.1; Спр. 518, арк. 4-196; ДАЗО Ф.253, оп.1; Спр. 519, арк. 3-197; ДАЗО Ф.253, оп.1; Спр. 520, арк. 5-197; ДАЗО Ф.253, оп.1; Спр. 521, арк. 3-197; ДАЗО Ф.253, оп.1; Спр. 522, арк. 4-196; ДАЗО Ф.253, оп.1; Спр. 523, арк. 3-197; ДАЗО Ф.253, оп.1; Спр. 524, арк. 4-196; ДАЗО Ф.253, оп.1; Спр. 525, арк. 3-197; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 1, арк. 3-954; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 2, арк. 3-1754; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 3, арк. 4-1603; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 4, арк. 3-1848; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 5, арк. 4-1198; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 6, арк. 3-293; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 7, арк. 3-532; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 7а, арк. 6-5033; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 7б, арк. 4-476; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 8, арк. 3-532; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 9, арк. 6-1847; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 10, арк. 3-778; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 11, арк. 3-196; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 12, арк. 4-197; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 13, арк. 3-195; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 14, арк. 3-196; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 15, арк. 4-197; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 16, арк. 3-194; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 17, арк. 3-196; ДАЗО Ф.254, оп.1; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 18, арк. 3-197; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 19, арк. 4-196; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 20, арк. 5-197; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 22, арк. 4-196; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 22а, арк. 3-197; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 23, арк. 4-196; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 24, арк. 4-196; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 25, арк. 4-196; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 26, арк. 3-197; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 27, арк. 4-196; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 28, арк. 4-196; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 29, арк. 5-197; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 30, арк. 3-197; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 31, арк. 5-197; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 32, арк. 5-197; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 33, арк. 3-197; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 34, арк. 4-196; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 35, арк. 4-196; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 36, арк. 5-197; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 37, арк. 5-197; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 38, арк. 3-197; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 39, арк. 5-197; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 40, арк. 4-196; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 41, арк. 5-197; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 42, арк. 4-196;

ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 43, арк. 3-197; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 44, арк. 5-197; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 45, арк. 4-196; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 46, арк. 5-197; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 47, арк. 3-197; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 48, арк. 4-196; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 49, арк. 3-197; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 50, арк. 3-197; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 51, арк. 3-260; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 52, арк. 5-197; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 53, арк. 4-196; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 54, арк. 3-197; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 55, арк. 5-197; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 56, арк. 4-196; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 57, арк. 3-197; ДАЗО Ф.254, оп.1; Спр. 58, арк. 4-196; ДАЗО Ф. 254, оп. 1; Спр. 1, арк. 2; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 272, арк. 3-26; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 410, арк. 4-890; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 411, арк. 6-1036; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 412, арк. 4-1037; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 413, арк. 4-939; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 414, арк. 5-542; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 415, арк. 4-989; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 416, арк. 3-196; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 417, арк. 3-196; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 418, арк. 3-196; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 419, арк. 3-196; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 420, арк. 3-196; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 421, арк. 3-196; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 422, арк. 3-196; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 423, арк. 3-196; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 424, арк. 3-196; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 425, арк. 3-196; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 426, арк. 3-196; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 427, арк. 3-196; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 428, арк. 3-196; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 429, арк. 3-196; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 430, арк. 3-23; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 431, арк. 3-23; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 432, арк. 5-212; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 433, арк. 3-315; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 434, арк. 3-197; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 435, арк. 3-197; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 436, арк. 3-891; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 437, арк. 7-1027; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 438, арк. 8-789; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 439, арк. 3-953; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 440, арк. 9-680; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 441, арк. 11-1567; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 442, арк. 12-1677; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 443, арк. 14-1799; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 444, арк. 4-631; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 445, арк. 5-737; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 446, арк. 7-1321; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 447, арк. 3-96; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 448, арк. 3-96; ДАЗО Ф.255,

оп.1; Спр. 449, арк. 3-96; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 450, арк. 3-96; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 451, арк. 3-96; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 452, арк. 3-96; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 453, арк. 6-1771; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 454, арк. 4-1363; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 455, арк. 3-547; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 456, арк. 6-720; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 457, арк. 7-988; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 458, арк. 6-817; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 459, арк. 10-971; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 460, арк. 11-1809; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 461, арк. 11-1809; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 462, арк. 4-871; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 463, арк. 5-1057; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 464, арк. 3-22; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 465, арк. 3-18; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 466, арк. 3-23; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 467, арк. 4-28; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 467а, арк. 4; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 468, арк. 4-21; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 469, арк. 3-33; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 470, арк. 4-26; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 471, арк. 5-20; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 473, арк. 3-24; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 474, арк. 4-21; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 475, арк. 5-130; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 476, арк. 3-269; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 477, арк. 12-1597; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 478, арк. 3-1091; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 479, арк. 3-196; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 480, арк. 9-811; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 481, арк. 4-303; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 482, арк. 5-415; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 483, арк. 12-1901; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 484, арк. 3-15; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 485, арк. 4-99; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 486, арк. 5-670; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 487, арк. 7-192; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 488, арк. 5-468; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 489, арк. 3-432; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 490, арк. 4-169; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 491, арк. 3-611; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 492, арк. 7-1035; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 493, арк. 3-96; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 494, арк. 3-96; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 495, арк. 3-96; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 496, арк. 3-96; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 497, арк. 3-96; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 498, арк. 3-96; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 499, арк. 3-96; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 500, арк. 3-96; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 501, арк. 3-96; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 502, арк. 3-96; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 503, арк. 3-96; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 503а, арк. 3-96; Земские подворные переписи 1880–1913 гг. : поуездные итоги

/ сост. З. М. и А. Н. Свавицкие. – М., 1926. – С.473-489; Населенные места Рос. Империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий. По данным первой всеобщей переписи населения 1897 г. – СПб. : Тип. "Общественная польза", 1905. – IX+269+С. 98-114; Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. Т. I. – СПб. : Типолит. Н. Л. Ныркина, 1905. – XXI+268+С.69-79; Общий свод по империи результатов разработки данных Первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. Т. II. – СПб. : Типолит. М. Я. Минкова и Н. Л. Ныркина, 1905. – LIX+С.381-403; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния / Изд. Центр. стат. комитета М-ва внутренних дел. – СПб., 1904. – XIV+С.206-211; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLI. Таврическая губерния / Изд. Центр. стат. комитета М-ва внутренних дел. – СПб. : Паровая скоропечатня П. О. Яблонского, 1904. – XXVI+С.285-298; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLVII. Херсонская губерния / Изд. Цент. стат. комитета М-ва внутренних дел. – СПб. : б.и., 1904. – XVI+С.301-311; Підсумки вибіркового аналізу Всеросійського сільськогосподарського та поземельного перепису 1917 року. – Харків, 1931. – С.122-128; Прокопович С. Н. Аграрный вопрос в цифрах / С. Н. Прокопович. – СПб. : Тип. Тов-ва «Общественная польза», 1907. – С.72-83; Стат.-экон. обзор Екатеринославской губ. за 1898 г. – Екатеринослав, 1899. – VII+С.196-204; Стат.-экон. обзор Херсонской губ. за 1897 г. – Херсон, 1898. – С.288-291; Стат.-экон. обзор Херсонской губ. за 1904 г. – Херсон, 1908. – С. 301-304; Стат.-экон. обзор Херсонской губ. за 1906 г. – Херсон, 1909. – С. 132-135; Стат.-экон. обзор Херсонской губ. за 1907 г. – Херсон, 1909. – С.343-346; Стат.-экон. обзор Херсонской губ. за 1908 г. – Херсон, 1910. – С.355-358; Стат.-экон. обзор Херсонской губ. за 1909 г. – Херсон, 1911. – С.202-204; Стат.-экон. обзор Херсонской губ. за 1910 г. – Херсон, 1912. – С.398-401; Стат.-экон. обзор Херсонской губ. за 1911 г. –

Херсон, 1913. – С.327-329; Стат.–экон. обзор Херсонской губ. за 1912 г. – Херсон, 1914. – С.365-368; Стат.–экон. обзор Херсонской губ. за 1913 г. – Херсон, 1915. – С.356-360; Стат. справочник по аграрному вопросу : Сведения стат. отделов Всерос. Земского Союза. Вып. I. – М. : «Универсальная б–ка», 1916. – С.8-10; Стат. справочник по землевладению и землепользованию Екатеринославской губ. – Екатеринослав, 1917. – С.126-137; Стат. справочник по аграрному вопросу. Сведения стат. отделов Всерос. Земского Союза. Вып. 1. – М., 1916. – С. 21-24; Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Рос. Империи 1897 г. – СПб., 1906. – С. 52-54

Додаток В

Матриці класифікації векторів соціальної мобільності південноукраїнського селянства

Малюнок 1. Матриця класифікації векторів соціальної мобільності для представників куркульства.

1а			
1б			
1в			
	2а	2б	2в

Малюнок 2. Матриця класифікації векторів соціальної мобільності для представників заможної страти.

1а			
1б			
1в			
	2а	2б	2в

Малюнок 3. Матриця класифікації векторів соціальної мобільності для представників стійкої середняцької страти.

1а			
1б			
1в			
	2а	2б	2в

Малюнок 4. Матриця класифікації векторів соціальної мобільності для представників страти потенційних середняків.

1а			
1б			
1в			

2а	2б	2в
----	----	----

Малюнок 5. Матриця класифікації векторів соціальної мобільності для представників бідняцької страти.

1а		■	■
1б		■	
1в	■	■	
	2а	2б	2в

Малюнок 6. Матриця класифікації векторів соціальної мобільності для представників страти сільського пролетаріату.

1а			
1б	■	■	
1в			
	2а	2б	2в

Критерії аналізу матриці:

- 1а. – висхідна вертикальна мобільність;
- 1б. – горизонтальна мобільність;
- 1в. – низхідна вертикальна мобільність;
- 2а. – імміграційний вектор;
- 2б. – внутрішньо регіональна міграція;
- 2в. – еміграційний вектор.

Джерела: ДААРК Ф. 71, оп. 1; Спр.1400, арк. 191-228; ДААРК Ф. 41, оп. 1; Спр.12, арк. 2-4; ДААРК Ф. 41, оп. 1; Спр.13134, арк. 33-39; ДААРК Ф. 41, оп. 1; Спр.13154, арк. 26-115; ДААРК Ф. 41, оп. 1; Спр.13807, арк. 109-142; ДАДО Ф. 654, оп. 1; Спр.155, арк. 7-9; ДАДО Ф. 654, оп. 1; Спр.167, арк. 22-28; ДАДО Ф. 654, оп. 1; Спр.169, арк. 12-14; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 861, арк. 6; ДАХО Ф.5, оп.1; Спр. 3, арк. 235-287; ДАХО Ф.5, оп.1; Спр. 28, арк. 41-48; РДІА Ф. 396, оп.4; Спр. 711, арк. 65-82; РДІА Ф. 1284, оп.1; Спр. 95, арк.12-16; РДІА Ф. 1284, оп.190; Спр. 317, арк. 77-98; РДІА Ф. 1291, оп.74; Спр. 78, арк.

9; РДА Ф. 1291, оп.74; Спр. 129, арк. 10; РДА Ф. 1291, оп.121; Спр. 219, арк. 4; РДА Ф. 391, оп.3; Спр. 181, арк. 21-23; РДА Ф. 391, оп.3; Спр. 1277, арк. 19-21; РДА Ф. 391, оп.4; Спр. 337, арк. 78-104; РДА Ф. 391, оп.4; Спр. 509, арк. 63-88; РДА Ф. 391, оп.4; Спр. 990, арк. 53-82; РДА Ф. 391, оп.4; Спр. 1051, арк. 17-19; РДА Ф. 391, оп.4; Спр. 1051, арк. 53-68; РДА Ф. 391, оп.4; Спр. 1541, арк. 203-231; Борисов Н. К истории земского банка Херсон. губернии / Н. Борисов // Новороссийский календарь на 1893 год. – Одесса, 1893. – С. 184-192; Выезд переселенцев // Сельскохоз. хроника Херсон. уезда. – 1911. – Май. – С. 221; Гришков Д. Продажа надельной земли / Д. Гришков // Сельскохоз. хроника Херсон. уезда. – 1909. – Апрель. – С. 104; Доклады Бахмутской уездной земской управы 34–му очередному Бахмутскому уездному земскому собранию. – Бахмут, 1899. – С. 63-65; Жбанков Д. Н. Влияние отхожих заработков на движение населения / Д. Н. Жбанков. – СПб., 1895. – С.19-22; Журба Н. Движение земельной собственности в Екатеринославской губернии за последний период времени / Н. Журба // Новороссийский календарь на 1892 год. – Одесса, 1892. – С. 31-42; Земледельческий Центр и Юг Европ. России. – СПб., 1911. – С.112-116; Землеустроенные хозяйства. Сводные данные сплошного по 12 уездам подворного обследования хозяйственных изменений в первые годы после землеустройства. – Пг., 1915. – С. 93-96; Землеустройство. 1907–1910. – СПб. : Тип. Глав. Упр. Землеустройства и Земледелия, 1911. – С.312-338; Зинченко П. Переселение в Сибирь / П. Зинченко // Сельскохоз. хроника Херсон. уезда. – 1909. – Март. – С. 129; Известия Земского отдела МВД. – СПб., 1915. – № 12. – С.322-324; Известия Земского отдела МВД. – СПб., 1915. – № 13. – С. 96-99; Итоги зачисления и водворения переселенцев за 1909 год. – СПб. : Тип. Переселенческого Упр., 1910. – С.145; Итоги зачисления и водворения переселенцев с 1896 по 1910 год / сост. Н. Турчанинов. – СПб. : Тип. Переселенческого Упр., 1910. – С. 62-65; Итоги зачисления и водворения переселенцев с 1911 по 1914 год / сост. Н. Турчанинов. – Пг. : Тип. Переселенческого Упр., 1916. – С. 70-73; Осведомление о деле переселения //

Известия Ананьевского уездного земства. – 1913. – 15 апреля. – С. 21; Отчет Херсонского губернского осведомительного агента Н. Зборова по переселению за 1913 год. – Херсон, 1913. – С.6; Переселение в Сибирь // Известия Глав. Упр. Землеустройства и Земледелия – 1908. – № 7. – С. 268-271; Переселение в Сибирь. Прямое и обратное движение переселенцев семейных и одиночных. – СПб., 1906. – С. 41-52; Переселение в Степной край в 1908 году. – СПб. : Тип. Переселенческого Упр. 1909. – С. 127-129; Переселение и укрепление земли // Сельскохоз. хроника Херсон. уезда. – 1909. – Ноябрь. – С. 17-18; Рогулин В. Неудачное ходачество / В. Рогулин // Сельскохоз. хроника Херсон. уезда. – 1909. – Январь–февраль. – С. 36-37; Соседка Н. Продажа наделов / Н. Соседка // Сельскохоз. хроника Херсонского уезда. – 1909. – Апрель. – С. 94; Стат. справочник по Югу России. – Полтава : Электрическая типолит. И. А. Дохмана, 1910. – С. 63; Стат. ежегодник России. 1915 год. Год XII. – Пг., 1916. – С. 202-204; Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Рос. Империи 1897 г. – СПб., 1906. – С. 135.

Додаток Г

Кваліметричні підрахунки значущості атрактивних соціальних регуляторів у повсякденні південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX ст.

Назва регулятора	Кількість виявлених проявів соціального	Відносний кваліметричний показчик	Абсолютний кваліметричний показчик
1. Патріархальні складові світогляду	1503	29	7
1.1.світоглядний традиціоналізм	211	4	1
1.2.утопічність мислення	46	1	0
1.3.прийнятність горизонтальної мобільності	197	4	1
1.4.схильність до екстенсивного господарювання	148	3	1
1.5.патримоніальність	44	1	0
1.6.комунікативна відкритість	49	1	0
1.7.вплив агентів релігійно–міфологічної соціалізації	213	4	1
1.8.вплив інститутів релігійно–міфологічної соціалізації	153	3	1
1.9.православна обрядовість	219	4	1
1.10.православна догматика	162	3	1
1.11.фаталізм	61	1	0
2. Елементи підсвідомого	1507	29	7
2.1.складові соціетальної психіки	441	9	2
2.2.релігійна віра	658	12	3
2.3.міфічні вірування та забобонність	408	8	2

3. Актуалізовані потреби співіснування	867	17	4
4. Вага корпоративних форм соціальної самоорганізації	1279	25	6
4.1. прийнятність общинного устрою	358	7	2
4.2. родинний корпоративізм		12	3
4.3. громадівський колективізм та конформізм	249	5	1
4.4. корпоративна девіації	33	1	0

Джерела: ДААРК Ф.41, оп.1; Спр. 12, арк. 2-4; ДААРК Ф.41, оп.1; Спр. 13154, арк. 53-108; ДАДО Ф. 11, оп.1; Спр. 544, арк 201-252; ДАДО Ф. 11, оп.1; Спр. 944-а, арк. 206-288; ДАДО Ф. 11, оп.1; Спр. 147, арк. 16-91; ДАДО Ф. 11, оп.1; Спр. 149, арк. 4-112; ДАДО Ф. 11, оп.1; Спр. 155, арк. 6-9; ДАДО Ф. 11, оп.1; Спр. 162, арк. 221-311; ДАДО Ф. 11, оп.1; Спр. 164, арк. 5-11; ДАДО Ф. 11, оп.1; Спр. 166, арк. 2; ДАДО Ф. 11, оп.1; Спр. 167, арк. 7-28; ДАДО Ф. 11, оп.1; Спр. 169, арк. 3-16; ДАДО Ф. 11, оп.1; Спр. 177, арк. 16-231; ДАЗО Ф.252, оп.1; Спр. 1, арк. 4-42; ДАЗО Ф.252, оп.2; Спр. 11, арк. 3-6; ДАЗО Ф.252, оп.2; Спр. 14, арк. 5-51; ДАЗО Ф.252, оп.2; Спр. 22, арк. 4-31; ДАЗО Ф.252, оп.2; Спр. 51, арк. 5-62; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 2, арк. 4-43; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 3, арк. 3-75; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 4, арк. 3-64; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 15, арк. 3-6; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 27, арк. 4-64; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 32, арк. 3-12; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 39, арк.4-20; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 40, арк. 3-8; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 41, арк. 4-6; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 46, арк. 4-6; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 51, арк. 12-214; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 60, арк. 4-36; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 62, арк.4-6; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 70, арк. 2; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 73, арк. 2; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 74, арк. 14-215; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 79, арк. 4-6; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 82, арк. 4-27; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 85, арк. 4; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 86, 2 арк.; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 95, арк. 3-6; ДАЗО Ф.192,

оп. 2; Спр. 116, арк. 22-371; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 126, арк. 4-33; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 128, арк. 3-48; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 130, арк. 4-10; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 131, арк. 4-77; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 132, арк. 16-188; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 142, арк. 15-233; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 149, арк. 4-12; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 150, арк. 3-24; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 154, арк. 4-118; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 156, арк. 4-6; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 157, арк. 4; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 167, арк. 3-27; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 178, арк. 3-12; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 181, арк. 11-258; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 187, арк. 4-8; ДАЗО Ф.56, оп.1; Спр. 71, арк. 6-193; ДАХО Ф.240, оп.1; Спр. 22, арк. 3-38; ДАХО Ф.14, оп.2; Спр. 443, арк. 4; ДАХО Ф.14, оп.2; Спр. 445, арк. 3-21; ДАХО Ф.5, оп.1; Спр. 28, арк. 5-49; РДІА Ф.1291, оп.1; Спр. 968, арк. 11-103; РДІА Ф.1291, оп.37; Спр. 523, арк. 4-26; РДІА Ф.1291, оп.74; Спр. 381, арк. 3-9; РДІА Ф.1291, оп.120; Спр. 18, арк. 3-8; РДІА Ф.1291, оп.120; Спр. 39, арк. 4-14; РДІА Ф.1291, оп.120; Спр. 40, арк. 6-94; РДІА Ф.408, оп.1; Спр. 225, арк. 5-133; РДІА Ф.408, оп.1; Спр. 412, арк. 8-99; РДІА Ф.408, оп.1; Спр. 453, арк. 4-251; РДІА Ф.408, оп.1; Спр. 1891, арк. 3-47; РДІА Ф.391, оп.3; 151, арк. 4-14; РДІА Ф.391, оп.3; Спр. 181, арк. 3-26; РДІА Ф.391, оп.3; Спр. 1259, арк. 5-7; РДІА Ф.391, оп.3; Спр. 1277, арк. 12-22; РДІА Ф.391, оп.4; Спр. 337, арк. 6-108; РДІА Ф.391, оп.4; Спр. 509, арк. 4-91; РДІА Ф.391, оп.4; Спр. 990, арк. 4-108; Августинович Э. По селениям и колониям в Новороссии / Э. Августинович. – Спб., 1882. – С. 61-70; Акинфиев И. Я. В Новомосковском уезде : (Из дневника поездки по уезду в 1895 г.) / И. Я. Акинфиев // Адрес-календарь города Александровска и его уезда на 1911 г. – Александровск, 1910. – С. 75-904; Арнольд В. Ф. Общие черты агрономической техники и сельскохозяйственной экономики крестьянских хозяйств Херсонского уезда / В. Ф. Арнольд. – Херсон, 1902. – С. 53-59; Афанасьев–Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. Ч. 1 : Очерки Днепра / А. Афанасьев–Чужбинский. – СПб., 1861. – С. 15-451; Балади: Коханья та дошлюбні взаємини / упоряд.: О. І. Дей, А. Ю. Ясенчук, А. І. Іваницький.— К. : Наук. думка, 1987.— С. 17-465; Белокрысов А. А. Меры к поднятию доходности степных имений /

А. А. Белокрысов. – Екатеринослав, 1902. – С. 367; Бехтеев С. С. Хозяйственные итоги истекшего 45-ти летия и меры к хозяйственному подъему. Т. 3 / С. С. Бехтеев. – СПб., 1911. – С. 306-309; Дикарив М. Чорноморські народні казки й анекдоти / М. Дикарив // Етногр. зб. НТШ. Т. 2. – 1896. – С. 1-50; Живописная Россия : Малороссия и Новороссия. Бессарабская, Херсонская, Екатеринославская и Таврическая губернии. Т. V, ч. 2. – СПб. : Тип. Т-ва М. О. Вольф, 1898. – С. 15-294; Кащенко А. Оповідання про Великий Луг Запорізький / А. Кащенко. – Дніпропетровськ : Просвіта, 1990. – С. 48; Логинов А. Краткий очерк землевладения и землепользования в Александровском уезде / А. Логинов. – Александровск, 1906. – С. 78-80; Мемуари та щоденники. Ч. I. Джерела з історії Південної України. – Т. 5, кн. 1. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 5. —С. 96-420; Мемуари та щоденники. Ч. 1. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 5. – С. 87-420 – (Джерела з історії Південної України. Т. 5, кн. 1); Мемуари та щоденники. Ч. 1. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 5. – С. 79-533 – (Джерела з історії Південної України. Т. 5, кн. 2); Мемуари та щоденники. Ч. 2. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 6. – С. 54-621 – (Джерела з історії Південної України. Т. 9); Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье : предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине 1875–1905 г. / Я. П. Новицкий. – Рига : Сприндлитис, 1990. – С.18-107; Новицкий Я. Твори : в 5 т. Т. 2 / Я. П. Новицкий. – Запоріжжя : ПП «АА Тандем-У», 8. – С. 22-433; Новицкий Я. Твори : в 5 т. Т. 3 / Я. П. Новицкий. – Запоріжжя : АА Тандем-У, 9. – С. 19-452; Рогулин В. Неудачное хождение / В. Рогулин // Сельскохоз. хроника Херсон. уезда. – 1909. – Январь–февраль. – С. 36-37; Таврическая губерния. Свод постановлений местных комитетов Особого Совещания о нуждах сельскохоз. промышленности. – СПб. : Центр. тип. Н. Я. Манкова. 1903. – С. 67-212; Тысяча девятьсот семнадцатый год в деревне : (Воспоминания крестьян). – М. : Изд-во полит. лит., 1967. – С.109-116; Усна історія Степової України. Т. 1 : Запорізький край / [голов. ред. А. Бойко]. – Запоріжжя : АА Тандем, 8. – С. 28-507; Усна історія Степової України. Т. 2 :

Запорізький край / [голов. ред. А. Бойко]. – Запоріжжя : АА Тандем, 8. – С. 26-504; Усна історія Степової України. Т. 3 : Запорізький край / [голов. ред. А. Бойко]. – Запоріжжя : АА Тандем, 8. – С. 22-488; Усна історія Степової України. Т. 7. – Запоріжжя, 9. – С.29-372; Усна історія Степової України. Т. 9. – Запоріжжя, 2010. – С. 31-402; Усна історія Степової України. Т. 5. – Запоріжжя, 8. – С. 26- 551; Усна історія Степової України. Т. 6. – Запоріжжя, 8. – С. 27-545; Усна історія Степової України. Т. 8. – Запоріжжя, 2010. – С. 29-556; Ученая экспедиция Д. И. Яворницкого // Киевская старина. – 1901. – Июль–август. – Т. LXXIV. – С. 22; Фирсов Б. М. Быт великорусских крестьян–землепашцев : Описание материалов Этногр. бюро кн. В. Н. Теньшева / Б. М. Фирсов, И. Г. Киселева. – СПб. : Изд–во Европейского дома, 1993. – С.167-189; Харузин Н. Н. Сборник сведений для изучения быта крестьянского населения России. Вып. 1 / Н. Н. Харузин. – М. : Тип. А. Левенсон и К°, 1889. – С. 302-358; Херсонская губерния. Свод постановлений местных комитетов Особого Сопещения о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – СПб. : Центр. тип. Н. Я. Манкова, 1903. – С. 43-368; Яворницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. Ч. 1 / Д. И. Яворницкий. – СПб., 1888. – С.52-342.

Додаток Д

Кваліметричні підрахунки значущості цілераціональних соціальних регуляторів у повсякденні південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX ст.

Назва регулятора	Кількість виявлених проявів соціального	Відносний кваліметричний показник	Абсолютний кваліметричний показник
1. Інноваційні (цілераціональні) складові світогляду	1279	19	6
1.1.прагматизм	156	2	1
1.2.схильність до інтенсивного господарювання	74	1	0
1.3.матеріальний характер образу соціального успіху	217	3	1
1.4.прийнятність вертикальної мобільності	148	2	1
1.5.ліберальність мислення	8	0	0
1.6.пріоритетність господарської раціональності	191	3	1
1.7.вплив агентів господарської соціалізації	243	4	1
1.8.вплив економічних соціальних інститутів	57	1	0
1.9.зорієнтованість на економічну доцільність	185	3	1
2. Елементи соціальної свідомості	1652	26	8
2.1.норми інституту приватної власності	392	6	2
2.2.складові дрібнопідприємницької свідомості	448	7	2
2.3.прийнятність включення до ринково–капіталістичних відносин	142	2	1
2.4.валідність	473	8	2

конкурентної боротьби 2.5. складові соціального інституту грошей	197	3	1
3. Актуалізовані потреби досягнення	1732	26	8
4. Вага індивідуальних форм соціальної самоорганізації	1954	29	9
4.1.господарський індивідуалізм	1109	17	5
4.2.раціональність вибору життєвої стратегіями	688	10	3
4.3.особистісна девіація	157	2	1

Джерела: ДААРК Ф.41, оп.1; Спр. 13134, арк. 4-50; ДАДО Ф.654, оп.1 Спр. 53, арк. 3-11; ДАДО Ф. 11, оп.1; Спр. 149, арк. 4-112; ДАДО Ф. 11, оп.1; Спр. 151, арк. 4-154; ДАДО Ф. 11, оп.1; Спр. 155, арк. 6-9; ДАДО Ф. 11, оп.1; Спр. 162, арк. 221-311; ДАДО Ф. 11, оп.1; Спр. 164, арк. 5-11; ДАДО Ф. 11, оп.1; Спр. 166, арк. 2; ДАДО Ф. 11, оп.1; Спр. 167, арк. 7-28; ДАДО Ф. 11, оп.1; Спр. 169, арк. 3-16; ДАЗО Ф.252, оп.1; Спр. 1, арк. 4-42; ДАЗО Ф.252, оп.2; Спр. 11. арк. 3-6; ДАЗО Ф.252, оп.2; Спр. 14. арк. 5-51; ДАЗО Ф.252, оп.2; Спр. 22. арк. 4-31; ДАЗО Ф.252, оп.2; Спр. 51. арк. 5-62; ДАЗО Ф.252, оп.2; Спр. 51а, арк. 3-198; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 41, арк. 4-6; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 46, арк. 4-6; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 51, арк. 12-214; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 60, арк. 4-36; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 62, арк.4-6; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 70, арк. 2; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 73, арк. 2; ДАЗО Ф.192, оп.2; Спр. 74, арк. 14-215; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 79, арк. 4-6; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 82, арк. 4-27; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 85, арк. 4; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 86, 2 арк.; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 95, арк. 3-6; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 116, арк. 22-371; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 126, арк. 4-33; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 128, арк. 3-48; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 130, арк. 4-10; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 131, арк. 4-77; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 132, арк. 16-188;

ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 142, арк. 15-233; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 149, арк. 4-12; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 150, арк. 3-24; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 154, арк. 4-118; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 156, арк. 4-6; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 157, арк. 4; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 167, арк. 3-27; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 178, арк. 3-12; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 181, арк. 11-258; ДАЗО Ф.192, оп. 2; Спр. 187, арк. 4-8; ДАХО Ф.14, оп.2; Спр. 443, арк. 4; ДАХО Ф.14, оп.2; Спр. 445, арк. 3-21; РДІА Ф. 396, оп.4; Спр. 711, арк. 4-92; РДІА Ф.396, оп.4; Спр. 716, арк. 3-261; РДІА Ф.1291, оп.74; Спр. 78, арк. 3-8; РДІА Ф.1291, оп.74; Спр. 129, арк. 3-9; РДІА Ф.1291, оп.74; Спр. 367, арк. 4-15; РДІА Ф.1291, оп.120; Спр. 18, арк. 3-8; РДІА Ф.1291, оп.120; Спр. 39, арк. 4-14; РДІА Ф.1291, оп.120; Спр. 40, арк. 6-94; РДІА Ф.408, оп.1; Спр. 225, арк. 5-133; Августинович Э. По селениям и колониям в Новороссии / Э. Августинович. – Спб., 1882. – С. 61-70; Акинфиев И. Я. В Новомосковском уезде : (Из дневника поездки по уезду в 1895 г.) / И. Я. Акинфиев // Адрес–календарь города Александровска и его уезда на 1911 г. – Александровск, 1910. – С. 75-904; Арнольд В. Ф. Общие черты агрономической техники и сельскохозяйственной экономики крестьянских хозяйств Херсонского уезда / В. Ф. Арнольд. – Херсон, 1902. – С. 53-59; Афанасьев–Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. Ч. 1 : Очерки Днепра / А. Афанасьев–Чужбинский. – Спб., 1861. – С. 15-451; Бехтеев С. С. Хозяйственные итоги истекшего 45–ти летия и меры к хозяйственному подъему. Т. 3 / С. С. Бехтеев. – Спб., 1911. – С. 306-309; Будущее мелкого землевладения в степях // Южно–русская сельскохозяйственная газета. – 1917. – 18 марта. – С. 3; Гришков Д. Продажа надельной земли / Д. Гришков // Сельскохоз. хроника Херсон. уезда. – 1909. – Апрель. – С. 104; Дикарив М. Чорноморські народні казки й анекдоти / М. Дикарив // Етногр. зб. НТШ. Т. 2. – 1896. – С. 1-50; Доклады Бахмутской уездной земской управы 34–му очередному Бахмутскому уездному земскому собранию. – Бахмут, 1899. – С. 15-91; Землеустроенные хозяйства. Сводные данные сплошного по 12 уездам подворного обследования хозяйственных изменений в первые годы после землеустройства. – Пг., 1915.

С.121-133; Землеустройство. 1907–1910. – СПб. : Тип. Глав. Упр. Землеустройства и Земледелия, 1911. – С. 301-331; Измайлов А. А. Доклад 42–му очередному Бахмутскому уездному земскому собранию о землеустройстве в Бахмутском уезде / А. А. Измайлов. – Бахмут : Тип. А. Р. Гришкеса, 1907. – С. 62-86; Мемуари та щоденники. Ч. I. Джерела з історії Південної України. – Т. 5, кн. 1. – Запоріжжя : РА «Тандем–У», 5. – С. 96-420; Мемуари та щоденники. Ч. 1. – Запоріжжя : РА «Тандем–У», 5. – С. 87-420 – (Джерела з історії Південної України. Т. 5, кн. 1); Мемуари та щоденники. Ч. 1. – Запоріжжя : РА «Тандем–У», 5. – С. 79-533 – (Джерела з історії Південної України. Т. 5, кн. 2); Мемуари та щоденники. Ч. 2. – Запоріжжя : РА «Тандем–У», 6. – С. 54-621 – (Джерела з історії Південної України. Т. 9); Новицький Я. Твори : в 5 т. Т. 2 / Я. П. Новицький. – Запоріжжя : ПП «АА Тандем–У», 2008. – С. 121-195; Новицький Я. Твори : в 5 т. Т. 3 / Я. П. Новицький. – Запоріжжя : АА Тандем–У, 2009. – С.98-176; Отруба и хутора // Сельскохоз. хроника Херсон. уезда. – 1912. – Ноябрь. – С. 118-119; Переселение и укрепление земли // Сельскохоз. хроника Херсон. уезда. – 1909. – Ноябрь. – С. 17-18; Рогулин В. Неудачное ходачество / В. Рогулин // Сельскохоз. хроника Херсон. уезда. – 1909. – Январь–февраль. – С. 36-37; Соседка Н. Продажа наделов / Н. Соседка // Сельскохоз. хроника Херсонского уезда. – 1909. – Апрель. – С. 94; Таврическая губерния. Свод постановлений местных комитетов Особого Совецания о нуждах сельскохоз. промышленности. – СПб. : Центр. тип. Н. Я. Манкова. 1903. – С. 67-212; Тысяча девятьсот семнадцатый год в деревне : (Воспоминания крестьян). – М. : Изд–во полит. лит., 1967. – С.109-116; Усна історія Степової України. Т. 1 : Запорізький край / [голов. ред. А. Бойко]. – Запоріжжя : АА Тандем, 8. – С. 28-507; Усна історія Степової України. Т. 2 : Запорізький край / [голов. ред. А. Бойко]. – Запоріжжя : АА Тандем, 8. – С. 26-504; Усна історія Степової України. Т. 3 : Запорізький край / [голов. ред. А. Бойко]. – Запоріжжя : АА Тандем, 8. – С. 22–488; Усна історія Степової України. Т. 7. – Запоріжжя, 9. – С.29-372;

Усна історія Степової України. Т. 9. – Запоріжжя, 2010. —С. 31-402; Усна історія Степової України. Т. 5. – Запоріжжя, 8. – С.26- 551; Усна історія Степової України. Т. 6. – Запоріжжя, 8. – С. 27-545; Усна історія Степової України. Т. 8. – Запоріжжя, 2010. – С. 29-556; Ученая экспедиция Д. И. Яворницкого // Киевская старина. – 1901. – Июль–август. – Т. LXXIV. – С. 22; Фирсов Б. М. Быт великорусских крестьян–землепашцев : Описание материалов Этногр. бюро кн. В. Н. Теньшева / Б. М. Фирсов, И. Г. Киселева. – СПб. : Изд–во Европейского дома, 1993. – С.167-189; Харузин Н. Н. Сборник сведений для изучения быта крестьянского населения России. Вып. 1 / Н. Н. Харузин. – М. : Тип. А. Левенсон и К°, 1889. – С. 302-358; Херсонская губерния. Свод постановлений местных комитетов Особого Совецания о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – СПб. : Центр. тип. Н. Я. Манкова, 1903. – С. 43-368; Яворницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. Ч. 1 / Д. И. Яворницкий. – СПб., 1888. – С. 52-342; Швайба Н. І. Міста і села Південної України в спадщині Н. Д. Полонської–Василенко / Н. І. Швайба // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки : наук. щоріч. – Дніпропетровськ, 2006. – Вип. 3. – С. 17-23.

Додаток Ж

**Кваліметричні підрахунки значущості соціально–ціннісних
орієнтирів у повсякденні південноукраїнського селянства
кінця XIX – початку XX ст.**

Назва регулятора	Кількість виявлених проявів соціального	Відносний кваліметричний показчик	Абсолютний кваліметричний показчик
1. Поміркваність буденного світогляду	1694	29	8
1.1. загальнолюдські цінності	172	3	1
1.2. громадський добробут	49	1	0
1.3. громадський спокій	154	3	1
1.4. родинний добробут	245	4	1
1.5. родинні цінності	241	4	1
1.6. буденна помірність, виваженість	173	3	1
1.7. прийнятність територіальної мобільності	159	3	1
1.8. вага господарських звичаїв та традицій	247	4	1
1.9. звязок господарського та православного календарних циклів	254	4	1
2. Елементи селянської самосвідомості	2019	32	9
2.1. протиставлення щодо соціальних контрагентів	297	5	1
2.2. цінність селянського способу життя	628	10	3
2.3. землеробський стиль життя	654	10	3
2.4. неприйнятність інтелектуальної праці	186	3	1

2.5. неприйнятність зайнятості у промисловості	254	4	1
3. Актуалізовані потреби співучасті	1238	21	6
4. Вага асоціативних форм соціальної самоорганізації	1059	18	5
4.1. значущість землеробської супряги та толоки	221	4	1
4.2. прийнятність артільної сільськогосподарської праці	117	2	0
4.3. вага селянських товариств, кумпаній	378	6	2
4.4. доцільність членства в кредитних та позиково-ощадних товариствах	343	6	2

Джерела: ДААРК Ф.71, оп.2; Спр. 200, арк. 4-46; ДАДО Ф.11, оп.1; Спр. 944-а, арк. 6-361; ДАДО Ф.654, оп.1; Спр. 162, арк. 6-471; ДАДО Ф.654, оп.1; Спр. 164, арк. 3-10; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 507, арк. 3-9; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 710, арк. 3-10; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 722, арк. 4-8; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 727, арк. 4-8; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 728, арк. 3-7; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 729, арк. 3-7; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 730, арк. 3-7; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 731, арк. 2; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 732, арк. 3-7; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 733, арк. 3-7; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 734, арк. 3-7; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 735, арк. 3-7; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 736, арк. 3-7; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 737, арк. 3-7; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 738, арк. 3-7; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 739, арк. 3-7; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 741, арк. 3-7; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 742, арк. 3-7; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 746, арк. 3-7; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 747, арк. 3-7; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 748, арк. 3-7; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 749, арк. 3-7; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 862, арк. 3-7; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 860, арк. 3-7; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 865, арк. 3-7; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 866, арк. 3-7; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 867, арк. 3-7; ДАЗО Ф.255, оп.1;

Спр. 868, арк. 3-7; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 883, арк. 3-7; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 884, арк. 3-7; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 885, арк. 3-7; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 886, арк. 3-7; ДАЗО Ф.255, оп.1; Спр. 887, арк. 3-7; ДАЗО Ф. 192, оп. 2; Спр. 41, арк. 3-5; ДАЗО Ф. 192, оп. 2; Спр. 46, арк. 3-5; ДАЗО Ф. 192, оп. 2; Спр. 51, арк. 5-211; ДАЗО Ф. 192, оп. 2; Спр. 60, арк. 4-34; ДАЗО Ф. 192, оп. 2; Спр. 62, арк. 4-6; ДАЗО Ф. 192, оп. 2; Спр. 70, арк. 2; ДАЗО Ф. 192, оп. 2; Спр. 73, арк. 2; ДАЗО Ф. 192, оп. 2; Спр. 74, арк. 5-213; ДАЗО Ф. 192, оп. 2; Спр. 79, арк. 3-6; ДАЗО Ф. 192, оп. 2; Спр. 82, арк. 4-22; ДАЗО Ф. 192, оп. 2; Спр. 85, арк. 3-4; ДАЗО Ф. 192, оп. 2; Спр. 86, арк. 2; ДАЗО Ф. 192, оп. 2; Спр. 95, арк. 3-5; ДАЗО Ф. 192, оп. 2; Спр. 116, арк. 6-382; ДАЗО Ф. 192, оп. 2; Спр. 126, арк. 3-33; ДАЗО Ф. 192, оп. 2; Спр. 128, арк. 4-47; ДАЗО Ф. 192, оп. 2; Спр. 130, арк. 4-9; ДАЗО Ф. 192, оп. 2; Спр. 131, арк. 4-77; ДАЗО Ф. 192, оп. 2; Спр. 132, арк. 5-190; ДАЗО Ф. 192, оп. 2; Спр. 142, арк. 3-238; ДАЗО Ф. 192, оп. 2; Спр. 149, арк. 3-13; ДАЗО Ф. 192, оп. 2; Спр. 150, арк. 4-21; ДАЗО Ф. 192, оп. 2; Спр. 154, арк. 4-116; ДАЗО Ф. 192, оп. 2; Спр. 156, арк. 3-6; ДАЗО Ф. 192, оп. 2; Спр. 157, арк. 3-5; ДАЗО Ф. 192, оп. 2; Спр. 167, арк. 4-22; ДАЗО Ф. 192, оп. 2; Спр. 178, арк. 3-13; ДАЗО Ф. 192, оп. 2; Спр. 181, арк. 4-261; ДАЗО Ф. 192, оп. 2; Спр. 187, арк. 3-9; ДАХО Ф. 14, оп. 2; Спр. 443, арк. 4; ДАХО Ф. 14, оп. 2; Спр. 445, арк. 4-18; ДАХО Ф.5, оп.1; Спр. 3, арк. 5-331; ДАХО Ф.5, оп.1; Спр. 28, арк. 3-47; ДАХО Ф. 396, оп.4; Спр. 711, арк. 4-94; ДАХО Ф.1291, оп.74; Спр. 78, арк. 3-8; ДАХО Ф.1291, оп.74; Спр. 294, арк. 4-15; ДАХО Ф.1291, оп.74; Спр. 865, арк.4; ДАХО Ф.1291, оп.120; Спр. 109, арк. 4-32; ДАХО Ф.408, оп.1; Спр. 225, арк. 5-132; РДІА Ф.408, оп.1; Спр. 1891, арк. 4-46; РДІА Ф.408, оп.2; Спр. 425, арк. 4-110; РДІА Ф.391, оп.3; Спр. 151, арк. 4-12; РДІА Ф.391, оп.3; Спр. 181, арк. 4-22; РДІА Ф.391, оп.3; Спр. 1259, арк. 3-7; РДІА Ф.391, оп.3; Спр. 1277, арк. 5-21; Августинович Э. По селениям и колониям в Новороссии / Э. Августинович. – Спб., 1882. – С. 61-70; Акинфиев И. Я. В Новомосковском уезде : (Из дневника поездки по уезду в 1895 г.) / И. Я. Акинфиев // Адрес–календарь города Александровска и его уезда на 1911 г. – Александровск, 1910. – С. 75-904; Афанасьев–

Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. Ч. 1 : Очерки Днепра / А. Афанасьев–Чужбинский. – СПб., 1861. – С. 15-451; Балади: Коханья та дошлюбні взаємини / упоряд.: О. І. Дей, А. Ю. Ясенчук, А. І. Іваницький.— К. : Наук. думка, 1987.— С. 17-465; Выезд переселенцев // Сельскохоз. хроника Херсон. уезда. – 1911. – Май. – С. 221; Дикарив М. Чорноморські народні казки й анекдоти / М. Дикарив // Етногр. зб. НТШ. Т. 2. – 1896. – С. 1-50; Зинченко П. Переселение в Сибирь / П. Зинченко // Сельскохоз. хроника Херсон. уезда. – 1909. – Март. – С. 129; Мемуари та щоденники. Ч. І. Джерела з історії Південної України. – Т. 5, кн. 1. – Запоріжжя : РА «Тандем–У», 5. – С. 96-420; Мемуари та щоденники. Ч. 1. – Запоріжжя : РА «Тандем–У», 5. – С. 87-420 – (Джерела з історії Південної України. Т. 5, кн. 1); Мемуари та щоденники. Ч. 1. – Запоріжжя : РА «Тандем–У», 5. – С. 79-533 – (Джерела з історії Південної України. Т. 5, кн. 2); Мемуари та щоденники. Ч. 2. – Запоріжжя : РА «Тандем–У», 6. – С. 54-621 – (Джерела з історії Південної України. Т. 9); Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье : предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине 1875–1905 г. / Я. П. Новицкий. – Рига : Сприндлитис, 1990. – С.18-107; Новицький Я. Твори : в 5 т. Т. 2 / Я. П. Новицький. – Запоріжжя : ПП «АА Тандем–У», 8. – С. 22-433; Новицький Я. Твори : в 5 т. Т. 3 / Я. П. Новицький. – Запоріжжя : АА Тандем–У, 9. – С. 19-452; Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности М–ва Народного просвещения 1802–1902. – СПб., 1902. – С.560; Россия. 1913. Статистико–документальный сб. – СПб., 1995. – С.54-361; Тысяча девятьсот семнадцатый год в деревне : (Воспоминания крестьян). – М. : Изд–во полит. лит., 1967. – С.109–116; Усна історія Степової України. Т. 1 : Запорізький край / [голов. ред. А. Бойко]. – Запоріжжя : АА Тандем, 8. – С. 28-507; Усна історія Степової України. Т. 2 : Запорізький край / [голов. ред. А. Бойко]. – Запоріжжя : АА Тандем, 8. – С. 26-504; Усна історія Степової України. Т. 3 : Запорізький край / [голов. ред. А. Бойко]. – Запоріжжя : АА Тандем, 8. – С. 22-488; Усна історія Степової України. Т. 7. – Запоріжжя, 9. – С.29-372; Усна історія Степової України. Т. 9. – Запоріжжя, 2010. —С. 31-402; Усна історія Степової

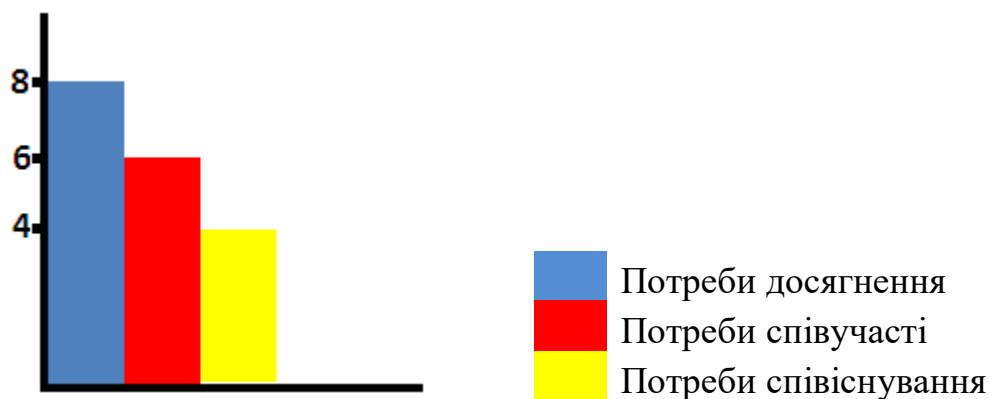
України. Т. 5. – Запоріжжя, 8. – С.26- 551; Усна історія Степової України. Т. 6. – Запоріжжя, 8. – С. 27-545; Усна історія Степової України. Т. 8. – Запоріжжя, 2010. – С. 29-556; Ученая экспедиция Д. И. Яворницкого // Киевская старина. – 1901. – Июль–август. – Т. LXXIV. – С. 22; Фирсов Б. М. Быт великорусских крестьян–землепашцев : Описание материалов Этногр. бюро кн. В. Н. Теньшева / Б. М. Фирсов, И. Г. Киселева. – СПб. : Изд–во Европейского дома, 1993. – С.167-189; Харузин Н. Н. Сборник сведений для изучения быта крестьянского населения России. Вып. 1 / Н. Н. Харузин. – М. : Тип. А. Левенсон и К°, 1889. – С. 302-358; Чубинский П. П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии / П. П. Чубинский // Записки Император. Русского Геогр. О–ва по отд–нию Этнография. – СПб., 1868. – Т. II. – С. 74; Яворницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. Ч. 1 / Д. И. Яворницкий. – СПб., 1888. – С.52-342;

Додаток К
Діаграми кваліметричного співвідношення інституціональних засад
соціального повсякдення південноукраїнського селянства
кінця XIX – початку XX ст.

Діаграма 1. Співвідношення соціальної свідомості, спільної самосвідомості та підсвідомості у повсякденних практиках південноукраїнського селянства

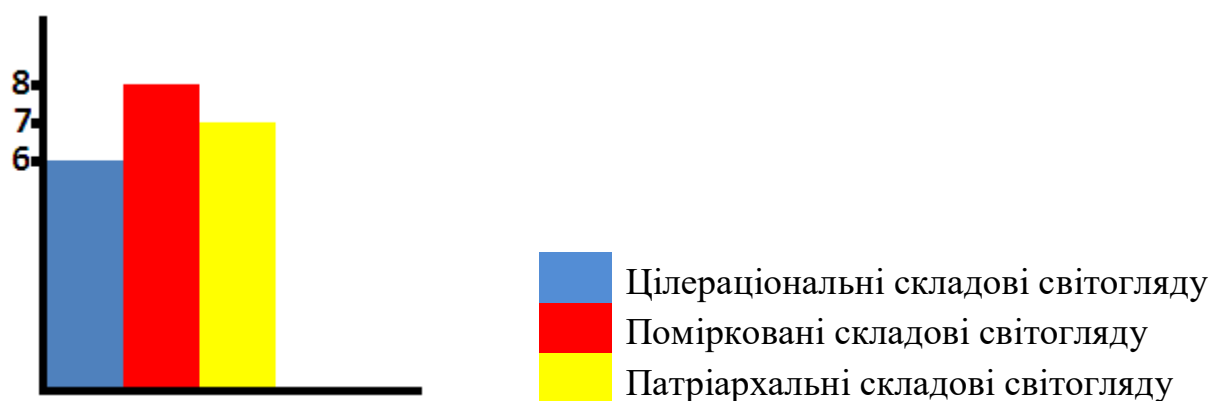
Діаграма 2. Рівень актуалізації груп потреб у мотиваційній моделі південноукраїнського селянства

Діаграма 3. Значущість еталонних та девіантних форм соціальної самоорганізації в середовищі південноукраїнського селянства.

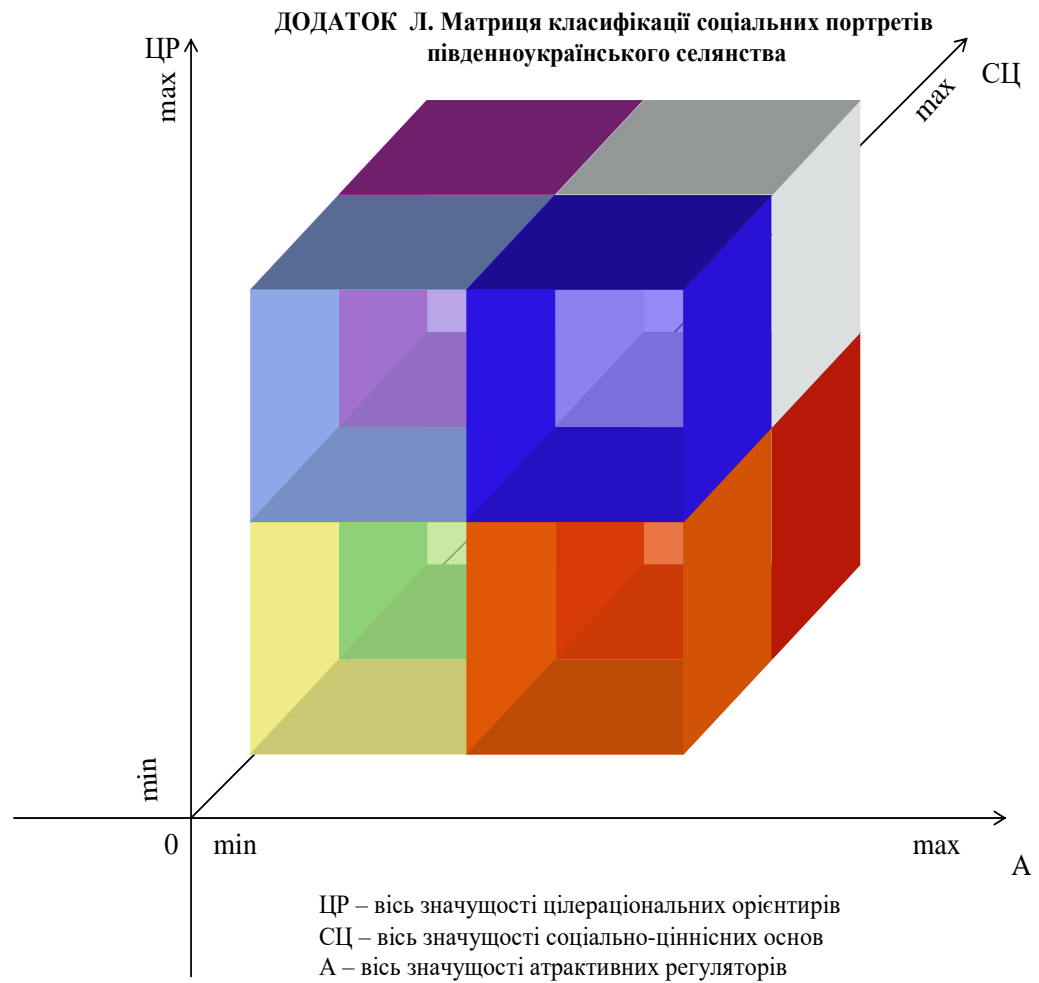
Діаграма 4. Співвідношення складових селянського світогляду.

Діаграма 5. Загальне співвідношення інституціональних засад соціального повсякдення селянства.

Складено на основі кваліметричних показчиків додатків Г, Д, Ж.

**Формули соціальних портретів південноукраїнського селянства
кінця XIX – початку XX ст.**

1. $\max (\text{ЦР} + \text{СЦ} + \text{А})$ – портрет сільського соціального лідера
2. $\max (\text{ЦР} + \text{А}) + \min \text{СЦ}$ – портрет раціонального консерватора
3. $\max (\text{ЦР} + \text{СЦ}) + \min \text{А}$ – портрет селянина новатора
4. $\max \text{ЦР} + \min (\text{СЦ} + \text{А})$ – портрет цілеспрямованого вихідця з села
5. $\min \text{ЦР} + \max (\text{СЦ} + \text{А})$ – портрет поміркованого або пересічного селянина
6. $\min (\text{ЦР} + \text{А}) + \max \text{СЦ}$ – портрет авантюрного односельця
7. $\min (\text{ЦР} + \text{СЦ}) + \max \text{А}$ – портрет общинника–конформіста
8. $\min (\text{ЦР} + \text{СЦ} + \text{А})$ – портрет сільського маргінала

Складено на основі додатків Г, Д, Ж, К.

